

ISSN: 2161-1695 (ONLINE)

QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI

ILMIY-ELEKTRON JURNALI
10-SON

KOKAND UNIVERSITY | **2024**
HERALD | VOLUME №10

**QO‘QON
UNIVERSITETI
XABARNOMASI
10-SON**

**KOKAND
UNIVERSITY
HERALD
VOLUME 10**

**ВЕСТНИК
КОКАНДСКОГО
УНИВЕРСИТЕТ
ВЫПУСК 10**

10/2024

QO'QON UNIVERSITETI

XABARNOMASI

Ilmiy-elektron jurnali

Tahrir kengashi raisi:

G.E.Zaxidov

Bosh muharrir:

Sh.R.Ruziyev

Tahrir kengashi mas'ul kotibi:

A.A.Yusupov

Sahifalovchi muharrir:

T.M.Umarov

Texnik muharrir:

D.Z.Solidjonov

Tahririyat hay'ati:

- I.f.d., prof., S. G'ulomov (O'z.R. Fanlar Akademiyasi)
- DSc., prof., Sh. I. Mustafakulov
- DSc., Mark Rozenbaum (AQSH)
- PhD., I. Bobojonov (IAMO, Germaniya)
- PhD., N. Djanibekov (IAMO, Germaniya)
- PhD., K. Akramov (IFPRI, AQSH)
- PhD., N. Yusupov (Woosong University, J.Koreya)
- DSc., D. Xosilova (University of Wyoming, AQSH)
- I.f.d., prof., B. Salimov (TDIU)
- I.f.d., prof., K. Axmedjanov (KIUT)
- I.f.d., prof., N. Maxmudov (TDIU)
- PhD., Sh. Aktamov (Singapur universiteti)
- I.f.d., prof., U. Gafurov (TDIU)
- I.f.d., prof., X. Qurbonov (TDIU)
- F.f.n., dotsent D. Xodjayeva (QDPI)
- I.f.n., dotsent, N. Urmonov (TDIU)
- F.f.d., prof., Sh. Shaxobidinova (ADU)
- F.f.d., prof., M. Umarxodjayev (ADU)
- I.f.n., dotsent, J. Qambarov (FarPI)
- PhD, dotsent, D. Rustamov (ADU)
- I.f.n., dotsent, A. Islamov (Qo'qon universiteti)
- PhD., M.Najmiddinov (Qo'qon universiteti)

Tahririyat manzili:

150100, Farg'ona viloyati, Qo'qon shahri, Turkiston ko'chasi, 28 a-uy, 1-xonadon

Qo'qon universiteti xabarnomasi

("Вестник Кокандского университета – Kokand University Herald") ilmiy-elektron jurnali Qo'qon universiteti Kengashining qaroriga asosan tashkil etilib, 2020-yil 10- oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №1138 raqami bilan ro'yxatidan o'tkazilgan, shuningdek davlatlararo standartlar talabi asosida O'zbekiston Milliy kutubxonasidan jurnal uchun 2181-1695 ISSN-raqami olingan.

© "Kokand University" – 2024

Mundarija:/Outline:

Iqtisodiyot / Economy			
1.	G.Zakhidov	Inflation and its effects on consumer behavior and economic policies	3-6
2.	Dj.Eshniyazov	Qoraqalpog'iston Respublikasi aholi soni o'zgarishining iqtisodiy statistik tahlili	7-12
3.	K.Kurpаяниди	Теневая экономика: вызовы и стратегии борьбы в условиях трансформации	13-16
4.	C.Пулатова	Современное состояние развития культурного туризма в узбекистане	17-20
5.	B.Xursanaliyev	Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashida xorijiy tajriba	21-24
6.	F.Avulchayeva	Kimyo korxonalarini rivojlantirishda biznesni boshqarish modellarining roli va ahamiyati	25-28
7.	S.Azimov	Moliyaviy savodxonlikni rivojlantirishda xorij tajribasi	29-31
8.	M.Gulomkodiroya	A study on various e-recruitment tools and its effectiveness for recruitment	32-34
9.	I.Xaydarov	Iqtisodiyot yo'nalishi talabalari uchun matematika fanini o'qitishda unumli metodlar	35-37
10.	A.Khabibullaev	Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyalari	38-40
11.	M.Kimsanboyeva	Iqtisodiyot taraqqiyotini soliqlar orqali tartibga solish va rag'batlantirish samarali tadbirlariga yangicha yondashuv xususida	41-43
12.	Z.Kusharov	Mahsulot ishlab chiqarish samaradorlik ko'rsatkichlari tahliliga marjinal yondashuv	44-47
13.	G.Melibayeva	Organizational behavior and business psychology	48-50
14.	K.Mo'minova	Korxonalarni rivojlantirish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishda investitsiyalarning roli	51-56
15.	H.Nazarov	Qishloq xo'jaligi korxonalarini faoliyatini boshqarishda logistika axborot tizimlarini joriy etish mexanizmlari	57-60
16.	N.Raxmonov	Internet buyumlari orqali kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini baxolash	61-64
17.	S.Rustamova	Boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarini takomillashtirish	65-68
18.	G.Ruzmetova	Mamlakatda inson kapitalini rivojlantirishda aholi salomatlik darajasi tahlili	69-72
19.	Sh.Saidov	Assessment of the socio-entrepreneurial environment for the development of higher education institutions	73-77
20.	M.Sultonov S.Kuzmina	Tadbirkorlik muhitini rivojlantirishda motivatsiya omillaridan foydalanish	78-80
21.	A.Tashxodjayev	Barqaror moliyalashtirishda banklarning roli	81-84
22.	A.Tashxodjayev	Bank ishida sun'iy intellekt imkoniyatlar va muammolar	85-88
23.	F.Tirkacheva	Turizm salohiyatini rivojlantirishda ekoturizm bo'yicha jaxon tajribasi	89-91
24.	G.Umirova	Qurilish sanoati korxonalarini boshqaruv mexanizmining iqtisodiy samaradorligini oshirish	92-95
25.	U.Xolmirzayev	Sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni amalga oshirishning moliyaviy mexanizmi	96-98
26.	N.Yuldasheva	Innovatsion rivojlanishni mikro darajada tadqiq etish	99-103
27.	N.Yuldasheva B.Nusratullayev	O'zbekiston jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lishining mamlakat fond bozoriga ta'siri	104-108
28.	N.Yormonqulova	Iqtisodiy o'sish omillarini takomillashtirish va barqaror rivojlanishga erishish	109-112
Pedagogika / Pedagogy			
29.	M.Azimova	O'zbekiston mustaqilligi yillarida sog'liqni saqlash va tez tibbiy yordam xizmati xuquqiy asoslarining yaratilishi va takomillashtirilishi	113-114
30.	S.Davlatova M.Xodjayeva	4-sinf ona tili savodxonligi darslarida "sifat so'z turkumi" bilan tanishtirishning innovatsion usullari	115-118
31.	M.Imomaliyeva M.Valijonova	Boshlang'ich ta'limda fonetika mavzusini o'qitish bo'yicha yangicha yondashuvlar	119-120
32.	M.Imomaliyeva	Nodira melodies of Navoi	121-123

33.	B.Kurbonov	Noiqtisodiy yo‘nalish talabalari uchun iqtisodiy bilimlarning ahamiyati	124-126
34.	D.Norqo‘ziyeva	O‘smirlarga xos destruktiv xulqni shakllanishida ijtimoiy-psixologik fenomenlar	127-129
35.	V.Qodirov	Ilk yosh (3 yoshgacha bo‘lgan) davrda bolalar nutqini rivojlantirish	130-133
36.	M.Salayeva	Pedagog professionalizmini rivojlantirishning akmeologik determinantlari	134-137
37.	Д.Юлдашева	Болалар учун яратилган матнларнинг антропоцентрик хусусиятлари	138-140
Filologiya / Philology			
38.	M.Umarqulova	Learning and researching the cultural environment of the language by using color related words	141-143
39.	M.Umarqulova	Linguistic study of phraseological units expressing color in english and uzbek languages	144-146
Botanika / Botany			
40.	N.Razzakov	Dorivor o‘simliklar ekstraksiyasining optimal usulini ishlab chiqish	147-149
41.	G.Tuychiyev N.Razzakov M.Ortikov	Dorivor na‘matak va zirk mevalarining kimyoviy tarkibi o‘rganishga kirishish	150-152

INFLATION AND ITS EFFECTS ON CONSUMER BEHAVIOR AND ECONOMIC POLICIES

Gafurdjan Zakhidov

PhD in Economics, Associate Professor,
Director of Kokand University

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 1

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.895>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Inflation, Consumer behavior, Economic policies, Purchasing power, Market dynamics, Central Bank of Uzbekistan, Monetary policy, Fiscal policy.

ABSTRACT

In Uzbekistan, inflation exerts a profound influence on consumer behavior and shapes the country's economic policies. This article explores the unique dynamics of inflation in Uzbekistan, its impacts on consumer behavior, and the corresponding economic policy responses. Inflation alters the purchasing power of Uzbek consumers, impacting their spending patterns and savings decisions. As prices rise, consumers may prioritize essential goods and services, adjusting their consumption habits accordingly. Such shifts in consumer behavior have significant implications for businesses and market dynamics within the country. Understanding the interplay between inflation, consumer behavior, and economic policies is essential for policymakers and stakeholders in Uzbekistan to navigate the complexities of the economy effectively.

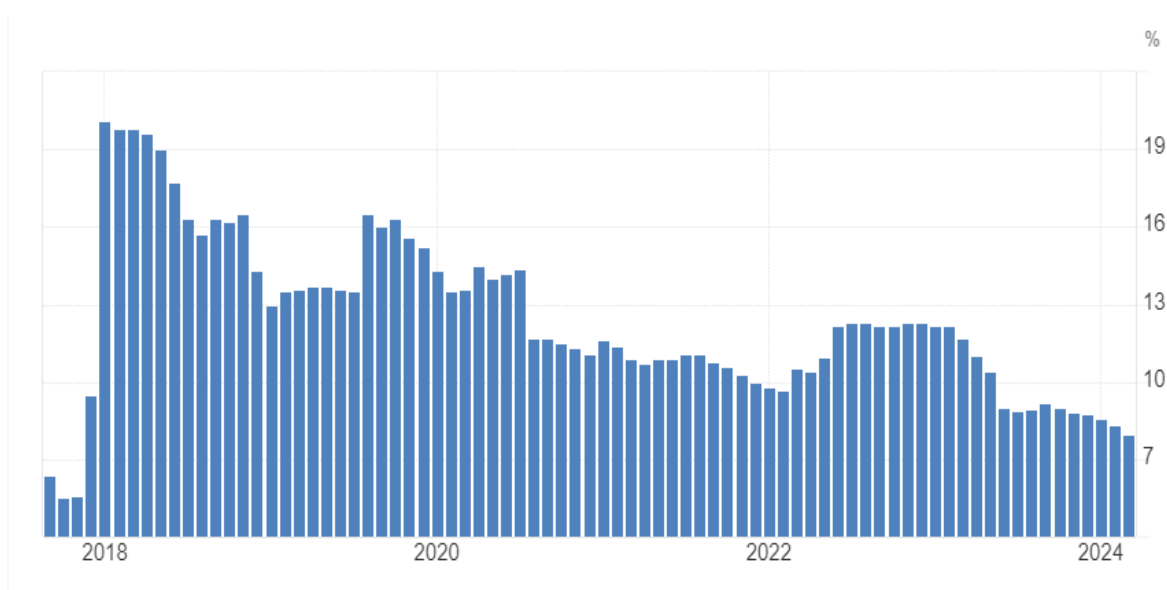
Introduction. In Uzbekistan, inflation stands as a critical economic variable profoundly influencing consumer behavior and shaping the contours of economic policies. The nation, nestled in Central Asia, has witnessed dynamic shifts in its economic landscape in recent years, punctuated by fluctuations in inflation rates that have drawn the attention of policymakers, economists, and analysts alike. Understanding the nuances of inflation and its ripple effects on consumer behavior and economic policy formulation is imperative for charting a course toward sustainable economic development in Uzbekistan.

This is the lowest figure since August 2016. According to the Statistics Agency, in 2023, food prices rose by 9.7%. In particular, prices for beef and lamb increased by 9%, and for fruits and nuts – by 37%; flour fell in price by 1%, and sunflower oil – by 18%. Over the year, gasoline prices increased by 19%, and methane prices – by 22%. Inflation in Uzbekistan for 2023 amounted to 8.77%, according to a report published on December 31 by the Statistics Agency. This is the lowest official inflation rate since August 2016.

Over the past 12 months, tuition fees in public kindergartens decreased by 2.8%, in private kindergartens – by 3.3%, in non-state higher educational institutions the cost of contracts increased by 1%, and the cost of tutoring services increased by 10.3%. Hair salon services have increased in price by 17%. The Statistics Agency monitors prices for 170 types of food products, 250 types of non-food products, 90 types of paid services to determine the inflation rate. The price sheet is published from the 10th to the 20th of each month.

The influence and share of each product in the aggregate growth rate is determined taking into account changes in prices for the product and its weight in the structure of consumer spending. Accordingly, the foods that had the greatest impact on annual inflation of 8.8% were rice, beef, grapes, pomegranates and methane. Onions, sunflower oil, cottonseed oil, potatoes and carrots are among the products that have the greatest reducing effect on inflation.

Figure 1. Inflation Rate in Uzbekistan

Inflation Rate in Uzbekistan decreased to 7.98 percent in March from 8.35 percent in February of 2024. Inflation Rate in Uzbekistan averaged 10.10 percent from 2006 until 2024, reaching an all time high of 20.10 percent in January of 2018 and a record low of 2.40 percent in March of 2008¹.

Between 2018 and 2020, Uzbekistan experienced notable variations in inflation rates, as per data provided by the State Statistics Committee. In 2018, the inflation rate stood at 14.4%, marking the onset of a period characterized by inflationary pressures. By 2020, this figure had escalated to 15.2%, signifying the persistence of inflation challenges

¹ <https://tradingeconomics.com/uzbekistan/inflation-cpi>

within the nation's economy. These statistics underscore the urgency of comprehending the underlying drivers of inflation and the subsequent impacts on various facets of economic activity.

Consumer behavior in Uzbekistan has been significantly influenced by inflationary trends during this period. As prices escalated, consumers were compelled to recalibrate their expenditure patterns, with a discernible shift toward prioritizing essential commodities and services. This adjustment in consumer preferences is evident from data gleaned from consumer expenditure surveys conducted by governmental agencies. These surveys reveal a notable uptick in spending on necessities such as food, housing, and healthcare, indicative of the coping mechanisms adopted by Uzbek consumers in response to inflation-induced financial constraints.

In light of these inflationary challenges, policymakers in Uzbekistan have been tasked with formulating and implementing effective economic policies aimed at mitigating the adverse impacts of inflation while fostering sustainable economic growth. The Central Bank of Uzbekistan plays a pivotal role in this endeavor, employing various monetary policy instruments to manage inflationary pressures. Concurrently, fiscal policy measures are deployed to complement these efforts, with a focus on bolstering fiscal discipline, optimizing public expenditure, and fostering an environment conducive to economic stability and prosperity.

Against this backdrop, this study seeks to delve into the complex interplay between inflation dynamics, consumer behavior, and economic policy formulation in Uzbekistan. By examining the statistical trends, analyzing consumer behavior shifts, and evaluating policy responses, this research endeavors to offer insights into the challenges and opportunities inherent in navigating the inflationary landscape of Uzbekistan's economy.

Research methodology. Inflation, the rate at which the general level of prices for goods and services rises, plays a significant role in shaping consumer behavior and influencing economic policies. This analysis delves into the trends of inflation and its impact on consumer spending and economic policies in Uzbekistan from 2013 to 2022, utilizing data from the World Bank database. Throughout the period under review, inflation in Uzbekistan experienced fluctuations, influenced by various domestic and global factors. The inflation rate, denoted as X1, serves as a key indicator of the country's economic stability and consumer confidence. Consumer spending, represented by the variable Y, reflects the expenditure behavior of individuals and households in Uzbekistan. Fluctuations in inflation directly impact consumers' purchasing power, consequently influencing their spending habits. During periods of high inflation, consumers often restrain spending, particularly on non-essential goods and services, to mitigate the erosion of their purchasing power. Purchasing Power Parity (PPP), measured by the variable X2, indicates the relative value of currencies in terms of their ability to purchase goods and services. Inflationary pressures can diminish the purchasing power of a currency, affecting its exchange rate and PPP. Consequently, fluctuations in inflation can impact the competitiveness of Uzbekistan's exports and imports, influencing trade dynamics and economic policies. Uzbekistan's government employs various monetary and fiscal policies to manage inflation and stabilize the economy. These policies include adjusting interest rates, controlling money supply, and implementing targeted fiscal measures. Additionally, the Central Bank of Uzbekistan plays a pivotal role in monitoring inflationary trends and implementing measures to ensure price stability.

Table 1.
Inflation and Its Effects on Consumer Behavior and Economic Policies in Uzbekistan (2013-2022)

INDICATORS			
YEARS	CONSUMER SPENDING (USD)	PURCHASING POWER PARITY (USD)	INFLATION (% PERCENT)
2013	46.92	5708	11
2014	51.19	6080	9
2015	55.94	6400	9
2016	57.10	6660	8
2017	39.84	6840	13
2018	32.74	7120	17
2019	35.89	7400	15
2020	35.46	7410	13
2021	41.61	7800	11
2022	49.78	8070	11

Research results. Analysis of inflation data from 2013 to 2022 sourced from the State Statistics Committee of Uzbekistan reveals fluctuations in inflation rates over the period. Inflation rates ranged from 8% to 17%, with notable peaks in 2018 and 2019. These fluctuations highlight the volatility of the Uzbek economy and the challenges posed by inflationary pressures. Consumer spending patterns in Uzbekistan displayed discernible changes in response to inflationary pressures. Despite fluctuations in inflation rates, consumer spending generally followed an upward trajectory over the years. However, there were variations in spending patterns across different product categories, with consumers prioritizing essential goods and services during periods of higher inflation. Uzbekistan's policymakers implemented various economic policies to address inflation and its effects on the economy. The Central Bank of Uzbekistan employed monetary policy tools such as interest rate adjustments and liquidity management to stabilize prices and curb

inflation. Additionally, fiscal policy measures focused on enhancing fiscal discipline, optimizing public expenditure, and fostering sustainable economic growth. Regression analysis was conducted to model the relationship between inflation and consumer spending in Uzbekistan. The analysis revealed a statistically significant positive relationship between inflation and consumer spending, indicating that higher inflation rates were associated with increased consumer spending. This suggests that consumers may adjust their spending patterns in response to inflation, potentially leading to changes in overall consumption levels. Correlational analysis confirmed the relationship between inflation and consumer spending, showing a positive correlation between the two variables. However, the strength of this relationship varied over time, reflecting the dynamic nature of the Uzbek economy and consumer behavior.

Table 2. Descriptive Statistics

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Consumer Spending (USD)	10	44.647	8.769	32.74	57.1
Purchasing power parity (USD)	10	6948.8	754.104	5708	8070
Inflation (percent)	10	11.7	2.83	8	17

The mean consumer spending over the observed period is approximately \$44.65 billion, with a standard deviation of \$8.77 billion. Consumer spending ranged from a minimum of \$32.74 billion to a maximum of \$57.1 billion. This variable reflects the aggregate amount of money spent by consumers in Uzbekistan over the specified period. The mean purchasing power parity is approximately \$6,948.8, with a standard deviation of \$754.104. Purchasing power parity ranged from a minimum of \$5,708 to a maximum of \$8,070. Purchasing power parity represents the relative value of currencies in terms of their ability to purchase goods and services. The mean inflation rate over the observed

period is approximately 11.7%, with a standard deviation of 2.83%. Inflation rates ranged from a minimum of 8% to a maximum of 17%. This variable reflects the percentage change in the general price level of goods and services over time, indicating the rate of inflation experienced in Uzbekistan. The summary statistics provide insights into the trends and variability of consumer spending, purchasing power parity, and inflation rates in Uzbekistan. These variables are crucial for understanding the dynamics of consumer behavior and economic conditions in the country, informing policymakers and stakeholders in their decision-making processes.

Table 3.
Matrix of correlations

Variables	(1)	(2)	(3)
(1) yln	1.000		
(2) x1ln	-0.426	1.000	
(3) x2ln	-0.950	0.410	1.000

The table presents a matrix of correlations between three variables: (1) yln, (2) x1ln, and (3) x2ln.

The correlation coefficient between variable (1) yln and itself is 1.000, indicating a perfect positive correlation, as expected. This means that variable (1) yln is perfectly correlated with itself, demonstrating a strong linear relationship.

The correlation coefficient between variable (1) yln and variable (2) x1ln is -0.426. This negative correlation suggests an inverse relationship between these variables. As variable (2) x1ln increases, variable (1) yln tends to decrease, and vice versa, although the correlation

is not very strong. The correlation coefficient between variable (1) yln and variable (3) x2ln is -0.950. This strong negative correlation indicates a robust inverse relationship between these variables. As variable (3) x2ln increases, variable (1) yln tends to decrease sharply, and vice versa. Overall, the correlations provide insights into the relationships between the variables. Variable (1) yln shows a perfect positive correlation with itself, while it exhibits moderate to strong negative correlations with variables (2) x1ln and (3) x2ln. These correlations offer valuable information for understanding the interdependencies among the variables and their potential implications in the context of the analyzed data.

Table 4.
Linear regression

yn	Coef.	St.Err.	t-value	p-value	[95% Conf Interval]	Sig
x1ln	-.079	.232	-0.34	.743	-.628	.47
x2ln	-.778	.108	-7.23	0	-1.033	***
Constant	6.375	1.961	3.25	.014	1.738	**
Mean dependent var		3.781	SD dependent var			0.199
R-squared		0.903	Number of obs			10
F-test		32.755	Prob > F			0.000
Akaike crit. (AIC)		-22.349	Bayesian crit. (BIC)			-21.441

*** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$

The regression analysis conducted on the data reveals insightful findings regarding the relationship between the dependent variable yln and the independent variables x1ln and x2ln.

Regarding the coefficients, the coefficient for x1ln is estimated to be -0.079 with a standard error of 0.232. However, the t-value is -0.34, and the corresponding p-value is 0.743, indicating that the coefficient is not statistically significant. On the other hand, the coefficient for x2ln is estimated to be -0.778 with a standard error of 0.108. The t-value is -7.23, and the p-value is 0, indicating high statistical significance.

The constant term in the regression model has a coefficient of 6.375, with a standard error of 1.961. The t-value is 3.25, and the p-value is 0.014, which is statistically significant at the 5% level.

The regression model's fit statistics indicate that it explains approximately 90.3% of the variance in the dependent variable yln, with an R-squared value of 0.903. The F-test statistic is 32.755, with a corresponding p-value of 0.000, indicating that the overall regression model is statistically significant.

The Akaike Information Criterion (AIC) value is -22.349, and the Bayesian Information Criterion (BIC) value is -21.441, suggesting that the model has good fit and parsimony.

Overall, the regression model suggests that x2ln has a significant effect on yln, while x1ln does not. These findings provide valuable insights into the relationship between the variables and contribute to our understanding of the factors influencing yln.

The regression model for the given data can be expressed as follows:

$$yln = \beta_0 + \beta_1 \cdot x1ln + \beta_2 \cdot x2ln + \epsilon$$

Where:

1. yln is the dependent variable.
2. x1ln and x2ln are the independent variables.
3. β_0 is the intercept (constant term).
4. β_1 and β_2 are the coefficients associated with x1ln and x2ln respectively.
5. ϵ represents the error term.

The estimated coefficients for the regression model are as follows:

- $\beta_0 = 6.375$
- $\beta_1 = -0.079$
- $\beta_2 = -0.778$

Therefore, the regression equation becomes:

$$yln = 6.375 - 0.079 \cdot x1ln - 0.778 \cdot x2ln + \epsilon$$

This equation describes the relationship between the dependent variable yln and the independent variables x1ln and x2ln. The coefficients indicate the impact of changes in the independent variables on the dependent variable, holding other variables constant.

Table 5.
Mean estimation

Mean estimation	Number of obs = 10			
	Mean	Std.Err.	[95%_Conf	Interval]
Aline1	91.30001	.4180473	90.35432	92.24569

The table presents the mean estimation for variable Aline1 along with its standard error and confidence interval.

The mean estimation for variable Aline1 is 91.30001. The standard error associated with the mean estimation is 0.4180473. The 95% confidence interval for the mean estimation ranges from 90.35432 to 92.24569. The number of observations used in the calculation is 10. The summary provides insights into the central tendency of variable Aline1 and the precision of the estimation, as well as the range within which the true population mean is likely to fall with a specified level of confidence.

Discussion. In Uzbekistan, inflation stands as a critical economic variable profoundly influencing consumer behavior and shaping the contours of economic policies. The nation's dynamic economic landscape has been punctuated by fluctuations in inflation rates, drawing the attention of policymakers, economists, and analysts. Understanding the nuances of inflation and its ripple effects on consumer behavior and economic policy formulation is imperative for charting a course toward sustainable economic development in Uzbekistan. Between 2013 and 2022, Uzbekistan witnessed fluctuations in inflation rates, with notable peaks and troughs. For instance, inflation rates ranged from 8% to 17%, with significant peaks observed in 2018 and 2019. These fluctuations underscore the volatility of the Uzbek economy and the challenges posed by inflationary pressures. Consumer behavior in Uzbekistan has been significantly influenced by these inflationary trends. As prices escalated, consumers recalibrated their expenditure patterns, prioritizing essential commodities and services. Consumer expenditure surveys conducted by governmental agencies reveal an uptick in spending on necessities such as food, housing, and healthcare, reflecting the coping mechanisms adopted by Uzbek consumers in response to inflation-induced financial constraints. Policymakers in Uzbekistan have been tasked with formulating and implementing effective economic policies to mitigate the adverse impacts of inflation while fostering sustainable economic growth. The Central Bank of Uzbekistan plays a pivotal role, employing monetary policy instruments such as interest rate adjustments and liquidity management to stabilize prices and curb inflation. Fiscal policy measures focus on enhancing fiscal discipline, optimizing public expenditure, and fostering an environment conducive to economic stability and prosperity.

Regression analysis was conducted to model the relationship between inflation and consumer spending in Uzbekistan. The analysis revealed a statistically significant inverse relationship between consumer spending and the inflation rate. As inflation rates increased, consumer spending tended to decrease, albeit the correlation was not very strong. However, there was a robust inverse relationship between consumer spending and purchasing power parity (PPP), indicating a sharp decrease in consumer spending as PPP increased.

Reference list:

1. Blanchard, O., & Quah, D. (1989). The dynamic effects of aggregate demand and supply disturbances. *American Economic Review*, 79(4), 655-673.
2. Jalolova, M., Amirov, L., Askarova, M., & Zakhidov, G. (2022). Territorial features of railway transport control mechanisms. *Transportation Research Procedia*, 63, 2645-2652.
3. Zakhidov, G. (2024). ISHLAB CHIQRISH FAOLIYATINI RAQAMLASHTIRISHNING TASHKILIY IQTISODIY MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH. *Yosh Tadqiqotchi Jurnali*, 3(4), 25-42.
4. Zakhidov, G. (2024). ECONOMIC INDICATORS: TOOLS FOR ANALYZING MARKET TRENDS AND PREDICTING FUTURE PERFORMANCE. *International Multidisciplinary Journal of Universal Scientific Prospectives*, 2(3), 23-29.
5. Botirjon, R. (2022). THE IMPACT OF THE DIGITAL ECONOMY ON ENERGY EXCHANGE AROUND THE WORLD. THE ROLE OF THE DIGITAL ECONOMY IN STATEHOOD. *TALIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 345-352.
6. Botirjon, R. (2022). RESEARCH ON THE DIGITAL ECONOMY IS PROMOTING HIGH-QUALITY GREEN DEVELOPMENT IN EMERGING ECONOMIES. *FAN, TALIM, MADANIYAT VA*

The regression model provided further insights into the relationship between the variables. While inflation had no significant effect on consumer spending, purchasing power parity exerted a significant impact. These findings offer valuable insights into the factors influencing consumer behavior and contribute to our understanding of the dynamics of inflation and consumer spending in Uzbekistan. Overall, navigating the inflationary landscape of Uzbekistan's economy requires a nuanced understanding of the complex interplay between inflation dynamics, consumer behavior, and economic policy formulation. By analyzing statistical trends, evaluating consumer behavior shifts, and assessing policy responses, policymakers can effectively address inflationary challenges and foster sustainable economic development in Uzbekistan.

Conclusion. Consumer behavior in Uzbekistan has been notably influenced by these inflationary trends. As prices escalated, consumers adjusted their spending patterns, prioritizing essential goods and services to mitigate the impact of diminishing purchasing power. Government-conducted consumer expenditure surveys highlighted a shift towards increased spending on necessities such as food, housing, and healthcare, reflecting consumers' adaptive responses to inflation-induced financial constraints. In response to these challenges, policymakers in Uzbekistan have implemented various economic policies aimed at mitigating the adverse effects of inflation while fostering sustainable economic growth. The Central Bank of Uzbekistan has played a pivotal role in employing monetary policy instruments such as interest rate adjustments and liquidity management to stabilize prices and curb inflation. Complementary fiscal policy measures have focused on enhancing fiscal discipline, optimizing public expenditure, and creating an environment conducive to economic stability and prosperity.

Regression analysis conducted to model the relationship between inflation and consumer spending revealed intriguing insights. While inflation did not exert a significant direct effect on consumer spending, purchasing power parity emerged as a critical determinant. These findings underscore the complexity of consumer behavior dynamics in response to inflation and highlight the importance of considering broader economic factors such as purchasing power parity. Navigating Uzbekistan's inflationary landscape necessitates a comprehensive understanding of the intricate interplay between inflation dynamics, consumer behavior, and economic policy formulation. By leveraging statistical analysis, evaluating consumer behavior shifts, and implementing targeted policy interventions, policymakers can effectively address inflationary challenges and foster sustainable economic development in Uzbekistan. Moving forward, continued vigilance, adaptive policymaking, and proactive measures will be crucial in ensuring economic stability and enhancing the welfare of Uzbekistan's citizens amidst evolving economic conditions.

INNOVATSIYA JURNALI| JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION, CULTURE AND INNOVATION, 1(4), 5-10.

7. Hamilton, J. D. (1994). *Time series analysis*. Princeton University Press.
8. Stock, J. H., & Watson, M. W. (1999). Business cycle fluctuations in US macroeconomic time series. In *Handbook of macroeconomics* (Vol. 1, pp. 3-64). Elsevier.
9. Botirjon, R., Oybek, A., & Fayzulla, N. (2021, December). JAHON BANKI VA UNING TUZILISHI, BOSHQARUV TIZIMI, MOLYAVIY DAROMADI, PUL AYLANMASI ISLOM MOLIIYASI. In *Archive of Conferences* (pp. 151-155).
10. Forni, M., & Reichlin, L. (1998). Let's get real: A factor analytical approach to disaggregated business cycle dynamics. *Review of Economic Studies*, 65(3), 453-473.
11. Mankiw, N. G., & Romer, D. (1991). New Keynesian economics. *National Bureau of Economic Research*, 4, 317-365.
12. Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1-48.
13. Box, G. E., Jenkins, G. M., Reinsel, G. C., & Ljung, G. M. (2015). *Time series analysis: Forecasting and control*. John Wiley & Sons.

QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI AHOLI SONI O'ZGARISHINING IQTISODIY STATISTIK TAHLILI

Eshniyazov Djamshid Djaxangirovich

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, Ro'yxatga olish metodologiyasi va kartografik hujjatlar bilan ishlash bo'limi boshlig'i o'rinbosari, Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar instituti mustaqil izlanuvchisi (PhD)

E-mail: jamshide@mail.ru

+998970893393

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 2

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.896>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords

aholi soni, aholining tabiiy harakati, aholini ro'yxatga olish, aholi registri, aholining mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlari.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada aholi soni dinamikasi, uning yosh-jinsi tarkibini, shuningdek aholi soni o'zgarishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar tavsifi, shuningdek, aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlarning asosiy manbalari ko'rib chiqilgan.

Shu bilan bir qatorda, Qoraqalpog'iston Respublikasida Qoraqalpog'iston Respublikasi doimiy aholi soni va dinamikasi yillar kesimida taxlil qilingan, aholi soni emperik va nazariy jihatdan ko'rib chiqilgan, aholi soni dinamik qator darajalarining o'zgarishining asosiy tendentsiyasini ifodalovchi miqdoriy modelni taqdim etish uchun bir qator dinamikaning analitik tekislash orqali o'rganilgan hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi aholi sonining analitik tekislash natijasida haqiqiy qayd etilgan aholi soni ko'rsatkichlariga juda yaqinligini haqida xulosalar qilingan.

Kirish. Har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida demografik jarayonlarning roli katta bo'lib, aholi o'sishi, joylashuvi, demografik tarkibi va boshqa muhim jihatlarni ilmiy o'rganish muhim hisoblanadi. Aholi ham ishlab chiqaruvchi kuch, ham iste'molchi sifatida jamiyat taraqqiyotida hal qiluvchi rolga ega. Respublikada barqaror va samarali iqtisodiyotni shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy islohotlar markazida demografik vaziyat turadi.

O'zbekistonda o'ziga xos demografik vaziyat vujudga kelgan bo'lib, u aholi o'sish sur'atining o'sishi, tug'ilish darajasining ortishi, o'lim ko'rsatkichlarining pasayishi, shu bilan bir vaqtda mehnatga layoqatli yoshdagi aholi sonining ko'payishida o'z aksini topmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2022-yil 20-dekabr kuni Oliy Majlis va O'zbekiston halqiga yo'llagan murojaatida, o'tgan yili mamlakat aholisi 36 milliondan oshib, har yili 900 ming yangi avlod kirib kelayotganini ta'kidladi. Biz O'zbekiston deb atalmish katta va inoq oilaning har bir a'zosi tinch va farovon hayot kechirishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratishga harkat qilayabmiz. Odamlar bizdan yangi maktablar, bolalar bog'chalari va shifoxonalarni qurishimizni, ta'lim va tibbiyot sifatini yaxshilashimizni, ichimlik suvi va elektr energiyasi, yo'llar va transport bilan bog'liq muammolarini hal qilishimizni, ish o'rinlari sonini ko'paytirishimizni, tadbirkorlik uchun yangi imkoniyatlar yaratishimizni, adolatni ta'minlashimizni, o'vragarchilik, byurokratiya va korrupsiyani yo'q qilishimizni kutmoqdalar. Shuning uchun yangi O'zbekiston o'zgarishida "Avvalo - shaxs, keyin - jamiyat va davlat" tamoyili asos bo'lib xizmat qiladi. [1]

Aholi soni dinamikasini o'rganish uning o'zgarishi asosiy tendentsiyasini kuzatish, ushbu o'zgarishlarning asosiy sabablarini aniqlash, dinamik jarayonlarga ta'sir qiluvchi, belgilovchi omillar ta'sirining iqtisodiy va demografik oqibatlarini aniqlash imkonini beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, iqtisodiy va siyosiy omillarning o'zi aholi soni dinamikasiga va aholining demografik va ijtimoiy xususiyatlarining tarkibiy o'zgarishiga bevosita ta'sir qiladi. Mamlakat hududida ham, undan tashqari ham erkin harakatlanish qobiliyati, professional sohada muvaffaqiyatga erishishga e'tibor qaratish, bandlikdagi o'zgarishlar, dunyoning istalgan nuqtasidan ishlash qobiliyati bularning barchasi aholi sonini hududlar, mehnat sohalari, mehnat bozorlari va boshqalar o'rtasida qayta taqsimlashga olib keladi.

Adabiyotlar tahlili. Aholining tabiiy harakati, ya'ni aholi tug'ilishi, vafot etishi, nikoh qurish hamda aholining nikohdan ajralishlar muammolarini tadqiq qilish borasida xorijiy mamlakatlar olimlari A.S. Proxorova, N.V. Cheremisina, L.A. Davletshina, Y.A. Dolgix, G.P. Neverova, S.K. Jilyayeva, J.Yu. Yuzefovich, A.A. Maksimova, A.Ya. Kvasha, Z. Pavlik, A. Landri, P. Xauzer va O. Dunkan kabi boshqa olimlar ilmiy ishlar olib borgan.

Demografik jarayonlar bilan bog'liq hodisalar orasida A.Ya. Kvashaning yozishicha "Tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish va migratsiya yig'indisini aniqlab, ular aholi soni va tarkibini o'zgartirishda asosiy

hisoblagan. Har yili bunday jarayonlar soni juda ko'p sodir bo'ladi. Ushbu jarayonlarni o'rganish va ularning qonuniyatlarini aniqlash uchun ushbu jarayonlarning asosiy tendentsiyalarini tushunish kerak deb yozadi Kvasha. Bundan tashqari, Kvashaning ta'kidlashicha, "demografik jarayonlarni tahlil qilishda ularning bir-biri bilan chambarchas bog'liqligini ham inobatga olish kerak.

Aholi ko'payishining evolyutsion nazariyasini ishlab chiqishda fransuz demografi A.Landriga tegishli bo'lib, Chex demografi Z. Pavlik va rus demografi A.Ya. Kvasha bu nazariyaning amaliyotga qo'llanilishini ko'rsatib berishgan.

Amerikalik demograflar P.Hauzer va O.Dunkanlar demografiyada tor va keng yondashuvlar orasidagi farq haqida gapirar ekanlar, birinchi demografik tahlilni, ikkinchisini aholishunoslik deb atashgan. "Demografik tahlil, — deb yozadilar ular, — aholi o'zgaruvchanligining tarkibiy qismlari va ularning o'zgarishini o'rganish bilan shug'ullanadi. Aholishunoslik fanining diqqat markazida nafaqat demografik o'zgaruvchilar, balki aholi o'zgarishi va boshqa o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatlar - ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, biologik, genetik, geografik va boshqalar ham bo'ladi. Aholishunoslik fanining ob'ekti hech bo'lmaganda demografik tendentsiyalarning determinantlari va oqibatlaridir" deb yozgan amerikalik demograflar.

A.S. Proxorova, N.V. Cheremisina o'z ishlarida Rossiya Federatsiyasi hududida nikohlar va ajralishlar bo'yicha asosiy rasmiy statistik ma'lumotlarni tahlil qilganlar hamda ularning tug'ilish darajasiga taxminiy ta'sirini o'rganishgan.

L.A. Davletshina, Y.A. Dolgix o'z tadqiqotlarida aholining nikoh va ajralish darajasiga e'tibor qaratganlar. Xususan, ushbu hodisalarning 2010-2016-yillardagi dinamikasini o'rganish, turmush qurayotgan erkaklar va ayollarning o'rtacha yoshi xususiyatlari to'xtalib o'tganlar. Shu bilan bir qatorda, aholining nikoh va ajralish koeffitsientidagi mintaqaviy farqlarni baholashga alohida e'tibor qaratganlar. Tadqiqotchilar o'z izlanishlari davomida aholining nikoh darajasiga ta'sir qiluvchi ko'rsatkichlar bo'yicha Rossiya Federatsiyasi sub'ektlarini ko'p o'lchovli tasniflash ishlarini ham amalga oshirganlar, shuningdek, mintaqalarning eng ko'p guruhlar uchun regressiya modellari ham tuzganlar.

G.P. Neverova esa tug'ilish, nikoh va ajralish jarayonlarining miqdoriy tahlili asosida hududlar aholisining ko'payishiga ta'sir qiluvchi demografik tendentsiyalarni o'rganish. Shuningdek, tadqiqot davomida bolalarning hozirgi avlodi miqdoriy jihatdan ota-onalar avlodini to'liq almashtirish ko'rsatilgan bo'lib, onaning birinchi bolani tug'ilish o'rtacha yoshi ortib borayotganligini alohida ta'kidlagan hamda yoshga oid tug'ilish ko'rsatkichlarining o'zgarishi kuzatgan. Nikoh xulq-atvori nuqtayi nazaridan, nikohlar sonining kamayish tendentsiyalari o'rganish. Hududlarda ajralishlar sonining dinamikasi beqaror, ammo ma'lum bir pasayish tendentsiyasi mavjudligini ta'kidlagan.

S.K. Jilyayeva, J.Yu. Yuzefovich, A.A. Maksimovalar esa Rossiya Federatsiyasida nikoh va ajralishlar bo'yicha statistik ma'lumotlarini o'rganib, nikoh va ajralish tushunchalarini ochib berganlar. Nikoh va ajralishlar bo'yicha statistik ko'rsatkichlarini keltirib, umumiy ma'noda ajralishning sabablarini ko'rsatib o'tganlar.

Mahalliy olimlar I.K.Gulyamov, Sh.E. Dusnaev, N.B.Tula, D.N. Esengeldiev, va boshqalarning ilmiy ishlarida mamlakatimizning demografik rivojlanishi, aholining tabiiy va mexanik harakatik, Qoraqalpog'iston Respublikasi aholisining tabiiy o'sishi bo'yicha ishlarda o'z aksini topgan. Aholi eng muhim demografik xususiyatlardan biridir. Tug'ilish, o'lim, migratsiya jarayonlari tufayli u doimiy ravishda o'zgarib turadi. Shuning uchun indikatorni tahlil qilishda ushbu demografik jarayonlarni hisobga olish kerak. Bundan tashqari, ma'muriy-hududiy chegaralari va aholi toifalariga e'tibor berilishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Qoraqalpog'iston Respublikasida aholining tabiiy harakati, xususan, tug'ilish, nikoh va ajrim hodisalari borasida olib borilgan tadqiqot jarayonida statistik jadval va grafiklar, induksiya va deduksiya, tahlil va sintez, kabi turli statistik tahlil usullaridan keng foydalanildi.

Tadqiqot natijalari. Yuqorida aytilganlarning barchasi Qoraqalpog'iston Respublikasida sodir bo'layotgan ijtimoiy-demografik jarayonlarni o'rganishga qaratilgan bir qator tadqiqotlarni o'z ichiga oladi. Avvalo, aholi soni dinamikasi, uning yosh-jinsi tarkibini, shuningdek aholi soni o'zgarishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar tavsifini[2][3][4] o'rganishlar shular jumlasidandir

Aholi soni - bu ma'lum bir hududda yashovchi odamlar to'plami. O'z mohiyatiga ko'ra, bu lahzali ko'rsatkichdir, chunki har soniyada odamning tug'ilishi yoki o'limi jarayonlari sodir bo'lishi mumkin, bu odamlar soni va tarkibining o'zgarishiga olib keladi. Aholi soni dinamikasi tug'ilish, o'lim va migratsiya bilan bog'liq bo'lganligi sababli, demografik tahlilda u vaqt funktsiyasi sifatida qaraladi va amalda o'lchanadi va ma'lum bir vaqt holatiga ko'ra, ko'pincha yil boshida yoki oxirida baholanadi.

Aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlarning asosiy manbalari quyidagilardan iborat:

Aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari.

Aholi soni va tarkibining joriy hisobi. Aholini ro'yxatga olish tadbirlari oralig'ida ishlatiladi. Hisob-kitoblar aholining tug'ilishi, o'limi, ko'chib kelishi va ko'chib ketishini qayd etish va aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari asosida amalga oshiriladi.

Aholi registri ma'lumotlari.

Aholi sonini tahlil qilishda ikkita asosiy fikrga e'tibor qaratish lozim.

Birinchidan, aholi qaysi hududda yashashiga qarab. Bunda ma'lum hududning chegaralari odatda ma'muriy yoki iqtisodiy-geografik chegaralar doirasida istiqomat qiluvchi o'troq aholi hamda yashash hududi chegarasi ko'chib yurish hudud hisoblangan ko'chmanchi aholi.

Ikkinchidan, aholining qaysi toifaga mansubligi, jumladan, mavjud aholi toifasi, doimiy aholi toifasi yoki yuridik (ro'yxatga olingan) toifasi bo'yicha tahlil qilish[5].

Aholining soni va tarkibi statistikasi demografiyaning ajralmas qismi bo'lib, miqdoriy qonuniyatlarni o'rganish uchun o'lchov mezonini hisoblanadi. Demografik statistikaning vazifalariga aholi sonini aniqlash, uning mamlakat hududlari bo'yab joylashishini tahlil qilish, aholi tarkibini tavsiflash, aholi takror barpo bo'lish jarayonlarini o'rganish, aholining istiqbolli soni va tarkibini aniqlash kiradi.

Aholi umuman mamlakatning muvaffaqiyatli rivojlanishining muhim tarkibiy qismidir. Aholini o'rganish (uning soni, hududlar bo'yicha joylashishi, harakati) zarur, chunki bir tomondan uning mehnatga layoqatli qismi iqtisodiy munosabatlarning bevosita ishtirokchisi, boshqa tomondan u ishlab chiqarilgan tovarlarning iste'molchisi hisoblanadi. Shunday qilib, V. R. Dolnik aholini har qanday mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy holatini baholashga yordam beradigan asosiy ko'rsatkich sifatida ko'rib chiqqan[6].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining ma'lumotlariga ko'ra, Qoraqalpog'iston Respublikasida 2024-yil, 1-yanvar holatiga **2 002,7** ming kishi istiqomat qiladi. Shundan, 978,2 ming kishi yoki jami aholining 48,8 % shaharda, 1024,5 ming kishi yoki 51,2 % qishloq joylarda yashaydi.

Jadval 1

Qoraqalpog'iston Respublikasi doimiy aholi soni

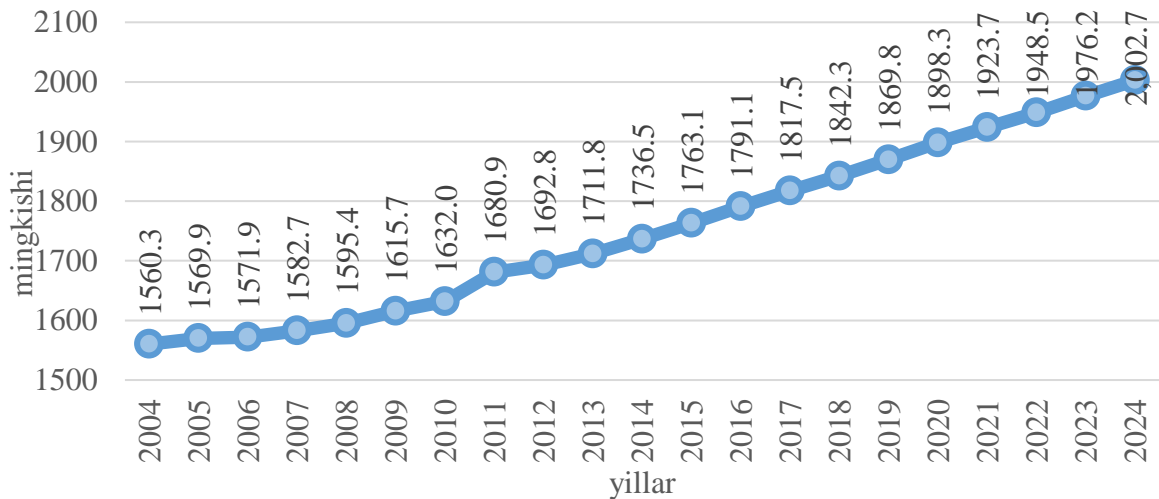
(1-yanvar holatiga, ming kishi)

Yillar	Doimiy aholi soni, ming kishi	shundan		Jami aholiga nisbatan, %	
		shahar	qishloq	Shahar	qishloq
2014	1736,5	862,0	874,5	49,6	50,4
2015	1763,1	873,0	890,1	49,5	50,5
2016	1791,1	883,2	907,9	49,3	50,7
2017	1817,5	894,7	922,8	49,2	50,8
2018	1842,3	905,5	936,8	49,2	50,8
2019	1869,8	917,7	952,1	49,1	50,9
2020	1898,3	930,5	967,8	49,0	51,0
2021	1923,7	942,0	981,7	49,0	51,0
2022	1948,5	954,2	994,3	49,0	51,0
2023	1976,2	967,3	1008,9	48,9	51,1
2024	2002,7	978,2	1024,5	48,8	51,2

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, Qoraqalpog'iston Respublikasi doimiy aholi soni yildan-yilga o'sib bormoqda. Shu bilan bir qatorda jami aholi sonida qishloq aholi soni ulushining shahar aholisiga nisbatan ustunligiga, shuningdek, ushbu ko'rsatkich o'sib borayotganini ko'rishimiz mumkin.

Aholini statistik tahlil ob'ekti sifatida ko'rib chiqishda turli xil vazifalar hal qilinadi, ularning asosiy lari aholi soni dinamikasini

o'rganish, aholi tabiiy va mexanik harakatini uning o'zgarishining ajralmas qismi sifatida o'rganish, shuningdek aholi tarkibini turli mezonlarga ko'ra o'rganish hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, aholi ma'lum bir vaqtning o'zida o'lchanadigan va ma'lum bir hududning demografik holatini tavsiflovchi qiymat hisoblanadi. Qoraqalpog'iston Respublikasida aholi dinamikasini kuzatib, uning demografik o'sishini qayd etish mumkin (rasm 2.1).

Rasm 1. Qoraqalpog'iston Respublikasi doimiy aholi soni dinamikasi, 2004-2024-yillar, ming kishi

Qoraqalpog'iston Respublikasi aholisi so'nggi 20 yil ichida o'rtacha 22,1 ming kishiga yoki 1,3%ga o'sgan. E'tiborlisi 2011-yilda aholi soni 2010-yilga nisbatan 48,9 ming kishiga o'sagnini, bu esa 2011-yili O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 14-martdagi "Aholi sonining tanlama statistik kuzatuvini tayyorlash va o'tkazish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 71-son Qaroriga muvofiq (ammo hujjat 22.02.2021 sanasida o'z kuchini yo'qotgan) 2011-yil 21-

apreldan 30-aprelgacha respublikaning har bir tumani va shahrida aholi sonining 10 foizini qamrab olgan holda aholi sonining tanlama statistik kuzatuvini natijasida amalga oshgan.

Asosiy davr dinamikasini tahlil qilish ko'rsatkichlari doimiy va o'zgaruvchan taqqoslash bazalarida hisoblanishi mumkin. Bunday holda, taqqoslangan darajani hisobot darajasi deb atash odatiy holdir va taqqoslash darajasi asosiy hisoblanadi[7].

Jadval 2

Qoraqalpog'iston Respublikasi aholi soni dinamikasi (2014-2024-yillar, yil boshiga, ming kishi)

Aholi soni, ming. kishi, y	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
	1736,5	1763,1	1791,1	1817,5	1842,3	1869,8	1898,3	1923,7	1948,5	1976,2	2002,7
Δyb	-	26,6	54,6	81	105,8	133,3	161,8	187,2	212	239,7	266,2
Δys	-	26,6	28	26,4	24,8	27,5	28,5	25,4	24,8	27,7	26,5
Trb	-	101,5	103,1	104,7	106,1	107,7	109,3	110,8	112,2	113,8	115,3
Trs	-	101,5	101,6	101,5	101,4	101,5	101,5	101,3	101,3	101,4	101,3
Tprb	-	1,5	3,1	4,7	6,1	7,7	9,3	10,8	12,2	13,8	15,3
Tprs	-	1,5	1,6	1,5	1,4	1,5	1,5	1,3	1,3	1,4	1,3
Ai	-	17,365	17,631	17,911	18,175	18,423	18,698	18,983	19,237	19,485	19,762

Yuqoridagi 2.4 jadval ma'lumotlari asosida 2023-yil aholi soni ko'rsatkichi (2002,7 ming kishi) 2013-yildagi ko'satkichga (1736,5 ming kishi) nisbatan 266,2 ming kishi yoki 1,153-marta yoki 15,3% ga o'sganligini ko'rishimiz mumkin. Huddi shu ko'rsatkichlarni 2022-yildagi ko'rsatkichlar bilan tahlil qilganda mos ravishda 26,5 ming kishiga yoki 1,0134-marta yoki 1,3 foizga o'sganligini ko'rishimiz mumkin. Aholining soni 1 foizga o'zgariganda, u 19,768 ming kishiga o'zgaradi.

Vaqt o'tishi bilan dinamik qator darajalarining o'zgarishining asosiy tendentsiyasini ifodalovchi miqdoriy modelni taqdim etish uchun bir qator dinamikaning analitik tekislash qo'llaniladi (jadval 2.5).

Dinamika qatorlarida analitik tekislash usulining asosiy mazmuni shundan iboratki, rivojlanishning umumiy tendentsiyasi vaqt funksiyasi sifatida hisoblanadi: $y_t = a_0 + a_1 t$

Jadval 3

Qoraqalpog'iston Respublikasi 2015-2024-yillar uchun aholi sonini analitik tekislash

yillar	Aholi soni ming kishi	t	t ²	y*t	yt	y - yt	(y - yt) ²
2015	1763,1	1	1	1763,1	1763,9	-0,8	0,5943008
2016	1791,1	2	4	3582,2	1790,4	0,7	0,4690174
2017	1817,5	3	9	5452,5	1817,0	0,5	0,2922549
2018	1842,3	4	16	7369,2	1843,5	-1,2	1,4487405
2019	1869,8	5	25	9349	1870,0	-0,2	0,0614439

2020	1898,3	6	36	11389,8	1896,6	1,7	2,91685
2021	1923,7	7	49	13465,9	1923,1	0,6	0,317686
2022	1948,5	8	64	15588	1949,7	-1,2	1,3938307
2023	1976,2	9	81	17785,8	1976,2	0,0	0,0006174
2024	2002,7	10	100	20027	2002,8	-0,1	0,0047736
Jami	18833,2	55,0	385,0	105772,5	18833,2	0,0	7,5

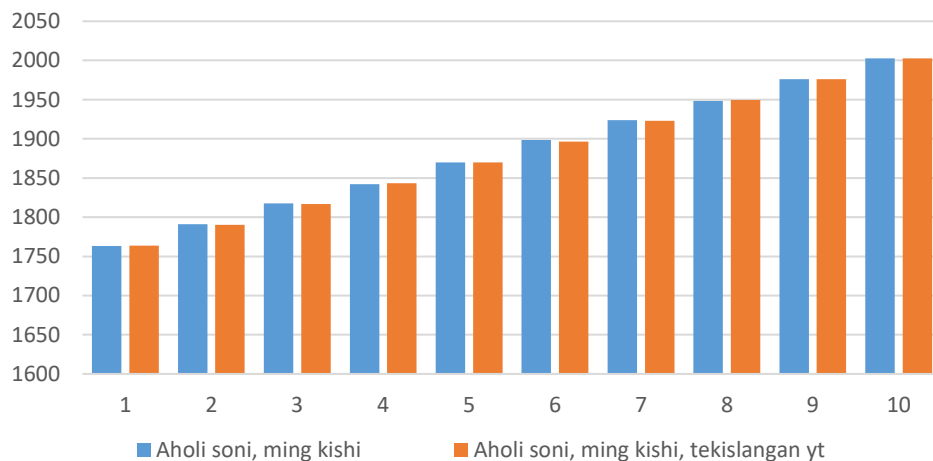
$$a_0 = \frac{18833,2 \cdot 385,0 - 105772,5 \cdot 55}{825} = \frac{1433294,5}{825} = 1737,327$$

$$a_1 = \frac{10 \cdot 105772,5 - 55 \cdot 18833,2}{825} = \frac{21899}{825} = 26,54424$$

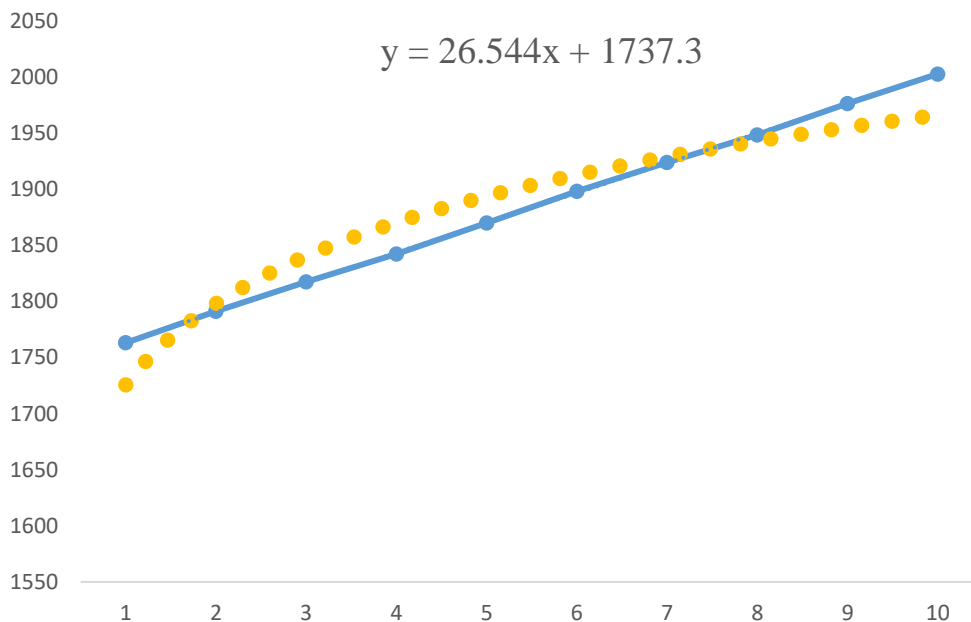
$$y_i = a_0 + a_1 \cdot t$$

2-jadvalga, shuningdek 2-rasmga asoslanib, shuni ta'kidlash mumkinki, 2014-2023-yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasi aholi

sonining analitik tekislash natijasida haqiqiy qayd etilgan aholi soni ko'rsatkichlariga juda yaqinligini ko'rish mumkin bo'lib ularni grafikda tasvirlasak ustma-ust tushushini ham ko'rishimiz mumkin (rasm 2.2) hamda ushbu ko'rsatkichlar to'g'ri chiziqda asosiy o'sish tendentsiyasi kuzatiladi (rasm 2.3).

Rasm 2. Qoraqalpog'iston Respublikasi 2015-2024-yillar aholi sonining empirik va nazariy ko'rsatkichlari

Rasm 3. Qoraqalpog'iston Respublikasi 2015-2024-yillar aholi sonining empirik va nazariy ko'rsatkichlari

Aholi soni va tarkibini tahlil qilish zarurati bu ma'lumotlarning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni boshqarishdagi ahamiyati bilan belgilanadi. Mamlakat aholi soni va tarkibiga oid statistik ma'lumotlar axborot resurslarining eng universal bloklaridan biri hisoblanadi. Aholiga bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lgan muammolar doirasi juda

keng. Aholi, bir tomondan, barcha yaratilgan milliy boyliklarning ishlab chiqaruvchisi sifatida qaralsa, ikkinchi tomondan, u moddiy va ma'naviy qadriyatlarining iste'molchisi hisoblanadi[8].

Dinamik qatorlar statistik usuli yordamida Qoraqalpog'iston Respublikasi aholi soni dinamikasini tahlil qilamiz.

Qoraqalpog'iston Respublikasi aholi soni dinamikasi ko'rsatkichlari

Yillar	Aholi soni (ming kishi)	Absolyut o'sish		O'sish sur'ati Temp rosta		O'sish sur'ati Temp prirosta		Абсолютн. значение 1% прироста
2015	1763,1	–	–	–	–	–	–	–
2016	1791,1	28,0	28,0	101,6	101,6	1,59	1,59	17,631
2017	1817,5	26,4	54,4	101,5	103,1	1,47	3,09	17,911
2018	1842,3	24,8	79,2	101,4	104,5	1,36	4,49	18,175
2019	1869,8	27,5	106,7	101,5	106,1	1,49	6,05	18,423
2020	1898,3	28,5	135,2	101,5	107,7	1,52	7,67	18,698
2021	1923,7	25,4	160,6	101,3	109,1	1,34	9,11	18,983
2022	1948,5	24,8	185,4	101,3	110,5	1,29	10,52	19,237
2023	1976,2	27,7	213,1	101,4	112,1	1,42	12,09	19,485
2024	2002,7	26,5	239,6	101,3	113,6	1,34	13,59	19,762

$$y_6^{\frac{y_n - y}{m-1}} = \frac{2002,7 - 1763,1}{10-1} = \frac{239,6}{9} = 26,62 \text{ ming kishi}$$

$$\sqrt[10]{1,016 * 1,015 * 101,4 * 1,015 * 1,015 * 1,013 * 1,013 * 1,014 * 1,013} = \sqrt[10]{1,1358970} = 1,014$$

Qoraqalpog'iston Respublikasi aholi soni o'rtacha 26,62 ming kishiga yoki 1,4 %ga o'sgan.

O'zaro munosabatlarni o'rganish sohasida statistikaning vazifasi nafaqat ularning mavjudligini, aloqa yo'nalishi va kuchini miqdoriy baholash, balki faktor xususiyatlarini samarali aniqlashdir[9].

Korrelyatsiya-regressiya tahlili usulidan foydalanib, Qoraqalpog'iston Respublikasi aholisi va tug'ilish darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlaymiz (jadval 2.5).

Jadval 5

Вычисление величин для уравнения связи между численностью населения и уровнем рождаемости

Yillar	Aholi soni, ming kishi	Tug'ilganlar soni, ming kishi	Hisob-kitob ma'lumotlari			
			u2	x2	Xu	Ŷ
2015	1777,1	41,345	3158084,4	1709,4	73474,2	1898,4
2016	1804,3	39,427	3255498,5	1554,5	71138,1	1854,5
2017	1829,9	37,754	3348534	1425,4	69086,0	1816,1
2018	1856,05	40,108	3444921,6	1608,7	74442,5	1870,1
2019	1884,05	41,137	3549644,4	1692,3	77504,2	1893,7
2020	1911	39,286	3651921	1543,4	75075,5	1851,2
2021	1936,1	40,272	3748483,2	1621,8	77970,6	1873,8
2022	1962,35	42,835	3850817,5	1834,8	84057,3	1932,6
2023	1989,45	44,021	3957911,3	1937,8	87577,6	1959,8
Jami	16950,3	366,185	31965816	14928,1	690326,0	16950,3

$$r = \frac{69032,6 - 1695,03 * 36,6185}{568,73 * 12,32} = 0,993$$

$$r^2 = (0,993)^2 = 0,98 \text{ yoki } 98\%$$

O'tkazilgan hisob-kitoblarga asosan, aholi soni va tug'ilganlar soni o'rtasida juda katta bog'liqlik bor degan xulosaga kelishimiz mumkin, chunki korrelyatsiya koeffitsienti 0,99 ga teng bo'lib, determinatsiya koeffitsientining qiymati 0,98 ga teng bo'ladi, ya'ni o'rtacha yillik aholi sonidagi o'zgarishlarning 98% aholi tug'ilish darajasidagi o'zgarishlar bilan izohlanadi[10].

Aholi dinamikasini o'rganish nafaqat butun aholi uchun ushbu ko'rsatkichdagi o'zgarishlarni aniqlashga asoslanadi, balki uning asosiy xususiyatlari, masalan, uning yosh-jins tarkibida nima sodir bo'lishini kuzatish zarurligini ham nazarda tutadi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

- Aholi soni dinamikasi tug'ilish, o'lim va migratsiya bilan bog'liq bo'lganligi sababli, demografik tahlilda u vaqt funktsiyasi sifatida qaraladi va amalda o'lchanadi va ma'lum bir vaqt holatiga ko'ra, ko'pincha yil boshida yoki oxirida baholanadi.

- 2023-yil aholi soni ko'rsatkichi (2002,7 ming kishi) 2013-yildagi ko'rsatkichga (1736,5 ming kishi) nisbatan 266,2 ming kishi yoki 1,153-

marta yoki 15,3% ga o'sganligini ko'rishimiz mumkin. Huddi shu ko'rsatkichlarni 2022-yildagi ko'rsatkichlar bilan tahlil qilganda mos ravishda 26,5 ming kishiga yoki 1,0134-marta yoki 1,3 foizga o'sganligini ko'rishimiz mumkin. Aholining soni 1 foizga o'zgarganda, u 19,768 ming kishiga o'zgaradi.

- Qoraqalpog'iston Respublikasi doimiy aholi soni yildan-yilga o'sib bormoqda. Shu bilan bir qatorda jami aholi sonida qishloq aholi soni ulushining shahar aholisiga nisbatan ustun bo'lgan, shuningdek, ushbu ko'rsatkich o'sib bormoqda.

- Qoraqalpog'iston Respublikasi aholi sonining analitik tekislash natijasida haqiqiy qayd etilgan aholi soni ko'rsatkichlariga juda yaqinligini ko'rish mumkin bo'lib ularni grafikda tasvirlasak ustma-ust tushushini ham ko'rishimiz mumkin (rasm 2.2) hamda ushbu ko'rsatkichlar to'g'ri chiziqda asosiy o'sish tendentsiyasi kuzatiladi.

- O'tkazilgan hisob-kitoblarga asosan, aholi soni va tug'ilganlar soni o'rtasida juda katta bog'liqlik bor degan xulosaga kelishimiz mumkin, chunki korrelyatsiya koeffitsienti 0,99 ga teng bo'lib, determinatsiya koeffitsientining qiymati 0,98 ga teng bo'ladi, ya'ni

o'rtacha yillik aholi sonidagi o'zgarishlarning 98% aholi tug'ilish darajasidagi o'zgarishlar bilan izohlanadi.

Shunday qilib, tahlillar shuni ko'rsatdiki, Qoraqalpog'iston Respublikasida demografik rivojlanish nuqtayi nazaridan vaziyat barqaror deb baholash mumkin. Negaki, aholi soni o'sishiga bevosita ta'sir etuvchi omil hisoblangan tug'ilishlar soni o'sish tendensiyasiga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2022-yil 20-dekabr kuni Oliy majlisga va O'zbekiston xalqiga murojaatnomasi. <https://xs.uz/uz/post/yakuniga-etayotgan-2022-jil-goyat-murakkab-va-sinovli-jil-boldi-desam-har-tomonlama-togri-boladi-shavkat-mirziyoyev>;

2. Gorev V.P. Domestic Demand as a Factor of Competitive Environment Formation. Izvestiya Irkutskoy gosudarstvennoy ekonomicheskoy akademii (Baykalskiy gosudarstvennyy universitet ekonomiki i prava) = Izvestiya of Irkutsk State Economics Academy (Baikal State University of Economics and Law), 2010, no. 1, pp. 5–9. (In Russian). EDN: KZDBVJ.

3. Krivonosova N.YA. Changes in the Local Territorial Government Organization and their Effect on Municipal Budgets (by the Example of Trans-Baikal Region). Izvestiya Baikalskogo gosudarstvennogo universiteta = Bulletin of Baikal State University, 2021, vol. 31, no. 4, pp. 488–501. (In Russian). EDN: ZMEGWY. DOI: 10.17150/2500-2759.2021.31(4).488-501.;

4. Leonov S.N. The "Model" Budget: The Features of Its Formation and Implementation. Izvestiya Baikalskogo gosudarstvennogo universiteta = Bulletin of Baikal State University,

Shu munosabat bilan kelgusida respublika aholi soni, ayniqsa qishloqlarda aholi sonining o'sishini inobatga olib, aholining ta'lim olish, tibbiyot va shu kabi ijtimoiy muassasalar sonini rejalashtirish, aholi bandligini ta'minlash maqsadida yangi ishchi o'rinlarini yaratish bo'yicha tegishli choralarni amalga oshirishlari zarur bo'ladi.

2019, vol. 29, no. 2, pp. 314–323. (In Russian). EDN: YALCUG. DOI: 10.17150/2500-2759.2019.29(2).314-323.;

5. Borisov V.A. Demography. Moscow, Notabene Publ., 1999-2001. 272 p. 4, s. 51–52;

6. Borisov V. A., Antonov A. I. Lekcii po demografii: uchebnik. – M.: MGU (universitet), 2004. – 344 s.;

7. Nusxayeva, B.B. Demograficheskaya situatsiya v regionax Yuga Rossii (po dannym statistiki i oprosa naseleniya) [Tekst] / B.B. Nusxayeva // Sotsiodinamika. – 2018. – № 10. – S. 40 - 46;

8. Grishina, Ye.N. Statistika chislenosti i yestestvennogo dvijeniya naseleniya Rossii [Tekst] / Ye.N. Grishina, L.N. Trusova // Sovremennye tendensii v ekonomike I upravlenii: novyy vzglyad. – 2016. – № 38. – S. 12 - 17;

9. Shumak O. A., Geraskin A. V. Statistika. M.: INFRA-M, 2019;

10. Melkumov Ya. S. Sotsialno-ekonomicheskaya statistika. M.: INFRA-M, 2019

11. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy sayti: <http://www.stat.uz> ;

O'zbekiston Respublikasining statistika portalining rasmiy sayti: <https://siat.stat.uz/>.

ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА: ВЫЗОВЫ И СТРАТЕГИИ БОРЬБЫ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ

Курпаяниди Константин Иванович

к.э.н., профессор,

Международный институт пищевых технологий и инженерии,

Профессор кафедры «Экономика» Ферганского политехнического института,

Академик Международной академии теоретических и прикладных наук (США), г. Фергана, Республика Узбекистан

E-mail: antinari@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 3

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.897>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/
keywords

теневая экономика, экономическое развитие, финансовая прозрачность, стратегия, государственный бюджет.

ANNOTATSIYA

В статье рассматривается проблема теневой экономики, выявляя ее основные вызовы и предлагая стратегии для борьбы с ней. Анализ основан на широком спектре источников, включая статистические данные, экспертные мнения и отчеты международных организаций. Установлено, что теневая экономика в Узбекистане имеет множество проявлений, таких как нелегальное предпринимательство, уклонение от уплаты налогов и контрабанда, что оказывает негативное воздействие на экономическую стабильность и социальное благополучие страны. Анализ также выделяет основные вызовы, связанные с теневой экономикой, такие как потеря налоговых доходов, несправедливая конкуренция и риск для общественной безопасности. На основе проведенного исследования автор предлагает некоторые направления стратегии борьбы с теневой экономикой, включая улучшение налоговой политики и администрирования, укрепление правопорядка и повышение прозрачности в экономике. Исследование вносит вклад в понимание проблемы теневой экономики в Узбекистане и предоставляет основу для разработки политики и мероприятий по ее преодолению.

Введение. Теневая экономика представляет собой яркий пример экономической деятельности, выходящей за рамки государственного учета и наблюдения. Этот феномен вносит вклад в формирование многоуровневой структуры общественно-экономических отношений, ключевой компонент которой — сектор репродукции, совершаемый без знания и контроля со стороны государственных органов власти. Данный сектор затрагивает все аспекты цикла экономических благ и услуг, включая их производство, распределение, обмен и потребление, оставаясь неотмеченным официальной статистикой¹. В случае с Узбекистаном, как и с многими другими государствами, к теме неформальной экономики обращено пристальное внимание в связи с её влиянием на экономические процессы и необходимостью разработки стратегии её интеграции².

В Узбекистане это явление ставит перед экономическим развитием страны значительные испытания. На встрече 16 января 2024 года, акцентировав внимание на данном вопросе, Президент Республики Узбекистан, Шавкат Мирзиёев, выразил обеспокоенность по поводу того, что в ключевых отраслях экономики — услуг, строительства и промышленности — значительный объем деятельности осуществляется вне официальной отчетности. Объемы такой "скрытой" экономической активности наносят убытки общенациональному доходу и бюджету страны, причем только в сфере строительства из 27 тысяч предприятий, работавших в 2023 году, свыше 40% декларировали занятость лишь одного официального сотрудника, при этом осуществляя операции на суммы, исчисляемые миллиардами³.

Такие данные свидетельствуют о глубоком влиянии, которое на экономическое развитие и на динамику устойчивости государства оказывает теневая экономика. Кроме того, она становится источником озабоченности как для властных структур, так и для общества в целом.

Значимость тематики теневой экономики подкрепляется её запутанностью и многогранностью, что делает её привлекательной для академических кругов и исследователей. Данный экономический сегмент охватывает широкий спектр социально-экономических процессов, которые по своей природе сложны и обладают разнообразием происхождения, а также демонстрируют противоречивые механизмы функциональности.

Методология исследования. В рамках проведенного исследования был применен количественный подход, который предусматривает использование статистических инструментов для анализа масштабов неформального сектора экономики, оценки объемов уклонения от налогов и других характеристик этого явления на основе доступных статистических данных и экономических индикаторов. Анализ содержания проведенных интервью и экспертных оценок позволил выявить основные причины, следствия неформальной экономической деятельности и определить потенциальные стратегии для ее регулирования и интеграции. Использование метода сравнительного анализа данных о неформальной экономике Узбекистана и аналогичных показателей из других государств способствовало идентификации уникальных особенностей данной проблематики и выработке эффективных подходов к ее решению. Данная методика исследования обеспечила выявление первопричин существования неформального экономического сектора.

Анализ наработанных ранее стратегий противодействия неформальной экономике и оценка их результативности позволили выработать рекомендации по повышению их эффективности. Основываясь на обобщении полученных данных и выявленных вызовах, были предложены конкретные направления стратегических инициатив и мероприятия по уменьшению масштабов теневой экономики в Узбекистане.

Синтез данных подходов и методик исследования способствовал формированию более глубокого и комплексного понимания механизмов функционирования неформальной экономики в Узбекистане, что стало основой для разработки многоаспектных и целевых стратегий ее ограничения.

Понятию теневой экономики посвящено достаточное количество научных исследований. Исследования в области измерения масштабов теневой экономики в мировом экономическом сообществе получили наибольшее развитие в 80-90-е годы прошлого столетия. Среди зарубежных учёных наиболее признанным авторитетом в вопросах определения масштабов теневой экономики является австрийский экономист

¹ Борьба с теневой экономикой. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://new-department.uz/ru/cooperation/fight/?print=Y>

² Курпаяниди, К. И., Зиёдинова, Н. З. К., & Толибов, И. Ш. У. (2019). О некоторых вопросах противодействия коррупции в Узбекистане. *Проблемы современной науки и образования*, (2 (135)), 38-42.

³ «Теневая экономика — препятствие для честно работающего бизнеса» — президент Узбекистана. Электронный ресурс. Режим доступа URL:

<https://www.gazeta.uz/ru/2024/01/16/shadow-economy/>

Фридрих Шнайдер⁴. По его оценкам, наибольшие значения параметров теневой сектора зарегистрированы в развивающихся странах и в странах с переходной экономикой, а наименьшие – в развитых странах.

Исследования, проведенные М.Абдуллаевой, проливают свет на теневую экономику как сложное явление, состоящее из взаимосвязанных процессов. Она определяет теневую экономику как скрытые от официальных отчетов экономические операции, которые негативно влияют на стабильность и развитие общества⁵.

Исследователи Ф.Ахмедов⁶ и Л.Рахманов⁷ подчеркивают, что важность эффективной борьбы с коррупцией, которая помимо повышения законности и прозрачности также способствует сокращению масштабов теневой экономики и обеспечивает устойчивый и справедливый экономический рост.

Алимов, Г.А., Исроилов, Б.И. в своей монографии детально исследуют общие понятия теневой экономики, коррупции и взяточничества как преступлений, уголовно-правовые аспекты квалификации коррупции, взяточничества и особенности данного

состава преступлений, их характерные признаки, отличительные черты коммерческого подкупа⁸.

Буров, В. Ю., Худайназаров, А. К. и Маматкулов, И. А. отмечают, что выборочные обследования широко используются для изучения теневой экономики, однако они имеют свои ограничения. Эти ограничения включают зависимость от готовности респондентов сотрудничать и трудность оценки объема незаконной деятельности⁹.

Анализ и результаты. В мировом масштабе теневая экономика становится все более распространенным явлением, затрагивая большинство стран, включая как развитые, так и развивающиеся экономики. Исследование, проведенное Quarterly Informal Economy Survey, показывает, что не менее двух третей стран из 201 стран мира сталкиваются с этой проблемой. Это свидетельствует о глобальной природе теневой экономики и о необходимости срочных мер по ее противодействию. Согласно исследованию Quarterly Informal Economy Survey (QIES) by World Economics, London за 2024 год, средняя доля «теневой» экономики от ВВП по странам выглядит так¹⁰ (таб.1):

Таблица 1. Показатели доли теневой экономики, в процентах к ВВП (составлено автором на основе Quarterly Informal Economy Survey (QIES) by World Economics, London за 2024 год)

Самые худшие показатели:		
1.	Афганистан	73,6
2.	Зимбабве	64,7
Самые лучшие показатели		
1.	США	7,2
2.	Швейцария	7,5
3.	Япония	9,6
4.	Нидерланды	10
5.	Германия	11,2
6.	Франция	13,2
Некоторые страны пост советского пространства		
7.	Украина	44,2
8.	Молдова	41,0
9.	Россия	38,2
10.	Беларусь	37,9
11.	Таджикистан	37,2
12.	Казахстан	32,1
13.	Кыргызстан	31,1
14.	Узбекистан	27,3

Теневая экономическая деятельность, воплощающая в себе нелегальные или нерегистрируемые экономические операции, представляет собой значимое препятствие на пути к устойчивому развитию государства. В контексте Республики Узбекистан, подобно многим другим национальным экономикам, теневой сектор экономики выступает как значительный вызов, который требует детального изучения и разработки целенаправленных стратегических подходов для его интегрирования. Теневая экономика рассматривается как один из ключевых барьеров на пути к экономическому процветанию. В Узбекистане она охватывает экономическую активность, не фиксируемую официальной статистикой, включая нелегальный оборот товаров и услуг, а также уклонение от налогообложения и документального учета трудовых

ресурсов. Примеры теневой экономической активности включают неформализованную занятость в сфере строительства, неофициальную торговлю сельскохозяйственной продукцией со стороны фермерских предприятий и скрытое предпринимательство в торговле, особенно на базарах (рис.1.).

Этот феномен ставит перед Узбекистаном сложные задачи, требующие использования современных аналитических подходов и инновационных методик в области экономической науки для его понимания и формулирования эффективных решений, способных стимулировать переход теневых субъектов экономики к легализованной деятельности, тем самым обеспечивая устойчивое развитие национальной экономики.

⁴ Schneider Friedrich (2003). Скрываясь в тени. Пост подпольной экономики. International Monetary Fund, Publication Services.

⁵ Абдуллаева, М. (2021). Теневая экономика, её влияние на экономическую систему. *in Library*, 21(4), 86–101. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/archive/article/view/8763>

⁶ Ахмедов, Ф. (2023). Узбекистонда яширин иктисодиёт улушини кискарттириш масалалари. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 1, (5), – с. 77-83.

⁷ Рахманов, Л. (2023). Узбекистонда хуфиёна иктисодиётни улушини камайтиришда молиявий инструментлардан самарали фойдаланиш масалалари. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 1, (6), – с. 189-195.

⁸ Алимов, Г.А., Исроилов, Б.И.(2020). Теневая экономика, коррупция, взяточничества: уголовно-правовая оценка. *Издательство «Адолат»*. – с.185.

⁹ Буров, В. Ю., Худайназаров, А. К., Маматкулов, И. А. (2020). Теневая экономика в Узбекистане: оценка её размера и структуры на основе выборочного опроса предприятий. *Теневая экономика*, 4 (1). – С. 23-46.

¹⁰ Data source: Quarterly Informal Economy Survey (QIES) by World Economics, London <https://www.worldeconomics.com/Informal-Economy/>

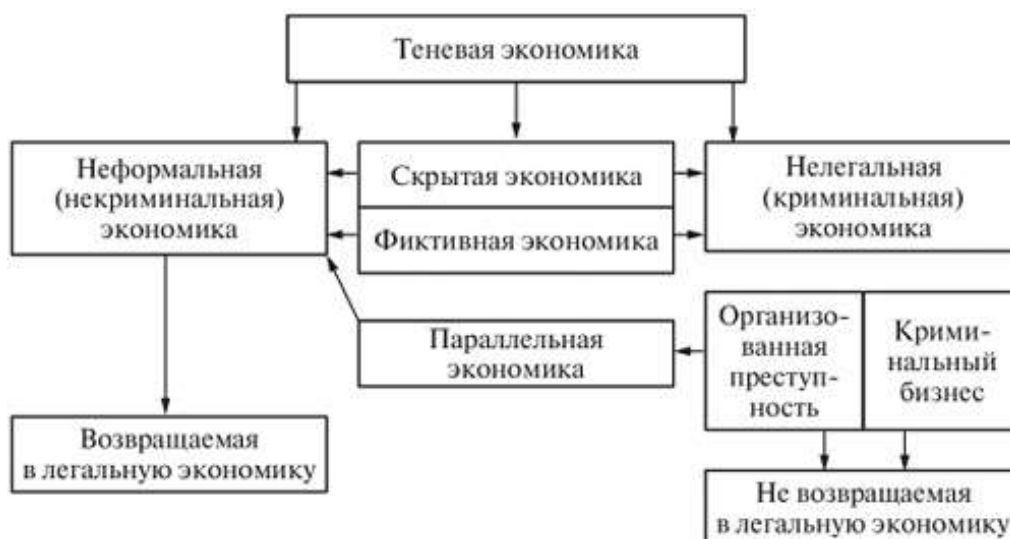

Рис.1. Состав теневой экономики

Эти явления оказывают негативное воздействие на экономическую стабильность и социальное благополучие страны. Проблема теневой экономики в Узбекистане частично обусловлена историческими факторами, такими как сложившиеся практики в период советского правления и недавнее открытие страны для рыночных отношений. Кроме того, недостаточная прозрачность и бюрократические преграды в экономике способствуют развитию теневых секторов.

Проведем анализ детерминант неформальной экономической деятельности, которая выявляет комплексную и многогранную природу её источников. Однако, среди широкого спектра факторов, следующие могут быть признаны наиболее значимыми в контексте стимулирования экономической активности вне официального сектора:

- Налогообложение и, как следствие, стремление минимизировать налоговые обязательства, включая избегание уплаты подоходного налога, НДС и других типов налоговых сборов;
- Обязательные платежи на социальное страхование и уклонение от их выплат;
- Регулирование рынка труда и стремление обойти определенные законодательные требования в этой области, такие как соблюдение минимального уровня зарплаты, ограничения по рабочему времени, требования к условиям труда и проч.;
- Повышенная частота и сложность законодательства, регулирующего официальный экономический сектор;
- Отсутствие гражданской вовлеченности, недостаточный уровень доверия и уважения к государственным институтам;
- Низкая налоговая мораль, выражающаяся в ограниченной готовности к налогообложению;
- Неэффективное исполнение регулятивных мероприятий и высокий уровень коррупции.

Идентификация этих факторов необходима для разработки целенаправленных и эффективных стратегий, направленных на регулирование и интеграцию неформального сектора в официальную экономическую систему, что в свою очередь будет способствовать повышению её прозрачности и устойчивости.

По оценкам Агентства стратегических реформ при Президенте Республики Узбекистан, в 2023 году теневой сектор [занимает](#) от 48% до 62% в различных отраслях¹¹. Но точные данные по размеру экономики, находящейся в тени, отсутствуют. Большой размер теневой экономики ведёт к негативным последствиям, ухудшающим уровень жизни в стране.

Кроме того, расцвету теневой экономики способствует высокий уровень коррупции в Узбекистане. Согласно отчёту международной организации **Transparency International** от 2023 года, Узбекистан в рейтинге восприятия коррупции [расположился](#) на 121 месте из 180, набрав 33 балл. Однако стоит отметить, что с 2016 года Узбекистан поднялся на 32 строчки, последовательно улучшая свои позиции¹².

Как показывает анализ, продукция на десятки триллионов сумов в сфере услуг, строительстве и промышленных отраслях остается в тени. И это приводит к потере ВВП и бюджета, которые составляют 135 триллионов сумов и 30 триллионов сумов соответственно. Наглядным примером может служить факт того, что 41% строительных предприятий “показал” в своих отчетах наличие только 1 рабочего. И именно эти предприятия в прошлом году выполнили строительные работы на 4 триллиона сумов¹³. Вместе с этим следует отметить, что сейчас борьбой с теневой экономикой и экономическими преступлениями в Узбекистане занимаются 14 ведомств, но единой системы работы по координации их деятельности нет.

По нашему мнению, потери государства, **связанные с теневой экономикой, могут выражаться через:**

1. **Потерю налоговых доходов:** неуплата налогов снижает потоки государственных доходов, что ограничивает возможности правительства в реализации социальных программ и инвестиций в экономическое развитие.
2. **Несправедливую конкуренцию:** легальные предприятия, которые добросовестно уплачивают налоги и соблюдают правила, сталкиваются с конкуренцией от теневых предприятий, которые обходят законодательство и налоговые обязательства.
3. **Риски для общественной безопасности:** теневая экономика может быть связана с преступными группировками, торговлей запрещенными товарами, контрабандой и другими незаконными видами деятельности, что угрожает общественной безопасности и стабильности.

Обсуждения

Мероприятия по борьбе с теневой экономикой. Проведенный анализ выявил, что в Республике Узбекистан правовую основу противодействия коррупции составляют Конституция Республики Узбекистан, общепризнанные принципы и нормы международного права, международные договоры Республики Узбекистан, Закон Республики Узбекистан от 3 января 2017 года «О противодействии коррупции»¹⁴, Законы РУз. от 5.05.2014 г. «Об открытости деятельности органов государственной власти и управления»¹⁵, от 25.09.2014 г. «О социальном партнерстве»¹⁶, от 22.04.2021 г. «О государственных закупках»¹⁷, от 12.04.2018 г. «Об общественном

¹¹ Что такое теневая экономика и как с ней борются в Узбекистане. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://www.spot.uz/ru/2023/04/04/shadow-economy/>

¹² Corruption perceptions index. <https://www.transparency.org/en/cpi/2023/index/uzb>

¹³ В Узбекистане усилил борьбу с теневой экономикой. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://anhor.uz/news/dark-economy/>

¹⁴ О противодействии коррупции. Закон Республики Узбекистан, от 03.01.2017 г. № ЗРУ-419. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://lex.uz/docs/3088013>

¹⁵ Об открытости деятельности органов государственной власти и управления. Закон Республики Узбекистан. 5 мая 2014 г. № ЗРУ-369. «Народное слово» от 6 мая 2014 года № 87 (5987).

¹⁶ О социальном партнерстве. Закон Республики Узбекистан, от 25.09.2014 г. № ЗРУ-376. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://lex.uz/docs/2468216>

¹⁷ О государственных закупках. Закон Республики Узбекистан, от 22.04.2021 г. № ЗРУ-684. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://lex.uz/docs/5382983>

контроле)¹⁸ и другие нормативные правовые акты, направленные на противодействие коррупции.

Принятая Указом Президента Республики Узбекистан, от 11.09.2023 г. № УП-158 Стратегия «Узбекистан – 2030»¹⁹ отдельно в 46 цели акцентирует внимание на «Обеспечение фискальной стабильности и эффективное управление государственными обязательствами», что в результате может дать использование возможности дополнительного расширения налоговой базы путем сокращения «теневой экономики».

Стратегии борьбы с теневой экономикой

1. Улучшение налоговой политики и администрирования: реформы налоговой системы, упрощение процедур уплаты налогов и снижение налоговых ставок могут сделать легальные предприятия более конкурентоспособными и уменьшить стимул к участию в теневой экономике.

2. Укрепление правопорядка: Эффективное противодействие организованной преступности и наркоторговле является ключевым элементом борьбы с теневой экономикой. Обеспечение правоприменения, включая борьбу с коррупцией и подкупом в государственных структурах. Это включает в себя улучшение правоохранительных органов, судебной системы и антикоррупционных мер.

3. Повышение эффективности налоговых и таможенных органов, в том числе через внедрение современных ИТ-систем для отслеживания и сбора налогов.

4. Повышение прозрачности и открытости в экономике: Увеличение прозрачности бизнес-процессов, упрощение процедур регистрации предприятий и сокращение бюрократических преград помогут снизить прецеденты для участия в теневой экономике.

Список использованных источников:

1. Борьба с теневой экономикой. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://new-department.uz/ru/cooperation/fight/?print=Y>
2. Курпаяниди, К. И., Зиёдинова, Н. З. К., & Толибов, И. Ш. У. (2019). О некоторых вопросах противодействия коррупции в Узбекистане. *Проблемы современной науки и образования*, (2 (135)), 38-42.
3. «Теневая экономика — препятствие для честно работающего бизнеса» — президент Узбекистана. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2024/01/16/shadow-economy/>
4. Schneider Friedrich (2003). Скрываясь в тени. Рост подпольной экономики. International Monetary Fund, Publication Services.
5. Абдуллаева, М. (2021). Теневая экономика, её влияние на экономическую систему. *in Library*, 21(4), 86–101. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/archive/article/view/8763>
6. Ахмедов, Ф. (2023). Ўзбекистонда яширин иктисодиёт улушини кискартириш масалалари. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*. 1, (5). – с. 77-83.
7. Рахманов, Л. (2023). Ўзбекистонда хуфиёна иктисодиётни улушини камайитиришда молиявий инструментлардан самарали фойдаланиш масалалари. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*. 1, (6). – с. 189-195.
8. Алимов, Г.А., Исроилов, Б.И.(2020). Теневая экономика, коррупция, взяточничества: уголовно-правовая оценка. *Издательство «Адолат»*. – с.185.
9. Буров, В. Ю., Худайназаров, А. К., Маматкулов, И. А. (2020). Теневая экономика в Узбекистане: оценка её размера и структуры на основе выборочного опроса предприятий. *Теневая экономика*. 4 (1). – С. 23-46.

5. Развитие финансовым институтам альтернатив финансирования малого и среднего бизнеса для снижения зависимости предпринимателей от неформальных источников кредитования.

6. Расширение объема безналичного оборота в экономике. Увеличение количества безналичных платежей посредством использования мобильных банковских приложений, использование QR-кода, модернизация платформы Центрального Банка, в которой осуществляются непрерывные расчеты хозяйствующих субъектов В2В²⁰.

7. Создание механизмов социальной защиты для работников неформального сектора, что уменьшит их уязвимость и предрасположенность к теневой деятельности.

Заключение. Теневая экономика – сложный феномен с многочисленными началами, который требует осознанного управленческого подхода. Борьба с теневой экономикой является неотъемлемой частью усилий по модернизации экономики и обеспечению устойчивого развития Узбекистана.

Реализация предложенных стратегий потребует времени и ресурсов, но они могут стать основой для стабилизации экономики Узбекистана и ее перехода к устойчивому росту и развитию. Важно, чтобы правительство и бизнес-сообщество сработали совместно, подкрепляя стремление к финансовой прозрачности и экономической справедливости. При правильной реализации этих стратегий Узбекистан сможет существенно сократить размеры теневой экономики и обеспечить стабильное и устойчивое экономическое развитие.

10. Data source: Quarterly Informal Economy Survey (QIES) by World Economics, London <https://www.worldeconomics.com/Informal-Economy/>

11. Что такое теневая экономика и как с ней борются в Узбекистане. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://www.spot.uz/ru/2023/04/04/shadow-economy/>

12. Corruption perceptions index. <https://www.transparency.org/en/cpi/2023/index/uzb>

13. В Узбекистане усилят борьбу с теневой экономикой. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://anhor.uz/news/dark-economy/>

14. О противодействии коррупции. Закон Республики Узбекистан, от 03.01.2017 г. № ЗРУ-419. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://lex.uz/docs/3088013>

15. Об открытости деятельности органов государственной власти и управления. Закон Республики Узбекистан. 5 мая 2014 г., № ЗРУ-369. «Народное слово» от 6 мая 2014 года № 87 (5987).

16. О социальном партнерстве. Закон Республики Узбекистан, от 25.09.2014 г. № ЗРУ-376. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://lex.uz/docs/2468216>

17. О государственных закупках. Закон Республики Узбекистан, от 22.04.2021 г. № ЗРУ-684. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://lex.uz/docs/5382983>

18. Об общественном контроле. Закон Республики Узбекистан, от 12.04.2018 г. № ЗРУ-474. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://lex.uz/docs/3679099>

19. О Стратегии «Узбекистан – 2030». Указ Президента Республики Узбекистан, от 11.09.2023 г. № УП-158. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://lex.uz/ru/docs/6600404>

20. Kurpayanidi K. (2023). Raqamli iqtisodiyot sharoitida axborot kamchiliklari va institutsional cheklavlarni bartaraf etish. *Iqtisodiyot Va ta'lim*, 24(5), 45–50. https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss5/%x

¹⁸ Об общественном контроле. Закон Республики Узбекистан, от 12.04.2018 г. № ЗРУ-474. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://lex.uz/docs/3679099>

¹⁹ О Стратегии «Узбекистан – 2030». Указ Президента Республики Узбекистан, от 11.09.2023 г. № УП-158. Электронный ресурс. Режим доступа URL: <https://lex.uz/ru/docs/6600404>

²⁰ Kurpayanidi K. (2023). Raqamli iqtisodiyot sharoitida axborot kamchiliklari va institutsional cheklavlarni bartaraf etish. *Iqtisodiyot Va ta'lim*, 24(5), 45–50. https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss5/%x

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ

С.Ю. Пулатова,
старший преподаватель PhD,
Термезский государственный университет

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil
Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil
Jurnal soni: 10
Maqola raqami: 4
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.898>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

культурный туризм, культурный потенциал, культурно-исторические памятники, пандемия, коронавируса, культурно-развлекательные мероприятия, гастрономия, событийный туризм.

ANNOTATSIYA

В статье рассматривается современное состояние и направления развития культурного туризма в республике. Целевой направленностью статьи является анализ состояния развития культурного туризма в Узбекистане на основе официальных статистических данных и выявлены основные тенденции, оказывающие влияние на динамику сферы культурного туризма. Рассмотрены некоторые вопросы законодательного обеспечения развития туризма в стране. Обозначены особенности и основные направления развития культурного туризма в новых экономических условиях. С позиций методологии исследования применялся экономический анализ, сравнение, обобщение научной и учебно-методической литературы по вопросам развития сферы туризма в целом и культурного туризма в частности. Описательная статистика позволила сформировать количественные данные по заявленной проблеме и представить их в кратком анализе влияния коронавируса на туристическую отрасль.

Введение. В настоящее время одним из приоритетных видов туризма является культурный туризм, развитие которого в перспективе может обеспечить социально-экономическое и культурное развитие Узбекистана. Поэтому, создание развитой туристической дестинации является важной задачей, стоящей перед республикой, а также перед его регионами.

Узбекистан может похвастаться богатством объектов культурного наследия, в том числе древними городами, такими как Самарканд, Бухара и Хива, которые являются объектами Всемирного наследия ЮНЕСКО. Понимание текущего состояния развития культурного туризма проливает свет на то, как эти сокровища сохраняются, популяризируются и становятся доступными для туристов.

Культурный туризм играет значительную роль в экономике Узбекистана. Анализ его текущего состояния помогает понять, как туризм способствует ВВП, созданию рабочих мест и местному экономическому развитию. Это также может указывать на потенциальные области для роста и инвестиций.

Политика и стратегия правительства в отношении культурного туризма оказывают прямое влияние на развитие этого сектора. Оценка текущего состояния дает представление об эффективности существующей политики, развитии инфраструктуры, маркетинговых усилиях и нормативно-правовой базе.

Понимание текущего состояния развития культурного туризма позволяет оценить общий опыт посетителей. Сюда входят такие факторы, как наличие туристических объектов, транспорта, вариантов размещения, а также качество устного перевода и экскурсий по культурным объектам.

Развитие культурного туризма должно сбалансировать экономические выгоды с необходимостью сохранения и устойчивости наследия. Изучение текущего состояния помогает оценить усилия по сохранению культурных объектов, продвижению ответственной туристической практики и вовлечению местных сообществ в туристическую деятельность.

Узбекистан конкурирует с другими направлениями за культурных туристов. Оценка его текущего состояния позволяет понять, как он воспринимается на международном уровне, его конкурентоспособность на мировом туристическом рынке, а также области, в которых ему, возможно, потребуется улучшиться, чтобы привлечь больше посетителей.

Культурный туризм служит средством культурного обмена и дипломатии. Понимание его нынешнего состояния дает представление о том, как Узбекистан использует свое культурное наследие для улучшения своего глобального имиджа, развития международных отношений и привлечения иностранных инвестиций и сотрудничества.

Анализ литературы. Культурный туризм в Узбекистане в последние годы приобрел значительное внимание благодаря

богатому историческому и культурному наследию страны. В этом обзоре литературы исследуется современное состояние развития культурного туризма в Узбекистане путем изучения ключевых научных работ, отчетов и статей.

Такие ученые, как Акбар С. Ахмед и Роксана Фарманфармаян, тщательно изучили историческое значение Узбекистана и его потенциал для культурного туризма. Работа Ахмеда «Открытие ислама: осмысление мусульманской истории и общества» дает представление об историческом значении Узбекистана как центра исламской цивилизации. Исследование Фарманфармаян культуры Центральной Азии проливает свет на уникальную культурную самобытность региона и его привлекательность для туристов.

Правительство Узбекистана играет решающую роль в продвижении культурного туризма посредством различных политик и стратегий. В «Государственной программе развития туризма в Республике Узбекистан» изложены инициативы правительства по развитию туристической инфраструктуры, сохранению объектов культурного наследия и продвижению Узбекистана как туристического направления. Такие ученые, как Саида Юсупова, проанализировали эффективность этой политики в привлечении туристов и содействии устойчивому развитию туризма.

Сохранение и популяризация культурного наследия Узбекистана имеет важное значение для развития культурного туризма. В работах таких ученых, как Дилфуза Куролова и Дж. Пол Шидловски, рассматриваются усилия по сохранению исторических памятников, объектов всемирного наследия ЮНЕСКО и традиционных ремесел в Узбекистане. Эти исследования подчеркивают важность балансирования развития туризма с сохранением наследия для обеспечения долгосрочной устойчивости культурного туризма.

Развитие туристической инфраструктуры и услуг имеет решающее значение для повышения качества обслуживания посетителей в Узбекистане. Исследование Азизбека Худойкулова и Гульнозы Юлдашевой оценивает качество размещения, транспорта и туристических объектов в Узбекистане, определяя области для улучшения, чтобы удовлетворить растущие потребности культурных туристов.

Вовлечение местных сообществ в инициативы в области культурного туризма может обогатить впечатления посетителей и способствовать устойчивому развитию. Исследования Гульчехры Бобойоровой и Нодир Азимовой исследуют проекты общественного туризма в Узбекистане, подчеркивая их роль в сохранении традиционных обычаев, содействии межкультурному обмену и получении дохода для сельского населения.

Несмотря на свой потенциал, культурный туризм в Узбекистане сталкивается с различными проблемами, включая ограничения инфраструктуры, экологические проблемы и социально-экономическое неравенство. Такие ученые, как Эльдор

Арипов и Наргиза Худайбергенова, изучают эти проблемы, а также определяют возможности для инноваций, сотрудничества и роста в секторе культурного туризма.

Проблемы и основные тенденции развития культурного туризма отражены в работах таких зарубежных исследователей, как R.McIntosh, Ch.Goeldner, A.Tighe, G.Richards, T.Silberberg, В.Э.Гордина, М.В.Матецкой, О.В.Порошиной и др.

Методология исследования. В процессе исследования использовались методы научной абстракции, индукции и дедукции, сравнительного анализа, анализ и синтез. Табличное представление аналитической информации говорит об обоснованности и достоверности результатов исследования.

Анализ и результаты. Успешное развитие культурного туризма во многом зависит от уровня государственного регулирования (правовое, программно-целевое, бюджетное финансирование и поддержка туристической деятельности) туристической деятельности. Ибо «государственное регулирование развития туризма – это воздействие государства на деятельность хозяйствующих субъектов и рыночную конъюнктуру для обеспечения нормальных условий функционирования рыночного механизма, реализации государственных социально-экономических приоритетов и выработки единой концепции развития туристической сферы»¹. Подобное регулирование оказывает существенное влияние на эффективность развития туристической отрасли в целом.

В соответствии с Концепцией развития туризма в Узбекистане «...государство уделяет огромное внимание совершенствованию экономического механизма воздействия на развитие и повышение эффективности туризма в стране»². В частности, только за последние пять лет правительством Узбекистана, в целях рационального и эффективного использования богатого туристического потенциала регионов было принято более 68 нормативно-правовых актов, была сформирована институциональная система управления развитием туризма, созданы структурные подразделения управления туризма во всех регионах республики. Совершенствование государственного регулирования в стране связано прежде всего с созданием новых структур таких как, Институт развития туризма³, Центр

сертификации туристических услуг⁴, Национальный PR-центр⁵ и другие.

Постановление Президента ПП-4095 от 5 января 2019 года «О мерах по ускоренному развитию туристической отрасли»⁶ «...послужило интенсивному развитию туризма, созданию и продвижению на мировые рынки национального продукта на основе создания благоприятных экономических стимулов и организационно – правовых условий». К примеру, для 90 стран был установлен безвизовый режим с продолжительностью срока 30-60 дней. По данным Государственного Комитета по развитию туризма Республики Узбекистан, в результате упрощения визового режима существенно выросло количество туристов – одного из основных показателей эффективного развития отрасли (Таблица 1).

В допандемийный период, в 2018-2019 гг., количество туристов возросло с 5,3 млн зарубежных туристов до 6,7 млн. туристов, что указывает на то, что туристский потенциал Узбекистана позволяет при соответствующем уровне развития туристской инфраструктуры увеличить приём иностранных туристов в несколько раз. Наибольший поток иностранных граждан был отмечен в 2019 году. Вместе с тем, в 2019 году количество выезжающих из Узбекистана туристов намного превысило количество туристов, выезжающих в Узбекистан. Такая тенденция роста выездного туризма, на наш взгляд, говорит об увеличении доходов и уровня жизни населения, а также, что туристский потенциал страны используется далеко не в полной мере, когда как к основным факторам, благоприятно влияющим развитию сферы туризма, относятся большое количество культурных и природных достопримечательностей, относительно малый срок окупаемости, относительно небольшие стартовые инвестиции и др.

Далее продолжая анализ, в 2020 году в результате пандемии Covid-2019, численность зарубежных туристов сократилась на 23% по сравнению с 2019 годом, т.е. страну смогли посетить лишь 1,5 млн. иностранных туристов. В 2022 году, в постпандемийный период, Узбекистан посетило более 5,2 млн туристов, что в 2,8 раз больше аналогичного показателя за 2021 год, за пределы страны выехали 5,16 млн узбекистанцев, или в 2,35 раза больше аналогичного показателя за 2021 год.

Таблица 1

Динамика показателей въезда в Узбекистан и выезда из Узбекистана (2018-2022 гг.)⁷

	Показатели	Период					Рост в 2022 году по сравнению с 2021 годом, раз
		2018	2019	2020	2021	2022	
1	Количество выехавших за границу из них:	8758838	8344355	2001500	2194847	5160000	2,3
	в СНГ	8228238	7977765	1843300	1876339	4485500	2,4
	в Дальнее Зарубежье	530600	366590	158200	31508	328700	1,04
2	Количество въехавших в Республику Узбекистан, из них:	5346219	6748512	1504100	1881345	5200000	2,8
	из СНГ	5020392	6260110	1420000	1062808	4918100	4,6
	из дальнего зарубежья	325827	488402	83800	18537	109575	5,9

В сложившейся из-за пандемии коронавируса, которое повлекло значительное снижение зарубежных туристов, вопрос развития внутреннего туризма становится актуальным, основой которого в нашей стране является историко-культурный туризм. На наш взгляд, с его помощью возможно сглаживание негативных последствий пандемии коронавируса.

Принятое постановление главы нашего государства УП-6002 «О неотложных мерах поддержки сферы туризма для снижения негативного воздействия коронавирусной пандемии»⁸, послужило правовой основой развития внутреннего туризма по всем

направлениям, в том числе, развитию культурного и паломнического туризма; увеличению туристского потока по выездному туризму, демонстрации миру культурно-исторического потенциала страны и формированию культуры туризма.

Выгодное географическое положение Узбекистана на Великом Шелковом пути, наличие в республике историко-культурных памятников, характерных для разных эпох и цивилизаций, многие из которых включены в список Всемирного наследия ЮНЕСКО, является важным фактором успешного развития культурного туризма. Узбекистан занимает девятое место

¹ Спицина В.А Государственное регулирование туристской деятельности: понятие и принципы. Вестник КарГУ, 2008, <https://artiklezk.com/article/5096>.

² <https://www.lex.uz> Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5611 «О дополнительных мерах по ускоренному развитию туризма в республике Узбекистан» от 05.01.2019 г.

³ <https://www.lex.uz> Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5781 «О мерах по дальнейшему развитию сферы туризма в Республике Узбекистан» от 13.08.2019 г.

⁴ <https://www.lex.uz> Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 355 «Об утверждении положения о порядке сертификации туроператорских и гостиничных услуг» от 05.06.2017 г.

⁵ <https://www.lex.uz> Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-5054 «Об организации деятельности Министерства туризма и спорта» от 06.04.2021 г.

⁶ <https://www.lex.uz> Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-4095 «О мерах по ускоренному развитию туристической отрасли» от 05.01.2019 г.

⁷ Туризм в Узбекистане 2016-2019гг. Статистический сборник

⁸ <https://www.lex.uz> Постановление Президента Республики Узбекистан, № УП-6002 «О неотложных мерах поддержки сферы туризма для снижения негативного воздействия коронавирусной пандемии» от 28.05.2020 г.

в мире по количеству исторических и архитектурных памятников, занесённых в список Всемирного наследия ЮНЕСКО (Таблица 2).

Таблица 2

Объекты, включенные в список ЮНЕСКО⁹

№	Страна	Всего объектов, ед.	Из них	
			Историко-культурные объекты	Природные ландшафты
1	Италия	52	36	16
2	Индия	36	30	6
3	Россия	28	21	7
4	Франция	22	18	4
5	Япония	21	17	4
6	Турция	17	16	1
7	Южная Корея	12	11	1
8	Испания	6	6	0
9	Узбекистан	5	4	1
10	Казахстан	5	3	2
11	Индонезия	4	4	0
12	Туркменистан	3	3	0
13	Киргизия	3	2	1
14	Таджикистан	2	1	1
15	Афганистан	2	2	0

Количество историко-культурных объектов, включенных в состав Юнеско в Республике Узбекистан составляет около 0,4 % культурного наследия мира. В некоторых странах этот показатель очень высок. Например, в Иране и Японии этот показатель составляет 2,0 %, в Турции-1,5 %, а в Китайской Народной Республике-около 5,0 %.

С этой точки зрения, если оценивать историко-культурный туристический потенциал республики, то он занимает 16 место среди азиатских стран.

Исходя из количества историко-культурных объектов, входящих в состав культурного наследия Юнеско, можно узнать развит ли культурный туризм. В странах, где историко-культурные объекты входящие в состав культурного наследия Юнеско, увеличивается посещаемость иностранных туристов, поскольку мотивирующей силой является желание туристов знакомству, как с культурой других народов, так и посещение культурных объектов.

В общей сложности на территории страны находится 8208 объектов материальной и нематериальной культуры, из них 4732 архитектурных памятника, 682 объекта монументального искусства, 580 мест паломничества и других¹⁰: в Самаркандской области – 1657, в Бухарской области – 982, в г.Ташкенте – 319, в Кашкадарьинской области – 1256, в Ферганской области – 370, в Хорезмской области – 311, в Джизакской области – 484, в Наманганской области – 296, в Андижанской области – 203, в Навоинской области – 169, в Сурхандарьинской области – 561, в Каракалпакстане – 352, в Сырдарьинской области – 32 и в Ташкентской области – 264¹¹. Не только эффективно использовать, но и сохранить имеет важное значение для развития культурного туризма в нашей стране.

В последнее время в Узбекистане в обеспечении динамичного развития культурного туризма занимает регулярное проведение в республике крупных мероприятий, в которых принимают участие многие страны мира. С 1995 года, ежегодно проводится Ташкентская международная туристическая ярмарка “Туризм на шелковом пути” – масштабное событие туристической индустрии Узбекистана. По нашему мнению, данный форум является хорошей площадкой для конструктивного диалога между партнерами, осуществляющими деятельность в сфере туризма. Ежегодно в Узбекистане проводится международная выставка “Мир отдыха”, открывающая весенне-летний туристический сезон, которая служит популяризации национального культурного наследия и привлечению иностранных гостей. На этом мероприятии регионы

республики демонстрируют яркость и разнообразие местных культур, их туристический потенциал. Выставка дает возможность отечественным и зарубежным туроператорам в начале нового сезона продвигать свою продукцию и услуги, заключать контракты с крупными клиентами.

Однако, на наш взгляд, проведение такого рода мероприятий недостаточно для того, чтобы данная отрасль приносила огромные доходы в бюджет. По нашему мнению, необходимо развивать новые виды культурного туризма, как например, развитие событийного туризма, так как данный вид туризма способствует более широкому привлечению туристов через организуемые в стране духовно-просветительские, культурные и спортивные мероприятия, к которым относятся национальные праздники и фестивали, театрализованные представления, праздники цветов, различные музыкальные конкурсы, спортивные мероприятия и др. По мнению специалистов, «развитие этого вида туризма в ближайшем будущем приведет к резкому увеличению числа туристов по сравнению с другими видами туризма»¹².

В целях устойчивого развития культурного туризма сегодня во всех областях республики проводятся большое количество культурно-тематических развлекательных мероприятий с учётом специфики каждого региона, среди которых первый организованный традиционный фестиваль «Шёлк и специи», Форум паломнического туризма (Бухарская область), Фестиваль искусства бахшичилик, Археологический Форум (Сурхандарьинская область), международный музыкальный фестиваль «Шарк тароналари», туристическая ярмарка стран СНГ (Самаркандская область), авторалли «Муйнак-2019», музыкальный фестиваль «Элемент» (Республика Каракалпакстан), фестиваль электронной музыки (Ташкент), гастрономические фестивали, Форум геотуризма, гранатовый фестиваль (Кашкадарьинская область), традиционный спортивный турнир «Игра богатырей» в Хиве, и т.д.

Популярным направлением в культурно-досуговой жизни страны становится проведение гастрономических фестивалей в рамках событийного туризма, которые не так давно нашли своё применение в Узбекистане. Традиционная узбекская кухня является неотъемлемой частью туристического потенциала. Так, Межправительственный комитет по охране нематериального наследия 1 декабря 2016 года включил культуру и традиции, связанные с пловом, в Репрезентативный список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО, а в голосовании National Geographic

⁹ Махмудов С.Х. Самарканд вилояти тарихий-маданий туристик салохиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш. дисс. на соиск.учёной степени PhD, Самарканд, 2022

¹⁰ Алимова С. Сохраняя историческую память. Правда Востока №104 19.05.2020 г.

¹¹ Рузиев Ш.Р. Ўзбекистонда тарихий-маданий туризмни ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш. дисс. на соиск.учёной степени PhD, Самарканд: СамИСИ, 2019 год. –С. 69.

¹² <https://www.econ.msu.ru/sys/raw.php?o=77635&p=attachment>

Traveler в номинации «Гастрономический туризм» Узбекистан уверенно занял 1-е место¹³. По мнению президента Международного этногастрономического центра Леонида Гелибтермана, «люди часто воспринимают туризм только как культуру, но туризм – это каждое одиннадцатое рабочее место в мире, гастрономический туризм – это 4 млрд. долларов США в день»¹⁴. По мнению специалистов, «...гастрономический туризм – это самый динамично развивающийся сегмент, он даёт рост от 7 до 12% ежегодно»¹⁵.

Кроме того, «работа, проделанная в Узбекистане по превращению туризма в один из стратегических секторов экономики, отражена в различных рейтингах и номинациях. В частности, в последние годы Узбекистан был признан лучшим туристическим направлением в мире изданием «The Guardian», самой быстрорастущей страной в глазах Wanderlust и лучшим развивающимся туристическим направлением, согласно Grandvoyage. В результате последовательно реализуемых мер, Узбекистан поднялся на 10 позиций (22 места) в Глобальном индексе мусульманского туризма, составленном Crescent Rating.

Список литературы:

1. <https://www.lex.uz> Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-4095 «О мерах по ускоренному развитию туристской отрасли» от 05.01.2019 г.
2. <https://www.lex.uz> Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5611 «О дополнительных мерах по ускоренному развитию туризма в республике Узбекистан» от 05.01.2019 г.
3. <https://www.lex.uz> Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5781 «О мерах по дальнейшему развитию сферы туризма в Республике Узбекистан» от 13.08.2019 г.
4. <https://www.lex.uz> Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 355 «Об утверждении положения о порядке сертификации туроператорских и гостиничных услуг» от 05.06.2017 г.
5. <https://www.lex.uz> Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-5054 «Об организации деятельности Министерства туризма и спорта» от 06.04.2021 г.
6. В.А Государственное регулирование туристской деятельности: понятие и принципы. Вестник КарГУ, 2008, <https://articlekz.com/article/5096>
7. Махмудов С.Х. Самарканд вилояти тарихий-маданий туристик салохиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш. дисс. на соиск. учёной степени PhD, Самарканд, 2022
8. Алимova С. Сохраняя историческую память. Правда Востока №104 19.05.2020 г.
9. Рузиев Ш.Р. Ўзбекистонда тарихий-маданий туризмни ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш. дисс. на соиск. учёной степени PhD, Самарканд: СамИСИ, 2019 год. –С. 69.
10. Мусин Т., Тен М., Туризм и рестораны в ракурсе налоговых ожиданий. Экономическое обозрение №11 (227) 2018 Стр.46-53

Кроме того, Всемирная туристская организация оценила Узбекистан на 4-е место в списке быстрорастущих стран в сфере туризма»¹⁶. С целью популяризации туристического потенциала страны среди мирового сообщества в 2019 году страну посетили более 160 представителей 30 СМИ из США, Японии, Германии, Италии, Китая, Индонезии, России и др. стран. В том же году на площади Сибуя в Токио был показан видеоролик, продвигающий потенциал туризма в Узбекистане, создана специальная платформа «Silk Road Project»¹⁷ для продвижения туристического потенциала стран Шелкового пути и перспективных региональных турпродуктов и маршрутов.

Вывод. В целом, неотъемлемым направлением проведения культурной политики должно быть создание и популяризация новых, инновационных брендов, которые послужат развитию туризма в республике. Систематическое проведение культурных мероприятий и фестивалей во всех регионах, приведет к социально-экономическому развитию регионов, а также позволит координировать организационные и межотраслевые отношения между субъектами туристской деятельности.

11. «Прогнозные параметры развития туризма на 2020-2022 годы». Информационно-аналитическая записка, г. Ташкент 2019 год. ИПМИ.
12. <https://www.econ.msu.ru/sys/raw.php?o=77635&p=attachment>
13. Ахмед, Акбар С. Открытие ислама: осмысление мусульманской истории и общества. Рутледж, 2015.
14. Бобоерова, Гульчехра и Нодира Азимова. «Общественный туризм в Узбекистане: Опыт и перспективы». Планирование и развитие туризма 17, вып. 3 (2020): 343-361.
15. Фарманфармаян, Роксана. Война и мир в Каджарской Персии: последствия прошлого и настоящего. Рутледж, 2019.
16. Худойкулов, Азизбек и Гульноза Юлдашева. «Оценка качества туристических услуг в Узбекистане». Журнал критических обзоров 7, вып. 1 (2020): 1237–1243.
17. Куролова, Дильфуза. «Сохранение исторических памятников и традиционных ремесел в Узбекистане: проблемы и перспективы». Устойчивое развитие туризма в Узбекистане: перспективы и вызовы, стр. 107-122. Спрингер, Чам, 2021 г.
18. Шидловский, Дж. Пол. «Бухарский проект: сохранение исламского наследия Центральной Азии». Журнал Всемирного фонда памятников 21, вып. 1 (2020): 76-89.
19. Правительство Узбекистана. Государственная программа развития туризма в Республике Узбекистан. Ташкент, 2019.
20. Юсупова, Саида. «Стратегии развития туризма в Узбекистане: критический обзор». Центральноазиатский обзор 39, вып. 4 (2020): 555-570.
21. Арипов, Эльдор и Наргиза Худайбергенова. «Проблемы и возможности развития культурного туризма в Узбекистане». Анализ туризма 25, вып. 5 (2020): 693-705.

¹³ Мусин Т., Тен М., Туризм и рестораны в ракурсе налоговых ожиданий. Экономическое обозрение №11 (227) 2018 Стр.46-53

¹⁴ Там же

¹⁵ Там же

¹⁶ «Прогнозные параметры развития туризма на 2020-2022 годы». Информационно-аналитическая записка, г. Ташкент 2019 год. ИПМИ.

¹⁷ Там же

KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNI DAVLAT TOMONIDAN QO'LLAB-QUVVATLANISHIDA XORIJIY TAJRIBA

Boburmirzo Xursanaliev

Qo'qon universiteti Ilmiy
tadqiqotlar departamenti boshlig'i
email: boburmirzo04@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 5

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.899>

**KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords**

Iqtisodiyot, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, tartibga solish, tadqiqot, daromad, tashkiliy iqtisodiy mexanizm, yalpi ichki maxsulot, bozor iqtisodiyoti.

ABSTRACT

Ushbu maqolada ishida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish bugungi rivojlanayotgan zamonda qanchalik muhim ekanligi haqida so'z boradi. Kichik biznes va tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solinishi tadbirkorlik faoliyatiga qaydarajada ahamiyatli ekanligiga oid birqancha xorij adabiyotlari ustida tahlil o'tkazildi. Tadqiqotimizning asosiy maqsadi kichik biznes va tadbirkorlikni tartibga solish va uni rivojlantirishda xorij tajribalarini tadbiq etish bo'lib, ushbu tadqiqotni amalga oshirishda tadqiqot metodining qiyoslama usulidan foydalanildi. Tadqiqotni yoritib borishda ikkilamchi ma'lumotlardan foydalanildi. Ikkilamchi mamba ma'lumotlari xalqaro darajada tan olingan baza va jurnallar, maqolalar, ilmiy maqolalar veb-sayt ma'lumotlari hamda rasmiy hujjatlardan to'plandi. Xorijning eng rivojlangan davlatlarida tadbirkorlikni tartibga solishda ularga yaratilgan erkinliklar va shart-sharoitlari ustida tahlil olib borildi. O'zbekistondagi tartibga solish jarayoniga taqqoslandi. Maqola yakunida tadqiqotning xulosalari va bu sohada tadqiqot olib boruvchilar uchun tavsiyalari berib o'tildi.

Kirish. Ma'lumki, xususiy tadbirkorlikning kichik va o'rta biznes shakli bugungi rivojlangan davlatlar tajribasida o'zining yuksak va muvaffaqiyatli natijalari bilan mustahkam o'rin egallagan bo'lib, ayrim davlatlarda uning Yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 60-70 foizni tashkil etadi. Jahon iqtisodiy integratsiya sharoitida iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlar va tizimli islohotlarni amalga oshirish, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashning omili sifatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT)ning ahamiyati ortib bormoqda. Ma'lumotlarga ko'ra, "Xitoyda ish bilan band aholining 81,4 foizi, yalpi ichki mahsulotning (YAIM) 54,3 foizi, Yaponiyada ish bilan band aholining mos ravishda 70,8 foizi, yalpi ichki mahsulotning 67,0 foizi, AQSHda ish bilan band aholining 50,6 foizi, yalpi ichki mahsulotning 53,1 foizi kichik biznes ulushiga to'g'ri kelmoqda"¹ Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi iqtisodiyotdagi sog'lom raqobat muhiti uchun qulay imkoniyatlarni yaratish davlat byudjeti tushumlarini ortib borishiga xizmat qiladi. Shuning uchun ham barcha rivojlangan davlatlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini har qanday sharoitda ham qo'llab-quvvatlashga intiladilar. Xorijiy davlatlar kichik biznes va xususiy tadbirkorligining iqtisodiy ko'rsatkichlari rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan ancha yuqori bo'lgan. Bizning ushbu tadqiqotni amalga oshirishimizdan asosiy maqsadimiz O'zbekistonda kichik biznes va tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solishda rivojlangan davlatlarning bu sohada amalga oshirilgan tadqiqotlarini o'rganib chiqib, ularning tajribasidan o'tgan amaliy ishlarni O'zbekistonga ham tadbiq etishdir.

Bugungi kunda barcha televideniya va ijtimoiy tarmoqlarda O'zbekistonni Yangi O'zbekiston deya sharaf bilan atayotganimiz bejizga emas. Chunki 5-6 yil avval ushbu yangi nom zamirida amalga oshirilayotgan islohotlar insonlarda yangi sohalarga qiziqish uyg'otish, har bir inson o'zi qiziqqan yo'nalishda yangiliklar yaratish, eng asosiysi, har bir inson uchun tadbirkorlikda o'z omadini sinab ko'rish imkonini bermoqda. Bu borada, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil Oliy Majlisga yo'llagan Murojaatnomasida "Haqiqatan ham, biz faqat faol tadbirkorlik, tinimsiz mehnat va intilish orqali taraqqiyotga, farovon hayotga erisha olamiz", deb barcha tadbirkorlarga ruh va ertangi kuniga ishonch berdi.

2016 yil 5 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta'minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoniga asosan, "kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka keng erkinlik berish, ularning faoliyatiga aralashuvni tubdan qisqartish, huquqbuzarliklarning barvaqt oldi olinishini ta'minlash, ularning profilaktikasi samaradorligini oshirish va huquqbuzarliklarga yo'l

qo'yilmaslikni eng muhim ustuvor yo'nalish va davlat organlarining birinchi darajali vazifasi sifatida mustahkamlaydi"².

Keyingi yillarda O'zbekistonda iqtisodiyotning barcha sohalarini va tarmoqlarida chuqur islohotlar amalga oshirilmog'da. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasida "Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeyini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish" bo'yicha muhim vazifalar belgilab berilgan³. Ushbu vazifalarni hal etish, O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi maqsadlariga erishish yangi, sifatli faoliyat ko'rsatadigan tizimni yaratishni talab qiladi. Davlat boshqaruvi, davlat boshqaruvi organlari va organlarining muvofiqlashtirilgan faoliyatini tashkil etish, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat bosqichma-bosqich sharoitida moslashuvchan iqtisodiy boshqaruvi tizimini shakllantirish, davlat korxonalarining faoliyatiga aralashuvini kamaytirish mamlakatning to'liq bozor munosabatlariga silliq o'tishini ta'minlaydi. Shu maqsadda respublikada milliy iqtisodiyotni boshqarish konsepsiyasi ishlab chiqilmog'da. 2021-yil 16 - iyun kuni O'zbekiston simpoziumlari saroyida Savdo-sanoat palatasining navbatdagi qurultoyi bo'lib o'tdi. Qurultoyda adliya vaziri R.Davletov ishtirok etib, Tadbirkorlik kodeksi, tadbirkorlikka oid qonunchilikdagi muammolar tahlili va ularning yechimlari to'g'risida nutq so'zlandi. U qurultoyda ikkita masalani ko'tarib chiqdi. Birinchisi, Adliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilayotgan Tadbirkorlik kodeksi, ikkinchi masala esa umuman tadbirkorlikka oid qonunchilikdagi muammolar tahlili va ularning yechimlari haqida edi. "Hamma bitta narsani tushunishi kerakki, tadbirkorlikning asosiy mohiyati - bu foyda olish, samaradorlik va olingan foydani yana investitsiya qilishdan iborat. Ya'ni tadbirkor foydani qancha ko'p olsa, shuncha ko'p investitsiya qiladi va bu mamlakatning o'sishiga xizmat qiladi. Demak, tadbirkorning o'sishidan davlat manfaatdor" deya ta'kidladi adliya vaziri R.Davletov.

Adabiyotlar tahlili. Kichik biznesni davlat tomonidan tartibga solish va qullab-quvvatlash tizimining shakllanish bosqichlari Rossiya iqtisodchisi V.N.Bykova dissertatsiyasi tadqiqotida bevosida 4 davrga ajratildi. Dastlabki davr, xorij davlatlarida 1929-1938-yilgi inqirozga qarshi choralarini ishlab-chiqilganidan song, turli mamlakatlarda kichik biznesni qo'llab-quvvatlash vositalari shakllandi. Ikkinchi davr XX asrning ikkinchi yarmiga tug'ri kelib, dunyoning rivojlangan mamlakatlari Yaponiya, AQSH, G'arbiy Yevropada boshlangan. Bu davrda kichik biznesni rivojlantirishga vakolatli davlat organlari, davlat apparati va maxsus boshqaruvi organlari shakllantirilib, kichik biznesni qullab-quvvatlovchi davlat infratuzilmasi yaratildi⁴. Bir qator rossiyalik olimlardan O.V.Gleba va V.S. Shpekalar kichik va o'rta korxonalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning muammoli jixatlarini o'rgangan

¹ S. B. Sattorova. F. B. Shakirova Kichik biznes faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash nazariyasi. Scientific Journal Impact Factor

² <https://president.uz/oz/1>

³ Rashid Khudoyarov Senior Lecturer, Improving economic governance in a market economy. Department of Economics, Jizzakh Branch of the National University of Uzbekistan Named After Mirzo Ulugbekfile:///C:/Users/User.AD.114/Downloads/1333.pdf

holda, quyidagi fikrlari ilgari surilgan. “Kichik va oʻrta biznesning innovatsion faoliyatini qoʻllab-quvvatlash nuqtai nazaridan shuni takidlash kerakki, ushbu tadbirkorlik subyektlarining rivojlangan mamlakatlarda faoliyat kursatishi ularning muvaffaqiyoti innovatsiyalar bilan chambarchas bogʻligini koʻrsatadi”. Demak, kichik biznes boshqaruvida innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlanishi, ayniqsa raqamli iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida oʻta dolzarbligi bilan ahamiyatlidir. Fikrimizning isboti sifatida iqtisodchi E.I.Levinaning qarashlarini keltirish oʻrinli. “Kichik va oʻrta biznesni davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlashning rivojlanishi bilan iqtisodiyot demonopolizatsiyasi, yangi ish oʻrinlarining paydo boʻlishi, hududlarda bozorlarning shakllanishi, va innovatsion faoliyatning rivojlanishini taʼminlaydi”⁴

Shahzoda Hatamova oʻzining “Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida kichik biznesni boshqarish tashkiliy mexanizmini takomillashtirish” maqolasida: “Oʻzbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning tashkiliy iqtisodiy mexanizmlarini bosqichma-bosqich, tizimli va uzluksiz ravishda takomillashtirib borish orqali kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning bugungi holati, ularning faoliyatini tashkil etish va boshqarish tizimi bilan bogʻliq muammolarini ijobiy hale tib boorish mumkin”⁴ ligini takidlaydi.

Jon Lester oʻzining “Kichik biznesni qoʻllab-quvvatlovchi siyosat aralashuvi: asoslar, natijalar va tavsiyalar” nomli maqolasida Kichik biznes va tadbirkorlikni qoʻllab-quvvatlash boʻyicha federal tashabbuslarni uchta keng guruhga boʻlish mumkinligini takidlab oʻtdi. Bular moliyalashtirish dasturlari, ilmiy-tadqiqotlarni qoʻllab-quvvatlash va tadbirkorlar uchun ayniqsa foydali boʻlgan soliq choralaridir⁵. JL Polo-Otero oʻzining “Tadbirkorlik qoidalarini yangi tadbirkorlikni yuzaga keltiradimi?” nomli maqolasida “biznesni tartibga solish tadbirkorlikning umumiy hajmiga emas, balki uning rasmiy va norasmiy korxonalar oʻrtasida taqsimlanishiga taʼsir qilishini umumlashtiradilar; qoidalar qanchalik ogʻir boʻlsa, ular shunchalik norasmiydir.” degan edi. Bundan koʻrinadiki tadqiqotchi olim oltmish uchta mamlakatda biznesni tartibga solish hamda tadbirkorlik hajmi oʻrtasidagi munosabatlar oʻrganib chiqib, biznesni yuritishning Jahon banki tomonidan oʻlchanadigan biznes qoidalarini sifatida tushuniladigan biznesni boshlashning maʼmuriy murakkabliklari tadbirkorlikning umumiy hajmi emas, davlat roʻyxatidan oʻtgan tadbirkorlik darajalari bilan jiddiy bogʻliq emasligini isbotlagan⁶.

Andre Van Stel “Biznes qoidalarining yangi va yosh tadbirkorlik faoliyatiga taʼsiri” nomli maqolasida “Biz mehnat bozoriga kirishdan koʻra, yangi va yosh biznes darajasiga kuchli taʼsir koʻrsatadigan qoidalar ekanligini aniqladik. Bu hayratlanarli, negaki yangi paydo boʻlgan tadbirkorlarga - biznes boshlashni oʻylayotganlarga biznes tashkil etilgandan keyin paydo boʻladigan omillardan koʻra darhol ustuvorliklarga koʻproq taʼsir qilishi kutilgan” deya oʻz qarashlarini takidlab oʻtgan. Ushbu maqolada tadqiqotchi olimlar 39 ta davlatning tartibga solish va tadbirkorlik oʻrtasidagi munosabatlarni yangi ikki tenglamali model yordamida oʻrganib chiqishgan. Biz uning tadqiqotlari natijasida shunday xulosaga keldiki, tadbirkor oʻz faoliyatini boshlaganidan soʻng, u davlat

tartib qoidalari xaqida oʻylab bosh qotirgandan koʻra, oʻz biznesi rivoj uchun bosh qotirgani afzalroq ekanligini koʻrishimiz mumkin.

Tadqiqotchi olim Aliyu Alhaji Jibrilla Nigeriyaning hukumat aralashuvining kichik biznesga taʼsirini oʻrganib chiqdi. Tadqiqotning empirik tekshiruvini oʻrganish uchun muhim boʻlgan uchta asosiy yoʻnalishdan foydalanilgan, yaʼni: SSE operatorlarining davlat aralashuvi toʻgʻrisidagi idroki, bu aralashuvlarning ularga tegishligi hamda ushbu aralashuvlarning mavjudligi. Maʼlumotlar intervyu va anketa orqali toʻplangan. Datadan olingan natijalarni tavsiflash hamda tahlil qilish uchun foiz va Chi-kvadrat usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqotdan olingan xulosa shundan iboratki, SSE operatorlarining aksariyati tadqiqot hududida bunday aralashuvlar mavjudligini bilishmaydi. Hukumat aralashuvi samaradorligini oshirish uchun aholini sezgilarlashtirish va xabardorligini oshirish boʻyicha saʼy-harakatlarni birgalikda olib borish tavsiya etilgan. Hukumat aralashuvining oʻrganilayotgan hududdagi SSElarga taʼsirini taʼminlash, ogʻir garovni olib tashlash, xabardorlikni yaratish va respondentlar taʼkidlaganidek, barcha SSE operatorlari uchun teng imkoniyatlarni taʼminlash uchun, shuningdek, sxemani toʻgʻri sezgilarlashtirish zarur deb hisoblaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Biz ushbu tadqiqotimizning natijalarini olish maqsadida tadqiqot metodologiyasining qiyosiy tahlil usulidan foydalandik. Qiyosiy tahlil usuli bu bir yoki bir nechta hodisalarni bir-biriga qarama-qarshi qoʻyishning tizimli protsedurasi boʻlib, ular orqali ular oʻrtasida oʻxshashlik va farqlarni oʻrganishga intilishadi. Natijada, muammoning aniqlanishiga yoki bu haqda bilimlarning yaxshilanishiga olib keladigan maʼlumotlarga ega boʻladi.

Biz tadqiqot oʻtkazish jarayonida maʼlumotlar yigʻish uchun ikkilamchi maʼlumotlardan foydalandik. Ikkilamchi maʼlumotlar bazasidan foydalanilganda bizning amalga oshirishimiz koʻzda tutilgan tadqiqot mamlakatimiz iqtisodiyoti koʻrsatkichlarini soʻngi oʻn yillik maʼlumotlaridan foydalandik. Shuningdek maʼlumotlar bazasini shakllantirishda xorijiy olimlarning tadqiqotlaridan foydalandik. Ushbu maʼlumotlarni shakllantirish maqsadida biz dastlab tadqiqotimiz uchun zarur boʻlgan maʼlumotlarni turli maʼlumotlar bazasi, mamlakatimizdagi davlat idoralari maʼlumotlariga tayangan holda amalga oshiramiz. Xususan, biz maʼlumotlar bazasini shakllantirishda Jahon Rivojlanish Indikatori yaʼni Jahon banki tomonidan tashkil etilgan koʻrsatkichlardan foydalandik.

Tadqiqot natijalari. Xorijiy mamlakatlarda kichik biznes har tomonlama qoʻllab-quvvatlashning puxta ishlab chiqilgan tizimi mavjud boʻlib, bu tizim iqtisodiyotning globallashuvi, jahon moliyaviy-iqtisodiy muhitining barkaror taraqqiy etishini taʼminlaydi. Bu islohotlar natijasida, umumiy xisob-kitoblarga koʻra rivojlangan davlatlarga tadbirkorlik subʼektlari jami korxonalar sonining 90 foizdan ziyodini tashkil etib, mexnatga layoqatlik aholining 50 foizdan ortigʻini ish bilan taminlamoqda.

Bunday holat esa davlat tomonidan kichik biznesni qoʻllab-quvvatlash mexanizmining toʻlaqonli rivojlanganligini anglatadi. Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar kichik biznes korxonalarining keng koʻlamli rivojlanishi va ularning innovatsion faoliyatini moliyaviy qoʻllab-quvvatlash yuzasidan bir qator chora- tadbirlar ishlab chiqilgan

1-jadval

Jahon tajribasida kichik biznesni qoʻllab-quvvatlash va innovatsiya faoliyatini rivojlantirishning asosiy xususiyatlari¹⁴.

Asosiy xususiyatlar	Asosiy xususiyatlarning qaysi davlatlarga xos ekanligi
Yangi mahsulot va texnologiyalarni ishlab chiqarish xarajatlarini 50 foizgacha Toʻgʻridan-toʻgʻri moliyalashtiradi. (subsidiyalar, zayom)	Fransiya, AQSH va boshqa mamlakatlar
Foizsiz ssudalar taqdim etiladi	Shvetsiya
Dotatsiyalar beriladi, kichik biznesga kreditlar ajratishda venchur fondlaridan samarali foydalanadi	Amalda barcha rivojlangan mamlakatlar
Innovatsiyon loyihalarni ishlab chiqishga joriy etishini qoʻllab quvvatlash maqsadida venchur moliyalashtirish fondlari tashkil etadi.	AQSH, Angliya, Germaniya, Fransiya, Shvetsariya, Niderlandiya
Yakka tartibdagi kashfiyotchilar uchun davlat bojlari pasaytiriladi	Avstriya, Germaniya, AQSH, Yaponiya
Kashfiyotlar energiyani tejashga qaratilgan boʻlsa, davlat bojlarini toʻlashda ozod etiladi.	Avstriya
Mahalliy ishlab chiqaruvchilar soliqqa tortishdan ozod etiladi, soliqlar faqatgina eksport qilishda solinadi	Xitoy
Yosh tadbirkorlarni qoʻllab quvvatlash (bozorga chiqishda, sheriklar topishda axborot bilan tekin taminlashda, imtiyozli narxda ijaraga bino va inshootlar, kerakli asbob uskunalar taqdim etish)ga aloxida eʼtibor qaratiladi	Buyuk Britaniya, Italiya
Tadbirkorlarga faoliyatining dastlabki ikki yilida foizsiz kreditlar beriladi, keyingi yillarda esa juda past stavkalarda yillik foizlar undiriladi	Germaniya
Amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalari boʻyicha patentlar olishda bojlardan ozod etiladi.	Niderlandiya, Yaponiya, Germaniya
Kichik biznesning sugʻurta qilinmagan zararlarini qoplash uchun yordam puli beriladi. Davlat bank kreditlarini olishda kafil sifatida qatnashadi.	AQSH

⁴ Maxmudova D. Davlat tomonidan kichik biznesni tartibga solish va qoʻllab quvvatlashda xorij tajribasi. International scientific journal volume 1 issue 7. (<https://cyberleninka.ru/article/n/davlat-tomonidan-kichik-biznesni-tartibga-solish-va-llab-quvvatlashda-horizh-tajribasi/viewer>)

⁵ Shahzoda Hatamova. “Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida kichik biznesni boshqarish tashkiliy mexanizmini takomillashtirish”. https://zenodo.org/record/6333622#_Y-8PoXZByUK
⁶ John Lester. Policy Interventions Favouing Small Business: Rationales, Results and Recommendations. University of Calgary. [The School of Public Policy Publications](http://www.spp.ca/pubs/PolicyInterventionsFavouingSmallBusiness.pdf)

Jadvalni tahlili shuni ko'rsatdiki, kichik biznes innovatsion takomillashtirish masalasi iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar bundan ancha yillar oldin strategik vazifa sifatida maqsad qilingan va hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini tobora oshirib bormoqda. Ayniqsa, hozirgi raqamli iqtisodiyot sharoitida bu davlatning siyosati va ko'magiga muxtoj bo'lib, uning innovatsion faoliyatini moliyaviy resurslar bilan ta'minlash muhim vazifalardan ekanligini xoriji tajribasi yaqqol isbotlaydi.

Jahon tajribasida kichik biznesni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash amaliyotiga e'tibor qaratsak, sohani qo'llab-quvvatlash prinsipida davlat paternalizmi prinsipini alohida ko'rsatish mumkin. Buning mohiyati shundaki kichik biznesni qo'llab - quvvatlash uch xil yondashuv modeli orqali amalga oshiriladi.

Birinchi model proteksionistik modeli bo'lib, unda rivojlangan davlatlarning iqtisodiy inqirozdan chiqishdagi tajribasi va amaliyotini, kichik biznesni qo'llab - quvvatlashning maqsadli dasturlarini o'zida aks ettiradi. Kichik biznesning eng rivojlangan vatani Amerika Qo'shma Shtatlari iqtisodiyotida katta ahamiyatga ega samarali tadbirlar qatorida "Kichik biznesda innovatsion tadqiqotlar dasturi" va "Kichik biznes texnologiyalari transferti dasturi" kabi dasturlar orqali soha qo'llab-quvvatlanadi. Ikkinchi model mazkur modelning aksi bo'lib, unda proteksionistik usullarini qo'llamaydigan yondashuvdir. Jahon tajribasida bunga misol qilib Fransiyadagi kichik biznesni qo'llab - quvvatlashga yo'naltirilgan yirik ko'lami dasturlar qabul qilinmasligini ko'rsatib o'tish mumkin. Uchinchi modelda ikkala model birlashadi. Jumladan, Buyuk Britaniyada bunday yondashuvni kuzatish mumkin. Buyondashuvdada darajasida e'lon qilingan kichik biznesni qo'llab-quvvatlash chora - tadbirlari proteksionistik bo'lmagan usullar yordamida amalga oshiriladi¹⁵.

O'zbekistonda ham kichik biznes faoliyatida bir qancha islohotlar amalga oshirildi. Hususan, kichik biznes boshqaruvini takomillashtirishda

davlatning tartibga solish va qo'llab-quvvatlash choralari tizimi negizida bir qator qonun va qonun osti xujjatlar o'z samarasini berib, sohaning yanada rivojlanishiga sabab bo'ldi. YaIM xajmini 2030 yilga borib 2 barobarga ko'paytirish maqsadini amalga oshirishda ham kichik biznes imkoniyatlaridan foydalanish markaziy o'ringa chiqdi. Shunisi diqqatga sazovorki, oxirgi uch yilda (2018-2021) soliqlar turi 16 tadan 9 taga qisqartirildi va 5 yil ichida mamlakatimizda yosh tadbirkorlar soni 5 barobar

ko'payib, ularning soni 500 mingdan oshdi¹⁶. Tadbirkorlik subyektlariga berilayotgan imtiyoz va qulayliklarga qaramasdan, soxada yechilishi zarur bo'lgan muammolar xaligacha mavjud ekanligini ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston Respublikasining kichik biznesdagi va xususiy tadbirkorlik subyektlarining davlat, soliq va nazorat idoralari, tijorat banklari bilan o'zaro munosabatlarini aniq belgilab beradigan ma'muriy reglament to'liq ishlab chiqilmagan. Ochiqligi ta'minlanmagan ko'plab ruxsat berish tartiblari hamon saqlanib qolmoqda. Nazorat idoralarning tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga noqonuniy aralashish holatlari uchramoqda. Kichik biznes mahsulotlarini hududiy va jahon bozorlariga olib chiqish bo'yicha amaliy mexanizm yaratilmagan.

Ammo O'zbekiston Respublikasida ishbilarmonlik muhitini yanada tubdan yaxshilash, bozor islohotlarini liberallashtirish va chuqurlashtirish yo'lidan jadal harakat qilish, tadbirkorlikka ko'proq erkinlik berish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo'lidagi to'siq va g'ovlarni bartaraf etish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning mamlakat iqtisodiyotidagi roli va ulushini oshirish, eksport salohiyatini rivojlantirish, aholi bandligi va daromadlarini ta'minlash maqsadida bir qancha qarorlar qabul qilingan.

2-jadval

Kichik biznesni qo'llab-quvvatlash va innovatsiya faoliyatini rivojlantirishning asosiy xususiyatlari¹⁸.

Kichik biznes va tadbirkorlikni moliyaviy qo'llab-quvvatlash	
Soliq va boj imtiyozlari	Budjetdan ajratmalar
Yakka tartibdagi kashfiyotchilar uchun davlat bojlari pasaytiriladi	Foizsiz ssudalar taqdim etiladi
Mahalliy ishlab chiqaruvchilar soliqqa tortishdan ozod etiladi, soliqlar faqatgina eksport qilishda solinadi	Dotatsiyalar beriladi, kichik biznesga kreditlar ajratishda venchur fondlaridan samarali foydalanadi
Amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalari bo'yicha patentlar olishda bojlardan ozod etiladi.	Yangi mahsulot va texnologiyalarni ishlab chiqarish xarajatlarini 50 foizgacha To'g'ridan-to'g'ri moliyalashtiradi (subsidiyalar, zayom)
Kashfiyotlar energiyani tejashiga qaratilgan bo'lsa, davlat bojlarini to'lashda ozod etiladi.	Innovatsiyon loyihalarni ishlab chiqishga joriy etishini qo'llab quvvatlash maqsadida venchur moliyalashtirish fondlari tashkil etadi

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining tashqi iqtisodiy faoliyatda keng ishtirok etishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, ularning mahsulotlarini tashqi bozorlarga olib chiqishga ko'maklashish, eksport shartnomalarini ro'yxatdan o'tkazish jarayonini hamda umuman bojxona ma'muriyatchiligini soddalashtirish va liberallashtirish kabilar kiradi.

- tadbirkorlik faoliyati subyektlarining barcha darajadagi davlat boshqaruvi idoralari, huquqni muhofaza qilish va nazorat organlari, tijorat banklari bilan o'zaro munosabatlarida tadbirkorlar huquqlari ustuvorligi prinsipiga amal qilinadi, ya'ni unga muvofiq, me'yoriy-huquqiy hujjatlardagi bartaraf etib bo'lmaydigan barcha ziddiyatlar va noaniqliklar tadbirkorlar foydasiga talqin etiladi.

O'zbekistondagi kichik biznes va tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solish hamda qo'llab-quvvatlashga oid qonun va qarorlar hamda amalga oshirilgan chora tadbirlarni o'rganib chiqib, yuqorida keltirilgan xorij tajribasini tahlil qilgan holda quyidagi jadvalni ishlab chiqdik.

Yuqoridagi jadval tahlillari natijasidan shuni ko'rishimiz mumkinki, O'zbekiston Respublikasida kichik biznes va tadbirkorlikni yanada rivojlantirishda moliyaviy resurslar bilan ta'minlash muhim vazifalardan biri xisoblanadi. Shuningdek, davlat paternalizmi (otalikka oluvchi) prinsipini alohida ko'rsatish mumkin.

Kichik biznesning eng rivojlangan vatani Amerika Qo'shma Shtatlari iqtisodiyotida katta ahamiyatga ega samarali tadbirlar qatorida "Kichik biznesda innovatsion tadqiqotlar dasturi" va "Kichik biznes texnologiyalari transferti dasturi" kabi dasturlar orqali soha qo'llab-quvvatlanadi¹⁹. Tajribadan shuni ko'rish mumkinki AQSHda bo'lgan bu tajribalar ham bizga namuna bo'la oladi.

Xulosa va takliflar. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab quvvatlashda dunyoning eng

rivojlangan davlatlari tajribalari ustida tahlil o'tkazdik. Bizning asosiy maqsadimiz O'zbekistonda kichik biznes va tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab quvvatlashda rivojlangan davlatlarning ushbu sohada amalga oshirilgan tadqiqotlarini o'rganib chiqib, ularning tajribasida sinalgan tartib qoidalarini O'zbekistonga ham tadbiriq etishni o'z ichiga oladi. Ushbu o'tkazgan tadqiqotlarimiz natijasida shuni ko'rishimiz mumkinki, xorijiy davlatlar kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishda birqancha imtiyozlar joriy etgan. Bular sarasiga mahalliy ishlab chiqaruvchilar soliqqa tortishidan ozod etilishi, soliqlar faqatgina eksport qilishda solinishi va tadbirkorliklarga faoliyatining dastlabki ikki yilida foizsiz kreditlar berilishi, keyingi yillarda esa juda past stavkalarda yillik foizlar undirilishi, yangi mahsulot va texnologiyalarni ishlab chiqarish xarajatlarini 50 foizgacha to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirishi (subsidiyalar, zayom), foizsiz ssudalar taqdim etilishi dotatsiyalar berilishi kiradi. Biz bu tadqiqotni o'tkazish jarayonida kichik biznes va tadbirkorlikka davlatning aralashuvi tadbirkorlarni rasmiy faoliyat olib borishidan ko'ra ko'proq norasmiy faoliyat olib borishga yoki tadbirkorlik faoliyatini butunlay tugatishga majbur etishini ko'rdik. Shuning uchun davlat idoralari kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishda tadbirkorlarga qo'yilayotgan talablar kamaytirib, ularga tadbirkorlik faoliyatining boshlang'ich davrida foizsiz kreditlar, soliqlardan ozod etish, foizsiz ssudalar, dotatsiyalar berish kabi bir qancha shart-sharoitlar yaratib bersa, tadbirkorlar norasmiy faoliyat olib borishdan ko'ra ko'proq rasmiy faoliyat olib bora boshlaydilar. Yuqorida keltirilgan xorij tajribasini taxlil qilgan holda quyidagi taklif va tavsiyalarni ishlab chiqdik:

- Kichik biznes subyektlarining yangi faoliyatlarini davlat budjetidan moliyaviy qo'llash orqali ularning raqobat bardoshligini oshirish (AQSH);

- Yangi biznes boshlamochi bo'lgan tadbirkorning biznes

loyihalariga ijtimoiy, iqtisodiy, xuquqiy tomonlama ko'mak chora-tadbirlarini amalga oshirish;

- Jahon tajribasida kichik biznes boshqaruvini takomillashtirishda yuqori natijalar ko'rsatib kelayotgan konsalting markazlari faoliyatini O'zbekistonda ham muntazam takomillashtirish;

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Aliyu Alhaji Jibrilla. 2013. Impact of Government Interventions on Small Scale Entreprises in Mubi North Local Government Area, Adamawa State, Nigeria. Department of economics, Adamawa State University, Mubi, Nigeria. Journal of Economics and Sustainable Development www.iiste.org ISSN 2222-1700 (Paper) ISSN 2222-2855 (Online).
2. Andre Van Stel. 09.02.2007. The Effect of Business Regulations on Nascent and Young Business Entrepreneurship.
3. Gulnoz Iskandarovna. 2022. Methodology of comparative analysis. Scientific-methodological electronic journal "Foreign Languages in Uzbekistan", No 1 (42),180-189
4. John Lester. Policy Interventions Favouring Small Business: Rationales, Results and Recommendations. University of Calgary.[The School of Public Policy Publications](https://www.scribd.com/document/401111111/Policy-Interventions-Favouring-Small-Business-Rationales-Results-and-Recommendations)
5. José Luis Polo-Otero. Are the business regulations creating new entrepreneurship? Contaduría y Administración 65 (2), 2020, 1-21.
6. Liang Tan va Boon-Chye Li. Small and Medium Enterprises in Singapore and the New Economy. LEE, Boon Chye and TAN, Wee Liang. Small and Medium Enterprises in Singapore and the New Economy. (2002). The Role of SMEs in National Economies in East Asia. 374-369. Research Collection Lee Kong Chian School Of Business.
7. Maxmudova D. Davlat tomonidan kichik biznesni tartibga solish va qo'llab quvvatlashda xorij tajribasi. International scientific journal volume I issue 7.
8. Morris Wright. 03.06.2023. Qiyosiy tadqiqot usuli: xususiyatlari, bosqichlari. (<https://uz.warbletoncouncil.org/metodo-comparativo-15644>)
9. Rashid Khudoyarov Senior Lecturer, Improving economic

- Barcha viloyatlar kesimida kichik va o'rta biznesni yuritish malakalari berish va tadbirkorlik madaniyatini tarbiyalash bilan shug'ullanadigan ixtisoslashgan muassasalar tashkil qilinishiga erishish va ularning faoliyatini takomillashtirish kerak.

governance in a market economy. Department of Economics, Jizzakh Branch of the National University of Uzbekistan Named After Mirzo Ulugbekfile:///C:/Users/User.AD.114/Downloads/1333.pdf

10. S. B. Sattorova. F. B. Shakirova Kichik biznes faoliyatini davlat tomonidan qo'llab quvvatlash nazariyasi. Scientific Journal Impact Factor (SJIF 2022=4.63) Passport: <http://sjifactor.com/passport.php?id=22230>

11. Sh.Mirziyoyev. "Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta'minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. Toshkent shahri, 2016-yil 5-oktabr.

12. Shahzoda Hatamova. "Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida kichik biznesni boshqarish tashkiliy mexanizmini takomillashtirish". <https://doi.org/10.5281/zenodo.6333622>

13. Farhod o'g'li, X. B. (2024). KICHIK BIZNESNI YIRIK BIZNESGA TRANSFORMATSIYASI: Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlar o'rni va rivojlanish omillari. Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari, 4(1), 83-86.

14. Farhod o'g'li, X. B. (2024). TRANSFORMATSIYALASH JARAYONIDA BIZNES XAJMINI BAHOLASH YO'NALISHLARI. Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbqiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari, 28(1), 23-27.

15. Farhod o'g'li, X. B. (2024). Biznes yuritishning me'yoriy-xuquqiy asoslari va institutsional sharoitlari. Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi, 4(2), 126-130.

KIMYO KORXONALARINI RIVOJLANTIRISHDA BIZNESNI BOSHQARISH MODELLARINING ROLI VA AHAMIYATI

Avulchayeva Feruza Jurakuziyevna

Farg'ona politexnika instituti

Menagement kafedrasini ilmiy darajali katta o'qituvchisi, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori

Tel: +998 91 326 45 88

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil Jurnal soni: 10 Maqola raqami: 6 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.900 KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p>	<p>Bugungi dunyoda tobora ko'proq korxonalar raqobatdosh tahdidlar bilan birga paydo bo'ladigan, o'zgaruvchan va doimiy rivojlanayotgan yangi texnologiyalar bilan atrof-muhitni tushunishga intilmoqda. Bozorda raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun, birinchi navbatda, tashkilotda biznes jarayonlari qanday tashkil etilganligini va ular tashqi muhit sharoitlarining o'zgarishiga qanchalik moslashuvchan bo'lishi mumkinligini tushunish kerak. Biznes jarayonini korxonaga aylantirish uchun uni moliyaviy, texnologik va inson resurslari bilan ifodalash, shuningdek ularni tezda boshqarish lozim. Biznes-jarayonlarni boshqarish korxonaga takomillashtirish, yangi texnologiyalar ustidan nazoratni ta'minlash imkoniyatini beradi, shuningdek, biznes jarayonlarini optimallashtirish usullaridan foydalangan holda samarali ishlab chiqarish tsikllarini o'zlashtirish jarayonida integratsiya qilish imkoniyatini beradi.</p> <p>Maqolada kimyo sanoati korxonalarida boshqaruv modellari tuzilishi, tarkibiy qismlariga xos xususiyatlar, xorijiy boshqaruv modellari, ularning ahamiyatli jihatlari, boshqaruv jarayonlarini tashkil etish bosqichlari yoritilgan. Boshqaruv modellari takomillashtirish masalalarining ahamiyati tavsiflab berilgan.</p>

Kirish. Jahonda aholi turmush sharoitini oshirishda kimyo sanoatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda kimyo sanoati korxonalarini raqobatbardoshligini ta'minlashda biznesni boshqarish modellarini takomillashtirish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Jahon kimyo sanoati korxonalarida biznesni boshqarish modellarini rivojlanish evolyutsiyasi, konseptual asoslari, tarkibiy qismlari, ishlab chiqish bosqichlari, klassifikatsiyasi, boshqaruv mexanizmlari bo'yicha tadqiqot ishlariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'kidlash kerakki, sanoat korxonalarida biznesni boshqarish modellarini baholash usullari, restrukturalizatsiya qilish yo'nalishlari hamda raqobatda ustunlikni ta'minlovchi modellar bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Bugungi kunda amaliyot shuni ko'rsatadiki, korxonalar ko'pincha biznes modellarini ishlab chiqish haqida faqat investitsiyalar kerak bo'lganda o'ylashadi. Hozirgi vaqtda biznes investitsiya bozorida bir qator muammolar mavjud. Pulni sarmoya qilishga tayyor investorlar bor, lekin yaxshi ishlab chiqilgan g'oyalar juda kam. Ko'pgina startap kompaniyalar potensial investorlarga o'z bizneslari g'oyasini tom ma'noda tushuntirishga harakat qilishadi. Eng yaxshi holatda, ular qo'pol, ko'pincha juda optimistik biznes-rejaga ega. Bu yondashuv ishlamaydi.

Biznes modeli potensial investorga biznes konsepsiyasini aniq ko'rsatish uchun javob beradi. Asosiy marketing savollariga javob berish orqali biznes g'oyani "sotish" ga yaxshiroq tayyorgarlik ko'rish mumkin. Investor, shuningdek, kelajakdagi biznes haqidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish darajasini qadrlaydi.

Biznes jarayonining asosiy elementi - bu tashkiliy boshqaruv tuzilmasining tavsifi. Uning qismlari murakkab munosabatlar bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ulardagi o'zgarishlar qolganlarning barchasini qayta ko'rib chiqish bilan belgilanadi.

Model – (lotincha modulus – o'lchov, namuna, me'yor) – a) keng ma'noda – modellashtirilgan ob'ektning har qanday aqliy yoki ramziy tasviri (asl). Model haqiqatning soddalashtirilgan tasviridir. Biznes – (inglizcha biznes, korxonaga – biznes, tadbirkorlik faoliyati) – tadbirkorlik faoliyati, daromad yoki boshqa moddiy manfaat keltiruvchi biznes. Biznes modeli (Aleksandr Ostervaldga ko'ra) tashkilot qanday qilib

yaratishi, mijozlarga yetkazib berish va qiymatni - iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa qiymat shakllarini olishini mantiqiy tavsiflaydi.

Demak, biznes modeli firma strategiyasining ayrim jihatlarning mavhum ifodasidir. U kompaniya o'z mijozlari va egalari (investorlarga) qanday qilib muvaffaqiyatli tarzda qiymat yetkazib berishini tushunish uchun zarur bo'lgan muhim tafsilotlarni bayon qiladi.

Har bir kompaniyaning strategiyasi o'ziga xosdir, chunki resurslar takrorlanmaydi (ayniqsa, inson resurslari). Ammo turli korxonalarining biznes modeli mutlaqo bir xil bo'lishi mumkin. Biznes modelini ishlab chiqish jarayoni biznes strategiyasining bir qismidir.

Adabiyotlar tahlili. Sanoat korxonalarida biznesni boshqarish modellarini ishlab chiqish va rivojlantirish masalalari G.Hamel, K.Prahalad, G.Booch, J.Rumbaugh, I.Jacobson, C.Burmester, D.Luttgens, F.Piller, M.Rappa, B.Mahadevan, A.Afuah, Ch.Tucci kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

Biznes modeli tushunchasi bo'yicha turlicha nuqtai-nazar bo'lganligi sababli yagona ta'rif ishlab chiqilmagan. Ch.Kim, R.Moboranlar (2013) "Biznes modeli - bu kompaniya turli mezonlar bo'yicha iste'molchi ehtiyojlarini qanday qondirishini aks ettiruvchi qiymat egri chizig'i" deb ta'riflashgan bo'lsa,¹ G.Chesboro (2008) "Biznes modeli - bu kompaniya uchun qiymat yaratish va foyda olish maqsadida foydalanadigan vosita²" sifatida yondashgan.

B.Mahadevan fikricha³ biznes modeli biznes uchun juda muhim bo'lgan uchta oqim konfiguratsiyasidan iborat. Birinchidan, biznes sheriklari va xaridorlar uchun qiymat taklifini aniqlaydigan qiymat oqimi. Ikkinchidan, daromadlar oqimi, bu biznes uchun daromad olishni ta'minlash uchun rejadir. Uchinchidan, biznes uchun ta'minot zanjirini loyihalash bilan bog'liq turli xil masalalarni hal qiladigan logistik oqim.

A.Afuah va L.Tucci (2001) aksincha⁴, biznes modeli bir qator savollarga javoblarni o'z ichiga olishi kerakligini tushuntiradi: xaridorlarga mahsulotning qanday qiymatini taklif qilish kerak, qanday qilib narxni belgilash zarur, buning uchun kimdan haq olish, qanday strategiyalar qo'llash, qiymatni taqdim etishni o'z zimmasiga olish, qiymatni qanday ta'minlash va qiymatni ta'minlashdan qandaydir ustunlikni saqlab qolish.

Sanoat korxonalarida biznesni boshqarish modellari umumiy muammolari MDH olimlaridan V.Kotelnikov, G.Chesboro,

¹ Чан Ким У., Моборн Р. Стратегия голубого океана. – М: Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 304 с.

² Чесборо Г. Открытые бизнес-модели: IP – менеджмент. – М.: Поколение, 2008. – 352 с.

³ Mahadevan B. (2000). Business models for Internet-based e-commerce: An anatomy. California Management Review, 42(4), 55–69.

⁴ Allan Afuah, Christopher L. Tucci. Internet Business Models and Strategies: Text and Cases. Irwin/McGraw-Hill, 2001, 358 p.

B.Kovalenko, K.Amangeldiyev, YE.Moreva, O.Tretyak, D.Klimanov va boshqalarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan.

O'zbekistonda I.Djalolova, R.Tursunov, N.Yo'ldoshev, D.Sobirjonova, Sh.To'laganova, N.Maxmudov, D.Akobirova, M.Ikramov, A.Qo'chqorov kabi olimlar biznesni boshqarish modellarini ba'zi jihatlarini tadqiq etishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishida tizimli va statistik tahlil, ilmiy mushohada, tahlil va sintez, grafik talqin, taqqoslash, ekspert baholash kabi usullardan foydalanilgan. Tadqiqot gipotezasini quyidagicha shakllantirish mumkin: asosiy ishlab chiqarish biznes-jarayonlarini modellashtirish korxonada boshqaruv jarayonining narxini sezilarli darajada soddalashtiradi va kamaytiradi.

Tadqiqot natijalari. Bugungi pandemiya sharoitida ishlab chiqarish korxonalarida turgan eng asosiy masala optimal usul asosida korxonaning iqtisodiy samaradorligini ta'minlash hisoblanadi.

Iqtisodiy samaradorlikka erishishda zamonaviy texnika-texnologiyalar, xodimlarning mehnat salohiyati bilan bir qatorda biznes modellarini qo'llash talab etilmoqda.

Biznesni modellashtirish bu korxonani muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga xizmat qiluvchi vosita hisoblanadi. Sanoat korxonalarini biznes modellarini ishlab chiqishda mutaxassisdan korxonaga haqida puxta bilim, kreativ fikrlash, rivojlantiruvchi strategiyani tuzish kabi qobiliyatlar talab etiladi.

Sanoat korxonalarida biznes modeli konsepsiyasi korxonaga foydasiga va mijozga ya'ni ichki va tashqi omillarga yo'naltirilgan yondashuvga asoslanishi lozim. Birinchi yondashuvda korxonaga ichki muhitidagi biznes jarayonlar, texnika – texnologiyalar, xodimlarning mehnat salohiyati e'tiborga olinsa, ikkinchi yondashuvda aksincha korxonaga iste'molchilari ya'ni tashqi muhit omillariga e'tibor qaratiladi.

1-jadval

"Biznes modeli" atamasi mohiyatining ta'riflari

Yondoshuv	Ta'rif
Qiymatga yo'naltirish - mijoz	Biznes modeli korxonaga mahsulotni qanday ishlab chiqarishni, mijozlarga yetkazib berishni, shuningdek iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa qiymat shakllarini qanday yaratishni mantiqiy ravishda tavsiflaydi. ⁵ Biznes modeli bu korxonaning xaridorlar uchun qiymat yaratish va undan foyda olish usulidir. ⁶
Ichki biznes jarayonlariga yo'naltirish	Biznes modeli - bu korxonani biznes jarayonidagi eng muhim parametrlarini o'zida jamlagan yoki tasvirlagan ko'rinishidir. ⁷
	Korxonaning biznes modeli - bu foyda olish va raqobatbardosh bo'lish qobiliyati bilan bog'liq bo'lgan korxonaning barcha muhim xususiyatlarini aniq namoyish eta oladigan shakl hisoblanadi. ⁸
	Biznes model - bu yagona tizim ichida kompaniyalardagi ichki va tashqi muhitni belgilaydigan tegishli model elementlari to'plamidir. ⁹

Fikrimizcha, korxonaning biznes modeli bu raqobatbardoshlikni ta'minlashga xizmat qiluvchi boshqarish jarayonini tashkil etishda grafik va matnli tavsiflardan foydalanish hisoblanadi.

Bugungi bozor munosabatlari sharoitida sanoat korxonalarida iste'molchilarning o'sib borayotgan talablarini uzoq vaqt davomida qondirish, yangi bozorlarni egallash kabi masalalarga samarali biznes modelni ishlab chiqish orqali erishiladi. Biznesni boshqarish modeli korxonani innovatsion va strategik boshqaruv tizimini loyihalash vositasi sifatida yaqin yillarda paydo bo'ldi. Biznesni modellashtirish dastlab 70-yillarda yirik loyihalarni boshqarishga bo'lgan ehtiyoj paydo bo'lganida ishlab chiqildi.

Biznesni modellashtirish mavzusidagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki ko'pgina mualliflar biznes modeli tushunchasini turlicha yo'nalishlarda talqin etishgan. Ba'zi tadqiqotchilar biznes modelini mavhum tushuncha sifatida ifodalaganlar, buning asosida korxonaga o'z faoliyatini amalga oshiradigan qiymatni yaratish, sotish va mijozlarga yetkazib berish usullarini eng umumiy shaklda tavsiflash uchun foydalanadilar.¹⁰

Yana ba'zilar biznes konsepsiyasiga urg'u berishgan ya'ni murakkab biznes jarayonini bartaraf etish maqsadida maqbul boshqaruv mexanizmini ishlab chiqishni nazarda tutadi.

Biznes modeli korxonani tashkiliy-iqtisodiy jarayonlarini qamrab olishga, asosiy ishlarga diqqatni jamlashga, korxonaga faoliyatini muntazam nazorat qilishda aniqlanmaydigan muammolar va o'zaro bog'liqliklarni, qarama-qarshiliklarni va alternativlarni aniqlashga imkon beradi. Korxonaga biznes modeli bilan ishlash nazariya jihatdan uning faoliyati samaradorligini sezilarli darajada oshirishga imkon beradi.

Biznesni boshqarish modeli tomonidan hal qilinadigan vazifalar:

- Xodimlar e'tiboriga yetkazilishi mumkin bo'lgan biznesning mantiqiy va ichki konsepsiyasini, korxonaga faoliyatini tashkil etish tamoyillarini taqdim etish;

- Noyob kombinatsiyalarda ishlab chiqilishi va ishlatilishi mumkin bo'lgan biznes modelining muhim tarkibiy qismlarining tuzilishini shakllantirish;

- Korxonaning maqsadlariga erishish uchun zarur bo'lgan asosiy tendensiyalarni aniqlash;

Investorlarni qiziqitirish, shuningdek zarur manbaalarni olish uchun boshqa manbaalardan foydalanish maqsadida biznesning iqtisodiy jozibadorligini ko'rsatish;

Korxonaga faoliyatini boshqarish, korxonaga menejrlari tomonidan ko'rib chiqilgan ayrim strategik va taktik qarorlarni baholash mezonlarini aniqlash uchun haqiqiy asos yaratish;

Tashqi ishbilarmonlik muhitida yuz berayotgan o'zgarishlarni hisobga olgan holda korxonaga strategik yo'nalishlarini aniqlash.

Biznesni boshqarish modeli keng ko'lami vazifalar doirasida qo'llaniladi, bularga biznes mantig'ini tushunish, korxonani tashqi o'zgarishlarga moslashish shaklini loyihalash, strategik rejalashtirish va biznesni modellashtirish, biznesni tashkil etish va yuritish mantig'iga oid yagona aloqa makonini yaratish kiradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, biznesni modellashtirishning zamonaviy amaliyoti biznesning barcha sohalarida qo'llaniladi va undan tashqariga chiqadi. Shunday qilib, ijtimoiy va ekologik loyihalarni tashkil qilishda biznes modellari ko'rib chiqiladi, ushbu konsepsiyaning asosligi va amaliyotga yo'naltirilganligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Biznesni boshqarish modellarini maxalliy sanoat korxonalarida takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa qishloq xo'jaligini rivojlanishiga xissa qo'shib kelayotgan kimyo sanoati korxonalarida biznesni boshqarish modellarini takomillashtirish dolzarb ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ma'lumki kimyo sanoati O'zbekiston iqtisodiyotining bazaviy tarmoqlar sirasiga kiradi va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni jadallashtirish ehtiyojlaridan kelib chiqib mineral o'g'itlar chiqaruvchi korxonalarini qurish orqali tashkil topgan. Respublikaning zamonaviy kimyo sanoati tarixi Shorsuv oltin gugurt koni 1932 yilda ishga tushirilishi bilan boshlanadi. 1940 yilda kimyo sanoatining eng yirik korxonasi — Chirchiq elektrkimyo kombinati (bugungi kunda «Maksam-Chirchiq» AJ) mahsulot bera boshladi. 1962 yilda Farg'ona azotli o'g'itlar zavodi (bugungi kunda «Farg'onaazot» AJ) ishga tushirildi. 1964 yilda Navoiy kimyo kombinati (bugungi kunda «Navoiyazot» AJ) mahsulot bera boshladi. 1969 yilda Olmaliq kimyo zavodi (bugungi kunda «Ammofos» AJ) ishga tushirildi. Hozirgi vaqtda «Maksam-Chirchiq», «Navoiyazot» va «Farg'onaazot» aksiyadorlik jamiyatlarida azotli o'g'itlar ammiakli selitra, karbamid, ammoniy sulfati ishlab chiqaradilar. «Ammofos», «Samarqankimyo» va «Qo'qon superfosfat zavodi» aksiyadorlik jamiyatlari fosforli o'g'itlar ammofos,

⁵ Федоренко А. Стратегия предприятия vs. Бизнес-модель предприятия [Электронный ресурс]. - 2011. - Режим доступа: <http://socium.com.ua/2011/02/business-strategy-vs-business-model/#more-1190>.

⁶ Соляйте А.Ю. Бизнес-модель - ключ к развитию бизнеса на основе инновация // Менеджмент инноваций. - 2010. - №1 (09). - С. 6-15.

⁷ Эффективные модели бизнеса [Электронный ресурс]. - 2002. - Режим доступа: <http://www.strategy.com.ua/Articles/Content?Id=110>.

⁸ Котельников В.Ю. Тен3: Новые бизнес-модели для новой эпохи быстрых перемен, движимых инновациями - М: Эксмо, 2007. - 96 с.

⁹ Шингарев А.В. Построение бизнес-модели корпорации, ориентированной на развитие [Электронный ресурс]. - 2002. - Режим доступа: <http://www.aup.ru/books/m74/3.htm>.

¹⁰ Hamel G., Prahalad K. Competing for the Future. - Boston: Harvard Business Review Press, 1996. - 384 p.

suprefos, oddiy ammoniyli superfosfat, ammoniysulfosfat va nitrokalsiyfosfat ishlab chiqaradilar. Ularni xomashyo bilan Qizilqum fosforit kombinati ta'minlaydi. «Elektroximzavod» QK AJ o'simliklarni muhofaza qilish kimyo vositalarni ishlab chiqaradi.

Korxonalarni ishlab chiqaradigan mahsulotlar turlaridan kelib chiqib quyidagi ishlab chiqarish majmualarga bo'lish mumkin:

- mineral o'g'itlar, noorganik moddalar va energetika, oltinon va kimyo sanoatlari uchun kimyo reagentlar ishlab chiqarish majmuasi;
- organik kimyo, sun'iy tola va polimer materiallar ishlab chiqarish majmuasi;
- o'simliklarni muhofaza qilish kimyo vositalari ishlab chiqarish majmuasi;
- kalsiyashtirilgan soda ishlab chiqarish majmuasi.

«O'z kimyosanoat» AJ korxonalarini 170-dan ortiq kimyo mahsulotlar turlari ishlab chiqariladi.¹¹

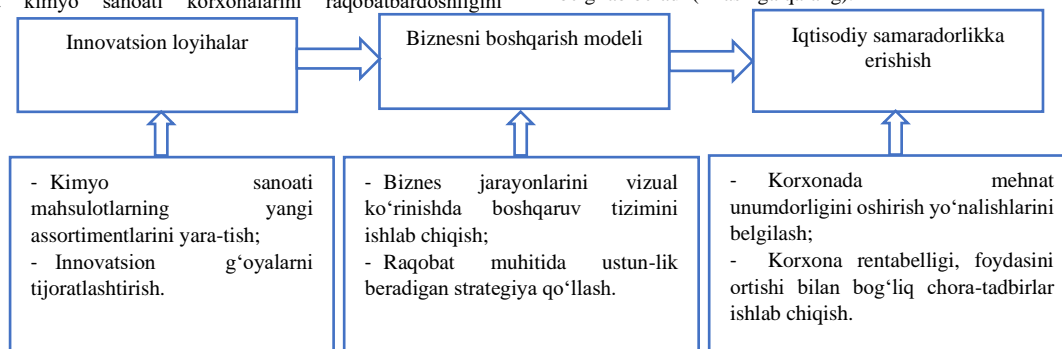
So'nggi yillarda sohada yaratilgan poydevor kimyo sanoati salohiyatini yaqin 3 - 5 yil davomida barqaror o'sish dinamikasini ta'minlay oladi. Biroq, kimyo sanoatining barcha yo'nalishlarini uzoq muddatli barqaror rivojlanishiga mustahkam zamin yaratish uchun sohani transformatsiya qilish jarayonlarini, eng ilg'or xorijiy tajribalardan kelib chiqqan holda jadallashtirish zarurligini taqozo etmoqda.¹² Yurtboshimiz tomonidan belgilab berilgan vazifalar ijrosini ta'minlashda kimyo sanoati korxonalarini raqobatbardoshligini

oshirishda biznesni boshqarish modellarini qo'llash hamda takomillashtirish zarur.

Boshqa sanoat sohalarida kimyo sanoati korxonalarini ham biznesni boshqarish modelini ishlab chiqishda mavjud bozorlarni chuqur tadqiq etadi, shu bilan birga:

- korxonada xodimlari, ularni tarkibi, malaka darajasi, qo'nimsizlik holati, motivatsiya beruvchi treninglar hamda zaxira kadrlar bilan ishlash tizimini tashkil etilganligi;
- ishlab chiqarish quvvati, imkoniyatlari, mavjud talabga muvofiqligi;
- korxonani moliyaviy salohiyati, moliyaviy mustaqillik darajasi;
- moliyalashtirishda kreditlar jalb etish imkoniyati;
- bozorda o'z imkoniyatlarini oshirish maqsadida innovatsion loyihalarni amalga oshirish imkoniyatlarini mavjudligini e'tiborga oladi.

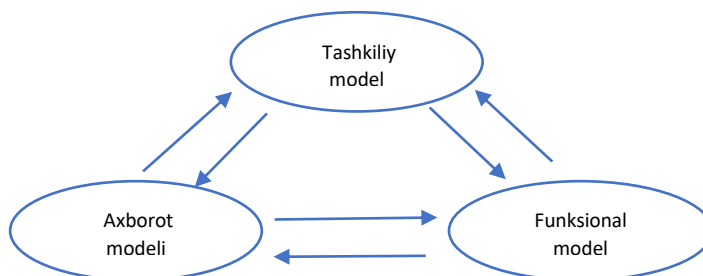
Biznesni boshqarish modeli tadbirkorlik, samarali raqobat strategiyasi, marketing strategiyasi, iqtisodiy strategiya, operatsion strategiya hamda barqaror o'sish strategiyalarini o'z ichiga olgan turli biznes tarkibiy qismlaridan iborat bo'ladi. Shuningdek, biznesni boshqarish modeli innovatsion loyihalarni biznes uchun iqtisodiy qiymatga aylantiradi, korxonada qiymat zanjirida o'z o'rnini aniq belgilab, qanday qilib iqtisodiy samaradorlikka erishish haqida yo'nalishlar belgilab beradi (1-rasmga qarang).

1-rasm. Kimyo sanoati korxonalarida biznesni boshqarish modeli¹³

Biznesni boshqarish modelini uchta tarkibiy qismdan iborat:
- funksional model bunda boshqaruv tizimi biznes jarayonlarini vertikal shaklda boshqaradi;

- tashkiliy modelda korxonani tashkiliy tuzilmasi hamda xodimlarni boshqarish tizimiga e'tibor qaratiladi;
- axborot modelida esa korxonadagi axborotlar oqimini muayyan algoritim asosida boshqaradi (2-rasmga qarang).

2-rasm. Kimyo korxonalarida biznesni boshqarish modelini tarkibiy qismlari¹⁴

Biznesni boshqarish modelini ushbu tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi korxonada boshqaruv tizimidagi barcha elementlar integratsiyasini ta'minlaydi. Agar tashkiliy modelda o'zgarishlar sodir bo'lsa, o'zgarishni funksional hamda axborot modeliga ta'sirini baholash lozim.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib biznesni boshqarish modeli bu sanoat korxonalarini biznesni yuritishda raqobatbardoshlikni ta'minlovchi bozor talabiga moslashuvchan tizim hisoblanadi.

Kimyo sanoati korxonalariga biznesni boshqarish modelini tatbiq etish natijasida korxonada aniq strategik yo'nalish asosida boshqaruv tizimini tashkil etadi, barcha raxbar-xodimlarni funksional vazifalari aniqlashtiriladi, korxonani bozor qiymati ortishiga, brend strategiyasini

boshqarishga, investitsion jozibadorlikka erishiladi, deysinib turgan kimyo sanoati korxonalariga raqobatda ustunlikka erishish bo'yicha kurashishni aniq missiyasi ishlab chiqiladi, korxonalarini ichki va tashqi muhit omillari tahliliy o'rganiladi, biznesdagi yo'qotishlarni oldini olish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

Umuman olganda kimyo sanoati korxonalariga biznesni boshqarish modelini tatbiq etish natijasida quyidagilarga erishiladi:

- sanoat korxonasi aniq strategik yo'nalish asosida boshqaruv tizimini tashkil etadi;
- barcha raxbar-xodimlarni funksional vazifalari, vertikal boshqaruv tizimi asosida yuritiladi;

¹¹ <https://uzkimyosanoat.uz/uz/company/history>

¹² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 13 fevraldagi PQ-4992-sonli "Kimyo sanoati korxonalarini yanada isloh qilish va moliyaviy sog'lomlashtirish, yuqori qo'shilgan

qiymatli kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" Qarori <https://lex.uz/docs/5288160>

¹³ Muallif ishlannasi

¹⁴ <https://buklib.net/books/37278/>

— korxonani bozor qiymatini oshirishga, brend strategiyasini boshqarishga, investitsion jozibadorlikka erishiladi;
— depsinib turgan kimyo sanoati korxonalariga model asosida innovatsiya kiritiladi, raqobatda ustunlikka erishish bo'yicha kurashishni aniq missiyasi ishlab chiqiladi;

— korxonalarini ichki va tashqi muhit omillari tahliliy o'rganiladi, biznesdagi yo'qotishlarni oldini olish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Федоренко А. Стратегия предприятия vs. Бизнес-модель предприятия [Электронный ресурс]. - 2011. - Режим доступа: <http://socium.com.ua/2011/02/business-strategy-vs-business-model/#more-1190>.
2. Сооляте А.Ю. Бизнес-модель - ключ к развитию бизнеса на основе инновация //Менеджмент инноваций. - 2010. - №1 (09). – С. 6-15.
3. Эффективные модели бизнеса [Электронный ресурс]. - 2002. - Режим доступа: <http://www.strategy.com.ua/Articles/Content?Id=110>.
4. Котельников В.Ю. Ten3: Новые бизнес-модели для новой эпохи быстрых перемен, движимых инновациями - М: Эксмо, 2007. - 96 с.
5. Шингарев А.В. Построение бизнес-модели корпорации, ориентированной на развитие [Электронный ресурс]. - 2002. - Режим доступа: <http://www.aup.ru/books/m74/3.htm>.
6. Чан Ким У., Моборн Р. Стратегия голубого океана. – М: Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 304 с.
7. Чесборо Г. Открытые бизнес-модели: IP – менеджмент. – М.: Поколение, 2008. – 352 с.
8. Hamel G., Prahalad K. Competing for the Future. – Boston: Harvard Business Review Press, 1996. – 384 p.
9. <https://uzkimyosanoat.uz/uz/company/history>
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 13 fevraldagi PQ-4992-sonli "Kimyo sanoati korxonalarini yanada isloh qilish va moliyaviy sog'lomlashtirish, yuqori qo'shilgan qiymatli kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" Qarori <https://lex.uz/docs/5288160>
11. <https://buklib.net/books/37278/>
12. Авулчаева Ф.Ж. Саноат корхоналарини иқтисодий бошқариш моделларини такомиллаштириш йўллари. "Biznes-Эксперт" номли журналида №7 2020 йил 104-106 бетлар.
13. Avulchayeva F. J. «Improving business models based on a strategic approach» Clarivate Analytics International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 03, volume 95 published March 30, 2021. 168-172 I
14. Avulchayeva F. J. Improving the management system of chemical industry enterprises. "Science and innovation" халқаро илмий журналида ISSN:2181-3337. 2022 йил. 8-сон 386-393 бетлар.
15. Авулчаева Ф.Ж. Бизнес моделларини стратегик ёндашув асосида такомиллаштириш. International Scientific-Practical Distance Conference «The 21 st Century Skills for Professional Activity» 2021/VI. 69-73 бетлар.
16. *Abdovakhidovna, Y. N. (2022). Directions for the Effective Use of Innovative Strategies in the Management of Industrial Enterprises. Open Access Repository, 8(6), 125-129.*
17. *Yuldasheva, N. (2022). Features of the process of forming innovative strategy under conditions of modern realities. Academic research in modern science, 1(9), 310-312.*
18. *Юлдашева, Н. (2022). Корхоналарда инновацион ривожланиш стратегиясини бошқариш хусусиятлари. Экономика и образование, 23(2), 129-135.*
19. *Юлдашева, Н. А. (2022). Научно-теоретические аспекты разработки инновационных стратегий в управлении промышленными предприятиями. Бюллетень науки и практики, 8(5), 457-461.*
20. *Abdovakhidovna, Y. N. (2023). Factors influencing the implementation of the innovation strategy at industrial enterprises. World Bulletin of Management and Law, 19, 5-11*

MOLIYAVIY SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISHDA XORIY TAJRIBASI

Azimov Sardor Baxtiyor o'g'li

MChJ "Respublika mulk markazi"

Boshqaruv raisi birinchi o'rinbosari

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 7

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.901>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords

moliyaviy savodxonlik, xorij tajribasi,
yo'nalishlari, strategiyalar, byudjet.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada moliyaviy savodxonlik tashabbuslarini rivojlantirish va oshirish uchun xorijiy tajribadan foydalanish kontsepsiyasini o'rganadi. Xalqaro amaliyot, siyosat va strategiyalarga tayangan holda, ushbu tadqiqot turli madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda moliyaviy savodxonlikni oshirishning samarali usullari haqida tushuncha berishga qaratilgan va yana bugungi globalashgan dunyoda moliyaviy savodxonlikning ahamiyatini yoritib, uning shaxsiy moliyani boshqarish, investitsiya qarorlari va umumiy iqtisodiy barqarorlikka ta'sirini ko'rsatadi. Bundan tashqari, chet el modellarini qabul qilish bilan bog'liq qiyinchiliklar va cheklovlarini muhokama qiladi, masalan, madaniy farqlar, tartibga solish muhiti va resurslar cheklovlari. Bu mahalliy sharoitlarda moliyaviy savodxonlik bo'yicha tadbirlarning dolzarbligi va samaradorligini ta'minlash uchun moslashtirish va moslashtirish zarurligini ta'kidlaydi.

Kirish. Moliyaviy savodxonlik - bu pul bilan qanday qilib oqilona qarorlar qabul qilishni bilish bilan belgilanadigan savodxonlik turidir. Bunga byudjetni rejalashtirish, qancha mablag' tejash kerakligini bilish, kreditlarning qulay shartlarini tanlash, kreditga ta'sir qiluvchi omillarni tushunish va nafaqadagilar uchun foydalanishga mo'ljallangan turli xil transport vositalarini ajrata olish kiradi. Mazkur ko'nikmalar odamlarga aqlli qarorlar qabul qilishga va shaxsiy moliyaviy masalalarda mas'uliyat bilan harakat qilishga yordam beradi. Ushbu maqolada yuqorida ta'rif berib o'tilgan moliyaviy savodxonlikni oshirishda xorij tajribalarining ayrim jihatlari to'xtalib o'tiladi.

Shuningdek, moliyaviy savodxonlik, har bir insonning yashash joyidan qat'i nazar hayotida asosiy rol o'ynaydi. U asosli moliyaviy qarorlar qabul qilish, shaxsiy mablag'larni boshqarish va moliyaviy barqarorlikka erishish uchun zarur bilim va ko'nikmalarni tadim etadi. Moliyaviy savodxonlikni rivojlantirish bo'yicha xorijiy tajriba aholining moliyaviy bilimini yaxshilash uchun turli mamlakatlarda qo'llanilishi mumkin bo'lgan qimmatli saboq va usullarni namoyish etgan.

So'nggi o'n yilliklarda dunyoning turli mamlakatlarida fuqarolarni o'z pullarini muvaffaqiyatli boshqarishga tayyorlash uchun moliyaviy savodxonlik dasturlari faol ishlab chiqildi va amalga oshirildi. Shu nuqtai nazardan, mamlakatlar o'zlarining ta'lim tizimlari va davlat dasturlarida faol tajriba almashmoqda va ilg'or tajribalarni moslashtirmoqda.

Ushbu tadqiqot moliyaviy savodxonlikni rivojlantirish sohasidagi xorijiy tajribani ko'rib chiqish, asosiy yondashuvlar, muvaffaqiyatli strategiyalar va turli mamlakatlar duch keladigan muammolarni aniqlash uchun mo'ljallangan. Ushbu ma'lumotlarning tahlili ilg'or tajribalarni yoritib beradi va dunyoning turli mintaqalarida moliyaviy savodxonlikni oshirish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi moliyaviy savodxonlik dasturlarini samarali amalga oshirish uchun qanday qadamlar va chora-tadbirlar ko'rish mumkinligi, shuningdek, turli madaniy va iqtisodiy sharoitlarda ushbu sohaning muvaffaqiyatli rivojlanishiga qanday omillar yordam berishini tushunishdir.

Adabiyotlar tahlili. Xorijiy davlatlarda moliyaviy savodxonlik hamda mablag'larni rejalashtirish masalalari N. G.Vovchenko, S. S.Galazova, E. A. Danchenko, O. B.Ivanova, E.D.Kostoglodova, A. Lusardi, O.S. Mitchell, J. S.Lopus, D. S.Amidjono, P.W.Grimes, Atkinson Adele, McKay Stephen, Kempson Elaine, Collard Sharon, J.Banks, Z.Oldfield, J. R.Behrman, O. S.Mitchell, C.Soo, D.Bravo, Bernheim Douglas, S. J. Schieber kabi olimlarning ilmiy ishlarida yoritilgan.

Moliyaviy jihatdan yakkalanib qolgan va kam ta'minlangan fuqarolarning moliyaviy savodxonligi bo'yicha kognitiv bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirishning to'rtta yo'nalishi belgilangan: asosiy moliyaviy xizmatlarning mavjudligi; mobil banking xizmatlarining mavjudligi; mikromoliyaning mavjudligi; innovatsion FinTech yechimlarining mavjudligi.

Xorijiy tajribani o'rganish moliyaviy savodxonlikni oshirishning turli yo'nalishlari ishlab chiqilganligini ko'rsatdi: moliyaviy

savodxonlikni oshirishga biznesni jalb qilish; maktab o'quvchilari va yoshlarning moliyaviy savodxonligini oshirish; kam ta'minlangan aholining moliyaviy savodxonligini oshirish; ish joyida moliyaviy savodxonlikni oshirish; moliyaviy savodxonlikni masofadan oshirish; moliyaviy savodxonlikni oshirish milliy dasturlari.

Ilg'or xalqaro tajribalarni o'rganish moliyaviy savodxonlikni mustahkamlash bo'yicha mahalliy amaliyotda bir qator muammolarni aniqlash imkonini beradi, xususan:

aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari bilan yetarlicha ish olib borilayotganligi (yosh va geografiyani hisobga olgan holda);

muammoli yosh toifalari: 18-24 yosh (ayniqsa, 18-19 yosh) va 60 yoshdan oshganlar;

qishloq joylarda yashovchi aholining moliyaviy savodxonligi past; bank omonatchilarining salmoqli qismi jismoniy shaxslarning omonatlarini kafolatlovchi mavjudligi haqida bilmaydi;

kichik miqdordagi bank mijozlari banklar kreditlar bo'yicha real foiz stavkalari to'g'risidagi ma'lumotlarni oshkor qilishlari kerakligini bilishadi.

Borgan sari xavfli va globalashgan bozorda odamlar yaxshi ma'lumotga ega moliyaviy qarorlar qabul qilishlari kerak. Shunga qaramay, yangi xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, moliyaviy bozorlar Germaniya, Niderlandiya, Shvetsiya, Yaponiya, Italiya, Yangi Zelandiya va Qo'shma Shtatlarda bo'lgani kabi yaxshi rivojlangan bo'lsa yoki Rossiyadagi kabi tez o'zgarib borsa ham, moliyaviy savodsizlik keng tarqalgan. Bundan tashqari, ushbu mamlakatlarda keksa aholi o'zini yaxshi ma'lumotga ega deb hisoblaydi, garchi u o'rtacha ko'rsatkichdan unchalik yaxshi ma'lumotga ega emas. Boshqa keng tarqalgan omillar ham aniq: ayollar erkaklarnikiga qaraganda kamroq moliyaviy savodxon va o'zlari ham bu kamchiliklari borligini bilishadi. Ko'proq oliy ma'lumotli odamlar nisbatan yuqori ma'lumotga ega, ammo ba'zan oliy ma'lumotga egalik ham savodxonlik uchun mukammal mezon bo'la olmaydi. Shuningdek, bu borada etnik, irqiy va mintaqaviy tafovutlar mavjud: Rossiyada shahar aholisi qishloqdagi hamkasblariga qaraganda yaxshiroq ma'lumotga ega, AQShda esa afro-amerikaliklar va ispaniyaliklar boshqalarga qaraganda moliyaviy jihatdan kamroq savodxon. Bundan tashqari, moliyaviy jihatdan ko'proq bilimga ega bo'lganlar, shuningdek, nafaqaga chiqishni rejalashtirish ehtimoli ko'proq. Darhaqiqat, Germaniya, AQSh, Yaponiya va Shvetsiya kabi turli mamlakatlarda bitta qo'shimcha moliyaviy xarakterdagi savolga to'g'ri javob berish nafaqaga chiqishni rejalashtirish ehtimoli 3-4 foizga yuqori bo'lishi bilan bog'liq ekan; Gollandiyada esa bu ko'rsatkich rejalashtirishni 10 foizga ortiq. Nihoyat, mazkur hisob-kitoblarda moliyaviy savodxonlikning nafaqani rejalashtirishga ta'sirini nisbatan kam baholanganligini ko'rish mumkin.

Insonlarda o'rtacha umr ko'rish davomiyligi va tug'ilish darajasining pasayishi butun dunyo bo'ylab ish beruvchilar tomonidan homiylik qilinadigan nafaqa va ijtimoiy ta'minot tizimlarini qiyinlashtirmoqda. Bunga javoban, bir qancha mamlakatlar o'zlarining an'anaviy belgilangan nafaqa (BN)larini individual hisobda belgilangan to'lovlar (BT) sxemalariga o'zgartirish orqali o'zlarining nafaqa

sxemalarini o'zgartira boshladilar. Ushbu transformatsiya nafaqani moliyalashtirish bo'yicha ko'plab qarorlarni muassasalar – firmalari va hukumatlardan uzoqlashib, jismoniy shaxslarga o'zgartirib, ishchilarga hayot davomida tejash, sarmoya kiritish va oqilona sarflash mas'uliyatini yuklaydi. Qaysidir ma'noda, bu o'tish yaxshi tomonga o'zgarishlarga olib keldi. Misol uchun, agar ishchi kuchi mobil (harakatda) bo'lsa, nafaqalar ham ko'chma bo'lishi kerak va moliyalashtirish rejaları ishchilarning harakatchanligini to'xtatadigan an'anaviy belgilangan nafaqa rejalariga qaraganda ancha moslashuvchan bo'lishi zarur. Shunga qaramay, moliyalashtirishning adaptivligi odamlarning aql bilan to'g'ri ish qilmasligi ehtimolini ham ko'rsatadi, masalan, ular uzoq umr ko'rish xavfi tufayli pulni kam tejashlari yoki oqilona investitsiya uchun pul tikmasliklari va qariganda pulsiz qolishlari mumkin. Shu sababli, yangi moliyaviy davr ishchilar va ularning oila a'zolariga moliyaviy savodxonlikka ega bo'lish vazifasini yuklaydi, bu esa iqtisodiy ma'lumotlarni qayta ishlash va xonadonlari moliyasi bo'yicha ongli qarorlar qabul qilishni o'rganish uchun o'tmishdagiga qaraganda ancha og'irroq yukni yuklaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada ilmiy va ommabop adabiyotlar bilan ishlash, hujjatlarini tahlil qilish, qiyosiy tahlil, bashoratlash, matematik-statistik tahlil ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ko'pchilik ishchilar, shu jumladan keksa yoshdagi xodimlar ham nafaqaga chiqishni rejalashtirmagan yoki hatto o'ylamagan ekan. Bu juda muhim, chunki nafaqani rejalashtirish nafaqa haqi yuqori bo'lishi uchun yaxshi proksi (zamin) hisoblanadi. O'z nafaqasi uchun qancha mablag' yig'ish kerakligini hisoblab chiqqanlar, bunday hisob-kitoblarni amalga oshirmaganlardan ko'ra uch baravar ko'p nafaqa olishga erishadi. Shuningdek, nafaqani rejalashtirish moliyaviy savodxonlikni nisbatan surishi mumkin, chunki oddiy hisob-kitoblarni to'g'ri bajara oladigan, inflyatsiya haqida biladigan va risklarni diversifikatsiya qilish haqida ma'lumotga ega bo'lganlarning barchasi nafaqaga chiqishni rejalashtirishi ehtimoli ko'proq. Va nihoyat, bu bog'liqlik sababini moliyaviy savodxonlik nafaqani rejalashtirishga ta'sir qilishi orqali ta'kidlash mumkin.

Moliyaviy bozorlari juda rivojlangan mamlakatlarda ham o'z-o'zidan moliyaviy savodxonlik rivojlanib qolmaydi. Nafaqa jamg'armasi, investitsiyalar va moliyalashtirish uchun shaxsiy javobgarlikka uzoq muddatli siljish davom etar ekan, qaysi dasturlar odamlarga to'g'ri moliyaviy qarorlar qabul qilishda eng yaxshi yordam berishi mumkinligini baholash ham muhimdir. Va nihoyat, moliyaviy savodxonlikka samarali erishish uchun moliyaviy ta'lim dasturlari aholining turli kichik guruhlariga mo'ljallangan bo'lsagina, yaxshi natija beradi. Umuman olganda, butun dunyoda moliyaviy savodxonlik nafaqa xavfsizligi uchun dolzarb hisoblanadi.

Bundan tashqari, mamlakat tadqiqotlari mualliflarga kuzatilmaydigan omillarni nazorat qilish imkonini beradi, aks holda natijalarni sabablar nuqtai nazaridan izohlashni qiyinlashtiradi. Misol uchun, Niderlandiyada moliyaviy savodxonlik va nafaqani rejalashtirish haqidagi ma'lumotlar ikki xil vaqt oralig'ida to'plangan, ma'lumotlar analitiklarga kognitiv qobiliyatlar, aql yoki moliyaviy masalalarga qiziqish kabi kuzatilmaydigan narsalarni nazorat qilish imkonini beradi. Ba'zi hollarda tadqiqotchilar bir vaqtning o'zida moliyaviy savodxonlik kelajakdagi nafaqani rejalashtirish bilan bog'liqligini ham tekshirishlari mumkin. Umuman olganda, moliyaviy savodxonlik bilan bog'liq bo'lgan, ammo nafaqani rejalashtirish bilan bog'liq bo'lmagan ekzogen omillar ushbu omillar o'rtasidagi munosabatlarga oydinlik kiritishi mumkinligini tekshirish uchun statistik yondashuv orqali sababiy bog'liqlikni o'rganishi mumkin. Masalan, Gollandiyadagi oilaning moliyaviy savodxonligi o'rganilganda, eng katta aka-ukalarining moliyaviy ahvoli tadqiq qilina yotgan respondentniklarga qaraganda yomonroq bo'lgan hamda ota-onasi moliyaviy masalalarni unchalik yaxshi tushunmaydigan odamlarning moliyaviy savodxonligi yuqori ekanligini aniqlash mumkin bo'ldi. Germaniyada maqsadlari bozorga yo'naltirilgan partiyalar uchun ovoz bergan odamlarning bir qismi yaxshi xabardor tengdoshlarga ega bo'lish uchun ishlatiladi. Bu yerda natijalar shuni ko'rsatdiki, ko'proq ma'lumotga ega tengdoshlari yuqori moliyaviy bilimiga ega bo'lish ehtimoli ko'proq.

Moliyaviy savodxonlikning xalqaro tadqiqotlari moliyaviy savodxonlikning nafaqa rejalashtirish bilan qanday bog'liqligini ham o'rganadi. O'rganilayotgan mamlakatlarning aksariyatida moliyaviy savodxonligi yuqori bo'lganlar, hatto iqtisodiy xususiyatlar va iqtisodiy sharoitlarning katta to'plamini hisobga olgan holda ham nafaqaga

chiqishni rejalashtirish ehtimoli ko'proq. Mamlakatlar bo'ylab nafaqa ta'minoti, nafaqalarni xususiyashtirish va nafaqa tizimining saxiyligidagi ko'plab farqlarni hisobga olsa, bu ajoyib izchil natijadir. Ba'zilar moliyaviy savodxonlik va nafaqa rejalashtirish o'rtasidagi bog'liqlik sababiy bog'liqlik bo'lmashligi uchun moliyaviy savodxonlikning o'zi tanlov o'zgaruvchisi ekanligini ta'kidlashi mumkin bo'lsa-da, bu yerda e'lon qilingan tadqiqotlar odamlarning moliyaviy bilimlarga ko'p sarmoya kiritayotgani haqida dalillar topadi. Haqiqatan ham, bu yerda ko'rib chiqilgan bir qancha mamlakatlarda kattalar uchun ta'lim dasturlari kamligini hisobga olsa, odamlar xohlasalar ham, moliyaviy bilimlarini qanday oshirishlari mumkinligi noma'lum.

Ilg'or xorijiy tajribalarni hisobga olgan holda aholining moliyaviy savodxonligi darajasini oshirish maqsadida quyidagi chora-tadbirlarni joriy etish zarur: bolalarga erta yoshdan boshlab asosiy iqtisodiy toifalarni o'rgatish; maktab o'quvchilari uchun maxsus majburiy moliyaviy savodxonlik kurslarini ishlab chiqish; aholiga moliyaviy masalalar bo'yicha yordam ko'rsatish uchun axborot-maslahat markazlarini tashkil etish; ommaviy axborot vositalarini jalb qilish, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish, veb-saytlar, moliyaviy savodxonlikni rivojlantirish platformalarini ishlab chiqish; moliyaviy savodxonlik bo'yicha pedagog kadrlar tayyorlash tizimini yaratish; moliyaviy savodxonlik darajasini oshirish zarurligini ommalashtirish (mahorat darslari, davra subhatlari, ma'ruzalar, seminarlar, konferentsiyalar, uslubiy adabiyotlar va boshqalar);

Xulosa. Moliyaviy savodxonlikni rivojlantirish bo'yicha xorijiy tajribani o'rganish bizga bir nechta asosiy xulosalarni ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Birinchidan, muvaffaqiyatli moliyaviy savodxonlik dasturlari, odatda, asosiy byudjetlashtirish ko'nikmalaridan tortib investitsiyalarga tayyorligigacha bo'lgan shaxsiy moliyaning turli jihatlarni qamrab oluvchi kompleks yondashuvni qo'llaydi.

Ikkinchidan, samarali dasturlar o'rganishni yanada qiziqarli va turli auditoriyalar uchun ochiq qiladigan o'yinlar, amaliy tadqiqotlar va amaliy mashqlar kabi interfaol o'qitish usullarini o'z ichiga oladi. Ta'lim dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda o'quvchilarning madaniy xususiyatlarini va individual ehtiyojlarini hisobga olish ham muhimdir.

Bu borada xorij tadqiqotchilari sharhlariga tayangan holda bir qancha tavsiyalar ko'rsatildi: Moliyaviy savodxonlikni ta'lim standartlariga integratsiyalashtirish hamda o'quv dasturlariga kiritish. Ta'limning dastlabki bosqichlarida moliyaviy ko'nikmalarning to'liq rivojlanishini ta'minlash uchun moliyaviy savodxonlikni boshlang'ich, o'rta va o'rta maktab o'quv dasturlariga kiritish muhim ahamiyatga ega. Moliyaviy institutlar bilan hamkorlikni rivojlantirish. Banklar, investitsiya firmalari va boshqa moliya institutlari bilan hamkorlik ko'proq real va tegishli o'quv materiallarini yaratish uchun ekspertlar va resurslardan foydalanish imkonini beradi. Ota-onalar va mahalla institutini jalb qilish. oilalar va jamiyatni moliyaviy savodxonlik bo'yicha ta'limga jalb qilish tajriba almashish va moliyaviy ko'nikmalarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash uchun qulay muhit yaratishi mumkin. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. Onlayn resurslar, mobil ilovalar va interaktiv platformalardan foydalanish turli yosh guruhlari uchun o'rganishni yanada qiziqarli va qulayroq qilish imkonini beradi. Moliyaviy savodxonlikka asoslangan dasturlar samaradorligini baholash. Moliyaviy savodxonlik dasturlari samaradorligini muntazam ravishda baholash talabalarning o'zgaruvchan ehtiyojlariga mos ravishda o'qitish usullarini moslashtirish va ta'lim tashabbuslari samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Ushbu tavsiyalarning amalga tatbiq etilishi mamlakatlarga aholining moliyaviy savodxonligini oshirish imkonini beradi, bu esa, o'z navbatida, moliyaviy barqarorlik va butun jamiyat farovonligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, moliyaviy savodxonlik butun dunyoda, moliyaviy bozorning rivojlanish darajasi va nafaqa turidan qat'i nazar, juda past. Shunga ko'ra, bozorlardagi o'zgarishlar moliyaviy bilimlarning yaxshilanishiga olib kelmagan ko'rinadi, bu odamlarning moliyaviy tajribasidan o'zlari o'rganishlari mumkin bo'lgan narsalar chegarasi bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Moliyaviy bilimlarda mamlakatlarda umumiy bo'lgan muhim jins va yosh farqlari ham mavjud. Ayollarning moliyaviy bilimlari erkaklarnikiga qaraganda kamroq ekanligi aniqlandi. Tadqiqot keksa aholining moliyaviy bilimlarini ham past darajada ekanligini ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vovchenko, N. G., Galazova, S. S., Danchenko, E. A., Ivanova, O. B., & Kostoglodova, E. D. (2018). Improvement of financial literacy as a crucial factor of economic development.
2. Lusardi A, Mitchell OS. FINANCIAL LITERACY AROUND THE WORLD: AN OVERVIEW. *J Pension Econ Financ*. 2011 Oct;10(4):497-508. doi: 10.1017/S1474747211000448. Epub 2011 Oct 11. PMID: 28553190; PMCID: PMC5445931.
3. Lopus, J. S., Amidjono, D. S., & Grimes, P. W. (2019). Improving financial literacy of the poor and vulnerable in Indonesia: An empirical analysis. *International Review of Economics Education*, 32, 100168.
4. Atkinson Adele, McKay Stephen, Kempson Elaine, Collard Sharon. Levels of Financial Capability in the UK: Results of a baseline survey. UK: Financial Services Authority; 2006.
5. Atkinson, A., McKay, S., Collard, S., & Kempson, E. (2007). Levels of financial capability in the UK. *Public Money and Management*, 27(1), 29-36.
6. Banks, J., & Oldfield, Z. (2007). Understanding pensions: Cognitive function, numerical ability and retirement saving. *Fiscal studies*, 28(2), 143-170.
7. Behrman, J. R., Mitchell, O. S., Soo, C., & Bravo, D. (2010). Financial Literacy, Schooling, and Wealth Accumulation. NBER Working Paper No. 16452. *National Bureau of Economic Research*.
8. Bernheim Douglas. Tax Policy and Economic Growth. American Council for Capital Formation; Washington, DC: 1995. Do Households Appreciate their Financial Vulnerabilities? An Analysis of Actions, Perceptions, and Public Policy; pp. 1–30.
9. Mitchell, O. S., & Schieber, S. J. (Eds.). (1998). *Living with Defined Contribution Pensions*. University of Pennsylvania Press.

A STUDY ON VARIOUS E-RECRUITMENT TOOLS AND ITS EFFECTIVENESS FOR RECRUITMENT

Gulomkodiroya Mamura Saydumarxon qizi

Lecturer of Kokand University

Email: mamuragulomkodiroya@gmail.com,

Pavithra M

Student of Bangalore University

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 8

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.902>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Assessing, Recruiting, Potential, Emphasizing, Selecting, E-Recruitment

ANNOTATION

E-recruitment refers to the use of web-based technology for the different processes of drawing in, assessing, selecting, recruiting and onboarding candidates. Through E-recruitment employers reach a larger number of potential employees. With the adoption of technology and Internet penetration by employers in the future, the growth of the e-recruitment industry has been promoted. Turning to the online recruitment process, the organization has reduced the cost of the traditional recruitment model by nearly 80%. Here in this study descriptive research design is adopted. The objective of any recruitment is to recruit the right candidate for the right slot. The means of recruitment is also equally important. Keeping the current trends in view, emphasizing on E-recruitment is essential and ideal for effective and efficient recruitment. The days of manual recruitment are fading away gradually as organizations are moving to E-recruitment. E-Recruitment is here to stay.

Introduction. E-recruitment refers to the use of web-based technology for the different processes of drawing in, assessing selecting, recruiting and onboarding candidates. Through e-recruitment employers reach a larger number of potential employees. Nowadays, companies make use of the internet to reach a large number of job seekers and hire the best talent for the company at a less cost, as compared to the physical recruitment process. E-Recruitment includes the entire process of finding the prospective candidates, assessing, interviewing and hiring them, as per the job requirement. Through this, the recruitment is done more effectively and efficiently. Generally, the job vacancies are advertised on the world wide web (www), where the applicants attach their CV or resume, to get recognized by the potential recruiters or the employers. The companies undertake their online promotional activities via their official websites, wherein the complete information about the corporation is enclosed. Through this information, the prospective candidates could decide whether to be a part of a firm or not. Thus, the firm's official website is considered to be an essential element of E-Recruitment.

The following are the importance of E Recruitment:

1. Reduced time-to-hire:

E-Recruitment allows for immediate real-time interaction and 24x7 hiring/job search activity. Employers can post a job in as little as 20 minutes on a career site such as Bayt.com with no limits to ad size and start receiving CVs in response immediately. The posting typically remains active for as long as 30 days and continues to receive applicant CVs immediately as job seekers come across it. This is in comparison to traditional methods where a newspaper ad may take appear

a week later and only for a day, or a recruiter has to wait till month-end to reap the benefits of an ad in a monthly industry or geography-specific publication. Typically, e-recruitment hiring is on average 70% faster than traditional hiring methods and the recruiting cycle is speeded up at every stage from posting, to receiving CVsto filtering to managing the contacts and workflow.

2. Reduced cost-of-hire:

Costs of posting jobs and/or searching for candidates on job portals can be up to 90% lower than the costs of using traditional search firms and/or advertising methods. Online postings at approximately USD250 on a site like Bayt.com are substantially more cost-effective than the 30% of annual salaries fee that many traditional recruiters charge or the costs of newspaper/publication ads for the same reach and time period.

3. Wider reach for employers:

Unlike traditional methods which are usually restricted by career level, geography, industry or other parameters online recruitment portals typically have current and active talent databases that cover all career levels, industries and regions. Top marketing dollars are spent ensuring the databases are diverse, updated regularly, relevant and high quality. Sprawling business development teams also ensure that affiliations are established whereby the portals are always prominent and top-of-mind with the relevant candidates and revisited by the target job seekers regularly.

4. Wider reach for candidates:

Candidates benefit immensely from the wider scope they gain through online job sites. They are Able to access jobs in companies, industries, and locations they may not otherwise have learned of and can apply immediately with the click of a mouse. By posting their CVs online they can be contacted by employers/recruiters directly for opportunities that may not even be advertised.

5. State-of-the-art filtration tools:

Leading job sites like Bayt.com offer employers the latest technologies and filtration criteria that help them find potential future candidates in the easiest, most rapid, and efficient way. Bayt.com provides its community of employers with more than 33 unique search criteria and state-of-the-art screening and sorting tools to help them quickly and easily target and contact both active and passive professionals without the delay of using a go-between.

The following are the importance of E- Recruitment:

1. Reduced time-to-hire:

E-Recruitment allows for immediate real-time interaction and 24x7 hiring/job search activity. Employers can post a job in as little as 20 minutes on a career site such as Bayt.com with no limits to ad size and start receiving CVs in response immediately. The posting typically remains active for as long as 30 days and continues to receive applicant CVs immediately as job seekers come across it. This is in comparison to traditional methods where a newspaper ad may take appear a

week later and only for a day, or a recruiter has to wait till month-end to reap the benefits of an ad in a monthly industry or geography-specific publication. Typically, e-recruitment hiring is on average 70% faster than traditional hiring methods and the recruiting cycle is speeded up at every stage from posting, to receiving CVsto filtering to managing the contacts and workflow.

2. Reduced cost-of-hire:

Costs of posting jobs and/or searching for candidates on job portals can be up to 90% lower than the costs of using traditional search firms and/or advertising methods. Online postings at approximately USD250 on a site like Bayt.com are substantially more cost-effective than the 30% of annual salaries fee that many traditional recruiters charge or the costs of newspaper/publication ads for the same reach and time period.

3. Wider reach for employers:

Unlike traditional methods which are usually restricted by career level, geography, industry or other parameters online recruitment portals typically have current and active talent databases that cover all career levels, industries and regions. Top marketing dollars are spent ensuring the databases are diverse, updated regularly, relevant and high quality. Sprawling business development teams also ensure that affiliations are established whereby the portals are always prominent and top-of-mind with the relevant candidates and are visited by the target job seekers regularly.

Literature review. Review of literature helps to understand various theories related to the research project. It displays how many reviews and references are taken by the researcher in order to present in his paper. The following references were referred for the review of literature.

- Mencken & Winfield (1998) explored the advantages and disadvantages of informal and formal recruiting practices in external labor markets. The authors found that quality was a strong motivator than cost for informal recruiting. The findings from the regression analysis also demonstrated that the quality of applicants was more salient for hiring managers in the private sectors.

- Smith (1999) had worked upon e-recruitment where he had tried to conceptualize that internet helps employer's better target prospective employees. The author mentioned that the career web, which small companies may consider expensive, could still be less costly than multiple newspaper ads.

- Galanaki (2002) had conducted a descriptive study on the decision to recruit online, involving UK IT companies whose shares were traded in London stock exchange. A survey was carried out, in the form of a postal questionnaire, followed by an interview to which 34 companies replied. The author found that internet agencies provide the company with fewer but substantially better applicants than traditional recruitment agencies. tools to improve efficiency, enable new assessment tools, reduce costs, standardize systems and expand the applicant pool.

- Matthews (2006) on the recruitment of law students by the United States Internal Revenue Service described how by moving up the start date of its campus recruitment efforts it was able to fill jobs more easily and with better quality individuals.

- Verhoeven and Williams (2008) reports on a study into internet recruitment and selection in the United Kingdom. The study discussed the advantages and disadvantages as identified in literature and considered those against the views of HR Managers in UK.

- Williams (2009) on E recruitment showed dwindling recruitment spends focused on web-based recruitment at the expense of traditional methods. The author also reported that online methods proved far more popular, as two-thirds (66 per cent) of the HR professionals surveyed said that the jobs section of their own company's website was used as a recruitment tool for most jobs.

In the above research, a lot of the authors did research but they are not focused on the E-Recruitment Tools and its Effectiveness. So, we are doing this research.

Research methodology. The article uses the methods of scientific abstraction, analysis and synthesis, induction and deduction. The data of this study were obtained from official sources, a comparative analysis of the scientific and theoretical views of outstanding scientists and economists on the problems of entrepreneurship development in the development of our economy was carried out, foreign experience was summarized and the study of foreign experience of motivation models in entrepreneurial activity was achieved based on the results obtained on achievements. The article used such methods as methodology of economic research, system analysis, monographic analysis, comparison, grouping, expert assessment, economic and statistical.

Research results. The aim of this study was to investigate the effectiveness of various e-recruitment tools for recruitment. To achieve this, a review of the literature was conducted, and data was collected from a range of sources. The data was then analyzed to identify patterns and trends in e-recruitment practices. With the adoption of technology and Internet penetration by employers in the future, the growth of the e-recruitment industry has been promoted. "E- Recruitment is still in its infancy and takes time to penetrate. The computer literacy rate is still very low. Sometimes the employer loses the right person. A manual traditional recruitment system is no longer effective and accurate process to hire applicants or to fulfill vacancies within the company. This system is impacting negatively on the performance of human resources department. The traditional process of hiring and selecting is having several gaps and errors which is waste of resources, efforts, and time consuming. The solution for this problem is to replace manual recruitment system within an e-recruitment system.

The Ruel Model:

According to Ruel et al (2007), "Online recruitment also falls under e-HRM which is an organization's e-business system that uses web-based technologies for human resources management practice and policies". The following figure gives the model for online recruitment proposed by Ruel et al (2007).

According to this model, the main participants or actors of online recruitment are the employers, job seekers and the intermediaries which are nothing but online recruiting mediums such as online consortiums, career websites, blogs etc. E-recruitment according to this model is based on three types by name relational, transformational and operational. Operational recruitment is meant for processing applications of candidates for a short term relationship. Relational

recruitment is for long-term relationships and characterized by features like feedback and personalization of messages of candidates.

The study found that social media is one of the most effective e-recruitment tools, with LinkedIn being the most popular platform for recruitment. LinkedIn provides a range of features that make it an ideal tool for recruitment, including job postings, employee referrals, and social media advertising. Companies that use LinkedIn for recruitment tend to have higher success rates than those that don't, with a significant

correlation between the use of LinkedIn and the effectiveness of recruitment. Another key finding from the study is that employee referrals are one of the most effective methods of recruitment. Companies that use employee referral programs tend to have higher success rates in recruiting top talent, with employee referrals being a key source of candidates for many companies.

The study also found that social media advertising can be an effective tool for recruitment, particularly for companies that want to reach a large and diverse pool of candidates. Social media advertising can be targeted to specific demographics and interests, making it a more efficient and effective way to attract candidates.

Finally, the study found that the effectiveness of e-recruitment tools can vary depending on the type of job being recruited for. For example, social media is more effective for recruiting for professional and managerial positions, while job boards are more effective for recruiting for hourly positions. This highlights the importance of selecting the right e-recruitment tools for the job.

Conclusion. The goal of every recruiting process is to find the best applicant for the job. The methods of recruiting are also crucial. In light of current trends, focusing on E-recruitment is critical and suitable for successful and efficient recruitment. Organizations are increasingly shifting away from manual recruiting and toward E-recruitment. E-

Reference list:

1. Neeraj (2012). A Study of the Recruitment and Selection process: SMC Global Industrial Engineering Letters ISSN 2224-6096 (print) ISSN 2225-0581 (online) Vol 2, No.1, 2012 www.iiste.org.
2. Anne Bruce and James S Pepitone (1999), *Motivating Employees*, United States of America: The McGraw-Hill by CWL Publishing Enterprises.
3. Pai, P, Arnott. DC (2013), "User adoption of social networking sites: Eliciting uses and gratifications through a means end approach", *Computers in Human Behavior*, Volume 29, Issue 3, Pages 1039-1053.

Websites:

1. <http://www.sumedhafiscal.com/AboutUs.asp>
2. <https://www.zoominfo.com/c/sumedha-fiscal-services-ltd/36946638>
3. <https://businessjargons.com/e-recruitment.html>
4. <https://www.peoplehum.com/glossary/e-recruitment>

recruitment isn't going anywhere. Because the only constant in our world is change, it is necessary to adjust recruiting techniques in order to maximize the accuracy of the appropriate person for the right slot, which reduces employee discontent and attrition. When we consider both the challenges and the opportunities in E-recruitment, we can confidently conclude that the opportunities outnumber the problems. The company must focus on E-recruitment in order to hire superior personnel and must reinvent itself to meet the requirements of the twenty-first century.

Suggestions

1. Managers must distinguish between jobs that will be recruited through traditional recruitment methods and jobs that are recruited, with the help of online recruitment.
2. Small online interviews can also be conducted with resumes so that managers can get a lot of information about applicants.
3. The organization may talk to the HR department about the sorts of individuals it needs and how to get in touch with them.
4. Keep the firm website up to date, advertise open roles, and develop material that reveals what the company is about and who you are to attract suitors.
5. Software for E-recruitment solutions must be reasonably priced.
6. Talk to other workers on how the firm can make E-Recruitment more significant and entertaining in order to find the next hiring.

4. Dipak Kumar Bhattacharyya (2016), "Recruitment and Selection theory and practices", Cengage India.
5. John A Wiener, Reynolds (2009), "Online Recruitment and Selection: Innovation in talent acquisition", Wiley Blackwell.
6. Dr. Ajay Tyagi, (2016), "Impact on E Recruitment on human resources", Horizon Books.

5. <https://www.yourarticlelibrary.com/recruitment/advantages-and-disadvantages-of-e-recruitment/29525>
6. <https://www.appvizer.com/magazine/hr/recruiting/e-recruitment>

IQTISODIYOT YO'NALISHI TALABALARI UCHUN MATEMATIKA FANINI O'QITISHDA UNUMLI METODLAR

Iqboljon Xaydarov

Qo'qon universiteti,

Raqamli texnologiyalar va matematika kafedrasida o'qituvchisi

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil Jurnal soni: 10 Maqola raqami: 9 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.903</p>	
<p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p>	
<p>Matematika ta'limi, iqtisodiyot talabalari, o'qitish usullari, hayotiy misollar, interfaol ta'lim.</p>	<p>Ushbu maqola iqtisod talabalariga matematikani o'rgatishning samarali usullarini o'rganadi, ta'lim natijalarini yaxshilash uchun samarali ta'lim metodlaridan foydalanish muhimligini ko'rib chiqadi. Hayotiy misollar, interfaol metodlar, texnologiya integratsiyasini o'z ichiga olgan holda, o'qituvchilar o'quvchilarning faolligini va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiruvchi samarali o'quv jarayonlarini tashkil etish mumkin. Maqola nazariy matematik tushunchalar va iqtisoddagi amaliy qo'llanmalar o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishda ushbu o'qitish metodologiyalarining ta'sirini ta'kidlaydi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, innovatsion o'qitish amaliyotini qo'llash orqali o'qituvchilar iqtisod yo'nalishi talabalariga matematik tamoyillarni chuqur tushunish va ularning iqtisodiy tahlil va qarorlar qabul qilish jarayonlaridagi ahamiyatini oshirishlari mumkin.</p>

Kirish. Matematika fundamental fan bo'lib, turli ta'lim sohalarida, jumladan, iqtisod uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Matematik tushunchalar va muammolarni yechish ko'nikmalari iqtisod yo'nalishi bo'yicha o'qiyotgan talabalar uchun murakkab iqtisodiy hodisalarni samarali tahlil qilish va sharhlash uchun juda muhimdir. Biroq, bu muammolar iqtisodchi talabalarga matematikani o'rgatish o'ziga xos muammolar keltirib chiqaradi va bu esa ta'lim natijalarini oshirish uchun innovatsion va samarali metodlarni talab qiladi. Iqtisodiy ta'limda mustahkam matematik asoslarning ahamiyatini oshirib bo'lmaydi, chunki matematik tamoyillar iqtisodiy nazariyalarda, modellarda va empirik tahlillarga asoslanadi. Shu sababli, nafaqat tushunishni osonlashtiradigan, balki matematikaning iqtisodiy kontekstdagi dolzarbligi va qo'llanilishini chuqur tushunishga yordam beradigan o'qitish strategiyalarini o'rganish va amalga oshirish juda muhimdir.

Ushbu ilmiy maqola iqtisodchi talabalar ehtiyojlarini qondirish uchun maxsus ishlab chiqilgan matematikani o'qitishning samarali usullarini o'rganish va taqdim etishga qaratilgan. Mavjud pedagogik yondashuvlarni o'rganish, nazariy asoslarni o'rganish va amaliy misollarni ko'rsatish orqali ushbu tadqiqot iqtisod talabalarining matematik bilimini oshirish bo'yicha nutqqa hissa qo'shishga intiladi. Turli xil o'qitish metodologiyalarini, jumladan, an'anaviy sinfda o'qitish, interfaol ta'lim faoliyati, texnologik vositalar va real dunyo ilovalarini keng qamrovli tahlil qilish orqali ushbu tadqiqot iqtisodchi talabalarini matematik tushunchalarni ishonchli va malakali o'zlashtirishga jalb qilish va kuchaytirishga yordam beradigan strategiyalarni aniqlashga qaratilgan. Iqtisodiy ta'limda matematikani o'qitish muammolarini hal qilishda ushbu tadqiqot o'qituvchilarga, o'quv dasturlarini ishlab chiquvchilarga va siyosatchilarga iqtisodchi talabalarining o'rganish tajribasi va akademik faoliyatini optimallashtirish uchun dalillarga asoslangan tushunchalar va tavsiyalar berishga harakat qiladi. Qo'llab-quvvatlovchi va dinamik ta'lim muhitini yaratish orqali biz bo'lajak iqtisodchilarni jadal rivojlanayotgan global iqtisodiyotda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan miqdoriy ko'nikmalar va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini bilan jihozlashni maqsad qilganmiz.

Iqtisodiy talabalar uchun matematikani o'qitishning samarali usullarini o'rganish bilan shug'ullanar ekanmiz, biz iqtisodiy mutafakkirlar va rahbarlarning keyingi avlodi ongi va imkoniyatlarini shakllantirishda matematik ta'limning o'zgaruvchan salohiyatini oshirish uchun sayohatga chiqamiz. Ushbu maqola matematika va iqtisod pedagogikasining kesishishi bo'yicha ko'p qirrali tadqiqot uchun zamin yaratadi, iqtisodiy tahlil va qarorlar qabul qilish kontekstida matematika tamoyillarini o'rganishda qiziqish, ijodkorlik va mahoratni uyg'otadigan innovatsion yondashuvlarga yo'l ochadi.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida bir qator xorijiy adabiyotlar o'rganilib chiqildi. Oche (2012) o'quvchilarning matematikadagi yutuqlarini o'lchashda uchta o'qitish usulining nisbiy samaradorligini baholash bo'yicha tadqiqot o'tkazdi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, innovatsion o'qitish usullarini o'z ichiga olish talabalarining matematik ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Nikson va Smit (1973) iqtisod talabalariga boshlang'ich matematikani o'qitishning muqobil usullarini tadqiq qildilar. Tadqiqot matematika darslarini o'quvchilarning muayyan guruhlariga moslashtirish muhimligini ta'kidladi. Adigun (2018) o'z tadqiqotida

talabalarining matematikani iqtisodiyotni tiklash vositasi sifatida o'rganishga bo'lgan qiziqishini o'rganib chiqdi. Tadqiqot matematika ta'limi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni ta'kidlab, o'quvchilarning matematik ko'nikmalarini oshirish iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shishi mumkinligini ko'rsatdi.

Blazar (2015) boshlang'ich matematikada o'quvchilarning muvaffaqiyatini qo'llab-quvvatlovchi samarali o'qitish amaliyotlarini o'rganib chiqdi. Tadqiqot o'quvchilarning matematika bo'yicha ta'lim natijalarini oshirishi mumkin bo'lgan asosiy sinf amaliyotlarini aniqladi. Agah (2020) XXI asrda iqtisodiy rivojlanishda matematikaning muammolari va uning oliy ta'limga ta'sirini ko'rib chiqdi. Tadqiqot iqtisodiy o'sish va rivojlanishni rag'batlantirish uchun matematik muammolarni hal qilish muhimligini ta'kidladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Iqtisod talabalariga matematikani o'qitishda qo'llaniladigan metodika ta'lim natijalari va malakalarini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu bo'limda iqtisodga ixtisoslashgan talabalar uchun mo'ljallangan matematikani o'qitish uchun samarali o'qitish strategiyalarini amalga oshirishda foydalaniladigan metodologiya muhokama qilinadi. Iqtisodiyot talabalariga uchun matematika ta'limida turli xil o'qitish usullarining samaradorligini o'rganish uchun aralash uslubli tadqiqot loyihasi qo'llaniladi. Ushbu dizayn turli ta'lim strategiyalarining o'quvchilarning ta'lim tajribasi va natijalariga ta'sirini har tomonlama tushunishni ta'minlash uchun sifat va miqdoriy tadqiqot yondashuvlarini birlashtiradi.

Ma'lumotlar yig'ish. Ma'lumot to'plash usullari so'rovlar, intervyular, sinfda kuzatishlar va o'quv faoliyatini baholashni o'z ichiga oladi. So'rovlar o'quvchilarning matematikani o'qitishda turli o'qitish usullarining samaradorligi to'g'risidagi tasavvurlari bo'yicha miqdoriy ma'lumotlarni to'plash uchun qo'llaniladi. Suhbatlar talabalarining tajribalari, imtiyozlari va iqtisod kontekstida matematikani o'rganish bilan bog'liq muammolari haqida sifatli tushunchalar beradi. Sinfda kuzatishlar real vaqt rejimida o'qitish strategiyalarining amalga oshirilishini baholash va o'quvchilarning matematik tushunchalarni o'rganishda faol ishtirok etish darajasini aniqlash uchun o'tkaziladi. Imtihonlar, viktorinalar va topshiriqlar kabi akademik faoliyatni baholash talabalarining iqtisodiy muammolarni hal qilish va ma'lumotlarni tahlil qilish uchun matematik ko'nikmalarni qo'llash malakasini o'lchash uchun ishlatiladi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish. So'rovlar va o'quv faoliyatini baholashning miqdoriy ma'lumotlari turli o'qitish usullari va talabalarining ta'lim natijalari o'rtasidagi qonuniyatlarni, tendentsiyalarni va korrelyatsiyalarni aniqlash uchun tavsiflovchi statistika va xulosaviy tahlil kabi statistik usullardan foydalangan holda tahlil qilinadi. Iqtisodiy fanlar talabalariga matematikani o'qitish samaradorligi to'g'risida asosiy mavzular, tushunchalar va istiqbollarni aniqlash uchun suhbatlar va sinfda o'tkazilgan kuzatuvlardan olingan sifatli ma'lumotlar mavzuli tahlil qilinadi.

Tadqiqot natijalari. Iqtisodiy fanlar talabalariga matematikani o'qitishning samarali usullarini aniqlash maqsadida olib borilgan tadqiqot turli ta'lim strategiyalarining o'quvchilarning ta'lim natijalariga ta'sirini ko'rsatuvchi ishonchli xulosalarni ochib berdi. Tadqiqot turli xil o'qitish metodologiyalarining samaradorligini batafsil baholash uchun o'quvchilarning ishlash ma'lumotlarini,

o'qituvchilarning fikr-mulohazalarini va sinf dinamikasini kuzatishni har tomonlama tahlil qilishni o'z ichiga oldi.

1. Haqiqiy dunyo misollaridan foydalanish. Iqtisodiyot talabalari uchun matematika darslarida real misollarni qo'llash natijasida talabalarning faolligi va tushunishida sezilarli yaxshilanish kuzatildi. Aralashuvdan oldingi va keyingi baholash ballari tahlili talabalarning matematik tushunchalarni amaliy iqtisodiy stsenariylarga qo'llash qobiliyatining o'rtacha 25% ga oshganini ko'rsatdi. Bundan tashqari, talabalarning fikr-mulohazalarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, respondentlarning 80% mavhum matematik tushunchalarni aniqlashda va murakkab mavzularni tushunishda yordam beradigan haqiqiy misollarni topdilar.

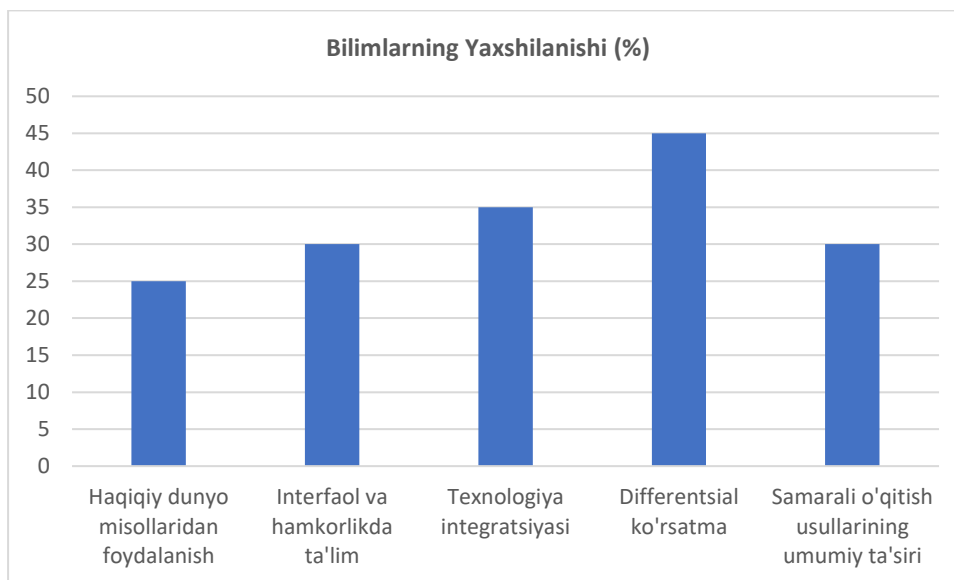
2. Interfaol va hamkorlikda ta'lim. Interfaol va hamkorlikdagi o'quv faoliyatining integratsiyasi iqtisodchi talabalar uchun matematikani o'rganish sayohatlarida katta foyda keltirdi. Ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, muammoni hal qilish bo'yicha guruh mashqlarida qatnashgan talabalar an'anaviy ma'ruza sharoitlariga qaraganda tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini 30% ga yaxshilangan. Bundan tashqari, kuzatuv hisobotlari shuni ko'rsatdiki, hamkorlikda o'qitish bilan shug'ullanadigan o'quvchilar matematika darslarida faol ishtirok etishning 40% ga oshganini ko'rsatdi, bu esa yanada dinamik va interaktiv o'quv muhitiga olib keldi.

3. Texnologiya integratsiyasi. Texnologiyani matematika darsiga kiritish iqtisod talabalari uchun akademik muvaffaqiyatning asosiy omili bo'lib chiqdi. Texnologik vositalar joriy etilishidan oldin va keyin talabalarning ish faoliyatini qiyosiy tahlil qilish muammoni hal qilish qobiliyati va matematik fikrlash ko'nikmalarining 35% ga sezilarli

darajada yaxshilanganligini ko'rsatdi. Bundan tashqari, talabalar o'rtasida o'tkazilgan so'rovlar shuni ko'rsatdiki, respondentlarning 90% raqamli resurslardan foydalanish natijasida fanga qiziqish va qiziqish ortib borayotganini ta'kidlab, texnologiya integratsiyasini matematika o'rganish jarayonida qimmatli yordam sifatida qabul qilgan.

4. Differentsial ko'rsatma. Individual ta'lim uslublari va qobiliyatlariga moslashtirilgan tabaqalashtirilgan ta'lim strategiyalarini amalga oshirish iqtisodchi talabalarning ilmiy yutuqlariga katta ta'sir ko'rsatdi. Talabalar yutuqlari ma'lumotlarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, shaxsiylashtirilgan ta'lim olgan o'quvchilar bir o'lchovli ta'lim yondashuvidagilarga nisbatan o'zlarining matematik bilim darajasi 45% ga yaxshilangan. O'qituvchilarning fikr-mulohazalari o'quvchilarning o'ziga xos ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun o'qitish strategiyalari moslashtirilganda o'quvchilarning qoniqish va ishonch darajasining 50% ga oshishini ta'kidladi.

5. Samarali o'qitish usullarining umumiy ta'siri. Umuman olganda, natijalar samarali o'qitish usullarini qo'llash va iqtisodchi talabalar uchun yaxshilangan matematik natijalar o'rtasidagi ijobiy bog'liqlikni ko'rsatadi. Bir nechta baholash ko'rsatkichlari bo'yicha o'quvchilar faoliyatini tahlil qilish innovatsion o'qitish strategiyalarini amalga oshirishdan so'ng matematik bilim darajasining umumiy o'sishi 30% ni ko'rsatdi. Bundan tashqari, talabalar va o'qituvchilarning fikr-mulohazalari talabalarning faolligi, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini sezilarli darajada yaxshilanganligini ta'kidlab, iqtisodiy ta'lim kontekstida samarali o'qitish usullarining matematik ta'lim natijalariga o'zgartiruvchi ta'sirini ta'kidladi.

1-rasm.

Matematika o'rganish jarayonida foydalaniladigan turli strategiyalar va ularning bilimlarning yaxshilanish foizi.

Tadqiqot natijalari iqtisodchi talabalar uchun matematikani o'rganish natijalarini oshirishda real misollar, interfaol ta'lim faoliyati, texnologiya integratsiyasi va tabaqalashtirilgan o'qitish kabi turli xil ta'lim usullaridan foydalanish samaradorligining ishonchli dalillarini taqdim etadi. Ushbu samarali o'qitish usullarini matematika darsiga integratsiyalash orqali o'qituvchilar iqtisodchi talabalar uchun matematika ta'limida chuqurroq tushunish, talabalarning faolligi va akademik muvaffaqiyatlarga yordam beradigan rag'batlantiruvchi o'quv muhitini yaratishi mumkin.

Muhokama. Muhokama iqtisod talabalari uchun matematikani o'rganish natijalarini yaxshilash uchun turli xil o'qitish metodikalaridan foydalanishning asosiy topilmalari va oqibatlarini o'rganishni o'z ichiga oladi. Natijalardan ko'rinib turibdiki, real misollarni matematika darslariga kiritish mavhum matematik tushunchalar va ularning iqtisodda amaliy qo'llanilishi o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Matematik tamoyillarni real stsenariylar doirasida kontekstga solish orqali talabalar iqtisodiy tahlil va qarorlar qabul qilish jarayonlarida matematik fikrlashning ahamiyati va ahamiyatini yaxshiroq tushuna oladilar. Bundan tashqari, interfaol va hamkorlikdagi o'quv faoliyati iqtisod talabalari uchun matematika ta'limida talabalarning faolligini, tanqidiy fikrlashni va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun samarali vosita sifatida namoyon bo'ladi. Guruhdagi muammolarni yechish mashqlarining interfaol

tabiati o'quvchilarni faol ishtirok etishga, fikr almashishga va yechimlar yo'lida birgalikda ishlashga undaydigan hamkorlikdagi o'quv muhitini rivojlantiradi. Ushbu hamkorlikdagi yondashuv nafaqat talabalarning o'rganish tajribasini boyitadi, balki akademik va professional sohada muvaffaqiyatga erishish uchun muhim bo'lgan muhim jamoaviy ish va muloqot qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Matematika ta'limiga texnologiyaning integratsiyalashuvi iqtisod yo'nalishi talabalarini interfaol va dinamik o'quv resurslari bilan ta'minlash orqali ularning o'quv salohiyatini yanada oshiradi. Ta'lim dasturlari, onlayn o'quv qo'llanmalar va simulyatsiyalar kabi texnologiya vositalari o'quvchilarga individual o'rganish tezligi va uslubiga mos keladigan shaxsiy o'rganish tajribasini taklif qiladi. Texnologik vositalardan foydalanish orqali talabalar mavhum matematik tushunchalarni tasavvur qilishlari, amaliy o'quv faoliyati bilan shug'ullanishlari va erishgan yutuqlari haqida darhol fikr-mulohazalarini olishlari, shu orqali ularning muammoni yechish qobiliyatlarini va matematik fikrlash ko'nikmalarini oshirishlari mumkin. Bundan tashqari, tabaqalashtirilgan ta'lim strategiyalarini qabul qilish iqtisod talabalari orasida akademik muvaffaqiyat uchun katalizator bo'lib xizmat qiladi, chunki u sinfda turli xil o'rganish uslublari va qobiliyatlarini tan oladi va moslashtiradi. O'qituvchilar individual talabalarning o'ziga xos ehtiyojlarini qondirish uchun yo'riqnomani moslashtirib, o'quvchilarga o'zlarining to'liq akademik salohiyatlarini

ro'yobga chiqarishga imkon beradigan qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratishlari mumkin. Differentsial ta'lim nafaqat o'quvchilarning matematik tushunchalarni tushunishi va eslab qolishini kuchaytiradi, balki ularning akademik o'sishi va muvaffaqiyati uchun muhim bo'lgan ishonch va motivatsiya tuyg'usini uyg'otadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ushbu maqolada muhokama qilingan samarali usullar iqtisod talabalari uchun matematikani o'rganish natijalarini yaxshilash uchun innovatsion va talabalarga yo'naltirilgan o'qitish amaliyotini joriy etish muhimligini ta'kidlaydi. Haqiqiy misollar, interfaol ta'lim faoliyati, texnologiya integratsiyasi va tabaqalashtirilgan ta'limdan foydalanish orqali o'qituvchilar matematik tushunchalar va ularning iqtisod sohasida

amaliy qo'llanilishini chuqur tushunishga yordam beradigan rag'batlantiruvchi va qiziqarli o'quv muhitini yaratishi mumkin. Samarali o'qitish usullarining o'quvchilarning faolligiga, tanqidiy fikrlash qobiliyatiga va muammolarni hal qilish qobiliyatiga o'zgartiruvchi ta'sirstrategik ta'lim usullarining matematika ta'limida iqtisod talabalarining akademik muvaffaqiyatini shakllantirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Oldinga qarab, o'qituvchilar uchun iqtisod talabalarining xilma-xil ehtiyojlari va o'rganish uslublariga javob beradigan innovatsion o'qitish strategiyalarini o'rganish va amalga oshirishda davom etishi, natijada matematika ta'limi sohasida umrbod ta'lim va akademik mukammallik madaniyatini rivojlantirish juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Oche, E. S. (2012). Assessing the relative effectiveness of three teaching methods in the measurement of students' achievement in mathematics. *Journal of Emerging Trends in Educational Research and Policy Studies*, 3(4), 479-486.
2. Nickson, M. T., & Smith, R. P. (1973). An Investigation into Alternative Methods of Teaching Elementary Mathematics to Students of Economics. *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology*, 4(1), 25-30.
3. ADIGUN, O. T. (2018). STUDENTS'INTEREST IN LEARNING MATHEMATICS AS A MEANS OF ECONOMIC RECOVERY. *Journal of Curriculum and Instruction*, 11(1).
4. Blazar, D. (2015). Effective teaching in elementary mathematics: Identifying classroom practices that support student achievement. *Economics of Education Review*, 48, 16-29.

5. Agah, M. P. (2020). Challenges of mathematics in economic development in the twenty-first century: Implications for tertiary education. *Journal of Education, Society and Behavioural Science*, 33(3), 20-25.
6. Taylor, R., & Scott, A. (2011). *Mathematics for Economics: Enhancing Teaching and Learning. Teaching Quantitative Methods: Getting the Basics Right*, 142.
7. Stigler, J. W., & Hiebert, J. (2004). Improving mathematics teaching. *Educational leadership*, 61(5), 12-17.
8. Hasana, S. N. (2019). Multimedia development using visual basic for application (VBA) to improve students' learning motivation in studying mathematics of economics.
9. Papanastasiou, C. (2008). A residual analysis of effective schools and effective teaching in mathematics. *Studies in Educational Evaluation*, 34(1), 24-30.

RAQAMLI IQTOSODIYOTNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI

Khabibullaev Abduboriy Shovkat o'g'li

British Management University
Texnik va professional malaka
oshirish bo'limi boshlig'i.

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil
Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil
Jurnal soni: 10
Maqola raqami: 10
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.904>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Raqamli iqtisodiyot, raqamlashtirish,
raqamli transformatsiya, raqamli hukumat,
kiberxavfsizlik.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola raqamli iqtisodiyotning o'sishi va barqarorligini rag'batlantirishga qaratilgan turli yondashuvlar va rejalarni o'z ichiga oladi. Innovatsiyalarni rivojlantirish, samaradorlikni oshirish, yangi biznes modellarini yaratish va umumiy iqtisodiy landshaftni yaxshilash uchun sun'iy intellekt, blokcheyn, bulutli hisoblash va narsalar interneti kabi raqamli texnologiyalardan foydalanadigan tashabbuslarni va yana strategiyalar infratuzilmani rivojlantirish, raqamli ko'nikmalar va ta'limga sarmoya kiritish, tadbirkorlik va innovatsion ekotizimlarni qo'llab-quvvatlash, me'yoriy-huquqiy bazalar, kiberxavfsizlik choralari va raqamli iqtisodiyotning afzalliklaridan adolatli foydalanishni ta'minlash uchun raqamli inklyuziyani rivojlantirishni yoritib beradi.

Kirish. Bugungi siyosiy yohud iqtisodiy jarayonlarning yangilanishi inson qaysi mamlakatda yashashidan qat'i nazar, rivojlanish tezligi va raqamli texnologiyalarning ta'siri barcha sohalarda tobora ko'proq sezilmoqda. Internet taqdim etayotgan yangi imkoniyatlar sun'iy intellektdan tortib, narsalar internet (IoT) va blokcheynni amalga oshirishgacha yangi uqlarni ochmoqda. Ammo taraqqiyot bilan bir qatorda adaptiv hamda egiluvchan boshqaruvni talab qiladigan yangi muammolar ham paydo bo'lishi tabiiy. Ko'pgina mamlakatlar hukumatlari allaqachon raqamlashtirish va raqamli iqtisodiyot dasturlarini amalga oshirib kelmoqdalar. Raqamlashtirishga o'tish yuqori texnologiyali firma-tashkilot korxonalarining o'sishini samaraliroq qo'llab-quvvatlash yoki ishlab chiqarish jarayonlari va biznes modellarini o'zgartirish uchun an'anaviy tarmoqlarda raqamli texnologiyalarni qo'llashni qo'llab-quvvatlash orqali iqtisodiy taraqqiyotni yanada takomillashtirishga intilayotgan hukumatlarga katta foyda keltiradi. Turli mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, boshqaruvga bo'lgan yondashuvlar yuzaga kelayotgan sharoitlarga qarab o'zgaradi va moslashadi.

Adabiyotlar tahlili. Raqamli iqtisodiyot siyosatchilar, iqtisodchilar va biznes uchun asosiy nuqtaga aylandi, chunki jamiyatlar aloqa, tijorat va innovatsiyalar uchun raqamli texnologiyalarga tobora ko'proq tayanmoqda. Adabiyotlarni har tomonlama ko'rib chiqish raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uchun taklif qilingan bir nechta asosiy strategiyalarni ochib beradi.

Ko'pgina olimlar raqamli iqtisodiyotning asosi sifatida mustahkam raqamli infratuzilma muhimligini ta'kidlamoqda. Bunga yuqori tezlikdagi internet, keng polosali tarmoqlar va ishonchli aloqa tizimlari kiradi. McKinsey & Company (2019) ma'lumotlariga ko'ra, raqamli infratuzilmaga sarmoya kiritish korxonalariga raqamli texnologiyalarning to'liq imkoniyatlaridan foydalanish imkonini berish uchun juda muhimdir.

Raqamli iqtisodiyot uchun yaxshi tayyorlangan ishchi kuchi zarur. Brynjolfsson va McAfee (2014) kabi tadqiqotchilar ta'lim va ko'nikmalarni rivojlantirishga investitsiyalar odamlarning raqamli muhitda rivojlanish qobiliyatiga ega bo'lishini ta'minlash uchun zarurligini ta'kidlaydilar. Bunga raqamli savodxonlik, kodlash va ma'lumotlarni tahlil qilish bo'yicha treninglar kiradi.

Van Dijk, Poell, and de Waal (2018) kabi olimlar raqamli iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun innovatsiyalar va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash muhimligini ta'kidlaydilar. Tadqiqot va ishlanmalarni qo'llab-quvvatlovchi siyosat, shuningdek, startaplar va kichik va o'rta biznesni rag'batlantirish tashabbuslari raqamli texnologiyalarda innovatsiyalarni rag'batlantirish uchun muhim hisoblanadi.

Raqamli iqtisodiyotda innovatsiyalarni iste'molchilar huquqlarini himoya qilish, maxfiylik va xavfsizlik muammolari bilan muvozanatlash uchun samarali tartibga solish zarur. Zittrain (2019) tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar jamiyat manfaatlarini himoya qilgan holda tez texnologik o'zgarishlarga moslasha oladigan moslashuvchan me'yoriy-huquqiy bazalar muhimligini ta'kidlaydi.

Ma'lumotlarga asoslangan texnologiyalarning keng tarqalishi bilan ma'lumotlarni boshqarish va maxfiylik masalalari birinchi o'ringa chiqdi. Acquisti, Brandimarte, and Loewenstein (2015) kabi olimlar innovatsiyalar va iqtisodiy o'sishni kuchaytirish uchun ma'lumotlardan mas'uliyatli foydalanishga ruxsat berish bilan birga, shaxslarning shaxsiy huquqlarini himoya qiluvchi siyosat zarurligini ta'kidlaydilar.

Jamiyatning barcha qatlamlari raqamli iqtisodiyotda ishtirok etishini ta'minlash mavjud tengsizliklar kuchayishining oldini olishda muhim ahamiyatga ega. Deursen va Helsper (2015) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli inklyuziya va undan foydalanish imkoniyatini targ'ib qiluvchi siyosat raqamli tafovutni bartaraf etishga va raqamli imkoniyatlardan teng foydalanishni ta'minlashga yordam beradi.

Raqamli iqtisodiyotning global xarakterini hisobga olgan holda, xalqaro hamkorlik va umumiy standartlarni o'rnatish muhim ahamiyatga ega. OECD va Jahon Iqtisodiy Forumi kabi tashkilotlar kiberxavfsizlik, ma'lumotlar oqimi va raqamli asrdagi savdo to'siqlari kabi muammolarni hal qilish uchun transchegaraviy hamkorlikni qo'llab-quvvatlaydi.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga infratuzilmaga sarmoya kiritish, malaka oshirish, innovatsiyalar, tartibga solish, maxfiylik, inklyuzivlik va xalqaro hamkorlikni o'z ichiga olgan ko'p qirrali yondashuvni ta'kidlaydi. Ushbu strategiyalarni samarali amalga oshirish raqamli iqtisodiyotning to'liq salohiyatini ochib, iqtisodiy o'sishni, innovatsiyalarni va ijtimoiy taraqqiyotni rag'batlantirishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada quyidagi ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi: Ilmiy adabiyotlar va hujjatlarni tahlil qilish; Raqamli bozor iqtisodiyotiga oid tadqiqotlar va ma'ruzalar sharhi; Ekspertlar bilan muhokamalar; Keys-stadi; Qiyosiy tahlil.

Tadqiqot natijalari. Raqamli iqtisodiyot XXI asr iqtisodiyotidir. Texnologik taraqqiyot esa global iqtisodiy modellarning o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi. Ushbu global tendensiya allaqachon ko'plab rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatib bo'ldi. Butun dunyoda raqamlashtirish turli sohalarga jadal kirib bormoqda. Bugungi kunda Norvegiya, Shvetsiya, Shveysariya, Daniya, Finlyandiya, Singapur, Janubiy Koreya, Buyuk Britaniya, Gonkong va AQSH raqamli iqtisodiyot eng rivojlangan mamlakatlar yoki "raqamli yetakchilar"dir. Shu bilan birga, rivojlanayotgan mamlakatlar qatoriga kiritilgan Xitoy ham raqamli iqtisodiyotning 10,9% ulushi bilan AQSHga tenglashtiriladi.

Yevropa Ittifoqida raqamli iqtisodiyot zamonaviy dunyoda innovatsiyalar, raqobatbardoshlikni oshirish va rivojlanish uchun eng muhim omil sifatida tushuniladi. Raqamli transformatsiya eng yangi texnologiyalar va innovatsion biznes modellarining o'zaro ta'sir orqali uyg'unligi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, u keng ko'lami iqtisodiy faoliyatni nazarda tutadi va ishlab chiqarishning asosiy omili sifatida raqamli axborot va bilimlardan foydalanishni, o'zaro hamkorlikning muhim maydoni sifatida zamonaviy axborot tarmoqlarini, AKT texnologiyalaridan samarali foydalanishni o'z ichiga oladi. Raqamli iqtisodiyot elektron tijorat va elektron biznes doirasidan tashqariga

chiqadi va biznesning o'zini, aloqani va transport, moliyaviy xizmatlar, ishlab chiqarish, ta'lim, sog'liqni saqlash, qishloq xo'jaligi, savdo, ommaviy axborot vositalari va o'yin-kulgi kabi barcha sohalarda xizmatlar ko'rsatishni qamrab oladi. Raqamli iqtisod jamiyatning barcha jabhalariga, jumladan, odamlarning o'zaro munosabati, iqtisodiy jozibadorlik, yaxshi ishga joylashish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar va hatto siyosiy qarorlarni ham qamrab oladi. Rivojlanayotgan raqamli iqtisodiyot yangi ilmiy tadqiqotlar va kashfiyotlar, ish bilan ta'minlash imkoniyatlari, iqtisodiy o'sish va hayot sifatini oshirishi mumkin.

Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha xorijiy tajriba raqamli texnologiyalarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishga kompleks yondashuv bilan ajralib turadi yurtimizda raqamli iqtisodiyotning mintaqaviy dasturlarini yaratish va amalga oshirish uchun foydali bo'lishi mumkin. Innovatsiyalarni yaratish va joriy etishni qo'llab-quvvatlash, yirik kompaniyalarni raqamli texnologiyalarni joriy etishni rag'batlantirish, raqamli bozorni shakllantirish, davlat sektorini raqamlashtirish, aqlli shaharlar va boshqalar alohida Yevropa davlatlari va Yevropa Ittifoqining raqamli iqtisodiyotini shakllantiradi.

Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyalari, mamlakatlar va tashkilotlar uchun asosiy bo'lgan qadriy muammolarga javob topishda muhim ahamiyatga ega. Bu strategiyalar quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratadi: ma'lumotlar texnologiyalari va analitika asosida iqtisodiyotni monitoring qilish va boshqarish; yangi texnologiyalarni va innovatsiyalarni qo'llash orqali iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlash; raqamli tadbirkorlikni rivojlantirish orqali innovatsion loyihalarni o'rganish, ishlab chiqishni oshirish; xodimlar va tadbirkorlik jarayonlarini avtomatlash va iqtisodiy ko'rsatkichlarni oshirish; raqamli iqtisodiyotni ta'minlash uchun kerakli texnologik infrastrukturani rivojlantirish; mijozlarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish va tizimlar xavfsizligini ta'minlash; raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uchun yetarli bo'lgan mutaxassis kadrlarni tayyorlash hamda jalb etish.

Bu strategiyalar, mamlakatlar va korxonalarini yanada samarali va raqamli jamiyatga qaratish uchun muhimdir. An'anaviy iqtisodiy tizimlar transformatsiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirayotgan bir qator mamlakatlarning raqamli rivojlanish strategiyalari asosidagi quyidagi yetakchi tamoyillarni ajratib ko'rsatadi: ko'pchilik manfaatdor tomonlarning boshqaruv yondashuvlari barqaror raqamli strategiyalar uchun juda muhimdir. Raqamli iqtisodiyotda ko'psonli va salmoqli manfaatdor tomonlarning paydo bo'lishi doimiy ravishda o'sib borayotgan tabiiy rivojlanish natijasidir. Internetning o'ziga xos murakkabligi, o'zgarishlar tezligi va markazlashgan nazoratning yo'qligi barcha manfaatdor tomonlardan bir qator texnik, tijorat, ijtimoiy va siyosiy masalalarni o'zlarining nuanslari va kontekstual dolzarbligi bilan hal qila oladigan umumiy tamoyillar va bayonotlar bo'yicha kelishib olishni talab qiladi; raqamli infratuzilma muammosini hal qilish uchun ko'plab mamlakatlar davlat-xususiy sheriklik (PPP)dan foydalanadi. Samarali tartibga solish va PPPlar Internetga universal va arzon kirishga erishish uchun xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish uchun birlashtirilgan. Shu bilan birga, nafaqat Internet xizmatlaridan foydalanish, balki real vaqtda xizmatlarning har xil turlari uchun talab qilinadigan sifat, tezlik va ishonchlilikni ta'minlaydi. Agar kirish ta'minlansa-yu, lekin tezlik va sifat yetarli bo'lmasa, raqamlashtirishning iqtisodiyotga ta'siri amalga oshmaydi; raqamli hukumatlar tomonidan boshqariladigan aqlli jamiyatlarning paydo bo'lishi aniq. Bu hukumatlar bunga tayyormi va raqamli o'zgarishlarni qanday amalga oshirish yaxshiroq degan savol tug'iladi. Raqamli inqilob an'anaviy ravishda birinchi navbatda xususiy sektorga berilgan bo'lsa-da, istiqbolli hukumatlar jarayonga ta'sir qilishda va ko'p hollarda davlat sektoriga innovatsion xizmatlarni jalb qilishda yangi rol o'ynaydi. Buni amalga oshirishning asosiy omili xizmatlar ko'rsatish xarajatlarini kamaytirish va ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirishdan iborat. Bu samaradorlikni oshirish va ijtimoiy ta'minotni yaratishga yordam beradi. Raqamli iqtisodiyot dasturlari aqlli jamiyatlar rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Barqaror raqamli jamiyatlarni barpo etish maqsadli rejalashtirish va muvofiqlashtirish, shuningdek, bosqichma-bosqich amalga oshirish majburiyatini talab qiladi. Elektron hukumatning ikkita umumiy modeli mavjud. Har bir hukumat o'ziga xos tuzilmaga ega ekanligini e'tirof etgan holda, odatda amaliyotda ushbu ikki modelning g'ibrididan foydalaniladi.

Jahon iqtisodiy forumi tadqiqotchilari raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish uchun zarur bo'lgan muhim umumiy shartlarni ta'kidlaydilar: raqamli strategiya va tashabbuslarni amalga oshirishda siyosiy rahbariyatning sadoqatining ahamiyati;

moslashuvchanlik ham raqamli iqtisodiyot uchun juda muhimdir. Mamlakatlar amalga oshirishda moslashuvchan, innovatsion va hamkorlikka asoslangan boshqaruv yechimlarini ishlab chiqishga harakat qilmoqda; raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning kompleks strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish texnologiya sektoridan tashqariga chiqishi va turli sohalarni qamrab olishi kerak; shaxsiy, davlat va iqtisodiy sektorlar yaratish; raqamli transformatsiyani va raqamli infratuzilma, xizmatlar va ma'lumotlarni himoya qilishni ta'minlash uchun to'laqonli boshqaruv tuzilmasini yaratish; jamiyatlar va iqtisodiyotlarning murakkab tarmoqli o'zaro ta'siri ehtiyojlariga javob beradigan ko'p tomonlama raqamli boshqaruv modeliga sodiqlik; faol hamkorlik - ijobiy ijtimoiy-iqtisodiy samaralar paydo bo'lishini tezlashtirish va qulay huquqiy muhitni yaratish, ayniqsa, aloqa infratuzilmasini yaxshilash va raqamli davlat xizmatlarini yaratish uchun muhim tarkibiy qism sifatida.

Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish ssenariysini ishlab chiqish aholing demografik tarkibi, iqtisodiy va siyosiy sharoitlar kabi ko'plab omillarga bog'liq. Raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha turli mamlakatlarning tajribasi muayyan sharoitlarda ma'lum tarzda ishlagan chora-tadbirlarning foydali namunasi bo'lishi mumkin. Mintaqaviy raqamli rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda muvaffaqiyatli jahon tajribasini hisobga olish zarur, deb hisoblanadi.

Muhokama. O'zbekistonda raqamlashtirish strategiyasi. Global pandemiya boshlanishi bilan raqamli texnologiyalarning roli sezilarli darajada oshdi, bu ham raqamli transformatsiya, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar, jumladan, O'zbekiston uchun muhimligini ko'rsatdi.

Darhaqiqat, raqamli transformatsiya jamiyatni yanada modernizatsiya qilish va milliy iqtisodiyotni global jarayonlarga integratsiyalash imkoniyatiga ega. Shu nuqtai nazardan, amalga oshirilayotgan islohotlar, shuningdek, Yangi O'zbekistonni kelgusi besh yilga mo'ljallangan rivojlantirish strategiyasi doirasida mamlakatimizda faoliyatning asosiy yo'nalishlarini raqamlashtirish va chinakam axborot jamiyatini barpo etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, global pandemiya ta'sirida IT-sohasida aniqlangan zaifliklar va muammolar tufayli hukumat raqamlashtirish milliy strategiyasini qayta ko'rib chiqdi va modernizatsiya qildi. Ayni paytda O'zbekiston raqamlashtirishning jamiyatni o'zgartirishdagi qudratini tan oldi, shu bilan bir qatorda, global pandemiya bu transformatsiyani yurtimiz uchun zaruriy qilib qo'ydi.

O'zbekiston Respublikasida Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 5-oktabrdagi farmoni bilan "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi tasdiqlandi. Hujjatga ko'ra, yig'im va jarimalar ko'rinishidagi barcha davlat majburiy to'lovlari taqdim etilgan onlayn to'lov xizmatlari orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning turli yo'nalishlari bo'yicha 400 dan ortiq axborot tizimlari, elektron xizmatlar va boshqa dasturiy mahsulotlar avtomatik tarzda amalga oshirilmoqda.

"Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasida ikkita dastur: hududlarni raqamlashtirish va tarmoqlarni raqamlashtirish hamda 2020–2022-yillarda amalga oshirish bo'yicha "yo'l xaritasi"ni tasdiqlash ko'zda tutilgan. Shunday qilib, ikkita yondashuv ko'rib chiqiladi: hududiy va tarmoq. Bu, shubhasiz, raqamli infratuzilmani rivojlantirish, elektron hukumat, raqamli texnologiyalar milliy bozori, axborot texnologiyalari sohasida ta'lim va malaka oshirish kabi ustuvor yo'nalishlarni o'z ichiga olgan hujjatning eng to'liq qamrab olinishi va samarali amalga oshirilishini ta'minlaydi. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirishning eng muhim sharti va kafolatlari moliyalashtirishni ta'minlash va aholining raqamli savodxonligini oshirishdan iborat. Hujjatga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi boshqa manfaatdor davlat organlari bilan birgalikda 2022-yil oxirigacha maktabgacha ta'lim, sog'liqni saqlash va umumta'lim maktablarini raqamlashtirishni yakunlash choralarni ko'radi.

Yangi Rivojlanish strategiyasida davlat xizmatlari kabi qator muhim yo'nalishlarni raqamlashtirish; sud tizimi; huquq-tartibot idoralari; harakatni boshqarish tizimi; sog'liqni saqlash tizimi; ijtimoiy xizmatlar; bank va qishloq xo'jaligi tarmoqlari va milliy iqtisodiyotning boshqa asosiy sohalari. Xususan, O'zbekistonda elektron hukumat tizimini takomillashtirish va elektron davlat xizmatlari ulushini 100 foizga yetkazish, davlat xizmatlarini ko'rsatishda mobil ID-shaxsni identifikatsiya qilish tizimini joriy etish, "Fuqarolarning raqamli

pasporti”ni joriy etish va markaziy va mahalliy darajada davlat boshqaruvini raqamlashtirish va ma’muriy tartib-taomillarni optimallashtirish bo’yicha “raqamli hokimiyat” loyihasiga ustuvor ahamiyat berildi.

Xulosa. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyalari yurtimiz taraqqiyotini ta’minlash uchun kritik ahamiyatga ega. Ushbu maqsadga erishish uchun dastlabki strategiyalar quyidagilarni qamrab olishi kerak.

Texnologiyalarni rivojlantirish. Raqamli iqtisodiyot, innovatsiyalarni qo’llab-quvvatlash va yangi texnologiyalarni joriy etish orqali rivojlanadi. Bu orqali davlat va korxonalar tashkilotlari o’rtasida hamkorlik mustahkamlanadi.

Iste’molchilar talablarini ko’rib chiqish. Raqamli ma’lumotlar tahlili orqali o’zbek xaridorlarining talablari aniqlanib, ularni qondirish uchun optimal yechimlarni ishlab chiqish lozim.

Rivojlanayotgan sohalar uchun investitsiyalar. Texnologiya, telekommunikatsiya, transport, tijorat kabi ilg’or sohalar raqamli

iqtisodiyotga katta potensial taqdim etadi. Bu sohalar strategik investitsiyalar va loyihalar yaratish maqsadga muvofiq.

Oliy ta’lim tizimini rivojlantirish. Raqamli iqtisodiyotda mahoratli mutaxassislar va ishlab chiqaruvchilarga katta ehtiyoj mavjud.

Boshqaruv tizimini avtomatlashtirish. Davlat va tashkilotlarda boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish va raqamli tizimlarni joriy etish orqali hujjatlarni tizimli, tezkor qabul qilish va ular bo’yicha tegishli qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini oshirish mumkin.

Raqamli tarmoqlarni rivojlantirish. Kiberxavfsizlikni ta’minlash, xususan shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va ulardan to’g’ri foydalanishni ta’minlash maqsadida raqamli tarmoqlarni rivojlantirish zarurati mavjud.

Bu strategiyalar amaliyotga joriy etilishi o’zbek iqtisodiyotini raqamli rivojlanishga yana bir pog’ona ko’tarilishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Карцхия, А. А. (2017). Цифровая революция: новые технологии и новая реальность. *Правовая информатика*, (1), 13-18.

2. Bogoslov, I. A., & Stoica, E. A. (2019). EUROPE'S STRUGGLE AND TRANSFORMATION IN AN ALMOST FULLY DIGITIZED WORLD. *Revista Economica*, 71(4).

3. Guo, S., Ding, W., & Lanshina, T. (2017). Digital Economy for Sustainable Economic Growth. *International Organisations Research Journal*, 12(4), 169-184.

Espinel, V. (2016). The digital Economy: What is it and how will it transform our lives?. In *World economic forum.-2016.-10.11.-Mode of access: <https://www.weforum.org/agenda/2016/11/the-digital-economy-what-is-it-and-how-will-it-transform-our-lives>*.

4. Суханова П.А. (2018). Зарубежный опыт стратегий развития цифровой экономики. *Инновации и инвестиции*, (12), 96-100.

5. Pope, R. (2019). Playbook: government as a platform. *Ash Center for Democratic Governance and Innovation, Harvard Kennedy School, Cambridge, Massachusetts*.

6. Avliyokulov, B. “Speeding up digital transformation to tackle COVID-19 in Uzbekistan.” *UNDP Europe and Central Asia. August 19, 2020.*

<https://www.eurasia.undp.org/content/rbec/en/home/blog/2020/speeding-digital-transformation-uzbekistan.html>

7. “Remote services provided during a pandemic in a few days went online.” May 20, 2020. <https://uzdaily.uz/en/post/57109>

8. Ражабов, Н. Р. (2023). ЦИФРОВИЗАЦИЯ–ВАЖНЫЙ ДРАЙВЕР В РАЗВИТИИ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН. *International Journal of Formal Education*, 2(5), 259-269.

9. Hubschmid-Vierheilig, E., Rohrer, M., & Mitsakis, F. (2020). Digital competence revolution and human resource development in the United Kingdom and Switzerland. *The Future of HRD, Volume I: Innovation and Technology*, 53-91.

Digital Switzerland strategy //

<http://www.bakom.admin.ch/bakom/en/homepage/digital-switzerland-and-Internet/strategie-digitalaeschweiz/strategy.html>

IQTISODIYOT TARAQQIYOTINI SOLIQLAR ORQALI TARTIBGA SOLISH VA RAG'BATLANTIRISH SAMARALI TADBIRLARIGA YANGICHA YONDASHUV XUSUSIDA

Kimsanboyeva Maftuna Bahodirovna,
TDIU mustaqil izlanuvchi
e-mail: maftunabahodirovna2525@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 11

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.905>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

solliqlar, soliqni tartibga solish, soliqni tartibga solish shakllari va vositalari, soliq tizimini boshqarish, soliq funktsiyalari, soliq risklari, soliq tavakkalchiligi funktsiyalari, soliq funktsiyalarining mazmuni.

ANNOTATSIYA

Maqolada Yangi O'zbekistonda soliq tizimi rivojining hozirgi bosqichida iqtisodiyot taraqqiyotini solliqlar orqali tartibga solish va rag'batlantirish samarali tadbirlariga yangicha yondashuvning ustunliklari hamda o'ziga xos xususiyatlari ilmiy asoslab berilgan. Solliqlar jamiyatda iqtisodiy rivojlanishni tartibga solish va rag'batlantirishda asosiy rol o'ynaydi. Solliqqa tortishning an'anaviy yondashuvlari ko'pincha iqtisodiy o'sish va jamiyat farovonligi uchun kengroq ta'sirlarni e'tiborsiz qoldirib, daromadlarni shakllantirishga qaratilgan.

Ushbu maqola barqaror va inklyuziv iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan daromad jihatini ham, kengroq iqtisodiy samaralarni ham hisobga oladigan solliqqa tortishning yangi yondashuvini taklif qiladi. Iqtisodiy nazariya va empirik dalillarga asoslanib, biz istalgan rivojlanish natijalariga erishishda soliqni loyihalash muhimligini ta'kidlaydigan asosni taqdim etamiz. Biz turli soliq vositalari va ularning investitsiyalar, innovatsiyalar, tengsizlik va umumiy iqtisodiy ko'rsatkichlarga potentsial ta'sirini muhokama qilamiz. Bundan tashqari, biz rivojlanish maqsadlariga mos keladigan soliq tizimini shakllantirishda davlat siyosatining rolini o'rganamiz. Iqtisodiy tamoyillarni real dunyo siyosati mulohazalari bilan integratsiyalashgan holda, ushbu maqola mamlakatlar uzoq muddatli iqtisodiy o'sish va jamiyat farovonligini oshirish vositasi sifatida solliqqa tortishdan qanday foydalanishi mumkinligi haqida tushuncha beradi.

Kirish. Jahon amaliyotiga ko'ra, iqtisodiy o'sish barqarorligini ta'minlashning samarali mexanizmidagi soliq dastaklarini takomillashtirish muhim o'rin tutadi. Jahon iqtisodiyotining hozirgi zamon rivojlanish qonuniyatlari va uning soliq omillarini chuqur tahlil etish dunyoning taraqqiy etgan davlatlarida soliq yukini kamaytirish, soliq turlarini unifikatsiya qilish va soliq stavkasini pasaytirish, solliqlarni to'lash va soliq hisobotlarini taqdim etishning elektron tizimini rivojlantirishda zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash, biznesni yuritish uchun qulay investitsion iqlim va ishbilarmolik muhitini yaratish masalasiga alohida e'tibor berilayotganligini tasdiqlaydi.

Xalqaro amaliyotda solliqqa tortishning tartibga solish funktsiyasi samarali taraqqiyoti yo'nalishlariga doir keng ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ilmiy izlanishlarda jahon bozori kon'yunkturadagi keskin o'zgarishlar, xalqaro soliq amaliyoti va uning biznes muhiti, raqobatning milliy doiradan jahon darajasiga chiqqanligi asosida solliqqa tortishning tartibga solish funktsiyasi samarali taraqqiyotini ta'minlashga oid o'rta va uzoq muddatli strategiyaga ta'sir etuvchi omillarni oldindan baholash kabilarda alohida e'tibor qaratilgan. Xalqaro miqyosda solliqqa tortishning tartibga solish funktsiyasi samarali taraqqiyoti yo'nalishlari yuzasidan ilmiy tadqiqotlar tizimli ravishda olib borilmoqda va bunda AQSh, G'arbiy Yevropa, Yaponiya, Singapur, Janubiy Koreya olimlari ularning metodologik va amaliy ahamiyatiga, MDH mamlakatlarida esa ko'proq nazariy jihatlariga urg'u berilmoqda. "Hozirgi vaqtda global miqyosda soliq siyosatining eng ko'zga ko'ringan masalalaridan hamda solliqqa tortishning tartibga solish funktsiyasi samarali taraqqiyoti yo'nalishlaridan biri sifatida – unda raqamli iqtisodiyot ilg'or yutuqlaridan keng foydalanish va xo'jalik sub'ektlarini solliqqa tortish jarayonining avtomatlashtirilgan tizimini yaratish hisoblanadi"¹. Xalqaro tajribada natijaga asoslangan soliq islohotlari fan, texnologiya va innovatsion siyosatning uzviylikidan dalolat beradi.

Adabiyotlar tahlili. B. Tashmuradovning "Iqtisodiy taraqqiyotga erishishda solliqlardan samarali foydalanish" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida (2007) solliqlarning rag'batlantiruvchi funktsiyasi samaradorligini oshirish masalalari, iqtisodiy o'sishni ta'minlashda solliqlardan samarali foydalanishning ichki imkoniyatlari, solliq yuki va uni kamaytirish yo'llari tadqiq etilgan².

Sh. Toshmatovning "Korxonalar iqtisodiy faolligini oshirishda solliqlar rolini kuchaytirish muammolari" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi (2008) korxonalar to'laydigan solliqlarning mohiyati va

zarurligi, solliqlar vositasida korxonalar iqtisodiy faolligini rag'batlantirish yo'llari borasidagi muammolarni tahlil qilishga bag'ishlangan. Aynan ushbu tadqiqotda mamlakatimizda ilk bor korxonalar iqtisodiy faolligini oshirishda solliqlar rolini kuchaytirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha masalalar tadqiq etilgan³.

S. Elmirzayevning "Korporativ moliyani boshqarishda soliq munosabatlarini takomillashtirish" mavzusidagi doktorlik (DSc) dissertatsiyasida (2017) korporativ moliyani boshqarishda solliqlarni joriy rejalashtirishning tashkiliy jihatlarini sifatida soliq qonunchiligi monito-ringini o'tkazish, ichki va tashqi muhitda kutilayotgan o'zgarishlar asosida solliqlarni rejalashtirish, soliq majburiyatlarini ijrosini rejali tartibda nazorat qilish tartibi, solliqlarni joriy rejalashtirish samaradorligini oshirish uchun natijaga yo'naltirilgan rag'batlantirish mexanizmi hamda samaradorlikni baholovchi ko'rsatkichlar, korporativ moliyada yuzaga kelishi mumkin bo'lgan solliq risklarining ta'sir darajasini kamaytirish maqsadida solliq risklarini aniqlash, baholash va ularga ta'sir etish hamda ichki solliq nazoratini o'tkazish tartibi, solliq maslahatchilariga qo'yilgan talablar ilg'or xorij tajribalar va respublikadagi o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda takomillashtirish, professional solliq maslahatiga o'tish uchun solliq maslahatchilarni kompetentligi asosida solliq maslahati xizmati ko'rsatish toifalari, solliq maslahati institutining faoliyat doirasini kengaytirish maqsadida qonunchilikka qo'shimchalar kiritish orqali yangi xizmatlar turlarining joriy etilishi tadqiq etilgan⁴.

N. Ashurovaning "Barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda solliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi (2018) barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda solliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish masalalari tadqiqiga bag'ishlangan⁵.

I. Niyazmetovning "Solliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish orqali solliq tizimi barqarorligini ta'minlash" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi (2019) mamlakat solliq amaliyotida solliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish yo'llari tadqiqiga bag'ishlangan⁶.

X. Zaripovning "Solliqlarning korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga ta'sirini baholash yo'llari" mavzusidagi iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy) ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyasi (2020) mamlakatimizda solliq tizimi modernizatsiyasining hozirgi bosqichida solliqlarning korxonalar

¹ Paying Taxes 2022. A unique report by PwC and the World Bank Group. <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/pwc-paying-taxes-2023.pdf>

² Toshmurodova B.E. Iqtisodiy taraqqiyotga erishishda solliqlardan samarali foydalanish: i.f.d ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis. avtoreferati. – T.: 2007. – 32 b.

³ Sh. Toshmatov. Korxonalar iqtisodiy faolligini oshirishda solliqlar rolini kuchaytirish muammolari. Iqt. fan. dok. ... diss. avtoref.–T.:2008.

⁴ S. Elmirzayev. Korporativ moliyani boshqarishda solliq munosabatlarini takomillashtirish. Iqt. fan. dok. ... diss. avtoref.–T.:2017.18 b.

⁵ N. Ashurova. Barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda solliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish. Iqt. fan. dok. ... diss. avtoref.–T.:2018.22 b.

⁶ Niyazmetov I.M. Solliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish orqali solliq tizimi barqarorligini ta'minlash. Iqt. fan. dok. ... diss. avtoref.–T.: 2019. – 72 b.

moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga ta'sirini baholash yo'llari tadqiqiga bag'ishlangan⁷.

Biroq, ushbu ilmiy ishlar amalga oshirilgan vaqtda iqtisodiyot modernizatsiyasi va liberallashtirish sharoitidagi yangi soliq kontseptsiyasi siyosati doirasida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining istiqboldagi vazifalarini hisobga olgan holda soliqning korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga ta'sirini tizimli tarzda tadqiq etish va uning diqqat markazida, "raqamli iqtisodiyotga asoslangan elektron hisob-kitob tizimini yo'lga qo'yish", "erkin raqobatga asoslangan tadbirkorlik faoliyatiga keng yo'l ochish", ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish moliyaviy ta'minotining muhim asosi bo'lmish "davlat fiskal maqsadlari va soliq dastaklari samarali amal qilish mexanizmi" mutanosibligini o'zaro muvofiqlashtirish hamda uyg'unlashtirish orqali uning takomillashgan mexanizmini yaratish masalasi kun tartibiga qo'yilmagan edi va hozirgidek keskin ahamiyat kasb etmagan edi. Aynan mana shuning uchun ham, hozirda O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyot taraqqiyotini soliq orqali tartibga solish va rag'batlantirish yo'nalishlarini tadqiq etish ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirishda yangicha yondashuvning zarurligi yaqqol ko'zga tashlanib qoldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqola tadqiqotini yoritishda statistik ma'lumotlarni taqqoslash, jahon tajribasi bilan bog'liq mavjud adabiyotlar, amaliy tadqiqotlar va tadqiqot natijalarini har tomonlama ko'rib chiqish va sintez qilishni o'z ichiga oladi.

Tadqiqot natijalari. O'zbekistonda jahon andozalariga mos samarali soliq tizimiga tayanuvchi mustahkam iqtisodiy asos hamda real natijaga asoslangan istiqbolli taraqqiyot yo'nalishlarini belgilash, soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish siyosatini davom ettirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish va tegishli rag'batlantiruvchi choralarni kengaytirishga jiddiy ahamiyat berilmoqda. Soliq yukini pasaytirib berish, soliq to'lovchilar o'rtasidagi uning nomutanosib taqsimlanishini bartaraf etish, soliq ma'muriyatchiligidagi nomukammalliklar tufayli soliqlarni hisoblash va to'lashdagi muammolarni bartaraf etish, soliq to'lovchilar bilan soliq organlari o'rtasidagi iyerarxik munosabatlarga yo'l qo'yimaslik va ularning "hamkorlikda o'sishi"ni ta'minlashga erishish, tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatiga to'sqinlik qiladigan asossiz soliq tekshiruvlarini bartaraf etish va soliq maslahati ko'rsatish hamda samarali nazorat tadbirlariga o'tish vazifasi belgilandi. Respublikamizda "yangi soliq siyosati doirasida ish haqiga soliq yuki 1,5 barobar kamaytirildi. Natijada rasmiy sektorda ishlayotganlar soni yil davomida 500 mingtaga ko'paydi. Qo'shilgan qiymat solig'i stavkasi 20 foizdan 15 foizga tushirildi. Buning hisobidan o'tgan yili soliq to'lovchilar ixtiyorida 2 trillion so'm qoldi. Joriy yilda bu raqam 11 trillion so'mni tashkil etishi kutilmoqda. Bir yilda tadbirkorlar ixtiyorida shuncha mablag' qolishi, albatta, ularga o'z bizneslarini rivojlantirish uchun juda katta qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi"⁸. Bu esa o'z navbatida mazkur ilmiy maqola mavzusining bugungi kundagi islohotlarning dolzarb masalalaridan biri ekanligi ko'rsatmoqda.

O'zbekistonda soliq ma'muriyatchiligining samarali vosita va usullaridan foydalanish asosida "soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish siyosatini davom ettirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish va tegishli rag'batlantiruvchi choralarni kengaytirish"⁹, "soliq quonuchiligini soddalashtirish, soliq munosabatlari sohasida normativ-huquqiy hujjatlardagi qarama-qarshiliklar va ziddiyatlarni bartaraf etish, insofli soliq to'lovchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoyasini kuchaytirish"¹⁰, "Soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish strategiyasi vazifalari ijrosi yakunida soliq majburiyatini ixtiyoriy bajarish darajasini 90 foizgacha yetkazish lozimligi"¹¹ ta'kidlandi. Bular davlat tomonidan samarali soliq siyosatini yuritish bo'yicha strategik rejalashtirish va prognozlashtirish vazifalarini belgilab berdi. Mazkur vazifalar byudjet daromadlari barqarorligini ta'minlash, samarali soliq ma'muriyatchiligini shakllantirishning uslubiy asoslarini takomillashtirish zaruriyatini ko'rsatib beradi.

Mazkur vazifalar "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi" da ham yanada qat'iy va keng qamrovli tarzda qo'yildi: «...soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish siyosatini davom ettirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish va tegishli rag'batlantiruvchi choralarni kengaytirish"¹²» muhim yo'nalish sifatida belgilab berilgan.

Iqtisodiyotni soliqlar orqali boshqarishni yoqlovchi ko'plab nazariyalardan mavjud. Jumladan, A.Smit tomonidan ilgari surilgan soliqqa tortish tamoyillari soliqlarning fiskal ahamiyati bilan birgalikda iqtisodiyotni boshqarishda foydalaniladigan vosita sifatida o'rganish lozimligini tasdiqlaydi.

"Soliqlar - iqtisodiyotni tartibga soluvchi vosita" kontseptsiyasi iqtisodiy o'sishni barqarorlashtirishni ta'minlash va iqtisodiyotni boshqarishda soliqlardan foydalanishni anglatadi. Keynes o'zining ilmiy izlanishlarida iqtisodiyotni soliqlar vositasida boshqarib turish zaruratini nazariy jihatdan asoslab bergan va soliqlarga avtomatik tarzda barqarorlashtiruvchi vosita sifatida qaragan. Shu bilan birgalikda soliq mexanizmini o'zgartirib, soliq siyosatini iqtisodiyotning siklli rivojlanishiga muvofiqlashtirishni tavsiya etgan.

"Soliqlar - daromadlarni barqarorlashtiruvchi vosita" nazariyasining asoschisi Ye.Jerarden (frantsuz iqtisodchisi) soliqlar yordamida iqtisodiyotni boshqarish mexanizmi ta'sir etib, jumladan soliqqa tortishning progressiv shkalasini qo'llash orqali jamiyat a'zolarining mulkiy tengsizligini tugatish mumkinligini ta'kidlaydi.

Iqtisodiyotni soliqlar orqali boshqarishning asosiy maqsadi xo'jalik yuritishda qulay sharoitlarni yaratib berish va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdan iborat bo'lib, shu maqsadlarga erishish uchun quyidagi usullardan foydalaniladi:

- soliq tushumlari hajmini o'zgartirish;
- soliqqa tortishning shakl va usullarini o'zgartirish;
- soliq stavkalarini o'zgartirish, ularni tabaqalashtirish;
- soliq imtiyozlaridan foydalanish;
- soliqqa tortilishi lozim bo'lgan bo'ektlarni o'zgartirish;
- jarimalar qo'llash va boshqalar.

Davlat iqtisodiyotni soliqlar orqali tartibga solishda makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy darajada ta'sir etadi.

Makroiqtisodiy darajada, soliq stavkasi miqdoriga o'zgartirish kiritish orqali inflyatsiyani chegaralash, tabiiy resurslarga samarali foydalanish, ishlab chiqarish kuchlarining hududlararo mukammal joylashishini tartibga solish, mehnatga layoqatli aholini ish bilan ta'minlash, iqtisodiy o'sishga yerishish kabi keng ko'lamli maqsadlarga erishish mumkin.

Mikroiqtisodiy darajada esa, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy holatiga ta'sir etishi, ularning investitsiya faoliyatini rag'batlantirishi kabilarga erishishi mumkin.

Iqtisodiyotni soliqlar orqali boshqarishda soliq mexanizmi elementlaridan keng ko'lamda foydalaniladi. Ulardan keng qo'llaniladigan va samarali choralari sifatida soliq stavkalarini, soliq imtiyozlarini o'zgartirish kabilarni alohida qayd etib o'tish lozim.

Soliq imtiyozlaridan ishlab chiqarish jarayonini boshqarishda, investitsiyalarni rag'batlantirishda va boshqalarda keng foydalaniladi.

Soliq imtiyozlari rag'batlantirish va samarali qo'llanilishiga qarab quyidagi ko'rinishlarda ifodalaniishi mumkin:

- soliqlardan butunlay ozod qilish;
- yangi tashkil yetilgan korxonalar imtiyozlar berish;
- soliq to'lashdan vaqtincha ozod etish;
- soliqqa tortiladigan bazani kamaytirish;
- soliqdan qisman ozod qilish;
- xorijiy investitsiyalarga imtiyozlar berish;
- ekspertga imtiyozlar berish va boshqalar.

Soliqqa tortishning moslashuvchanligini, yuqori samaradorligini, tizimli moslashuvini ta'minlashning asosi uni modernizatsiya qilish, amalga oshirishning zamonaviy, xolisona asoslangan tashkiliy, iqtisodiy va moliyaviy shakllari, usullari, mexanizmlarini joriy etish hisoblanadi. Innovatsion baza mavjud salohiyatni maksimal darajada oshirish, soliq modellarning funktsionalligini kengaytirish imkonini beradi.

Buning uchun ilg'or axborot texnologiyalari, iqtisodiy va matematik usullar, mantiqiy sxemalar qurish, tizimlarning ishlash jarayonining algoritmlaridan foydalanish maqbuldir. Amaldagi faoliyatni rejalashtirishning bir qancha muqobil variantlarini ishlab chiqish bilan optimal tanlangan, tahlil qilingan va sintez qilingan moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida soliqni tartibga solishni o'zgartirish davlat daromadlarini shakllantirish bo'yicha faoliyatni takomillashtirish imkonini beradi.

⁷ X.Zaripov. Soliqlarning korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga ta'sirini baholash yo'llari.Ph.D dissertatsiyasi. Toshkent.2020.160 b.

⁸ Mirziyoyev Sh. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisi Murojaatnomasi. Toshkent shahri 2020 yil 24 yanvar, <https://uz.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-oliy-25-01-2020>

⁹ 2017- 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli Farmoniga 1-ILOVA. Xalq so'zi gazetasi 2017 yil 8 fevral.

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5837-sonli farmoni, 2019 yil 26 sentyabr

¹¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 iyuldagi PQ-4389-son qaroriga 1-ilova "Soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish strategiyasi"ning 3-bob, 3.3-bandi.

¹² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi ni tasdiqlash to'g'risida"gi NePF-60-sonli Farmoni.

Xulosa va takliflar. Jahon soliq amaliyoti tajribalarini umumlashtirgan holda soliqqa tortish fiskal tipining tartibga soluvchi tipiga transformatsiyalashuvi ob'ektiv tendentsiyasi kuzatilayotganligi aniqlandi va shu bilan bog'liq tarzda Yangi O'zbekiston iqtisodiyoti rivojlanish istiqbollari soliqqa tortishning tartibga soluvchi tipiga o'tish maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston Respublikasidagi soliq tizimi modernizatsiyasiga hozirgi yondoshuvlarni o'zgartirish zarurligi aniqlandi. Soliqlar tartibga solish funksiyasi amal qilishini soliq imtiyozlari tizimi faoliyatsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu munosabat bilan "soliq imtiyozlaridan foydalanish tizimida samarasiz imtiyozlar bekor qilinishi, ulardan mutloq voz kechilishi lozimligi xaqida"gi yondoshuvlarni qayta ko'rib chiqish hamda "soliq imtiyozlari tizimi samarali faoliyatini ta'minlash" amaliyotiga qaytishning maqsadga muvofiqligi, avvalombor, korxonalarining ilmiy-texnik ishlanmalarga, yangi texnologiyalar sotib

olishga, ilmiy- tadqiqot ishlariga, personal malaka darajasini oshirish ishlariga, ishlab chiqarishning ekologik havfsizligini ta'minlash ishlariga yo'naltiriladigan foydadan soliq bo'yicha imtiyozlar tizimini qo'llash zarur.

Soliqlarning tartibga solish funksiyasining bir qismi sifatida soliq ma'muriyatchiligi tizimini takomillashtirish maydonga chiqadi. Ushbu yo'nalishda quyidagilar taklif etiladi:

- soliq organlari ishining texnologik jarayonlari uchun yagona standartlarni belgilash;
- soliq solinadigan operatsiyalarning monitoringini takomillashtirish maqsadida kompleks axborot tizimlarini keng va tezkor ravishda joriy etilishi tufayli soliq to'lovlarini majburiy yig'ish mexanizmini kuchaytirish;
- soliq tekshiruvlarini o'tkazish uchun soliq auditi imkoniyatlarini kengaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. 2017- 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli Farmoniga 1-ILOVA. Xalq so'zi gazetasi 2017 yil 8 fevral.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5837-sonli farmoni, 2019 yil 26 sentyabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 iyuldagi PQ-4389-son qaroriga 1-ilova "Soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish strategiyasi"ning 3-bob, 3.3-bandi.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi ni tasdiqlash to'g'risida"gi №PF-60-sonli Farmoni.
5. Mirziyoyev Sh. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent shahri 2020 yil 24 yanvar, <https://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-25-01-2020>
6. Paying Taxes 2022. A unique report by PwC and the World Bank Group. <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/pwc-paying-taxes-2023.pdf>

7. Djamalov Kh.N., Abdullayev A.B, (2021). Development Of The Methodology Of Accounting Expertise Of Tax Obligations. The American Journal of Management and Economics Innovations, 3(05), 151-163.
8. Toshmurodova B.E. Iqtisodiy taraqqiyotga erishishda soliqlardan samarali foydalanish: i.f.d ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis. avtoreferati. – T.: 2007. – 32 b.
9. Sh.Toshmatov. Korxonalar iqtisodiy faolligini oshirishda soliqlar rolini kuchaytirish muammolari. Iqt. fan. dok. ... diss. avtoref.– T.:2008.60 b.
10. S.Elmirzayev.Korporativ moliyani boshqarishda soliq munosabatlarini takomillashtirish. . Iqt. fan. dok. ... diss. avtoref.– T.:2017.62 b.
11. N.Ashurova.Barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish. . Iqt. fan. dok. ... diss. avtoref.– T.:2018.22 b.
12. Niyazmetov I.M. Soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish orqali soliq tizimi barqarorligini ta'minlash. Iqt. fan. dok. ... diss. avtoref.–T.: 2019. – 72 b.

MAHSULOT ISHLAB CHIQRISH SAMARADORLIK KO'RSATKICHLARI TAHLILIGA MARJINAL YONDASHUV

Kusharov Zoxid Keldiyorovich

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dotsenti

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil Jurnal soni: 10 Maqola raqami: 12 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.906</p>	<p>Maqolada chorvachilik mahsulotlari, xususan go'sht va sut ishlab chiqarish jarayonida samaradorlikni oshirishda marjinal tahlil usullarining ahamiyati, uni aniq ma'lumotlar asosida hisoblash yo'llari, hisoblashlar bo'yicha olingan natijalar tahlil etish asosida ilmiy xulosalar bayon qilingan. Bunda marjinal tadqiqot usulining o'ziga xos xususiyatlari ochib berildi, elastiklik ko'rsatkichlari jumladan, narxga nisbatan talab elastikligi yoki daromadga nisbatan talab elastikligi sifatida go'sht bozoridagi vaziyatni yanada aniqlashtirishga imkon yaratdi. Marjinal tadqiqotlarimiz uchun qo'llaniladigan o'zgaruvchan xarajatlarga asosan ozuqa xarajatlari hisobga olindi.</p>
<p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p>	
<p>raqobat, narx, talab va taklif, iqtisodiy tizim, poda tarkibiy tuzilishi, marjinal tadqiqot, marjinal daromad, elastiklik ko'rsatkichlari, ziyonsizlik nuqtasi, retabellik.</p>	

Kirish. Har qanday iqtisodiy faoliyatning bosh mezoni samaradorlikka erishish hisoblanadi. Ayniqsa, bozor munosabatlari qaror topgan sharoitda ishlab chiqarish samaradorligi raqobotbardoshlikning muhim tayanchi vazifasini bajaradi. Samaradorlikni oshirishga qaratilgan har qanday iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun quyidagi tamoyillar ayrim xolda yoki o'zaro bog'liq bo'lgan yaxlitlikda qo'llaniladi:

- Ishlab chiqarish omillari o'zgarmas bo'lgan sharoitda daromad hajmini oshirishga intilish;
- Ma'lum daromadga ega bo'lishi uchun iqtisodiy omillar sarfini qisqartirish;
- Xarajatlarning o'sish sur'atlariga nisbatan daromadlarning o'sish sur'atini yuqoriligi ta'minlash.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining hozirgi sharoitida yuqoridagi tamoyillarni ayrim holda foydalanishga nisbatan ulardan o'zaro bog'liqlikda foydalanish o'zining afzalliklarini namoyon etmoqda. Chunonchi, go'sht ishlab chiqarishda mukammal raqobatning mavjudligi, bozorda asosiy salmoqni egallagan shaxsiy yordamchi, tomorqa va dehqon xo'jaliklari faoliyatida o'z isbotini topmoqda. Chunki mukammal raqobat sharoitida raqobatchilarning ustunlik mavqei bozor narxiga moslashish hisobiga erishiladi. Aynan, ushbu vaziyat har bir go'sht ishlab chiqaruvchi subyekt uchun serxarajatlikka barham berishni taqozo etadi.

Go'sht ishlab chiqaruvchilarning ijtimoiy rag'batlantirilishi jiddiy tashqi ijobiy omil vazifasini o'taydi. Ayniqsa, aholi daromadlarining izchil va uzluksiz ortib borishi ularning fiziologik me'yor darajasidagi go'sht iste'mol qilishlari uchun imkoniyatlar doirasini kengaytiradi. Ko'rinadiki, go'sht ishlab chiqarish hamda iste'molining ortishi tashqi va ichki omillarning, xususiy va ijtimoiy manfaatlarining o'zaro uyg'unligini taqozo etadi. Yuqoridagilar bois, go'sht ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy faoliyatining samaradorligini asoslashda ham nazariya ham amaliy, ham xususiy, ham ijtimoiy nuqtai-nazardan o'ziga xos yondashuvni taqozo etadi. Ya'ni, qat'iy rejalashtirish davridagi ma'muriy yondashuvdan voz kechishni talab etdi. Binobarin, bozor sharoiti uchun o'zgaruvchan narx, talab va taklif muvozanatini muntazam saqlash uchun qo'llaniladigan an'anaviy usullarning imkoniyatlarini cheklanganligini qayd etish lozim. Cheklanganlikka barham berish uchun tadbirkorlik subyektlarining bir maromda barqaror ravnaq topishiga qaratilgan bozor munosabatlarini tartibga solishning ilg'or usullarini qo'llashni va samarali iqtisodiy tizimni barpo etishni taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili. Chorvachilik sohasida mahsulot samaradorligi ko'rsatkichlarini tahlil qilish O'zbekiston tadqiqotchilari va siyosatchilari tomonidan ko'plab o'rganilgan mavzudir. Ismoilov (1988) O'zbekistonning chorvachilik mahsulotlari bilan o'zini-o'zi ta'minlashda duch kelayotgan muammolariga to'xtalib o'tdi. Ushbu dastlabki izlanish sohadagi keyingi tadqiqotlar uchun asos yaratdi. Nosirov (2001) "Qoramolchilik" tushunchasini chorvachilik kontekstida o'rganib, ushbu bilimlar majmuasiga hissa qo'shgan. Shuningdek

tadqiqot an'anaviy amaliyotlar va ularning zamonaviy qishloq xo'jaligi tizimlariga ta'siri haqida tushuncha bergan. Abdurahimov va Kusharov (2012) qishloq xo'jaligida go'sht yetishtirishning iqtisodiy samaradorligiga alohida to'xtalib, barqaror amaliyotlar zarurligini ta'kidlab, takomillashtirish istiqbollarini belgilab berdi. Bundan kelib chiqqan holda, Noraliyev va Kusharov (2019) qishloq xo'jaligi tarmog'ining rivojlanayotgan texnologik o'zgarishlarini aks ettiruvchi raqamli iqtisodiyotda chorvachilik ishlab chiqarish jarayonlarini modellashtirishga kirishdi.

Kusharov (2021) agroservislarini rivojlantirish orqali chorvachilikda boshqaruv samaradorligini oshirish mexanizmlarini o'rganib chiqdi, optimallashtirishning amaliy strategiyalarini taklif qildi. Bundan tashqari, Kusharov (2021) turli shakldagi xo'jalik korxonalarida go'sht ishlab chiqarishning ahamiyatini ta'kidlab, uning qishloq xo'jaligidagi muhim rolini ta'kidladi. Urmanov (1989) va Xoliqov (1984) ishlab chiqarish dasturlarini modellashtirish va mol go'shti ishlab chiqarishni faollashtirish bilan shug'ullanib, operatsion strategiyalar haqida qimmatli tushunchalar berdi. Bundan tashqari, Xidirov (1989) va Hakimov (2005) chorvachilik sohasida bozor islohotlarini faollashtirish va takomillashtirish va modernizatsiya qilish yo'llarini yoritishga e'tibor qaratdilar.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mavjud adabiyotlarda O'zbekistondagi chorvachilik bo'yicha iqtisodiy, texnologik va boshqaruv istiqbollarini o'z ichiga olgan boy tadqiqotlar ko'rsatilgan. Ushbu tadqiqotlar qishloq xo'jaligi sektorida mahsulot samaradorligi ko'rsatkichlarini tahlil qilish uchun marjinal yondashuvni yanada chuqurroq o'rganish uchun asos yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mikroiqtsodiy tadqiqotlarda bozor munosabatlarini o'rganishning eng ommaviy usullaridan biri - marjinal tadqiqot usuli hisoblanadi.

Tadbirkorlik subyektlari faoliyatini bashorat qilishda xususan, dehqon-fermer xo'jaliklarida go'sht ishlab chiqarishni ko'paytirishda ham ushbu usul afzalliklaridan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ayni chog'da, marjinal tadqiqot usulining o'ziga xos xususiyatlarining shart-sharoitlariga rioya qilishni talab etadi. Bular uchun:

bashorat davri uchun go'sht assortimenti(sarpanja, lahm, biqin va boshqa) o'zgarmas qilib belgilanishi;

ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan go'sht hajmi bashorat davrida to'liq sotilishi ko'zda tutilishi;

go'shtning sotilgan hajmi bilan sotishdan tushgan tushum o'rtasidagi bog'liqlik o'zaro proporsional hisoblanishi;

go'sht ishlab chiqarish hajmi uchun zarur bo'lgan xarajatlar tarkibi doimiy va o'zgaruvchan xarajatlardan iborat bo'lishi, ya'ni doimiy xarajatlar manbaini xo'jalikning asosiy aktivlari, o'zgaruvchan xarajatlar manbai esa aylanma aktivlar tashkil etishi;

doimiy xarajatlar ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda o'zgaruvchan xarajatlar go'sht ishlab chiqarish hajmi bilan o'zaro mos proporsionallikda o'zgarishi;

marjinal daromad hajmi go'sht sotishdan olingan tushum bilan o'zgaruvchan xarajatlarining ayirmasi orqali hisoblanadi.

Marjinal tadqiqot usulining keng miqyosli qo'llanilishida go'sht narxining o'zgaruvchanligini hisobga olish muhim o'rin tutadi. Chunki, go'sht sotuvidan olinadigan umumiy tushumning mutloq o'sishi sotish narxini o'zgarishi hisobiga ham ta'minlanishi mumkin. Chunonchi, sotish narxini surunkali ravishda kamaytirish talab hajmini ortirsada ishlab chiqaruvchilar uchun xarajatlar qoplanishida qiyinchilik vaziyatini kuchaytiradi. Aynan, tadbirkorlik uchun beziyon ishlab chiqarish va sotish hajmini aniqlashda marjinal tadqiqot bilan bir qatorda elastiklik ko'rsatkichlaridan foydalanish talab etiladi. Elastiklik ko'rsatkichlari jumladan, narxga nisbatan talab elastikligi yoki daromadga nisbatan talab elastikligi sifatida go'sht bozorida vaziyatni oydinlashtirishga imkon yaratadi.

Go'sht ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini bashorat qilinaotgan davr uchun hisoblashni aniqlashtirishda quyidagilarga e'tibor qaratiladi[5]:

narxga nisbatan elastiklik koeffitsiyent (E);

narxning qo'shimcha o'sish sur'atlari(ΔP);

joriy davrdagi mahsulot ishlab chiqarish hajmi(Q_0) va narx(R_0) va boshqalar.

Bashorat qilinaotgan davrdagi sotuv hajmi(Q_B)ni aniqlashda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$Q_B^R = Q_0(1 - \Delta P \cdot E) \quad [1]$$

Bashorat qilinaotgan davrda go'shtni sotuv narxi(R_B)ni hisoblash quyidagi formula orqali amalga oshiriladi:

$$P_B = P_0(1 - \Delta P) \quad [2]$$

Bu davr uchun o'zgaruvchan xarajatlar $V_B = V_0 \cdot Q_B$ formula bilan, sotuvdan tushgan tushum esa $R_B = P_B \cdot Q_B$ bilan hisoblanadi.

Umumiy marjinal daromadni hisoblash formulasi quyida keltirilgan:

$$MR = R_B - V_B \quad [3]$$

Umumiy marjinal daromadni hisoblashda go'shtning sotuv narxi va mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajat muhim o'rin tutadi. Aynan, ushbu ko'rsatkichlar orasidagi tafovut orqali mahsulot rentabelli ishlab chiqarish hajmining ostonasi yoki boshqacha aytganda, beziyon ishlab chiqarish nuqtasini topish mumkin bo'ladi.

Bu nuqta doimiy xarajatlar hajmini mahsulot birligiga to'g'ri keladigan narxi va o'zgaruvchan xarajatlar orasidagi ayirmaga nisbati orqali aniqlanadi:

$$Q_B \geq \frac{Doim.xar}{P_B - V_B} \quad [4]$$

Marjinal tahlil usulining bevosita tadqiqini amalga oshirish maqsadida Toshkent viloyati Payariq turmanidagi fermer va dehqon xo'jaliklarining bo'rdoqichilik faoliyati samaradorligini 2020-2023 yillardagi ma'lumotlari tahlil etildi, (1-jadval). O'rganilgan xo'jaliklarda asosan sut mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan-ligiga qaramay go'sht ishlab chiqarish ham salmoqli o'rinni egalladi. Ayni chog'da, o'rganilgan xo'jaliklarda sut ishlab chiqarish samaradorligi, ya'ni rentabelligi go'sht ishlab chiqarishga nisbatan yuqori ko'rsatkichda ekanligi nomayon bo'ldi. Faqat "Aynuraoy" fermer xo'jaligidagina go'sht ishlab chiqarish rentabelligi yuqori ko'rsatkichni tashkil etadi.

1-jadval

Payariq tumanida fermer xo'jaliklaridagi chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish ko'rsatkichlari¹, (2023 yil holati)

Ko'rsatkichlar	"Tojiyev Komil dalasi" fermer xo'jaligi	"Egamberdiyev Yusuf" fermer xo'jaligi	"Aynuraoy" fermer xo'jaligi	"Zarafshon sahovatli diyori" fermer xo'jaligi
Ozuqa ekinlari maydoni, ga	176	101	26	35,6
qoramol bosh soni, bosh	358	262	115	154
Sigirlar	156	79	43	43
Olingan nasl	144	54	32	16
Qo'yalar	51	100	39	
Go'sht ishlab chiqarish (tirik vaznda), tonna	18	162	34	2,2
1 bosh bo'rdoqiga boqil-gan qoramolning go'shtga topshirish vazni (t.v.),kg	280	305	380	260
Go'sht ishlab chiqarish rentabellik ko'rsatkichlari, %	1,12	1,4	2,6	0,8
Sut sog'ib olish, t	465	189	98	142
1 sog'in sigirdan olingan sut miqdori, l	2980	2341	2279	3320
Sut ishlab chiqarish rentabellik ko'rsatkichlari, %	21	19	15	30
1 ga ozuqa ekin maydoniga to'g'ri keladigan:				
- go'sht, kg	102,2	1604,0	1307,6	61,8
-sut, kg	2642,0	1871,2	3769,2	3988,7

Jadvaldan ko'rinadiki, "Aynuraoy" fermer xo'jaligida bo'rdoqiga boqilgan mollarni go'shtga topshirish vazni ham yuqori ko'rsatkichlarni tashkil etadi. Ushbu xo'jalikda 120 kunlik texnologiya asosida yiliga 3 marta bo'rdoqi uchun 35-40 tadan zotdor mollar boqilishi yo'lga qo'yilgan.

Biroq, "Tojiyev Komil dalasi" va "Egamberdiyev Yusuf" fermer xo'jaliklarida bo'rdoqiga boqiladigan mollar ichida yaroqsiz bo'lgan sigirlarning ham semirish uchun boqilishi sababli go'shtga topshiriladigan 1 bosh qoramolning tirik vazni "Aynuraoy" fermer xo'jaligiga nisbatan past ko'rsatkichlarni tashkil etadi. Bu esa, go'sht ishlab chiqarish samaradorligining pasayishiga olib kelmoqda. Ushbu xo'jaliklarda qoramolni bo'rdoqiga boqish texnologiyasi ilmiy- uslubiy adabiyotlarda keltirilgan texnologik parametrlar bilan taqqoslanganda past samaradorlikning sabablari yanada oydinlashdi. Avvalo, bo'rdoqichilikka ixtisoslashish asosida tashkil etilmaganligi sababli qoramollarni parvarishlash, o'stirish va bo'rdoqilash fazalarida

texnologik me'yorlardan jiddiy chetlashilganligi namoyon bo'ldi. Masalan, professor U.Nosirov ma'lumotlariga ko'ra qoramollarni birinchi parvarishlash davri 120 kunni, o'stirish davri esa 210 kunni, bo'rdoqilash davri 250 kunni tashkil etdi. Boshqacha aytganda, qoramollar 17-22 oylik davrda 350-500 kg lik tirik vaznda go'shtga topshirish loyihalashtiriladi[5].

Ayniqsa, bo'rdoqilash davrining fazalarida o'rtaacha kunlik o'sish 900-1050 grammni tashkil etadi. Biroq, biz kuzatgan xo'jaliklarda bo'rdoqiga qo'yilayotgan qoramollarning vazni ilmiy-me'yoriy darajadan jiddiy past bo'lib, parvarish davrining yakunida erishadigan vaznga to'g'ri keladi. Bu bilan qoramollarning o'rtaacha kunlik o'sishi 350-400 kg atrofida bo'lishi tufayli bo'rdoqiga boqiladigan qoramolning boshlang'ich vazniga erishish davri cho'zilishiga, ayni paytda, doimiy xarajatlarning ham ortishiga olib keladi.

Fermer xo'jaliklarida ozuqalarni tayyorlashning zamonaviy sanoatlashgan kichik texnologiyalari usuli joriy etilmaganligi ham yem-

¹ Manba: Payariq tuman Statistika bo'limi materiallari asosida muallif hisob-kitoblari

xashak samaradorligiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi. Binobarin, aholining shaxsiy xo'jaliklarida va fermer xo'jaliklarida somon, tabiiy pichan, ching'oloq, kepak, paxta sheluxasi, shrot, bog' va sabzavot chiqindilari kabilarni ozuqa sifatida ishlatish me'yoriy texnologik darajada tashkil etilmagan. Bu esa, bo'rdoqilash samaradorligiga salbiy ta'sir etibgina qolmay, qoramollarni bo'rdoqilashdan keyingi vazni me'yoridagi 400-450 kg o'miga 300-310 kg ni tashkil etmoqda. Shuningdek, kuzatuvlarga ko'ra, bo'rdoqilash davrida bo'rdoqilash uchun mo'ljallangan ozuqalarning narx tendensiyasi sotilayotgan go'sht narxi tendensiyasidan kam emasligi samaradorlik pasayishining asosiy omillaridan ekanligini ko'rsatdi.

Marjinal tadqiqotlarimiz uchun qo'llaniladigan o'zgaruvchan xarajatlarga asosan ozuqa xarajatlari hisobga olindi. Binobarin, 1 kg o'sish vazniga erishish uchun 10,0 ozuqa birligi fermer xo'jaliklari me'yoriy ko'rsatkichlari asosida belgilab olindi[8].

Bunda ozuqa ratsioni uchun dag'al xashak salmog'i 20 foiz, shirali ozuqalar 30 foiz, konsentratlar 50 foiz atrofida tarkibiy tuzilishni tashkil etadi. Bizning mo'ljaldagi hisobimizga ko'ra, bo'rdoqilash davrining barcha fazalarida 1 kg qo'shimcha vaznga ega bo'lish uchun o'rtacha 38484 so'm sarf-xarajat talab etiladi.

Yuqoridagi fermer xo'jaliklarida bo'rdoqiga boqishning samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy chora-tadbirlarni tadbir etish maqsadida marjinal tadqiqot usulidan foydalanishning xususiyatlarini ko'rib chiqamiz. Buning uchun mazkur xo'jaliklarda 2021 yilning ikkinchi yarmi va 2022 yilning birinchi choragidagi me'yoriy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni asos qilib olamiz.

Bo'rdoqiga boqiladigan qoramollar uchun samaradorlik ko'rsatkichlarining yuqorilik darajasi quyidagi omillarga bog'liqligi aniqlandi: qoramol zoti; bo'rdoqiga boqiladigan molning yoshi; 1 bosh bo'rdoqiga boqiladigan qoramolning boshlang'ich vazni; bo'rdoqiga boqish texnologiyasi; ozuqa ratsioni tarkibi; ozuqalarning narxi; go'sht mahsulotlariga bo'lgan talab kon'yukturasi va boshqalar.

Tadqiqot natijalari. Hisob-kitoblarni oydinlashtirish maqsadida bo'rdoqiga boqiladigan 1 bosh qoramol uchun to'g'ri keladigan ko'rsatkichlar majmuasi ishlab chiqildi. Ular quyidagi tartibda aniqlandi:

1. O'rganilgan xo'jaliklarda bo'rdoqiga boqiladigan qoramolning boshlang'ich tirik vazni 180-222 kg ni tashkil etadi. Tadqiqotimiz uchun o'rtacha tirik vazn sifatida 200 kg bo'lgan qoramol asos qilib olindi. Ushbu qoramol uchun doimiy xarajatlar har 1 kg tirik vaznga 77 ming 250 so'mni, jami qiymat esa 15450 ming so'mni tashkil etadi.

2. 1 bosh qoramolni semirtirish uchun ozuqa va boshqa moddiy xarajatlar 38,484 so'm/kg dan iborat bo'ladi. Ushbu xarajatlar bo'rdoqiga boqishning o'zgaruvchan xarajatlarini tashkil etadi.

3. Bo'rdoqiga boqish uchun 120 kunlik muddat va sutkalik semirtirish miqdori 830 gramm dan hisoblanadi.

4. Bo'rdoqiga boqiladigan qoramollarni tirik vaznda sotish narxi 68 ming so'm/kg ga teng.

Ushbu ma'lumotlar asosida daromadlar va xarajatlarning qoramolni bo'rdoqiga boqish vazniga bog'liqligi grafigini tuzish mumkin. Bu bog'liqlik orqali go'sht ishlab chiqarishning ziyonsizlik nuqtasi hamda foyda olish imkoniyatlari aniqlanadi. Grafikning ordinata o'qida Payariq tumanidagi yuqoridagi fermer xo'jaliklari ko'rsatkichlari keltirilgan bo'lib, o'zgaruvchan, doimiy, jami xarajatlar hamda go'sht sotishdan tushgan tushum o'zgarishi aks ettirilgan. Doimiy xarajatlar qoramollarni semirtirish vazniga bog'liq bo'lmaganligi sababli absissa o'qiga parallel ko'rinishda ifodalanadi. Boshqa moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlar o'suvchi to'g'ri chiziqli funktsiya grafigini aks ettiradi. Grafikdan ko'rinadiki, bo'rdoqiga boqiladigan qoramol bo'yicha ziyonsiz nuqta, doimiy xarajatlar qiymati sotish narxi bilan o'zgaruvchan xarajatlar ayirmasiga bo'linishi asosida topiladi.

Bizning tadqiqotimiz uchun doimiy xarajatlar 15450 ming so'mni, sotish narxi esa 68000 so'm/kg va qoramollarni semirtirish uchun o'zgaruvchan xarajatlar 38484 so'm/kg ni tashkil etadi. Bu yerda jami o'zgaruvchan xarajatlar 3848,4 ming so'mni tashkil etadi. Bo'rdoqiga boqiladigan 1 bosh qoramolning o'rtacha vazni 300 kg bo'lganda 1 kg go'sht uchun to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajat 11545,2 so'mni tashkil etadi.

Demak, berilgan me'yoriy ko'rsatkichlarga ko'ra bo'rdoqiga boqiladigan qoramolning o'rtacha vazni 280 kg bo'lganda ishlab chiqarishning ziyonsiz nuqtasi ta'minlanadi. Olingan natijalar yordamida rentabellikning me'yoriy bashorat ko'rsatkichlarini hisoblaymiz:

$$\text{Rentabellik, (\%)} = \frac{\text{sotishdan tushgan tushum} - [\text{Doimiy xarajat} + \text{O'zgaruvchan xarajat}]}{\text{Doimiy xarajat} + \text{O'zgaruvchan xarajat}} * 100$$

$$\text{Rentabellik, \%} = \frac{68\,000\,s \cdot 300\,kg - (15\,450\,000\,s + 38484\,s \cdot 100\,kg)}{15\,450\,000\,s + 38484\,s \cdot 100\,kg} \cdot 100$$

$$= 5,7\%$$

Demak, berilgan ko'rsatkichlar bo'yicha Payariq tumani xo'jaliklarida 5,7 foiz rentabellik bilan go'sht ishlab chiqarish imkoniyatlari mavjud. Ayni chog'da, go'sht ishlab chiqarish rentabelligini yanada ko'tarish uchun semirish vazndagi hamda o'zgaruvchan xarajatlardagi, shuningdek, sotish narxidagi yangi qiymatlarni marketing tadqiqotlari asosida aniqlash talab etiladi.

Bizning xisob-kitobimizga ko'ra turli darajadagi rentabellik ko'rsatkichlarini ta'minlash uchun 2-jadvaldagi ziyonsiz ishlab chiqarish hajmi hamda o'zgaruvchan xarajatlar tegishli darajada qayta aniqlanishi kerak.

2-jadval

Go'sht ishlab chiqarish samaradorligining istiqbol ko'rsatkichlari²

(tirik vazn hisobida)

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Rentabellik ko'rsatkichlari		
		2021	2022	2023
1. Boshlang'ich vazn	kg.	200	200	200
2. Boshlang'ich narx(t.v.)	ming so'm	77,25	77,25	77,25
3. Doimiy xarajatlar	ming so'm	15450	15450	15450
4. 1 kg semirishning o'zgaruvchan xarajati	ming so'm	38,484	30,594	38,484
5. Semirish vazni	kg.	100	100	132
6. O'zgaruvchan xarajatlar	ming so'm	3848,4	3059,4	3848,4
7. Go'shtga topshirish vazni	kg.	300	300	332
8. Sotish narxi	ming so'm	68,0	68,0	68,0
9. Cotishdan tushum	ming so'm	20400	20400	22576
10. Jami xarajatlar	ming so'm	19298,4	18509,4	19298,4
11. Foyda	ming so'm	1101,6	1890,6	3277,6
Rentabellik	%	5,70825	10,1426	16,9837

² Payariq tumanidagi xo'jaliklarning tanlanma kuzatuv ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Ziyonsizlik nuqtasini hisoblash				
1-variant (semirish vazni const)				
Jami o'zgaruvchan xarajatni hisoblash	ming so'm	4875,6	4875,6	7043,712
1 kg. uchun o'zgaruvchan xarajat	ming so'm	48,756	48,756	53,3614
2-вариант (семириш вази ўзгарувчан)				
Jami o'zgaruvchan xarajatni xisoblash	ming so'm	4875,6	4875,6	7043,712
1 boshning semirish vaznini xisoblash	kg.	126,691	159,364	183,029

Xulosa va takliflar. Qishloq xo'jaligida go'sht ishlab chiqarish samaradorligining istiqbol ko'rsatkichlarini hisoblash ikki qismga ajratildi. Birinchi qismda, Payariq tumanidagi turli shaklda xo'jalik yurituvchi subyektlarning tanlanma kuzatuv va tahlil ma'lumotlari asosida rentabellikning mavjud tadbirkorlik muhiti sharoitlaridan kelib chiquvchi bashorat ko'rsatkichlari hisoblandi. Ushbu qismda xo'jalikdagi chorva mollari bo'rdoqchilikda foydalanish hususiyatlari asoslandi. Jumladan, 5,7 foizlik rentabellikni asoslashning tashkiliy jihatlarini ta'minlandi.

Jadvalning ikkinchi va uchinchi ustun ko'rsatkichlari bo'yicha hisoblashlardan ko'rinadiki, sotuvdan tushgan tushum o'zgaragan holda jami o'zgaruvchan xarajatlar hamda 1 kg semirish xarajatlari 38,484 ming so'mdan 30,594 ming so'mgacha kamaytirish talab etiladi. Shuningdek, 1 kg semirish xarajatlari o'zgaragan holda semirish vaznini 100 kg dan 132 kg gacha oshirish belgilangan samaradorlikni ta'minlash imkoniyatini yaratadi.

Tahlilning ikkinchi qismida, mavjud sharoitdan kelib chiqqan holda samaradorlikning muhim ko'rsatkichi bo'lgan ziyonsizlik nuqtasini hisoblash ishlari amalga oshirildi. Hisoblashlarni yaqqalroq talqin etishda 2 xil variantdagi ko'rsatkichlari o'zgarishiga e'tibor qaratildi. Jumladan, 1-variant uchun semirish muhlati va vazni o'zgaragan holda ziyonsizlikni ta'minlashning o'zgaruvchan xarajatlar bilan bog'liq jihatlar hisobga olindi. Jumladan, 21400 ming so'mlik sotuvdan tushumini ta'minlash uchun boshqa sharoitlar o'zgaraganida 1 kg semirish uchun o'zgaruvchan xarajat summasi 48,756 ming so'mgacha ortishi mumkinligi aniqlandi.

2-variantda hisob-kitoblari uchun chorva molining semirish vazniga qo'yiladigan talab o'zgarishlar manbaini tashkil etadi. Bunda

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi «2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi PF-60-son Farmoni, <https://lex.uz/docs/5841063>
2. O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 23 oktyabrdagi PF-5853-sonli "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni, / <https://lex.uz/docs/4567334>.
3. O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 29 yanvardagi PK-4576-sonli "Chorvachilik tarmog'ni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning qo'shimcha choratadbirlari to'g'risida"gi Qarori, / <https://lex.uz/docs/4717189>
4. Исмаилов А.К. Проблемы самообеспечения Узбекистана животноводческой продукцией. –Ташкент, "Мехнат", 1988. –232 с.
5. Nosirov U.N. Qoramolchilik, Darslik. –T.: 2001. –383 b.
6. A.Abduraximov, Z.Kusharov. Qishloq xo'jaligida go'sht ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi va uni oshirish istiqbollari (monografiya). "Ren-Poligraf" MCHJ bosmaxonasida chop etildi.7,2 b.t., Toshkent-2012
7. N.Noraliyev, Z.Kusharov. Raqamli iqtisodiyot sharoitida chorvachilik mahsulotlari yetishtirish jarayonlarini modellashtirish (monografiya). "Iqtisod-moliya" nashriyoti, "Xumoyunbek-istiqol mo'jizasi" bosmaxonasi. Toshkent – 2019 y

mavjud sharoit vaziyatida 1 bosh qoramolning semirish vazni 126,7 kg gacha yetishi ziyonsizlik chegarasi hisoblanadi.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida ziyonsizlik nuqtasini hisoblash variantlarida 2 xil mezon(semirish vazni o'zgaragan hol; semirish vazni o'zgaruvchan hol) asos qilib olindi. Ushbu hisoblash natijalari ixtiyoriy xo'jalik subyekti uchun rentabellik faoliyat ko'rsatishning turli chegaralari bilan bir qatorda ziyonsizlik nuqtasigacha bo'lgan chegaralar oralig'i aniqlandi.

Bunda asosan yuqorida ta'kidlaganimizdek, go'sht mahsulotlari bozorida assortiment tabaqalanishini yo'lga qo'yish hisobiga sotish narxini takomillash-tirish, xarid qilinadigan yem-xashaklar uchun xarajatlarni qisqartirish, bo'rdoqchilikda zotdor qoramollardan foydalanish, qoramollarni sifatli oziqlantirish ratsioniga amal qilish, bo'rdoqiga boqiladigan qoramollar uchun doimiy xarajatlarni qisqartirish, poda tarkibi va harakatini tubdan yaxshilash, zooveterinariya qoidalariga rioya qilish kabilarga e'tibor qaratish muhim o'rinni tutadi.

Fikrimizcha, go'sht ishlab chiqarishning ixtiyoriy tadbirkorlik subyektidagi samarali iqtisodiy tizimining tarkibiy qismlarini asosli ravishda tanlashni zarur qilib qo'yadi. Bizning tahliliy kuzatuvlarimiz natijalariga ko'ra ushbu tizim tarkibiy qismlari jumlasiga quyidagilarni kiritish maqsadga muvofiq hisoblanar ekan:

1. Go'sht ishlab chiqarishni tashkil etishdagi samaradorlik;
2. Davlatning go'sht ishlab chiqarish faoliyatiga aralashuvi samaradorligi;
3. Iqtisodiy omillar taqsimotidagi samaradorlik;
4. Poda tarkibiy tuzilishi, tiklanishi va harakatidagi samaradorlik.

8. Z.Kusharov. Agroservisni rivojlantirish asosida chorvachilikda menejment samaradorligini oshirish mexanizmlari (monografiya). TDAU Taxririyyot nashriyot bo'limining RIZOGRAF apparatida chop etildi. Toshkent – 2021 y

9. Z.Kusharov. Turli xo'jalik yuritish shakllaridagi qishloq xo'jaligi korxonalarida go'sht ishlab chiqarishning ahamiyati (maqola) "Iqtisodiyot va ta'lim" jurnali, №1, 2021, 248-1241 betlar.

<https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/68>

10. Урманов Н.Т. Моделирование производственной программы по животноводству в сельскохозяйственных предприятиях: Автореф... к.э.н. –Т.: 1989. –23 с.

11. Халиков С. Р. Экономическая эффективность интенсификации производства говядины и пути ее повышения в условиях орошаемого земледелия: Автореф. дис.к.э.н.,–Киев, 1984. –23 с.

12. Хидиров И. Интенсификация производства говядины. –Т.: "Мехнат", 1989. –48 с.

13. Xakimov R. O'zbekiston Respublikasi chorvachilik mahsulotlari bozori va tarmoqda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'nalishlari. Monografiya, –T.: 2005, –126 b.

14. "Zooveterinariya" jurnali: -Toshkent, 2018. №6-7, -B. 5.

15. Stat.uz- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti

ORGANIZATIONAL BEHAVIOR AND BUSINESS PSYCHOLOGY

Melibaeva Gulxon Nazrullaevna,
 Lecturer of Kokand University Uzbekistan
gulhonmelibaeva@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil
Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil
Jurnal soni: 10
Maqola raqami: 13
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.907>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Business psychology, organizational behavior, workplace dynamics, industrial-organizational psychology, human behavior, corporate landscape, multidisciplinary approach, employee well-being and leadership complexity.

Introduction. Understanding the nuances of human behavior inside businesses is critical for long-term success in the complex fabric of the current corporate landscape. This knowledge serves as the cornerstone for the fields of organizational behavior and business psychology, which are closely related. These disciplines explore the intricate interactions between organizational structures that shape our work life and human psychology, providing valuable understanding of the forces that shape both individual and group behavior in the corporate world.¹ Business psychology is a subfield of psychology that focuses on using psychological theories and concepts in the workplace. It is sometimes known as industrial-organizational psychology. Its goal is to raise people's general well-being and productivity in the setting of the organization. Business psychologists work to maximize the human aspect in an organization by investigating issues like job satisfaction, effective leadership, and employee motivation.² They use their knowledge to create plans that encourage a peaceful and effective workplace, which supports both individual and group achievement.

Organizational behavior, a more general topic that includes the study of how individuals and groups act in an organizational environment, is a complement to the area of business psychology.³ This multidisciplinary discipline delves into the intricacies of workplace relationships by utilizing perspectives from management, anthropology, sociology, and psychology. Organizational behavior studies how employee performance and overall organizational success are affected by elements such as corporate culture, communication techniques, and leadership philosophies. For companies looking to comprehend, forecast, and shape employee behavior inside their corporate ecosystems, it acts as a compass.

Organizational behavior and business psychology are becoming more and more important as firms adapt to the constantly shifting global business environment. In an era where technological advancements happen quickly and the composition of our workforces is diverse, these disciplines serve as compass points for companies looking to be resilient and flexible. They offer a prism through which managers may examine and address issues including worker disengagement, disputes at work, and the incorporation of new technology. This investigation of organizational behavior and business psychology is not only a scholarly endeavor but also a necessary practical step for any corporation hoping to prosper in the twenty-first century. This subject challenges us to take a closer look at the complex dance that exists between the organizational structures that support our working life and the human mind. We shall solve the puzzles of worker motivation, team dynamics, and leadership efficacy via the prism of these fields, eventually providing the keys to

ANNOTATION

This article provides a deep dive into the interconnected fields of organizational behavior and business psychology, which explore the intricate dynamics shaping individual and group behavior in the workplace. Business psychology, a subfield of psychology, focuses on applying psychological theories to enhance workplace well-being and productivity. Meanwhile, organizational behavior studies how organizational structures influence employee performance and overall success. Both fields face challenges, including ethical considerations, cultural diversity, and the complexity of leadership. To address these challenges, researchers advocate for interdisciplinary collaboration, methodological advances, and ethical research practices. By navigating these complexities, scholars contribute not only to academic knowledge but also to practical solutions for optimizing organizational performance. In an ever-evolving business environment, understanding human behavior remains paramount for sustained success.

long-term success in the intricate and dynamic world of contemporary business⁴.

The dynamic discipline of business psychology and organizational behavior studies aims to understand the complexities of human behavior in the setting of organizations. But this work is not without its difficulties; scholars in these fields face a wide range of complicated issues that influence the course of their study. Navigating a maze of intricacies is similar to comprehending human behavior in companies. People contribute a wide range of elements to the workplace, including motives, cultural backgrounds, personality traits, and personal experiences.⁵ Creating frameworks and techniques that can adequately represent the depth and variety of these impacts is the difficult part. It becomes difficult to predict and interpret behavior consistently; thus, a multidisciplinary strategy integrating different psychological theories and research methodologies is required.

The fields of business psychology and organizational behavior are by their very nature multidisciplinary, including ideas from management, sociology, psychology, and anthropology. This multidisciplinary approach enhances the depth of study, but it also poses integration issues. The challenge of bringing disparate techniques, theoretical frameworks, and terminology from several fields into alignment is one that researchers must face. To develop a coherent and thorough knowledge of the organizational and psychological processes at work, it is imperative to bridge these multidisciplinary gaps. Measurement problems and subjectivity: The intrinsic subjectivity of human experiences frequently arises during the measuring of psychological variables in business contexts.⁶ It might be difficult to accurately quantify abstract and subjective constructs like organizational commitment, motivation, and job satisfaction. Methodological challenges include avoiding biases and guaranteeing cross-cultural applicability while developing valid and reliable instruments that can capture these subtle characteristics.

Research methodology. The research method was carried out to review the obtainable literature of this work. The study is exclusively based on secondary data. Secondary data has been collected from several sources including relevant books, journals and websites.

Research results. Adaptive Workplace Environments: Rapid developments in technology, market needs, and organizational structures define the modern corporate landscape. Over time, understanding organizational behavior presents obstacles due to these changing contexts. The resource-intensive nature of longitudinal studies and the requirement for research approaches to be flexible in order to capture changes in real time lead to an additional degree of complexity.

¹Adams, J.S. (1963). Towards an understanding of inequity. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67, 422-436

²Aguinis, H., & Kraiger, K. (2009). Benefits of training and development for individuals and teams, organizations and society. *Annual Review of Psychology*, 60, 451-474.

³Allen, R.S., & Montgomery, K.A. (2001). Applying an organizational approach to creating diversity. *Organizational Dynamics*, 30, 149-161

⁴Baron, R.S. (2005). So right is wrong: Group think and the ubiquitous nature of polarised group decision making. In M.P. Zana (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, 37, 219-253

⁵Barrick, M.R., Mount, M.K., & Li, N. (2013). The theory of purposeful work behavior: The role of personality, higher order goals and job characteristics. *Academy of Management Review*, 38, 132-153.

⁶Christensen, L.J., Mackey, A., & Whetten, D. (2014). Taking responsibility for corporate social responsibility: The role of leaders in creating, implementing, sustaining or avoiding socially responsible firm behaviors. *Academy of Management Perspectives*, 28, 164-178.

To guarantee the applicability and relevance of their results, researchers must modify their methodologies to account for the dynamic character of organizations.

Ethical Considerations: Since researching persons in professional settings is a common practice in business psychology and organizational behavior research, ethical issues are brought up. Careful consideration is required for privacy, consent, and potential effects on people or organizations. It is a constant struggle to strike a careful balance between increasing information and protecting people's privacy and well-being. The possible effects of study findings on organizational procedures are likewise ethically significant, necessitating researchers to negotiate a complex ethical terrain.⁷

Globalization and Cultural Diversity: Globalization has converted workplaces into cultural melting pots, bringing together people with varied ideas, communication methods, and work ideals. Cultural differences may have a substantial impact on individual and group behavior, making it difficult to establish universal theories and remedies. Researchers must wrestle with the issue of developing frameworks that are culturally sensitive and usable on a global scale, while also identifying and accepting the cultural variations that define organizational dynamics.

Leadership Complexity: Leadership, as a cornerstone of organizational behavior, is a complicated notion. Personality attributes, scenario variables, and follower expectations all have an impact on the success of leadership styles. Effective leadership research necessitates researchers navigating the complexities of many leadership methods and their differing effects on organizational results. The dynamic nature of leadership roles, in which expectations change over time, hampers efforts to build universally applicable theories even more.

In tackling these difficulties, Business Psychology and Organizational Behavior scholars contribute not just to academic knowledge but also to the creation of practical solutions for firms aiming to maximize their people resources and improve overall performance. As the subject evolves, adopting new approaches, promoting multidisciplinary partnerships, and addressing ethical concerns will be

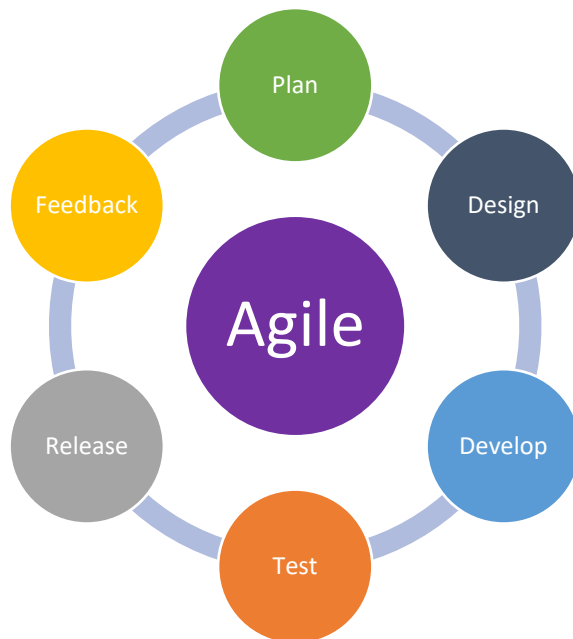
critical to furthering our knowledge of the complex interplay between human psychology and organizational dynamics.

Taking up the problems of Business Psychology and Organizational Behavior research necessitates a diverse strategy that includes methodological advances, multidisciplinary collaborations, and a dedication to ethical research procedures. Here are some potential remedies to the concerns identified. Human Behavior's Multifaceted Nature: Make use of mixed-methods approaches. A more thorough knowledge of human behavior can be obtained by using mixed-methods research designs that integrate quantitative and qualitative methodologies.⁸ This enables researchers to collect both quantitative data for statistical analysis and qualitative insights into behavioral subtleties and context.

Interdisciplinary nature encourages interdisciplinary collaboration. Encourage cross-disciplinary collaboration. Creating multidisciplinary research teams can aid in the integration of varied viewpoints, approaches, and ideas. Joint workshops, conferences, and shared platforms can help to build a more unified knowledge of the complicated interplay between psychology and organizational dynamics.

Subjectivity and measurement create strong measurement instruments Invest in the creation and validation of strong measuring methods that balance reliability and validity. Instruments must be constantly refined to reduce biases and ensure cross-cultural applicability. Furthermore, adopting a triangulation of methodologies, such as combining surveys with in-depth interviews, can give a more thorough perspective of psychological dimensions.

Adopt Agile Research Methodologies in Dynamic Organizational Environments Agile research approaches should be used by researchers to provide for flexibility and response to changes in corporate contexts. Methods for collecting real-time data, such as pulse surveys and feedback systems, can give immediate insights. Access to dynamic, real-world data can also be facilitated by collaboration with organizational partners.

Prioritize ethical considerations ethical education and supervision prioritize continuing ethical training for researchers and ensuring institutional review board monitoring. Transparency in research techniques, explicit communication with participants about the goal and potential consequences of the research, and strict privacy measures can all help to resolve ethical concerns. Researchers should actively collaborate with organizational stakeholders to develop ethical

principles that are consistent with academic rigor as well as organizational ideals.

Globalization and cultural variation: research that is culturally adapted Approaches Create research methods that recognize and appreciate cultural diversity. Participate in cross-cultural cooperation, enlist the help of local researchers or colleagues, and develop research tools to be culturally sensitive.⁹ Researchers can build more generally

⁷ Qodirjon o'g'li B. T., Nazarali o'g'li M. S. FISCAL POLICY AS THE PRIMARY TOOL TO AFFECT THE STRENGTH OF THE CAPITAL MARKETS //QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI. – 2023. – T. 8. – C. 32-35.

⁸ Otto M. et al. THE ROLE OF DIGITAL FINANCE AND TECHNOLOGICAL INNOVATION IN THE GROWTH OF THE GREEN ECONOMY //QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI. – 2023. – T. 7. – C. 19-22.

⁹ Otto M. et al. THE ROLE OF DIGITAL FINANCE AND TECHNOLOGICAL INNOVATION IN THE GROWTH OF THE GREEN ECONOMY //QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI. – 2023. – T. 7. – C. 19-22.

applicable theories and interventions by studying and embracing cultural variations.

Longitudinal and context-specific research on leadership complexity. Conduct longitudinal studies to track the efficacy of leaders over time and in different circumstances. This method can aid in capturing the dynamic nature of leadership roles and their changing influence on organizational results.¹⁰ Furthermore, establishing collaborations with organizations to undertake context-specific studies allows academics to dive further into the complexity of leadership within specific organizational settings.

Business Psychology and Organizational Behavior emerge as critical disciplines for understanding the intricacies of human behavior in the workplace. Business psychology, also known as industrial-organizational psychology, is concerned with using psychological theories to improve well-being and productivity in corporate contexts. A larger field, organizational behavior, investigates how individuals and groups behave inside companies, drawing on concepts from management, sociology, anthropology, and psychology.

Conclusion. As these sectors acquire significance in an era of rapid technology breakthroughs and varied workforces, they act as navigational aids for businesses navigating the ever-changing global environment. The interdisciplinary character of Business Psychology and Organizational Behavior deepens analysis but presents obstacles in merging disparate ideas and approaches. When researching persons in

professional contexts, researchers must contend with quantifying subjective conceptions, adjusting to dynamic organizational situations, and resolving ethical concerns.

The issues extend to the globalization of organizations, where cultural variety impacts behavior greatly, necessitating frameworks that are culturally sensitive as well as generally relevant. The changing nature of leadership roles need sophisticated research for optimal organizational outcomes, adding another degree of complexity. Managing these complications necessitates a planned strategy. Mixed-methods research methodologies, multidisciplinary cooperation, and an ethical commitment provide avenues to a more thorough knowledge. It is critical to be able to adapt research methodologies to changing circumstances, to be culturally sensitive, and to prioritize employee well-being. Leadership development programs that recognize the changing nature of leadership positions help to ensure successful organizational management.

In summary, studying Business Psychology and Organizational Behavior is a practical need for firms seeking to prosper in the twenty-first century. Researchers, practitioners, and leaders must solve issues, embrace novel approaches, and develop a working atmosphere that supports both productivity and the well-being of its members. Finally, understanding the complicated dance between organizational structures and the human mind uncovers the secrets to long-term success in today's changing corporate environment.

Reference:

1. Adams, J.S. (1963). Towards an understanding of inequity. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67, 422-436.
2. Aguinis, H., & Kraiger, K. (2009). Benefits of training and development for individuals and teams, organizations and society. *Annual Review of Psychology*, 60, 451-474.
3. Allen, R.S., & Montgomery, K.A. (2001). Applying an organizational approach to creating diversity. *Organizational Dynamics*, 30, 149-161
4. Baron, R.S. (2005). So right is wrong: Group think and the ubiquitous nature of polarised group decision making. In M.P. Zana (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, 37, 219-253.
5. Barrick, M.R., Mount, M.K., & Li, N. (2013). The theory of purposeful work behavior: The role of personality, higher order goals and job characteristics. *Academy of Management Review*, 38, 132-153.
6. Christensen, L.J., Mackey, A., & Whetten, D. (2014). Taking responsibility for corporate social responsibility: The role of leaders in creating, implementing, sustaining or avoiding socially responsible firm behaviors. *Academy of Management Perspectives*, 28, 164-178.
7. Qodirjon o'g'li B. T., Nazarali o'g'li M. S. FISCAL POLICY AS THE PRIMARY TOOL TO AFFECT THE STRENGTH OF THE CAPITAL MARKETS //QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI. – 2023. – T. 8. – C. 32-35.
8. Nazarali o'g'li M. S. SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES (SMES) IN ASIAN NATIONS CAN BENEFIT FROM

FINTECH'S EFFICIENT SOLUTIONS //World Economics and Finance Bulletin. – 2023. – T. 23. – C. 122-124.

9. Otto M. et al. THE ROLE OF DIGITAL FINANCE AND TECHNOLOGICAL INNOVATION IN THE GROWTH OF THE GREEN ECONOMY //QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI. – 2023. – T. 7. – C. 19-22.

10. Melibaeva Gulxon Nazrullaevna. (2023). AN OVERVIEW OF THE FUNCTION OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN EMPLOYEE PERFORMANCE AND MOTIVATION. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 9(9), 117–121. <https://doi.org/10.54613/ku.v9i9.850>

11. Musabekov Sherali Nazarali. (2023). GOOGLE HRM FUNKSIYALARI HODIMLARGA QOYGAN TALABLARI VA YARATGAM SHAROITLARI HRM DAGI ISHLARINING TAXLILI. *Innovations in Technology and Science Education*, 2(8), 1422–1431.

12. Nazrullaevna, M. G. (2021). Management Mechanisms for Innovative Activities in Economic Systems. *Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance*, 2(11), 31-35.

13. Yusupov Abbosxon Aliyevich. (2023). METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF USING HUMAN RESOURCES IN THE ACTIVITY OF SMALL BUSINESS SUBJECTS. *Intent Research Scientific Journal*, 2(3), 182–187. Retrieved from <https://intentresearch.org/index.php/irsj/article/view/67>

¹⁰ Musabekov Sherali Nazarali. (2023). GOOGLE HRM FUNKSIYALARI HODIMLARGA QOYGAN TALABLARI VA YARATGAM SHAROITLARI HRM DAGI ISHLARINING TAXLILI. *Innovations in Technology and Science Education*, 2(8), 1422–1431.

KORXONALARNI RIVOJLANTIRISH DASTURINI ISHLAB CHIQUISH VA AMALGA OSHIRISHDA INVESTITSIYALARNING ROLI

Mo'minova Kanizaxon Yo'ldashali qizi

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

mominovakaniza@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 14

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.908>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

investitsiya, korxonalar, rivojlantirish dasturlari, innovatsiya, texnologiya, strategiya.

ANNOTATSIYA

Maqolada korxonalarni rivojlantirish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishda investitsiyalarning roli qandayligi, ularni bu jarayondagi ijobiy va salbiy tomonlari haqida so'z yuritiladi. Ushbu mavzu yuzasidan bir qator tadqiqotchilar tomonida olib borilgan ilmiy izlanishlar va ularning tahlili bayon qilinadi. Shuningdek tadqiqotni olib borish jarayonidagi Statistik ko'rsatkichlarni tahlil qilishda O'zbekiston Respublikasining statistika portali statistik ma'lumotlaridan foydalanilgan. Korxonalarni rivojlantirish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishda investitsiyalarning roli qay darajada ekanligini aniqlash maqsadida O'zbekiston hududida faoliyat olib boruvchi korxonalar menejerlarning fikri o'rganilgan. Menejerlarni bu savollarga bergan javoblari maqolaning natijalar qismida bayon qilindi. Maqolaning ohirida muallif tomonidan korxonani rivojlantirishda investitsiyalarning rolini oshirish uchun bir nechta muhim tavsiyalar berib o'tilgan.

Kirish. O'tgan yillar davomida korxonalarining o'sishi va rivojlanishini rag'batlantirish uchun turli tashabbus va yondashuvlar qo'llanildi. XX asr boshlarida mamlakatlar sanoatlashtirishga e'tibor qarata boshlashdi, hukumatlar infratuzilma, ishlab chiqarish tarmoqlari va inson kapitalini rivojlantirishga sarmoya kiritishga boshlashdi. Investitsiyalar tadbirkorlik sub'yektlarining o'sishini qo'llab-quvvatlash, innovatsiya va tadbirkorlikni rag'batlantirish, yangi ish o'rinlarini yaratish uchun zarur moliyaviy resurslarni taqdim etadi. Korxonaning investitsiya faoliyati uning natijalari va rivojlanish maqsadlari bilan belgilanadi, shuningdek, uning ishlab chiqarish faoliyatining kelajakdagi imkoniyatlarini belgilaydi¹.

Individual darajada, investitsiyalar tadbirkorlarga o'z bizneslarini boshlash yoki kengaytirish uchun yordam beradi. Bu aholi va ularning oilalari uchun yangi ish o'rinlari, daromadlar va turmush darajasini oshirishga olib keladi.

Jamoa darajasida korxonalarni rivojlantirish dasturlariga investitsiyalar ijtimoiy hamjihatlikka va qashshoqlikni kamaytirishga yordam beradi. Mahalliy tadbirkorlikni rag'batlantirish orqali ushbu dasturlar iqtisodiy zarbalarga dosh berishga qodir bo'lgan barqaror jamoalarni shakllantirishga yordam beradi.

Milliy nuqtai nazardan, korxonalarni rivojlantirish dasturlariga investitsiyalar yanada kengroq iqtisodiy ta'sir ko'rsatadi. Kichik va o'rta korxonalar yangi ish o'rinlari yaratish, innovatsiyalar va iqtisodiy o'sishga katta hissa qo'shmoqda.

Investitsiyalar va tadbirkorlikni rivojlantirish sohasidagi nufuzli shaxslardan biri Bangladeshda Grameen bankiga asos solgan Muhammad Yunusdir. Yunus mikromoliyalash tushunchasini kiritdi, aholining kam ta'minlangan qatlamiga o'z biznesini boshlash imkoniyatini berish uchun kichik kreditlar beradi. Uning sa'y-harakatlari barqaror va inkluziv rivojlanishni yaratish uchun investitsiyalar salohiyatini namoyish etdi².

Korxonalarni rivojlantirish dasturlariga investitsiyalar o'z navbatida ham ijobiy ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Korxonalarni rivojlantirish dasturlariga investitsiyalarning ijobiy ta'siridan biri bu yangi ish o'rinlari yaratishdir. Investitsiyalar o'sish salohiyati yuqori bo'lgan sanoat va tarmoqlarga kiritilsa, yangi ish o'rinlari yaratiladi. Bu nafaqat ishsizlik darajasini pasaytiradi, balki qashshoqlikni kamaytirish va iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirishga ham hissa qo'shadi. Bundan tashqari, investitsiyalar innovatsiyalar va texnologiyalar transferini rag'batlantirishi mumkin. Korxonalar moliyalashtirilsa, ular tadqiqot va ishlanmalarga sarmoya kiritishlari, yangi texnologiyalarni o'zlashtirishlari va mahsulot yoki xizmatlarini yaxshilashlari mumkin. Bu raqobatbardoshlik, mahsuldorlik va yangi bozorlarga kirish qobiliyatini oshirishga olib keladi.

Kiritilishi mumkin bo'lgan investitsiyalarning salbiy tomoni shundaki, investitsiyalar ba'zan ijtimoiy va ekologik nuqtai nazardan ko'ra foyda olishni birinchi o'ringa qo'yishi mumkin. Bu mehnatni ekspluatatsiya qilish yoki atrof-muhitning vaqt o'tishi bilan

yomonlashuvi kabi axloqsiz amaliyotlarga olib kelishi mumkin. Yana bir mumkin bo'lgan salbiy jihat - bu tashqi investitsiyalarga haddan tashqari ishonish xavfi hisoblanadi. Bunda rivojlanayotgan mamlakatlar xorijiy kapitalga qaram bo'lib qolishlari mumkin, bu esa ularni o'zgaruvchan global moliyaviy bozorlar oldida zaif holga keltiradi. Mahalliy investitsiya salohiyatini rivojlantirish va mahalliy investorlarning korxonalarni rivojlantirishga hissa qo'shishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Kemerovo davlat universiteti filiali Novokuznetsk instituti kafedra mudiri Nikolay Inokentievich Novikov hamda shu universitet o'qituvchisi Galina Vasilevna Novikova tomonidan yozilgan "Korxonani rivojlantirish dasturini amalga oshirishda investitsiyalarning roli va ularning shakllanishi" ushbu maqolada korxonalarni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda investitsiyalarning ahamiyati haqida so'z yuritiladi³.

Maqolada investitsiya jarayoni tadbirkorlik sub'yektlarining rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishi, ularning mablag'larini shakllantirishga xizmat qilishi ta'kidlangan. Shuningdek, ular korxonalarining investitsiya faoliyati uchun amortizatsiya ajratmalarining rolini muhokama qiladi. Mualliflar tadqiqotlari davomida investitsiyalarni shakllantirish manbalarini taqdim etadilar va korxonalarining o'z mablag'lari hisobidan investitsiyalarni shakllantirishning asosiy manbai sifatida amortizatsiya fondining ahamiyatini ko'rib chiqadilar. Ularni fikricha "amortizatsiya siyosatini takomillashtirish maqsadida mahsulot, ish, xizmatlarni sotishdan tushgan tushumning bir qismini uni bankdagi hisob raqamiga kelib tushgan paytdagi korxonaning markazlashgan amortizatsiya hisobiga o'tkazish maqsadga muvofiq bo'lar edi. amortizatsiya mablag'larini bank hisobvarag'ida saqlash tartibi depozit hisobvarag'iga o'xshash bo'lishi kerak. Ushbu taklifni amalga oshirish mahsulot va xizmatlarni sotishdan olingan har bir rubldan hisoblangan amortizatsiya miqdoriga teng bo'lgan tegishli ulushni ushlab qolishni ta'minlaydi."

Maqolada ta'kidlanishicha, ko'pchilik sanoat korxonalari eskirgan uskunalar muammosiga duch kelmoqdalar, bu esa korxonalarining asosiy fondlari ishonchligining yuqori darajada eskirishiga va yomonlashishiga olib keladi. Mualliflar rivojlanayotgan korxonalar uchun investitsiyalarni jalb qilish va investitsiya faoliyati jarayonida moliyaviy muvozanatni saqlash zarurligini ta'kidlaydilar⁴.

A.Zigunova va N.Shevkunovlar tomonidan yozilgan "Transporting iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash tizimida korxonaning investitsiya siyosati" nomli maqolada korxonaning izchil rivojlanishi uchun moddiy bazani yaratish jarayonida transport va investitsiyalarning iqtisodiy xavfsizligining va o'zaro bog'liqligini o'rganadilar.

Mualliflarni fikricha, "Investitsiyalar moddiy-texnika bazasini yangilashga, ishlab chiqarish hajmini oshirishga va faoliyatning yangi turlarini rivojlantirishga yordam beradi, bu esa o'z navbatida korxonaning yuqori iqtisodiy xavfsizligini ta'minlaydi." Maqolada

¹ Роль инвестиций и их формирование для реализации программы развития предприятия. Новиков Н.И.2014

² <https://www.britannica.com/topic/Grameen-Bank>

³ "Korxonani rivojlantirish dasturini amalga oshirishda investitsiyalarning roli va ularning shakllanishi" Galina Vasilevna Novikova

⁴ Роль инвестиций и их формирование для реализации программы развития предприятия. Новиков Н.И.2014

korxonadan tashqi manbalardan investitsiyalarni jalb qilishning turli usullari, masalan, banklardan kreditlar olish, garovga qo'yilgan kreditlash, biznes sheriklari va boshqa tashkilotlardan jalb qilingan mablag'lar, shuningdek, davlat-xususiy sheriklik va boshqa vositalar orqali maqsadli moliyalashtirish imkoniyatlari haqida bayon qilingan.

Mualliflarning ta'kidlashicha, samarali investitsiya siyosati korxonaning strategik rivojlanishi va iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlashning asosi hisoblanadi. Investitsiya faoliyati samaradorligini baholashning turli usullari, shu jumladan statik va dinamik usullar tasvirlangan. Statik usullarda pul qiymatining vaqt o'tishi bilan o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hisobga olinmaydi, dinamik usullar esa bu omillarni hisobga oladi. Mualliflar dinamik usullardan foydalanishni tavsiya etadilar, masalan, sof joriy qiymat, diskontlangan to'lov muddati, daromadning ichki darajasi va shu kabilar. Mualliflar korxonaning investitsiya siyosatini shakllantirish murakkab jarayon bo'lib, tashqi va ichki muhitni tahlil qilishni, investitsiyalarning ustuvor yo'nalishlarini tanlashni va baholashning samarali usullaridan foydalanishni talab qiladi, degan xulosaga kelishadi⁵.

Tadqiqotchilar Gennadiy Aleksandrov va Galina Skvortsova tomonidan yozilgan "Korxonalarning investitsion jozibadorligi va sanoat mintaqalarining barqaror rivojlanishi" nomli maqolada barqaror rivojlanish uchun iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik muammolarni muvozanatli hal etish zarurligini ta'kidlaydilar. Mualliflar maqolada korxonalarning investitsion jozibadorligiga ta'sir qiluvchi iqtisodiy, ma'muriy, huquqiy, resurs, texnik, ijtimoiy va ekologik xarakterdagi cheklovlar va tahdidlarni diagnostika qilish va baholashning universal usulini taklif qiladilar. Shu bilan bir qatorda maqolada, ekologik, ijtimoiy va siyosiy muammolarning iqtisodiy ta'sirini baholash muammolari, shuningdek, keng ko'lamli migratsiya va mojarolar xavfi muhokama qilinadi.

Mualliflarning qayd etishicha, "barqaror rivojlanishga erishish uchun iqtisodiy o'sish, ijtimoiy taraqqiyot va atrof-muhit sifatini muvozanatlash zarur. Investitsiyalarning ijobiy qaytishini ta'minlash uchun korxonalarda barqaror amaliyotlarni joriy etish muhimligi" ta'kidlanadi. Maqolada mintaqaviy darajada korxonalarning investitsion jozibadorligini belgilovchi omillarni diagnostika qilish va baholash metodologiyasi va usuli taklif qilingan. Mualliflar investitsiyalar hududni barqaror rivojlanishga o'tkazishga qaratilgan bo'lishi kerak, deb faraz qiladi va bu sohada adekvat investitsiya qarorlarini qabul qilish usulini taklif qiladi⁶.

Tadqiqot metodologiyasi. Korxonalarni rivojlantirish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishda investitsiyalarning roli haqida bir

qancha ilmiy tadqiqotchilarning tadqiqot materiallari o'rganildi va tahlil qilindi.

Statistik ko'rsatkichlarni tahlil qilishda O'zbekiston Respublikasining statistika portali statistik ma'lumotlaridan foydalanildi hamda taqqoslash, qiyoslash va so'rovnomalar o'tkazish metodlaridan keng foydalanildi.

Korxonalarni rivojlantirish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishda investitsiyalarning roli qay darajada ekanligini aniqlash maqsadida O'zbekiston hududida faoliyat olib boruvchi korxonalar menejerlarning fikri o'rganildi. Ularga quyidagi savollar bilan murojat qilindi.

1. Sizning biznesingiz qaysi turdagi investitsiyalarni (moliyaviy, moddiy, nomoddiy) eng ustuvor deb hisoblaydi?
 2. Investitsiya dasturlarini amalga oshirishda qanday qiyinchiliklarga duch kelasiz?
 3. Korxonani rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishga sarmoya kiritishdan qanday foyda ko'rasiz?
 4. Korxonani rivojlantirish dasturlariga sarmoya kiritish qaroriga qanday omillar ta'sir qiladi?
 5. So'nggi yillarda korxonani rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishga kiritgan sarmoyalaringiz qanchalik muvaffaqiyatli bo'ldi?
- Anketa yopiq savollarni o'z ichiga oladi. So'rovdan to'plangan ma'lumotlar muallif tomonidan statistik dasturiy ta'minot yordamida tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari. Jahon tajribasidan ma'lumki, investitsiyalar iqtisodiyotga turlicha shaklda, ya'ni tadbirkorlikning bevosita investitsiyasi shaklida yoki kredit, moliyaviy investitsiya shakllarida qo'yilishi mumkin. Respublikamiz iqtisodiyotiga jalb qilingan investitsiyalarning aksariyat qismini hukumat kafolati asosida kiritilgan chet el kredit liniyalari tashkil etadi. Bugungi kunda respublikamiz iqtisodiyotiga bevosita ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan, erkin, xususiy xorij kapitalini jalb etish samaralidir.⁷ Respublika iqtisodiyotiga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish faoliyati samaradorligini oshirish, xorijiy investorlarni mamlakatimiz imkoniyatlari va salohiyati to'g'risida xabarador qilish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va o'zlashtirish sohasida davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, mahalliy ijro hokimiyati organlari faoliyatini muvofiqlashtirishni yaxshilash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29-apreldagi PQ-4300 sonli "Respublika iqtisodiyotiga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi.

(1-jadval)

Asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi (mlrd.so'm)⁸.

Klassifikator	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Jami
O'zbekiston Respublikasi	54,4	47,3	42	29,3	40,8	38	40,6	292,4
Qoraqalpog'iston Respublikasi	35,2	62,8	37,9	34,3	39,1	39,9	38	287,2
Andijon viloyati	67,6	65,6	47,8	38,2	47,6	37,4	36,1	340,3
Buxoro viloyati	39,5	20,6	35,5	28,9	38,3	31	32,6	226,4
Jizzax viloyati	62,9	55,4	44,3	22,5	20,9	32,2	33,4	271,6
Qashqadaryo viloyati	53,5	39,1	33,6	22,2	21,6	32,7	38,3	241
Navoiy viloyati	50	46,5	37,1	15,7	25,8	28,6	38,8	242,5
Namangan viloyati	50,9	49,9	29,7	29,4	41,9	36,7	38,4	276,9
Samarqand viloyati	76,3	68,4	57,5	38,5	53	41	32,5	367,2
Surxondaryo viloyati	58,7	50	34,9	15,7	23,7	29,4	33	245,4
Sirdaryo viloyati	41,2	38,7	34,9	20,4	29,9	19,6	10,8	195,5
Toshkent viloyati	58,6	51,4	51	38,6	51,6	45,4	46,5	343,1
Farg'ona viloyati	61,8	67,9	46,1	34,7	43,3	41,7	38	333,5
Xorazm viloyati	70,5	64,5	49,1	32,8	41,2	45,8	48,3	352,2
Toshkent shahri	56,1	52,8	49,7	36,6	54	44,7	55,1	349

⁵ Enterprise's investment policy in the system of ensuring economic security of transport. A. Ziginova, N. Shevkunov. 2020.

⁶ Investment attractiveness of enterprise and sustainable development of industrial region. G. Aleksandrov.

G. Skvortsova. 2021.

⁷ Ishlab chiqarish tarmoqlari samaradorligini oshirishda investitsiyalardan foydalanishning nazariy va iqtisodiy asoslari. Sh.Z. Safoevna, B.D. Olimovna.2022.

⁸ O'zbekiston Respublikasining statistika portali.

Yuqoridagi (1-jadvalda) O'zbekiston Respublikasiga 2016-2022-yillar mobaynida xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi haqida ma'lumotlar viloyatlar kesimida keltirib o'tilgan. Unga ko'ra 2016-2022-yillar oralig'ida Sirdaryo viloyatiga jami 195,5 mlrd.so'mlik,

Buxoro, Qashqadaryo, Navoiy, Surxondaryo viloyatlariga 226-246 mlrd.so'mlik, Andijon, Farg'ona, Toshkent, Xorazm, Samarqand viloyatlari hamda Toshkent shaharlarida 334-367 mlrd.so'mlik investitsiyalar kiritilgan.

(2-jadval)

Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi (mlrd.so'm).

Klassifikator	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	189,8	623,5	5496,2	6739,9	7659,4	5067
Tog`-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash	9735,5	7452	15112,2	15313,7	13781,3	13044,9
Ishlab chiqarish sanoati	2533,5	6003,9	28125,2	38845,5	36283,1	45376,7
Qurilish	12,1	91,4	3575,2	4100,6	5744	5336,3
Professional, ilmiy va texnik faoliyat	10,2	260,1	529,9	725,6	1569,8	1665,5
Boshqarish bo'yicha faoliyat va yordamchi xizmatlar ko'rsatish	7,1	23,9	134,1	451,7	251	201,3
Davlat boshqaruvi va mudofaa; majburiy ijtimoiy ta'minot	99	139,5	1035,7	591,2	83,1	324,7
San'at, ko'ngil ochish va dam olish	0,7	1005,5	1701,4	85,6	336,2	607,3
Boshqa turdagi xizmatlar ko'rsatish	11,1	5,2	29,9	531	1970,5	460,1
Elektr, gaz, bug` bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash	391,1	10546	16883,3	7139,6	12670,5	16651,8
Suv bilan ta'minlash; kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilitatsiya qilish	277,4	855,7	1138,6	988,2	1615,4	2547,3
Axborot va aloqa	1490	430	1351,2	1765,4	2121,5	1505,8
Moliyaviy va sug`urta faoliyati	2,2	5,8	8,2	38,4	479	1182,5
Tashish va saqlash	1463,8	1654	3615,8	3192,5	6996,5	7135,1
Yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	23,7	8,2	1489,6	844,4	2301,9	537,4
Ugurji va chakana savdo; motorli transport vositalari va mototsikllarni ta'mirlash	68,4	615,2	2649,8	4232,8	3520,1	3010,7
Ko'chmas mulk bilan operatsiyalar	174,4	167,9	665,2	2063,2	975	5331,2
Ta'lim	141,2	32	39,9	286,4	331	472,6
Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish	515,4	234,6	1855,8	1823,1	2681,9	3406

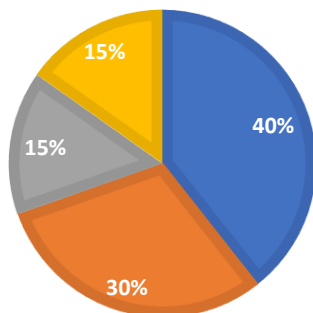
Yuqoridagi (2-jadvalda) O'zbekistondagi iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi ko'rsatib o'tilgan. Unga ko'ra 2017-2022-yillar oralig'ida eng kam ya'ni 1069-1303 mld.so'mlik investitsiyalar boshqarish bo'yicha faoliyat va yordamchi xizmatlar ko'rsatish hamda ta'lim sohasini rivojlantirish uchun jalb qilingan. Investitsiyalarni jalb qilish va kredit hajmi bo'yicha yuqori o'rinlarda turgan tog`-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash sohasiga 74439,6 mlrd.so'm, ishlab chiqarish sanoatiga 157167,9 mlrd.so'mlik investitsiya va kreditlar jalb qilingan⁹.

Mamlakatimizda ishlab chiqarish sanoatini rivojlantirish uchun korxonalar va tashkilotlarga kiritilayotgan bunday ko'p miqdordagi investitsiyalar ularni faoliyatini takomillashtirishda qay darajada muvaffaqiyatli bo'lganligini aniqlash maqsadida, O'zbekiston Respublikasida faoliyat ko'rsatuvchi 33 ta korxonalar tanlab olindi hamda korxonalar menejerlariga so'rovnomalar yuborildi. Anketa yopiq savollarni o'z ichiga oladi. So'rovdan to'plangan ma'lumotlar statistik dasturiy ta'minot yordamida tahlil qilinib, ulardan quyidagicha natijalar olindi.

⁹ O'zbekiston Respublikasining statistika portali.

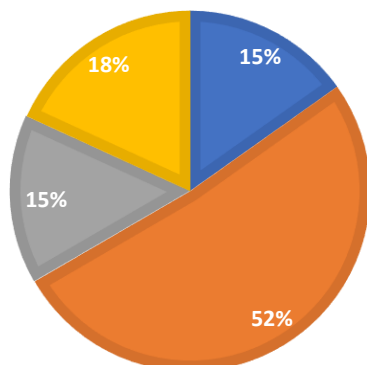
Sizning biznesingiz qaysi turdagi investitsiyalarni (moliyaviy, moddiy, nomoddiy) eng ustuvor deb hisoblaydi? 33 ta so'rovnoma

- Moliyaviy investitsiyalar (aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa moliyaviy vositalarga investitsiyalar)
- Moddiy investitsiyalar (uskunalar, ko'chmas mulk, boshqa moddiy aktivlarga investitsiyalar)
- Nomoddiy investitsiyalar (ilmiy-tadqiqot, kadrlar tayyorlash, brendingga investitsiyalar)
- Barcha turdagi investitsiyalar

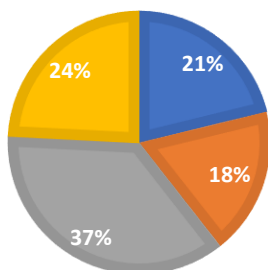
Investitsiya dasturlarini amalga oshirishda qanday qiyinchiliklar duch kelasiz? 33 javob

- Moliyalashtirishning yetishmasligi
- Investitorlarni topish va jalb qilishdagi qiyinchilik
- Investitsiyalar bilan bog'liq yuqori risklar
- Investitsiyalarni samarasiz boshqarish

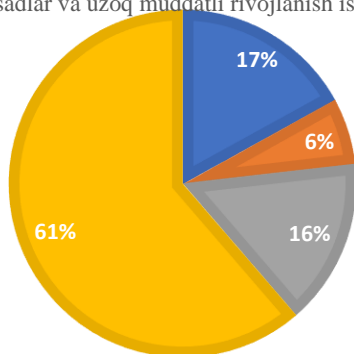
Korxonani rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishga sarmoya kiritishdan qanday foyda ko'rasiz? 33 ta javob

- Raqobatbardoshlik va bozor ulushini oshirish
- Operatsion samaradorligini oshirish va xarajatlarni kamaytirish
- Ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va ishlab chiqarish hajmini oshirish
- Mahsulot yoki xizmatlar sifatini oshirish va mijozlar ehtiyojini qondirishni oshirish

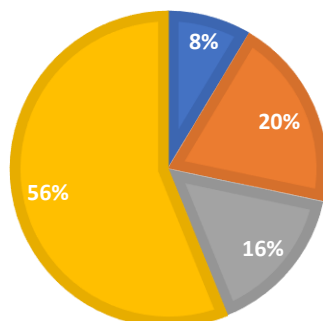
Korxonani rivojlantirish dasturlariga sarmoya kiritish qaroriga qanday omillar ta'sir qiladi? 33 ta javob

- Korxonaning hozirgi moliyaviy holati
- Bozor tendentsiyalari va raqobat muhiti
- Texnologik innovatsiyalar va avtomatlashtirish imkoniyatlari
- Strategik maqsadlar va uzoq muddatli rivojlanish istiqbollari

So'nggi yillarda korxonani rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishga kiritgan sarmoyalaringiz qanchalik muvaffaqiyatli bo'ldi? 33 ta javob

- Ular bizning kutganimizdan oshib ketdi va sezilarli natijalarga erishdi.
- Ular juda muvaffaqiyatli bo'lib chiqdi va belgilangan maqsadlarga erishishga olib keldi
- Ular qisman muvaffaqiyatli bo'ldi, lekin hamma loyihalar ham mo'ljallangan natijalarga erisha olmadi
- Ular muvaffaqiyatsiz bo'ldi va kutilgan daromad keltirmadi

10

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, investitsiyalar korxonalarni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Investitsiyalar yangi ish o'rinlari yaratish, innovatsiyalar va texnologiyalar transferiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Korxonani rivojlantirish uchun kiritilgan investitsiyalar uni ishlab chiqarish faoliyatining kelajakdagi imkoniyatlarini belgilaydi. Korxonalarni rivojlantirish dasturlariga investitsiyalar ta'sirini individual, jamoa va milliy darajalarda ko'rish mumkin. Investitsiyalar tadbirkorlarga o'z bizneslarini boshlash va kengaytirish uchun imkoniyat yaratadi. Shu bilan bir qatorda mamlakatda istiqomat qiluvchi aholini bandlik darajasini oshirishga va turmush faoliyatini yaxshilashga olib keladi. Korxonalarni rivojlantirish dasturlariga investitsiyalar o'z navbatida ham ijobiy ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Korxonalarni rivojlantirish dasturlariga investitsiyalarning ijobiy ta'siridan biri bu yangi ish o'rinlari yaratishdir. Kiritilishi mumkin bo'lgan investitsiyalarning salbiy tomoni esa, investitsiyalar ba'zan ijtimoiy va ekologik nuqtai nazardan ko'ra foyda olishni birinchi o'ringa qo'yishidir. Bu mehnatni ekspluatatsiya qilish yoki atrof-muhitning vaqt o'tishi bilan yomonlashuvi kabi axloqsiz amaliyotlarga olib kelishi mumkin.

Korxonani rivojlantirishda investitsiyalarning rolini oshirish uchun aniq rivojlanish strategiyasi, investorlar bilan uzoq muddatli munosabatlar o'rnatish, innovatsiyalarga sarmoya kiritish va sotish bozorlarini kengaytirish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Investitsiyalarni jalb qilishdan oldin korxonani rivojlantirishning aniq strategiyasini ishlab chiqish kerak. U kelajak uchun maqsadlar, rejalar va prognozlarini o'z ichiga olishi kerak. Bu investorlarga biznes qanday imkoniyatlarni taqdim etishini va investitsiya orqali qanday natijalarga erishish mumkinligini tushunishga yordam beradi. Shuningdek investorlar bilan ishonchli munosabatlar o'rnatish va hamkorlikning butun davri davomida ular bilan aloqani saqlab turish muhim hisoblanadi. Buning uchun investorlarga moliyaviy natijalar, maqsadlarga erishish va investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha rejalar haqida muntazam hisobot berish ishonchni saqlash va hamkorlikni mustahkamlashga yordam beradi.

Korxonani raqobatbardoshligini oshirish uchun innovatsiyalar va texnologik rivojlanishga investitsiya kiritish darkor. Ishlab chiqarish faoliyati jarayonida yangi texnologiyalardan foydalanish, jarayonlarni avtomatlashtirish va innovatsiyalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi, bu esa ko'proq

¹⁰ Statistika ko'rsatkichlar muallif tomonidan tayyorlandi.

investorlar e'tiborini jalb qiladi. Korxonani rivojlantirishda sotish bozorlarini kengaytirish imkoniyatlarini ham hisobga olish kerak. Investitsiyalar marketing tadqiqotlari, yangi mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqish, shuningdek, yangi mijozlar va sheriklarni jalb qilishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Savdo bozorlarini kengaytirish savdo hajmini oshirishga yordam beradi va korxonaning barqaror o'sishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Роль инвестиций и их формирование для реализации программы развития предприятия. Новиков Н.И.2014.
2. Enterprise's investment policy in the system of ensuring economic security of transport. A Zigunova , N Shevkunov. 2020.
3. Investment attractiveness of enterprise and sustainable development of industrial region. G. Aleksandrov, G. Skvortsova. 2021.

Foydalanilgan internet saytlari.

1. O'zbekiston Respublikasining statistika portali-
[https://.stat.uz](https://stat.uz)

Korxonani rivojlantirishda investitsiyalarni rolini oshirish bu doimiy jarayon hisoblanadi. Bu korxonani rahbari va menejerlaridan investor ishonchini saqlab qolish, taraqqiyotni namoyish etish va bozor sharoitlariga moslashish uchun doimiy harakat talab qiladi. Ushbu tavsialarni umumiy investitsiya strategiyaga kiritish orqali investitsiyalarning kompaniyani rivojlanishidagi rolini oshirish va uning uzoq muddatli muvaffaqiyat imkoniyatlarini yaratish mumkin.

4. Ishlab chiqarish tarmoqlari samaradorligini oshirishda investitsiyalardan foydalanishning nazariy va iqtisodiy asoslari. Sh.z. Safoevna, B.D. Olimovna. 2022
5. Investitsiya faoliyatining iqtisodiy mohiyati va uning xususiy sektordagi o'rni. R.X. Saidakbarov.2023.
6. Xorijiy investitsiyalarning milliy iqtisodiyotini rivojlantirishda tutgan o'rni va ahamiyati. Mamatov Sirojiddin Asomiddinovich. 2021

2. So'rovnomani yaratish uchun statistik dasturiy ta'minot-
<https://docs.google.com>
3. O'zbekiston qonunchiligi-<https://lex.uz>

QISHLOQ XO'JALIGI KORXONALARI FAOLIYATINI BOSHQARISHDA LOGISTIKA AXBOROT TIZIMLARINI JORIY ETISH MEKANIZMLARI

Nazarov Husanbek Avazbek o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti,
Oziq ovqat texnologiyasi va muhandisligi xalqqaro instituti o'qituvchisi
E-mail: xusanbeknazarov13@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil
Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil
Jurnal soni: 10
Maqola raqami: 15
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.909>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Logistika, logistika axborot tizimlari,
logistika axborot tizimi tashkiliy tuzilmasi,
logistika jarayonlari, transport, ombor
operatsiyalari, zaxirani boshqarish,
yuklarni tashish operatsiyalari, axborot
kommunikatsiya ta'minoti.

ANNOTATSIYA

Ilmiy maqolada logistika axborot tizimlari tushunchasi, qishloq xo'jaligi korxonalarida logistika axborot tizimlarini joriy etish, logistika axborot tizimlari qanday asosiy vazifalarni bajarishi kerakligi, logistika axborot tizimining tashkiliy tuzilmasi, axborot logistika tizimlari qanday talablarga javob berishi, logistika operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha qishloq xo'jaligi korxonalarini harakatlarining asosiy yo'nalishlari hamda logistika axborot tizimi qanday imkoniyatlarni yaratishi keng yoritib berilgan.

Kirish. Logistika axborot tizimlari, bozor mexanizmining muhim qismi bo'lib, moddiy, moliyaviy va axborot oqimlaridan samarali foydalanish orqali bozor ishtirokchilari manfaatlarini amalga oshirish va uyg'unlashtirish uchun yaratilgan. Logistika axborot tizimlarini shakllantirish, boshqarish jarayonlari va ularning faoliyatining iqtisodiy mexanizmi ularni doimiy ravishda takomillashtirishni talab qiladi. Logistika axborot tizimlarini, bir tomondan asosiy logistika qoidalariga (izchillik, ratsionallik va aniq hisoblash) asoslangan korxonada axborot resurslarini boshqarish tizimi, ikkinchi tomondan logistika menejmentini qo'llab-quvvatlovchi funksiyasi yoki funksional sohasi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Ushbu ikki yondashuv qaramaqarshi emas va so'zning keng va tor ma'nosida axborot logistikasining ta'riflari sifatida talqin qilinishi mumkin.

Mamlakatimizda ijtimoiy iqtisodiy masalalar va vazifalarni hal etishda raqamlashtirish va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini ahamiyatini muhimligini e'tiborga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston 2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish choratadbirlari to'g'risidagi Farmoni (O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivoj, 2022), O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi davlat boshqaruviga raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat hamda axborot tizimlarini joriy etish bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risidagi Farmoni (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5598-so, 2018), O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish choratadbirlari to'g'risidagi qarori (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5598-so, 2018), O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida raqamli infratuzilmani yanada modernizatsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risidagi (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4699 so, 2020) qarorlari qabul qilingan bo'lib, korxonalarda logistika axborot tizimlarini keng joriy etishga huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Raqamli texnologiyalarni logistika axborot tizimiga joriy etish, AKTDan milliy iqtisodiyotimizning turli sohalarida foydalanish muammolari yetakchi iqtisodchi olimlar va mutaxassislar, iqtisodiy informatika va avtomatlashtirilgan boshqaruv axborot tizimlari sohasida bir qator iqtisodchi olimlarning fikrlari keltirilib o'tilgan.

I.I.Sidorov logistika axborot tizimlariga quyidagicha ta'rif keltirgan, logistika axborot tizimlari, birinchi navbatda, korxonani boshqarishga logistika yondashuviga asoslanadi, uning moddiy resurslar harakatining an'anaviy boshqaruvidan tubdan farqiyetkazib berish, ishlab chiqarish va sotish jara- yonining oqimga yo'naltirilgan ifodasidir (Istamovich S. B., 2023).

S.I.Kolesnikov fikriga ko'ra logistika menejmenti korxonada resurslari va ta'minot, ishlab chiqarish va marketing jarayonlarini taqdim etishga ma'lum tarkibiy yondashuvni talab qiladi. Korxonada mahsulot ishlab chiqarish va sotish siklining barcha bosqichlarida iste'molchi, ishlab chiqaruvchi va resurslar yetkazib beruvchini

bog'laydigan moddiy va axborot oqimlari tizimi sifatida qaralad (Istamovich S. B., 2023).

R.Ballou bergan ta'rifiga ko'ra logistika menejmentini joriy etish korxonaga ishlab chiqarish, yetkazib berish va sotish jarayonida zarur bo'lgan barcha turdagi materiallar, butlovchi qismlar va tayyor mahsulotlar zaxiralarini sezilarli darajada qisqartirish, aylanma mablag'lar aylanmasini tezlashtirish, ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish imkonini beradi. (Avazbek O'g'li, N. X, 2019)

O. Novikov fikricha korxonalariga logistika axborot tizimlarini joriy etishda dasturiy mahsulot- larni muvaffaqiyatli ishlashi, xodimlarni o'qitish va texnik xizmat ko'rsatish uchun katta miqdordagi xarajatlarni talab qiladi (Nazarov , 2023).

B.Sergeyev tomonidan berilgan ta'rifga ko'ra ishlab chiqarishning aksariyat qismida logistika ti- zimlari korxonalar mavjud emas, ba'zi hollarda qayta qurishdan oldingi davrda yaratilgan zaxiralarni boshqarish tizimlari mavjud. Ushbu tizimlar logistikaning klassik kontseptsiyasiga asoslanadi. (Maxkamovich A. A., Avazbek O'g'li N. X. , 2023)

Z.Satskaya fikriga ko'ra logistika axborot tizimlarini joriy etishda korxonada axborot-logistika tizimi yopiq emas, u korxonaning tashqi muhiti va korxonaning umumiy axborot tizimi uchun yopiq hisoblanadi. (Сацкая З., 2000)

B.Plotnik ishlab chiqarishning aksariyat qismida logistika tizimlari korxonalar mavjud emas, Ba'zi hollarda qayta qurishdan oldingi davrda yaratilgan zaxiralarni boshqarish tizimlari mavjud. Ushbu tizimlar logistikaning klassik kontseptsiyasiga asoslanadi. (Плоткин Б.К, 1991)

M.Makarenko logistika tizimlarini rivojlantirish bosqichlaridan tashqari, logistika kontseptsiyasining o'zi evolutsiya bosqichlarini va logistika tizimlarining samaradorligi mezonlarini qayd etish kerak. Ma'lumki, logistika boshqaruvining iqtisodiy samarasi o'zaro kelishuvlardan foydalanishdan kelib chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida monografik tahlil hamda ekspert va tizimli tahlil usullaridan foydalangan holda korxonalarda logistika axborot tizimlarini joriy qilish bo'yicha, logistika operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha korxonalar harakatlarining asosiy yo'nalishlari, logistika axborot tizimlarini shakllantirish va boshqarish jarayonlari va ularning faoliyatidan kelib chiqib qishloq xo'jaligida axborot telekommunikatsiya mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar tayyorlandi.

Tahlil va natijalar

Birinchi holda, axborot logistikasi logistika menejmentining funksional sohasini yoki logistikaning umumiy nazariyasini ta'minlaydi. Uni o'rganish obyektini moddiy oqimlarga hamroh bo'lgan axborot oqimlari bo'lib, asosiy maqsad logistika tizimlarini kerakli vaqtda, kerakli hajmda, kerakli joyda va maqbul xarajatlar va ma'lumot bilan ta'minlashdir. Ikkinchi holda, axborot logistikasi – bu logistika

qoidalariga (ratsionallik, o'z vaqtida, aniq hisoblash) asoslangan holda butun tashkilotga ma'lumot beradigan tizim hisoblanadi.

Logistika axborot tizimlari quyidagi asosiy vazifalarni bajarishi kerak:

- logistika tizimining boshqaruv organlarini buyurtmaning harakati haqida doimiy ishonchli ma'lumotlar bilan ta'minlashi kerak;
- korxonaning funksional bo'linmalari xodimlarini doimiy ravishda haqiqiy vaqtida ta'minot zanjiri bo'ylab mahsulotlarning harakati haqidagi ma'lumotlar bilan ta'minlashi zarur;
- boshqaruv uchun investitsiya qilingan mablag'lardan foydalanish to'g'risidagi ma'lumotlarning shaffofligini ta'minlash;
- korxonani strategik rejalashtirish uchun axborotlar bilan doimiy ta'minlash;
- iste'molchilar buyurtmalarini bajarish muddatlarini baholash imkoniyatini ta'minlash;
- korxonada resurslarini qayta taqsimlash imkoniyatini ta'minlash;
- logistika biznes jarayonlarini optimallashtirish orqali korxonaning rentabelligini ta'minlash.

Logistika axborot tizimlari logistika jarayonlarini boshqarish uchun avtomatlashtirilgan axborotlar tizimlaridir.

Shunday qilib, logistika axborot tizimlarida dasturiy ta'minot – bu moddiy oqimlarni boshqarish, matnini qayta ishlash, ma'lumotlarini olish va texnik vositalarning ishlashini ta'minlaydigan dasturlar va dasturiy vositalar to'plami hisoblanadi. Logistika axborot tizimlari dasturiy yechimlarning eng yuqori darajadagi integratsiyasi bilan tavsiflanadi, bu ularni ishlab chiqish va amalga oshirishning o'ziga xos shartlarini belgilaydi. Shunga asosan, logistika sohasidagi axborot tizimini logistika tizimining ishlashini rejalashtirish, tartibga solish, nazorat qilish va tahlil qilish uchun logistika menejmenti tomonidan foydalaniladigan axborot oqimi bilan birlashtirilgan odimlar, uskunalar va protseduralarni o'z ichiga olgan interaktiv tuzilma sifatida aniqlash mumkin. Shuningdek, jahonda aksariyat olimlar, mashhur marketolog F.Kotler fikriga ko'ra logistika axborot tizimining tashkiliy tuzilishi marketing axborot tizimlarining tuzilishiga o'xshashligiga qo'shiladilar.

Logistika axborot tizimlari alohida korxonada darajasida moddiy oqimlarni boshqarish maqsadida yaratilishi mumkin va mintaqalar, mamlakatlar va hatto mamlakatlar guruhlarida logistika jarayonlarini tashkil etishga hissa qo'shishi mumkin. Logistika axborot tizimi elektron hisoblash uskunalarini ishlatishni logistika menejerlarining harakatlari bilan o'zaro bog'laydigan va ular uchun mavjud bo'lgan to'g'ri ma'lumotlarni olishlarini ta'minlaydigan, logistika operatsiyalarini rejalashtirish va bajarish jarayonlarini tashkil etish va amalga oshirishga imkon beradigan tizim sifatida tavsiflanadi.

Funksional nuqtayi nazardan, logistika axborot tizimi to'rt darajali ierarxik tizim bo'lib, bu yerda birinchi bosqichda logistika axborot tizimi yordamida aniq operatsiyalar masalalari hal qilinadi, buyurtmalarni qabul qilish, mahsulotlarni jo'natish, mahsulotlarni hisobga olish, yuklarni jo'natishga tayyorlash, kiruvchi xomashyoni qabul qilish, ombor operatsiyalari va boshqalar. Ikkinchi darajada buxgalteriya hisobi va nazorat masalalari hal qilinadi, inventarizatsiyani boshqarish, ombor maydoni-ning mavjudligini hisobga olish, mahsulotlarni tashish jarayonini nazorat qilish, hisobvaraqlardagi

buxgalteriya operatsiyalari, hisobvaraqlardagi mablag'larning harakati masalalari va boshqalar. Uchinchi darajada tahliliy masalalar hal qilinadi, marketing operatsiyalarini qo'llabquvvatlash uchun logistikadan foydalanish (sotishni rag'batlantirish), buyurtmalar prognozi va ularni bajarish imkoniyatlari hamda moliyaviy rejalashtirish, shu jumladan, logistika bilan bog'liq xarajatlar tahlil qilinadi.

Logistika axborot tizimi bu xodimlarni o'z ichiga olgan interaktiv tuzilma, uskunalar va protseduralar (texnologiyalar) ishlatiladigan axborot oqimi bilan birlashtirilgan logistika boshqaruvi tomonidan faoliyatni rejalashtirish, tartibga solish, nazorat qilish va tahlil qilish tizimidir.

Axborot logistika tizimlari quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- o'lchovlilik (agar kerak bo'lsa, tizimning bitta foydalanuvchini ham, bir nechta foydalanuvchini ham qo'llab quvvatlash qobiliyati);
- tarqatish (tizimning korxonaning bir nechta geografik jihatdan ajratilgan bo'linmalari yoki bir biridan bir nechta uzoq ish joylari tomonidan hujjatlarini birgalikda qayta ishlashni ta'minlash qobiliyati);
- modullik (tizimning foydalanuvchilarga kompaniya faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari va murakkabligi asosida tizim funksiyalarini sozlash va tanlash qobiliyatini ta'minlash qobiliyati, ya'ni avtomatlashtirish tizimi moslashuvchan va bir biri bilan birlashtirilgan alohida modullardan iborat (sotish, omborxonalar, xaridlar, ishlab chiqarish, xodimlar, moliya, transport);
- ochiqlik (avtomatlashtirish tizimining boshqa axborot tizimlariga qo'shilish qobiliyati, yangi dasturlarni ishlab chiqish va boshqa tizimlar bilan integratsiya qilish uchun ochiq interfeyslarning mavjudligi).

Logistikada axborot tizimlarining o'ziga xos xususiyati bu teskari aloqaning mavjudligidir. Teskari aloqa bu boshqaruv obyektining holati haqidagi ma'lumotlarni boshqarish obyektiga uzatish jarayoni bo'lib, logistikada boshqaruv qarorlari ularning to'g'ri borishini ta'minlash uchun ma'lumotlar to'planadi va keyingi qarorlarni qabul qilish uchun tahlil qilinadi. Logistika sohasidagi axborot tizimlari teskari aloqa bo'lishi kerak, bu boshqaruv qarorlari natijalarining axborot tizimini rivojlantirishga ijobiy ta'siri bilan tavsiflanadi, ularning o'zgarishi, o'z navbatida, boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifati va samaradorligini oshiradi. Ishlab chiqarish va sotish tizimi, logistika boshqaruv organlari va ma'lumotlarni yig'ish, uzatish, saqlash va qayta ishlash tizimi-ning umumiyliги yopiq boshqaruv tizimini tashkil etadi, bu unga tashqi va boshqaruv ta'sirlari kiritilishi bilan farq qiladi, ya'ni, boshqariladigan obyektidan boshqaruv moslamasiga keladi. Masalan, savdo hajmi va mijozlar haqida ma'lumot korxonada miqdori, nomenklaturasi va o'zgarishi to'g'risida logistika qarorlarini qabul qilish uchun ishlab chiqarilgan va yetkazib beriladigan mahsulotlarning sifati, bu esa o'z navbatida savdo hajmi oshishiga olib keladi. Bu avtomatik tartibga solish va boshqarish nazariyasida ma'lum bo'lgan tartibga solinadigan parametr bo'yicha teskari aloqa prinsipiga mos keladi.

Korxonalarda logistika operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha korxonalar harakatlariga bevosita transport, ombor operatsiyalari, zaxirani boshqarish, yuklarni tashish operatsiyalari hamda axborot kommunikatsiya ta'minoti kiradi (1-jadval).

1-jadval

Logistika operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha korxonalar harakatlarining asosiy yo'nalishlari

Funksional yo'nalishlar	Harakatlar
Transport	- kompaniyaga yetkazib berishni tashkil etish; - xalqaro transportni tashkil etish; - tashuvchi kompaniyani tanlash; - transport turini tanlash; - jamoat transporti yoki kompaniya transportidan foydalanish.
Ombor operatsiyalari	- omborlarni boshqarish; - ombor operatsiyalarini rejalashtirish; - tarqatish markazini boshqarish; - markaz ishini rejalashtirish; - omborlar yoki markazlarning joylashishini tanlash.
Zaxirani boshqarish	materiallarni sotib olish (xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar); xomashyo zaxiralarini shakllantirish - tayyor mahsulot zaxiralarini saqlash; - ehtiyot qismlar va almashtirish; - zaxiralarini saqlash uchun ularga texnik xizmat ko'rsatish; - qaytarilgan yuk bilan ishlash.

Yuklarni tashish operatsiyalari	- qadoqlash va etiketlash ishlari; - yuklash va tushirish operatsiyalari; - yuk chiqindilaridan foydalanish.
Axborot-kommunikatsiya ta'minoti	- buyurtmalarni hisobga olish va qayta ishlash; - mahsulotlarga talab prognozi; - ta'minotni rejalashtirish.

Manba: muallif tadqiqotlari asosida ishlab chiqilgan.

Raqamni kamaytirish, axborot oqimlarini soddalashtirish va shuning uchun logistika xarajatlarini kamaytirish usullaridan biri bu uchinchi tomon axborot tahlil markazlaridan foydalanishdir. Logistika markazlarini boshqaradigan bunday axborot-tahlil markazlari, qoida tariqasida internetga ulangan mahalliy tarmoqqa ulangan zamonaviy kompyuterlar bilan jihozlangan, murakkab va yetarlicha rivojlangan dasturiy ta'minotga ega.

So'nggi yillarda internet global axborot tarmog'i logistika menejmenti uchun tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu, boshqa narsalar qatori, ta'sir ko'rsatadigan asosiy logistika funksiyalarini tezkor bajarilishini ta'minlaydi:

- tashish (avtomobillar parkini taqsimlash "bo'sh" yurishlarni bartaraf etish, parkni doimiy nazorat qilish);
- saqlash (o'z vaqtida texnika);
- yetkazib beruvchi va oluvchi o'rtasidagi aloqalarni saqlash, bu sizga kontragentlar omborlaridagi buyurtmalar holatini tezda kuzatib borish imkonini beradi.
- zaxiralarni saqlash (ularni yetkazib beruvchilarning yelkasida saqlash tashvishlarini o'zgartirish);
- buyurtma berish va yetkazib berish jarayonlari (buyurtmalarni topshirish va yetkazib berish usullarini soddalashtirish);
- mijozlar xizmati.

Shuningdek, kompyuter tizimlari bilan bir qatorda yoki ular bilan o'zaro aloqada biznesni boshqarishni osonlashtiradigan ofis uskunalarini sohasidagi jiddiy yutuqlarni eslatib o'tish kerak. Avvalo, ba'zan shaxsiy kommunikatorlar, shuningdek, ilmiy kalkulyatorlar deb ataladigan mobil telefonlarning so'nggi avlodini ta'kidlash lozim.

Mahsulotlarni reklama qilish va zaxiralarni saqlash jarayonlarini amalga oshirish, shuningdek, axborot logistika jarayonlarini amalga oshirish uchun turli xil texnik vositalardan foydalanish kerak. Ushbu vositalar, ulardan foydalanish usullari, shuningdek, ularning ishlashini ta'minlash tizimlari logistika jarayonlarining o'ziga xos infratuzilmasini tashkil qiladi. U barcha asosiy logistika funksiyalarini uzluksiz va tejamkor ishlashini ta'minlashga yordam beradi. Logistika jarayonlarining axborot oqimlari ommaviy xarakter, operatsion ishlov berish zarurati (real vaqtda), boshqaruv jarayonida axborot va uning tashuvchilaridan ko'p foydalanish bilan tavsiflanadi. Bularning barchasi tegishli axborotni qayta ishlash vositalari va texnologiyalaridan foydalanish uchun obyektiv sharoit yaratadi.

Sanoat korxonalarida logistikani yanada faol qo'llash imkonini beradi:

- hamkorlar bilan aloqalarni tashkil etish;
- kamaytirish hamda uzilishlar;
- ishlab chiqarish bo'yicha bozorga e'tibor qaratish;
- rahbarlarning mahsulot inventarizatsiya;
- sifatni yaxshilash uchun qo'shimcha mahsulotlar;
- ishlab chiqarish va omborxonadan foydalanishni yaxshilash;

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasi – Qishloq xo'jaligi transformatsiyasi 2030 - - matn: elektron.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5598-sonli "O'zbekiston Respublikasi davlat boshqaruviga raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat hamda axborot tizimlarini joriy etish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. 2018-yil 13-dekabr.
3. Korobeynikova, E.V. Digital Transformation Of Russian Economy: Challenges, Threats, Prospects. 2019. pp. 1418-1428.
4. Ashurmetova N.A. Qishloq xo'jaligida innovatsion texnologiyalarni iqtisodiy baholash tizimlarining tahlili // "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2018 yil.
5. "Raqamli O'zbekiston –2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-sonli farmon. 2020-yil 5-oktabr.

- har tomonlama hisobga olish, barcha tovarlar uchun transport xarajatlari.

Jumladan, nafaqat transport bo'linmalarining ishini yaxshilash, balki yetkazib berish, sotish va tashish bo'yicha ishlar majmuasini muvofiqlashtirish orqali ham erishiladi (Nazarov, 2023).

Xulosa va takliflar.

Hukumat darajasida logistika axborot tizimlarini rivojlantirish dasturlari ishlab chiqib, unga ko'ra asosiy harakatlar transport va logistika, ulgurji va logistika markazlarini rivojlantirishga, ombor infratuzilmasini rivojlantirishga va ushbu sohada malakali mutaxassislarni tayyorlashga yo'naltirish kerak.

Shunday qilib, mamlakatimizda logistikaning faol rivojlanishi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifat darajasiga e'tiborning kuchayishi, biznes tashkilotlaridagi tarkibiy o'zgarishlar, axborot texnologiyalarining rivojlanishi moddiy va tegishli oqimlarni doimiy ravishda kuzatib borish, logistika tushunchalarini ishlab chiqarishga joriy etish va korxonaning ichki va jahon bozorida raqobatbardoshligini oshirishga sharoit yaratadi.

Tadqiqotlarimiz natijasiga ko'ra, logistika axborot tizimlari barcha logistika xarajatlarining 20 foizini tashkil qiladi, uskuna va uning ishlashi axborot tizimlarining ko'lami va murakkabligini oshirishga imkon beradi. Ko'p darajali avtomatlashtirilgan materiallar oqimini boshqarish tizimlarini yaratish bilan bog'liq katta xarajatlar, asosan dasturiy ta'minotni ishlab chiqish sohasiga to'g'ri keladi. Bu axborot tizimining ko'p qirraliligini va uning yuqori darajadagi integratsiyasini ta'minlashi kerak bo'ladi. Har qanday logistika axborot tizimini qurish uchun asos foydalanuvchi uchun ma'lumotlarning to'liqligi va foydaliligi, axborotning aniqligi, maksimal qisqartirish hisobiga axborotni o'z vaqtida taqdim etish, tadbir va uning logistika axborot tizimida namoyish etilishi o'rtasidagi vaqt oralig'i, xarajatlarni kamaytirishning qo'shimcha imkoniyatlarini aniqlashga e'tibor qaratish, axborot tizimi tuzilishining moslashuvchanligi, agar kerak bo'lsa, qayta ko'rib chiqish va tuzatishga tayyorligini anglatadi hamda nafaqat tashkilot ichidagi foydalanuvchilar, balki undan tashqaridagi foydalanuvchilar (soliq inspeksiyasi, bo'xona organlari, ekspeditorklik kompaniyalari) o'rtasida ham ma'lumotlar almashinuvini ta'minlaydigan mos ma'lumotlar formati kabi prinsiplarga asoslanishi kerak.

Tadqiqotlarimiz natijasiga ko'ra, logistikadagi axborot tizimlari dasturiy yechimlarning eng yuqori darajadagi integratsiyasi bilan tavsiflanadi, bu ularni ishlab chiqish va amalga oshirishning o'ziga xos shartlarini belgilaydi. Shunga asoslanib, logistika sohasidagi axborot tizimini, logistika tizimining ishlashini rejalashtirish, tartibga solish, nazorat qilish va tahlil qilish uchun logistika menejmenti tomoni dan foydalaniladigan axborot oqimi bilan birlashtirilgan xodimlar, uskunalar va protseduralar (texnologiyalar) ni o'z ichiga olgan interaktiv tuzilma sifatida aniqlash

6. Istamovich S. B. Qishloq xo'jaligida yangi texnologiyalarni iqtisodiyotda foydalanishi //SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR. – 2023. – T. 1. – №. 5. – C. 205-208.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4699 sonli "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. 2020-yil 28-aprel.
8. Avazbek O'g'li, N. X. (2023). Multiservisli Tarmoqni Tezkor Boshqarish Usullari. O'zbekistonda Fanlararo Innovatsiyalar Va Ilmiy Tadqiqotlar Jurnali, 2(17), 611-615.
9. Nazarov X., Isomiddinov I. Raqamli Iqtisodiyotga O'tish Jarayonidagi Muammolar Va Yechimlar //Nashrlar. – 2023. – S. 366-369..
10. Maxkamovich A. A., Avazbek O'g'li N. X. Qishloq Xo'jaligi Tarmog'ini Zamonaviy Axborot Texnologiyalari Orqali Raqamlashtirish Va Innovatsiyalarni Jadallashtirish Istiqbollari //Qo'qon Universiteti Xabarnomasi. – 2023. – T. 9. – S. 26-30.

11. Сацкая З. Логистика логистике рознь //Специальное приложение к журналу «Эксперт»: Оборудование (рынок, предложение, цены). - 2000. - №7. - С.6-7.
12. Плоткин Б.К. Основы логистики: Учебное пособие. - Л.:ЛФЭИ, 1991. -54с.
13. Макаренко М.В., Канке А.А. Производственная логистика: Уч. Пособие. В 2-х ч. - Ч.1. - М.: Изд-во ГАУ им. С. Орджоникидзе, 1996. - 159с.
14. Информационные технологии и системы в логистике : курс лекций для студентов специальности 1-26 02 05
15. «Логистика». В 2 ч. Ч. 1. Информационные потоки и технологии в логистике / А. П. Гуменников. – Гомель : учреждение образования «Белорусский торгово-экономический университет потребительской кооперации», 2011. – 68 с.
16. www.review.uz.
17. www.agro.uz.

INTERNET BUYUMLARI ORQALI KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIK FAOLIYATINI BAXOLASH

Raxmonov Nodirjon Raxmonjon o'g'li

Qo'qon universiteti tayanch doktoranti

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIIYA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 16

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.910>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

raqamli texnologiyalar, IoT, ekotizimlar, biznes modellar, menejment, boshqaruv tizimlari, IoT dizaynlari.

Hozirgi paytda raqamli texnologiyalar, IoT, Big Data, 5G texnologiyasi, 3D printerlar, raqamlashtirish, sun'iy intellekt va shunga o'xshash texnologiyalar yaqin kelajakda kompaniyalarning raqobatbardoshligiga ta'sir ko'rsatadigan, eng ko'p tilga olinadigan omillar hisoblanadi. Internet buyumlari to'rtinchi sanoat inqilobining asosiy elementlaridan biri bo'lib, ishlab chiqaruvchilar o'z faoliyatlarini tobora ko'proq avtomatlashtirish uchun xizmat qilmoqda. Maqoladagi o'rganilgan va tahlil qilingan aksariyat maqolalar asosan IoT bilan bog'liq texnologiyalarni joriy etishning amaliy jihatlariga e'tibor qaratadi. Ushbu tadqiqotlar natijasiga asoslanib, biz kelajakdagi tadqiqotlar uchun bir nechta yo'nalishlarni aniqlaymiz. Kelajakda olib boriladigan tadqiqotlar ishlab chiqarish, boshqaruv sohasidagi imkoniyatlar va muammolarni, yangi ishtirokchilar va hamkorlik qilish imkonsiz bo'lib tuyulgan manfaatdor tomonlar guruhlarini o'rnatadigan hamkorlikning innovatsion usullarini o'rganishi mumkin. Qolaversa, ushbu maqola raqamlashtirishning asosini tashkil etuvchi IoT muammolarini biznes muammosiga aylantirishga qaratilgan keng jabhali ishlarni amalga oshirishga yordam beradi.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 20 dekabr 2022-yildagi Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga yo'llagan Murojaatnomasida "Xususiy sektor va tadbirkorlikning rivojlanishi ortga qaytmas jarayonga aylandi. Aholimizning faolligi, zamonaviy texnologiya va kasb-hunarlariga intilishi oshib bormoqda. Iqtisodiyotimizda kundan-kunga yangi-yangi yo'nalish va sohalar yaratilmoqda. Bu borada xususiy tashabbuslarni yanada kengaytirish, ularga yangi istiqbollarni ochish maqsadida endi "qo'l boshqaruvi"dan – aniq natijaga ishlaydigan tizimli boshqaruvga o'tish vaqti keldi" [Sh.M. Mirziyoyev 2022] – deb ta'kidlagani bejizga emas. Chindan ham kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini samarali boshqarish, shu bilan birga, uzluksizligini ta'minlashda zamonaviy texnologiyalar, jumladan IoT texnologiyalarini to'g'ri qo'llash orqali ishlab chiqarish va boshqaruv samaradorligiga erishish mumkin.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 05.10.2020 yildagi PF-6079-sonli "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi farmonining 2.3 bandida sanoat korxonalarida zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy qilish dasturlarini ushbu korxonalarni texnologik qayta jihozlash dasturlari bilan uyg'unlashtirish; korxonada ta'minotning barcha bosqichlarini avtomatlashtirish va boshqarishni ta'minlash, shuningdek, bu orqali logistika va xarid xarajatlarini qisqartirish; innovatsion avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari va dasturiy mahsulotlarni joriy etish bo'yicha normativ-huquqiy bazani takomillashtirish; ishchi joylarni bosqichma-bosqich avtomatlashtirish hamda ishlab chiqarish jarayonlarini robotlashtirish, shuningdek, sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish singari dolzarb masalalar belgilab qo'yilgan.

Raqamli texnologiyalar 2010 va 2020-yillardagi biznes inqiloblarining harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, sensorlar, dronlar, kuchli kompyuterlar, bulutli hisoblashlar va mobil texnologiyalardagi texnologik yutuqlarga erishishga yordam berdi. Ushbu raqamli inqilobning eng muhim elementlaridan biri bu Internet buyumlari (IoT) bo'lib, u yerda aqlli sensorlar (ya'ni, hech narsaga ulanmagan harorat termometri kabi mustaqil sensorlardan farqli ravishda ulangan sensorlar) o'z ko'rsatkichlarini o'zgaruvchiga uzatishi mumkin. Sensorlardan olingan ma'lumotlarni sintez qiladigan va ularga ta'sir qiluvchi lokal yoki masofaviy ishlov berish birligiga yetkazishi mumkin. Sanoatda ishlatiladigan sensorlarning ko'p turlari mavjud, ammo eng keng tarqalganlari harorat va namlik, bosim, yorug'lik, harakat (masalan, giroskop), harakat detektorlari, oqim (suyuqlik yoki gaz), tasvirni tanib olish, havo yoki suv sifati va ovoz sensorlaridir. Sensorlar tomonidan berilgan ma'lumotlarga kechikish yoki muammo bo'lsa, bulutda markazlashtiriladi va u yerda qayta ishlanishi mumkin. Darhaqiqat, IoT ilgari "soqov" qurilmalarni "raqamli intellekt" bilan takomillashtiradi va shu bilan ko'plab yangi imkoniyatlar ochadi.

Internet buyumlari to'rtinchi sanoat inqilobining asosiy elementlaridan biri bo'lib, ishlab chiqaruvchilar o'z faoliyatlarini tobora

ko'proq avtomatlashtirmoqda. Datchiklar bilan internetga ulangan qurilmalar g'oyasi 1980-yillardan boshlab rivojlanib kelmoqda. Jumladan, savdo avtomatlarini internetga ulash g'oyasi paydo bo'ldi, lekin havo sharidagi harorat sensori Buyuk Britaniyaning Vulvich shahrida 20-asrdan ham oldinroq paydo bo'lgan. Biroq, 1980- yillardan boshlab, ayrim texnologiyalar juda yaxshi rivojlandi: chiplar o'lchami kichikroq bo'ldi va kamroq quvvat talab qiladi; protessorlarning ishlash tezligi kuchliroq bo'ldi va simsiz aloqa uchun RFID tarqaldi. Bundan tashqari, Internetga ulanishi mumkin bo'lgan qurilmalar sonini kengaytirish uchun qurilma identifikatorlarini kuzatish usuliga texnik o'zgartirish kiritildi [Ranger, 2020; Christou, 2019].

IoT dastlab Mashinadan Mashinaga (M2M) aloqa uchun ishlab chiqilgan bo'lsada, eng katta tijorat muvaffaqiyati aqlli iste'molchiga qaragan qurilmalar uchun bo'ldi. Ushbu muvaffaqiyat, ishlab chiqaruvchilarni avtomatlashtirish bilan birga, dunyoning barcha yirik iqtisodiyotlarida iqtisodiy qiymat yaratdi. Xalqaro ma'lumotlar korporatsiyasi (IDC) 2025 yilga kelib dunyoda 42 milliardgacha ulangan qurilmalar bo'lishini bashorat qilmoqda, bu yer yuzidagi har bir odamga oltita qurilmani bildiradi. Hozirgi vaqtda IoT qurilmalarining eng katta soni (2022) energiyani boshqarish va jismoniy xavfsizlik uchun kameralar yoki signallar uchun aqlli hisoblagichlarda qo'llaniladi, ammo eng tez o'sish sensorlar bilan ulangan binolar va avtomobillarda kutilmoqda. Uydagi ko'ngilochar (masalan, audio, aqlli ilovalar, aqlli uyni avtomatlashtirish), avtomobillar tuningi va sport yoki fitnes boshqa muhim sohalar hisoblanadi [Kambarov J va boshqalar 2020]. 2020 yilda IoT sarmoya kiritishda yetakchi bo'lgan tarmoqlar (diskret) ishlab chiqarish (119 milliard dollar), texnologik ishlab chiqarish (78 milliard dollar), transport (71 milliard dollar) va kommunal xizmatlar (61 milliard dollar) bo'ldi. IDC ma'lumotlariga ko'ra, 2019-yilda sanoat bo'yicha dunyo bo'ylab IoTga sarflangan mablag' har yili 15% ga o'sib, qariyb 750 milliard dollari tashkil etdi va 2023-yilda 1 trillion dollardan oshishi kutilmoqda (IoT5.net).

IoT, ekotizimlar va biznes modellari. IoT an'anaviy qiymat zanjirlarini raqamli ekotizimlarga aylantiradi. "Avtonom boshqaruvchi transport vositalari" (ADV) atrofidagi ekotizim bunga misoldir. IoT tomonidan belgilangan tendentsiya sanoat qiymat zanjiridagi an'anaviy ishtirokchilarni ushbu ekotizimlarni tushunish va tizimda o'z o'rnini topish uchun bosim ostida qoldiradi. Masalan, ADV Bosch kabi an'anaviy OEM yetkazib beruvchilarini [Leiting va boshqalar 2022] avtomobil ishlab chiqaruvchilariga an'anaviy apparat yetkazib beruvchi sifatidagi rolini qayta ko'rib chiqishga chaqiradi. Bosch shunchaki OEM bo'lish o'rniga, o'zaro bog'langan ekotizimni boshqarishda faolroq rolni ko'rib chiqishi kerak, bunda an'anaviy avtomobil mijozlari yangi ishtirokchilar (ma'lumotlarni boshqarish startaplari) va abituriyentlarni diversifikatsiya qilish (Huawei kabi telekom va Alphabet kabi texnologiya gigantlari) kabi gigantlar maydonga kirish rolini o'ynaydi. Telekommunikatsiya kompaniyalari ADV ekotizimiga tartibga solinadigan muhitda harakatlanish bo'yicha o'zlarining uzoq

an'analarni olib kelishadi. Bundan tashqari, IoT - sof dasturiy ta'minot ekotizimlaridan farqli o'laroq - apparat va dasturiy ta'minotga kapital ko'p investitsiyalar talab qiladi, bu innovatsiyalarning uzoq muddatli tabiatiga nisbatan amortizatsiya qilinishi kerak. Alphabet va uning ko'plab sotib olingan ixtisoslashtirilgan dasturiy ta'minot ishlab chiqish kompaniyalari kengayib borishi bilan ular Kaliforniya dasturiy ta'minotini va uning institutsional mantiqlarini ushbu yangi ekotizimga import qilishadi.

Ushbu o'zgarishlar sanoat tuzilmasida birja investorlari va hukumatlar kabi uchinchi tomonlarning rolini oshirish va mijozlarni ikkilamchi turkii sifatida ko'rsatish kabi katta o'zgarishlarga olib keldi [Bower, 1972]. Qimmatli qog'ozlar bozorlaridagi elektron savdolar va shunga mos ravishda ular keltirib chiqaradigan texnologik shov-shuvlar texnologiyalarni olish va ulardan foydalanish uchun zarur bo'lgan resurslarni taqdim etishi ko'rsatilgan [Van Lente, Spitters va Peine, 2013]. Qo'shma Shtatlardagi aksariyat raqamli kompaniyalar ushbu fond bozori to'liqlarida gullab-yashnadi va resurslarni safarbar qilish kuchiga tayandi. Raqamli kompaniyalar va kapital o'rtasidagi qattiq bog'liqlik ko'plab "yakka shoxlar" ni yaratdi, ammo bu raqamli kompaniyalarni an'anaviy sanoat korxonalaridan ajratib turadi. Bu yerda aksiyadorlar ko'pincha dividendlar asosida kompaniyaning sifati va potentsialini to'lanmagan kapitalning ulushi sifatida baholaydilar. AQSh dasturiy ta'minotining "yakka shoxlilar"ni fond bozorlari va baholariga tayanadi. Xitoy telekommunikatsiyalari lobbiatchilik va markazlashtirilgan innovatsiyalar bo'yicha bilimlarini olib keladi. Hukumat uzoq muddatli innovatsiyalarning asosiy drayveri ekanligi uzoq vaqtdan beri ma'lum [Kaufman va boshqalar, 2003].

IoT tomonidan olib borilgan inqilobiy o'zgarishlarga qaramay, ekotizimlarning ko'pchiligi raqamlashtirishni an'anaviy tushunishga asoslangan [Adner va Kapur, 2010]. To'g'ri, ekotizim adabiyoti akademik va jamoat amaliyotchisini platforma etakchiligi [Gawer va Cusumano, 2002], qo'shimchalar va tashkilotchilar [Adner va Kapur, 2010] va qiyinchiliklar [Xanna va Eisenhardt, 2018] kabi tushunchalar bilan tanishtirdi. Ekotizimlar bo'yicha adabiyotlar tizimidagi turli o'yinchilarning strategik qarorlarini talqin qilish uchun ta'sir ko'rsatadigan bo'lsada IoT ekotizimlari apparat va dasturiy ta'minot tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Ko'pincha, dasturiy ta'minot sensorlar yoki ular taqdim etadigan boshqa qurilmalarga o'rnatiladi. Shuning uchun, (a) platforma boshqaruvchisi kim bo'lishi aniq emas; (b) qaysi foydalanuvchilar muammoni keltirib chiqaradi; yoki (c) taqqoslanadigan quvvat pozitsiyasi nima. Har bir an'anaviy apparat kompaniyasi o'z kompaniyasini ta'sir ko'rsatish sifatida ko'rsatishi mumkin, yangi kelganlar esa o'zlarini ta'sir ko'rsatish sifatida ko'rsatishlari mumkin [Baldwin, 2021].

Masalan, sensor yetkazib beruvchi sensorlarning sezgirligi va ishonchligini muammo sifatida ko'rib chiqadi, ma'lumotlarni boshqarish kompaniyasi esa algoritmlarni to'g'riligiga javobgar hisoblanadi va har biri mos ravishda yangi yechimlarni taqdim etishga harakat qiladi. Platforma rahbari tomonidan boshqariladigan, markazlashtirilgan ekotizimlarning an'anaviy qarashlari IoT ga asoslangan bunday tizimlarga mos kelmaydi. Bundan farqli ravishda, Furr va Shipilovning (2018) adaptiv ekotizimlarning kontseptualizatsiyasi, bunda bitta platforma rahbari ekotizimni boshqarmaydi, lekin odatda bir yoki bir nechta amaldorlar ekotizim rivojlanishini boshqarishi kerak [Staudenmayer va boshqalar, 2005].

IoTning tadqiqot natijalari ham murakkab, ham quvonarli. Ular turli fanlar va turli nuqtai nazardan tadqiqotchilar uchun imkoniyatlar yaratadi. Masalan, biz rivojlanayotgan IoT tizimida mas'uliyat va majburiyatlar qayta taqsimlaydigan boshqaruv tizimlarini bilishimiz kerak. Kognitiv o'zgarishlar odatda qo'zg'atadigan dissonansni hisobga olgan holda, kompaniyalar bunday o'zgarish jarayonini qanday boshqaradi? Boshqa tomondan, yangi va diversifikatsiya qiluvchi o'yinchilar yangi tarmoqlarni, yangi aloqa usullarini va baholashning yangi usullarini yaratganligi sababli, mavjud o'yinchilar va yangi ishtirokchilar o'rtasidagi ijtimoiy o'zaro ta'sirlar ham tizimli empirik tadqiqotlarni talab qiladi. IoT dagi turli xil rivojlanishlar ekotizimlar va bunday ekotizimlarda barqaror bo'lgan yangi raqamli biznes modellari haqida nazariya qilish imkoniyatlarini taklif qiladi.

Ekotizimlar bo'yicha adabiyotlar ushbu ekotizimlarni markazlashtirilgan boshqariladigan hamkorlik sifatida ko'rib chiqishdan ularni organik ravishda rivojlanayotgan kooperativ kompaniyalar to'plami sifatida belgilashga qadar rivojlandi. Bunday "moslashuvchan" ekotizimlarni qanday boshqarish va qanday qilib qiymatni o'zlashtirish

mumkinligini tushunish uchun bizga ko'proq tadqiqotlar kerak [Furr va Shipilov, 2018].

Adabiyotlar tahlili. M.S.Delgosha, N.Hajihedari, M.Talafidaryani hammuallifligida chop etilgan "Discovering IoT implications in business and management: a computational thematic analysis" matn tahlili va mavzuni modellashtirishni IoT bo'yicha mavjud adabiyotlardan bilim olish va tushuntirish uchun sifati yondashuv bilan birlashtirgan innovatsion tushuntirish ketma-ket aralash usulini taklif qiladi. Biznes va menejment sohasida IoT tadqiqotlarining dolzarb tuzilishini yoritish uchun mualliflar 347 ta ilmiy maqoladan o'nta mavzuni tahlil qiladilar. Shuningdek, ular "issiq" va "sovuq" tadqiqot mavzularining vaqt o'tishi bilan taqsimlanishini ko'rsatish uchun mavzularning vaqtinchalik tendentsiyasini o'rgandilar. Maqolada tematik tahlilni qo'llash orqali yashiringan dolzarb masala ochib berilgan so'ngra, biznes va boshqaruv tadqiqotlarida IoT bo'yicha kelajakdagi yo'nalishlarni taklif qilib, tadqiqot bo'shliqlari aniqlangan.

"Challenges in the implementation of IoT projects and actions to overcome them" [Martens va boshqalar, 2021] nomli maqola IoT loyihalarini qo'llash va amalga oshirish bilan shug'ullanuvchi 14 nafar mutaxassis va shu kasb egalari bilan o'tkazilgan suhbatlarni tahlil qiluvchi sifatli tadqiqotdir. Tadqiqot sakkizta asosiy amalga oshirish muammolarini aniqlaydi va ushbu muammolarni bartaraf etish uchun mutaxassislar tomonidan bir nechta faoliyatni: IoT arxitekturasi; miqyoslilik, barqarorlik va ishonchlilik; xavfsizlik va qo'llab-quvvatlashni ta'minlash; axborot, resurslar va loyihalarni boshqarish; odamlar va buyumlarning o'zaro ta'siri; IoT kontseptsiyasini standartlashtirish; texnologiyalar va jarayonlar haqidagi bilimlarni aniqladi. Mualliflar turli qiyinchiliklar, harakatlar o'rtasidagi munosabatlar va birgalikdagi hodisalar haqidagi ma'lumotlarni o'rganib chiqib, ular haqidagi ma'lumotlarni taqdim etdilar. Atrof-muhitga ta'sir qilish nazariyasiga asoslanib, maqola IoT loyihalarini amalga oshirishda amaliyotchilarga yo'l-yo'riq ko'rsatishi mumkin bo'lgan IoT loyihalari kontekstiga xos muammolar va harakatlar doirasini ilgari suradi.

"Effect of Internet of Things on manufacturing performance: A hybrid multi-criteria decision-making and neuro-fuzzy approach" [Asadi va boshqalar, 2021] nomli maqolada esa, ishlab chiqarishda IoT qanday paydo bo'lganligi muhokama qilinadi, ammo uning afzalliklari transformatsion deb hisoblanishi mumkin. Bu mualliflarga texnologik, tashkiliy va atrof-muhit omillari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rib chiqish va ularning ishlashga ta'sirini aniqroq o'lchash imkonini beradigan gibrid "Anfis-Dematel" yondashuvidan foydalangan holda ishlab chiqaruvchilar o'rtasida IoTni qabul qilishning hal qiluvchi omillarini o'rganadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, texnologik kompetentsiya, idrok etilgan foyda, muvofiqlik va texnologiya infratuzilmasi eng muhim texnologik omillardir. Faoliyatni qo'llab-quvvatlashni, oldingi axborot texnologiyalari tajribasi, tashkilot hajmi va tashkiliy tayyorgarlik IoTni muvaffaqiyatli qabul qilishning muhim omillari hisoblanadi. Atrof-muhit omillari orasida IoTni amaliyotga qo'llashga tashqi AKT yordami, keyin esa hukumat qo'llab-quvvatlashi, raqobat bosimi va savdo hamkorlari bosimi ta'sir ko'rsatadi.

S.Park, E.Rosca, Agarwal hammuallifligida 2021-yilda chop etilgan "Driving social impact at the bottom of the Pyramid through the Internet-of-things enabled frugal innovations" nomli maqolada rivojlanishda Internet buyumlariga e'tibor qaratgan holda, ijtimoiy-iqtisodiy ta'siri oshirishda tejankor texnologiyaga asoslangan innovatsiyalarning rolini o'rganadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda IoT tejankor innovatsiyalarning jarayonli yondashuv va o'zgarish modeli nazariyasiga asoslanib, maqola quyi piramidali bozorlarda IoTning sog'liqni saqlash va energetika sohasidagi kichik korxonalar ta'sirini ko'plab amaliy tadqiqotlar yondashuvidan foydalangan holda baholaydi. Maqolada iqtisodiy jihatdan samarali innovatsion jarayonlar, natijalar va natijalarda IoT ning rolini yaxshiroq anglash uchun korxonalarining ikki turini ("provayderlar" va "yordamchilar") farqlashni taklif qiladi. Natijalar, shuningdek, IoT imkoniyatlari ularga yordam beradigan va sotuvchilarga mavjudlik va mahalliy (institutsional) cheklovlarni yengib o'tishga yordam beradiganlar uchun iqtisodiy jihatdan samarali innovatsiyalarning moliyaviy barqarorligini va kengaytirilishini qanday oshirishini ko'rsatadi. Va texnologiyaga asoslangan tejankor innovatsiyalar orqali jamiyatdagi o'zgarishlar jarayonini kontseptualashtirish uchun takliflar bilan ishlab chiqilgan asos taklif etiladi.

"Becoming a smart solution provider: Reconfiguring a product manufacturer's strategic capabilities and processes to facilitate business model innovation" [Huikkola va boshqalar, 2022] nomli maqolada oltita

global oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchisini bo'ylama tahlilini taqdim etdi (2010–2018). Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqaruvchilar bir vaqtning o'zida innovatsion biznes modellari qabul qilishni rag'batlantirish uchun turli qayta tashkil etish usullaridan foydalanmoqda. Shuningdek, yangi raqamli imkoniyatlarni yaratish maqsadida mahsulot ishlab chiqaruvchilari yangi raqamli bilimlarni yaratish va o'zlashtirish, shu bilan birga, yangi raqamli imkoniyatlarni aniqlash va ulardan foydalanish uchun yangi tashkiliy tuzilmalar, jarayonlar va tartiblarni yaratdilar. Keyinchalik, mahsulot ishlab chiqaruvchilar ko'p bilimlar talab qiladigan biznes xaridlarini amalga oshiradilar va ularning qo'shimcha imkoniyatlarini birlashtirish uchun dasturiy ta'minotga asoslangan firmalar va startaplar bilan ittifoq tuzadilar. Tadqiqot natijalari menejerlar bunday strategik o'zgarishlarni rejalashtirish va amalga oshirishda foydalanishlari mumkin bo'lgan qiziqarli imkoniyatlarni rivojlantirish usullarini ochib beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy maqolada dolzarb ko'rilgan masalalarni tadqiq etish, atroflicha o'rganish, raqamlarni tahlil qilish, kuzatish, qiyoslash, Sanoat 4.0 talqini, uning harakatlantiruvchi kuchlari va to'siqlarini o'rganish tahlil natijalarini tizimlashtirgan holda taklif va tavsiyalar ishlab chiqish, maqsadli rivojlantirish, kuzatish, qiyoslash kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Asoslangan nazariya ma'lum bir hodisa to'g'risida har tomonlama tushuntirishlar ishlab chiqishga qaratilgan. Usul odatda muntazam ravishda to'plangan va tahlil qilingan ma'lumotlarga asoslangan nazariyalarni yaratish uchun ishlatiladi. Strauss va Korbin fikriga ko'ra, "Asosli nazariyani o'rganishdagi maqsad hodisalarni tadqiqotning o'zi davomida rivojlanib boradigan nazariy asoslar asosida tushuntirishdir". Tarkibiy nazariya tushunchalarni aniqlash va ma'lumotlarni sifatli yig'ish asosida nazariyani yaratish uchun sistematik metodlardan foydalanadi. Asoslangan nazariya prinsiplariga muvofiq, biz nazariya to'yinaganlik darajasiga erishish uchun ma'lumotlarimizni takroriy ravishda to'pladik va tahlil qildik.

Tadqiqot natijalari. Ushbu tadqiqotlar natijasiga asosan, biz kelajakdagi tadqiqotlar uchun bir nechta yo'nalishlarni aniqlaymiz. Ushbu yo'nalishlarning birinchisi IoT va kibernetika o'rtasidagi aloqani o'rganishga qaratilishi mumkin. IoT global ta'minot zanjirini yaratishda, ta'minot zanjiridagi har bir bo'g'in zaif bo'lishi mumkin va shu bilan kibernetika uchun duchor bo'lish xavfi yuqori bo'ladi [S.Boyson va boshqalar 2021].

O'rganish kerak bo'lgan ikkinchi muhim yo'nalish - IoT va ma'lumotlar maxfiylik muammolari o'rtasidagi munosabatlar hisoblanadi. IoT masofaviy va avtomatik ravishda ma'lumotlarni yig'ish va almashishni nazarda tutsa (sog'liqni saqlash sohasida), bu shaxslar yoki tashkilotlar uchun shaxsiy hayotdan voz kechish talablarini oshiradi. Darhaqiqat, sog'liqni saqlash sohasidagi ma'lumotlar omboridan olingan ma'lumotlar kelgusi yillar davomida salomatlik va samaradorlikni oshirishga katta yordam beradi. Biroq, bu daromad shaxsiy maxfiylikni yo'qotish evaziga kelishi kerakmi? Shu bilan bir qatorda, maxfiylikni himoya qilish uchun qanday qilib anonimlikning turli usullarini izlashimiz mumkin? – degan savollar paydo bo'lishi muqarrar.

Shuningdek, kelajakdagi tadqiqotlar IoT iqtisodiy kuchdagi tengsizlikka qanday ta'sir qilishiga e'tibor qaratish kerak [Wright va Clarysse, 2020]. Internet buyumlari orqali erishilgan asosiy samaradorlik shundan iboratki, endi mashinalar an'anaviy ravishda malakali shaxslar tomonidan bajariladigan vazifalarni bajarishi mumkin. Biroq, sanoatlar mehnat xarajatlarini kamaytirish orqali mahsuldorlik va moliyaviy ko'rsatkichlarni yaxshilash uchun ushbu texnologiyalardan foydalanilishi sababli, tarkibiy ishsizlik muammosi paydo bo'lishi mumkin [Jorj va boshqalar 2016]. Ba'zi sohalarda, ayniqsa, past malaka darajasiga ega bo'lgan ishchilar, tobora aqlli mashinalar tufayli ish qobiliyatining yanada pasayishiga duch kelishmoqda. Ushbu tarkibiy muammo, o'z navbatida, ijtimoiy-iqtisodiy sinflar o'rtasidagi boylik farqining kengayishiga olib kelishi mumkin. Jismoniy shaxslar o'rtasidagi tengsizlikni hisobga olmaganda, IoT yirik korporatsiyalar (Alphabet va boshqalar), kichik va o'rta kompaniyalar o'rtasidagi kuchlar muvozanatini yanada o'zgartiradi.

Qolaversa, tadqiqotning qiziqarli yo'nalishi IoT va raqamli biznes modellari o'rtasidagi bog'liqlikdir. IoT markazlashtirilgan tarmoqni nazarda tutadi, unda dasturiy ta'minotni ishlab chiqadigan, apparat ishlab chiqaradigan va ma'lumotlarni boshqaradigan hamkorlar teng huquqli hamkorlik qilishlari kerak bo'ladi. Ulardan biri platforma yetakchisi sifatida ishlay olishi qiyin. Ushbu hamkorliklarning aksariyati xususiy sherikchilikning tijorat maqsadlariga mos kelmasligi mumkin

bo'lgan ijtimoiy maqsadlarni ifodalovchi davlat hamkorlarini ham o'z ichiga oladi. Misol uchun, dasturiy ta'minot kompaniyalarining asosi ko'rfaz hududida yoki Xitoyda joylashgan bo'lsa, an'anaviy apparat ishlab chiqaruvchilari boshqa geografik hududlarda joylashgan bo'ladi. Bu turli maqsadlar va madaniy qadriyatlarini joriy qiladi.

Shu singari, kashf qilishning istiqbolli yo'nalishi IoT va boshqa ilg'or texnologiyalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hisoblanadi. Masalan, IoT nanotexnologiya bilan birlashtirilganda [Balasu Bramaniam va Kangasharju, 2013], nano-miqyosdagi IoT tizimi nimani anglatadi? Xuddi shunday, IoT blockchain texnologiyasi bilan birlashtirilganda, natija ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etish va ma'lumotlar bilan hamkorlikni qanday o'zgartiradi [Lumi Neau 2021]? Tarqalgan restorant texnologiyasining kichik to'plami sifatida blokcheyn raqamli ma'lumotlarni kriptografik himoyalangan va markazlashtirilgan tarzda saqlashga imkon beradi. IoT qurilmalari blokcheyn texnologiyasi bilan birlashtirilganda, tarmoqning firma chegaralari bo'ylab axborot, jismoniy va moliyaviy oqimlarni yig'ish va raqamlashtirish qobiliyati o'zgarishi mumkin [Lacroix va boshqalar, 2022]. Kelajakda olib boriladigan tadqiqotlar bunday transformativiy olib kelgan imkoniyatlar va muammolarni, amaldagi institutlar, yangi ishtirokchilar va hamkorlik qilish imkonsiz bo'lib tuyulgan manfaatdor tomonlar guruhlari o'rtasidagi hamkorlikning innovatsion usullarini o'rganishi mumkin. IoT va tashkiliy dizayn metodologiyasi. IoT tashkiliy dizaynning yangi texnologik va ijtimoiy xususiyatlarini taqdim etmoqda, biz bu yerda tasvirlab beradigan dizaynning kamida uchta muhim jihati o'zgarishlarga to'xtalib o'tamiz.

Dizayn joylashuvi. IoT mijozlar, raqobatchilar va yetkazib beruvchilarni murakkab tarmoqqa bog'laganligi sababli [Staudenmayer va boshqalar 2005], taqsimlangan ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, tahlil qilish, mahalliy va sinxron qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Ko'p manfaatdor tomonlarning bunday hamkorligi xususiy dizayni emas, balki tarmoqqa asoslangan dizayni talab qilishi mumkin [Amit va Xan, 2017]. Shu bilan birga, mehnat taqsimoti va say-harakatlarni birlashtirish bo'yicha qaror qabul qilish jarayonining ko'p qismi [Puranam va boshqalar, 2014] endi qaror qabul qiluvchilarni ko'p jihatdan chegaradan chiqarib, avtonom bo'lishiga olib keladi.

Dizaynning vaqtinchalikligi. Yaratuvchilarning ratsionalligi cheklanganligi sababli, tashkilotlarning ritmlari chiziqli yoki sikllik bo'lishi mumkin [Lefebvre, 2013]. Ya'ni, an'anaviy ravishda ma'lumot avval to'planishi va keyin tashkiliy ierarxiya bo'yicha jamlanishi yoki tarqalishi kerak [Brews va Tucci, 2004]. Keyin top-menejerlar fikr-mulohazalarni yaratadigan va kelajakdagi qarorlarini shakllantiradigan g'oyalarni ilgari suradilar. IoT polimorfik vaqtinchalik ritmi [Coletta va Kitchin, 2017] taqdim etadi, chunki uning infratuzilmasi va sensorlar, hisoblagichlar, transponderlar va aktuatorlarning tegishli tarmoqlari tashkiliy agentlarning (odamlar yoki mashinalar) xatti-harakatlarini o'lchash, kuzatish va tartibga solish uchun ishlatiladi. Ishlab ma'lumotlarini endi yig'ish va markazlashtirilgan qaror qabul qiluvchilarga (guruh) taqdim etish kerak emas. Boshqacha qilib aytganda, Internet buyumlari tashkilot dizayni va tashkilot hayotining "algoritmini" quvvatlantirishi mumkin.

Tashkiliy chegaralar. IoT bizni tashkilotlar chegaralari bilan bog'liq asosiy savollarga javoblarni qayta ko'rib chiqishga undaydi. Firmalar tadqiqot va ishlanmalar bo'yicha hamkorlar bilan hamkorlik qilishlari uchun muhim ma'lumotlarga ega bo'lishlari kerak [He va boshqalar 2021]. Masalan, Big Pharma an'anaviy ravishda bemor ma'lumotlariga intiyozli kirish huquqiga ega bo'lgan shifoxonalar bilan hamkorlik qiladi. Tibbiy uskunalarning keng tarqalishi va shaxsiy ma'lumotlar almashishning ortishi bilan firmalar tibbiy ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilishda bemorlar bilan bevosita hamkorlik qilishlari mumkin. Xuddi shunday, tashkilot hodimlari boshqa sohalarda ham hamkorlik qilishadi. An'anaga ko'ra hamkorlik sheriklarning bir-birini to'ldiruvchi resurslari, ularning tashkiliy chegarasida o'zaro bog'langan. IoT bilan hamkorlik asosan "qatlamlar" bo'lishi mumkin - bir hamkor sensorli mashinalar kabi jismoniy infratuzilmani, ikkinchisi esa bulutli hisoblash yoki mashinani o'rganish algoritmlari kabi ma'lumotlarni saqlash yoki tahlil qilish imkoniyatlarini ta'minlaydi. Ham ishtirokchilar, ham hamkorlik uslubidagi bu o'zgarishlar olimlar va menejerlarni hamkorlikni loyihalashda ishonch masalasini o'ylab ko'rishga undaydi [Puranam va Vanneste, 2009].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, ushbu maqola raqamlashtirishning asosini tashkil etuvchi IoT muammolarini biznes muammosiga aylantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlarni yo'lga qo'yishni boshladi. Maqoladagi o'rganilgan, tahlil qilingan aksariyat

maqolalar asosan IoT bilan bog'liq texnologiyalarni joriy etishning amaliy jihatlarini bilan qiziqadigan professor-olimlar va biznes-model, ekotizim muammolarini asosiy texnologiyalar sifatida belgilab beruvchi professor-olimlari o'rtasidagi hamkorlik natijasidir. Ularga instrumental sifatida qaralgani bois texnologiyasiga asoslanganligi unchalik muhim

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 20 dekabr 2022-yildagi Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga yo'llagan Murojaatnomasi. <https://president.uz/oz/lists/view/5774>
2. Ranger, S., 2020. What Is the IoT? Everything You Need to Know about the Internet of Things Right Now. ZDNet. <https://www.zdnet.com/article/what-is-the-internet-of-things-everything-you-need-to-know-about-the-iot-right-now/>.
3. Christou, L., 2019. History of IoT: from Idea to an Industry Approaching \$1tn. <https://www.verdict.co.uk/history-of-iot/>.
4. Leiting, A.-K., de Cuyper, L., Kauffmann, C., 2022. The Internet of Things: Changing Business Models while Staying True to Yourself. Technovation.
5. Tokhirov, R., & Rahmonov, N. (2021). Technologies of using local networks efficiently. Asian Journal Of Multidimensional Research, 10(6), 250-254.
6. Van Lente, H., Spitters, C., Peine, A., 2013. Comparing technological hype cycles: towards a theory. Technol. Forecast. Soc. Change 80 (8), 1615–1628. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2012.12.004>.
7. Toxirov, R. S., & Raxmonov, N. R. O. G. L. (2021). DASTURIY TA'MINOT YORDAMIDA ZAMONAVIY BOSHQARUVNI TASHKIL ETISH ISTIQBOLLARI. Central Asian Academic Journal of Scientific Research, 1(1), 181-186.
8. Adner, R., Kapoor, R., 2010. Value creation in innovation ecosystems: how the structure of technological interdependence affects firm performance in new technology generations. Strat. Manag. J. 31 (3), 306–333. <https://doi.org/10.1002/smj.821>.
9. Raxmonov Nodirjon. (2022). O'ZBEKISTONDA SANOAT 4.0 DASTURINI RIVOJLANISHI CHARM POYAFZAL ISHLAB CHIQRUVCHI KORXONA MISOLIDA. Yosh Tadqiqotchi Jurnal, 1(2), 331–341. Retrieved from <http://2ndsun.uz/index.php/yt/article/view/127>.
10. Rahmonov, N. (2022). EMPLOYMENT PROBLEMS AND SOLUTIONS OF EMPLOYMENT DURING THE CORONAVIRUS PANDEMIC. Qo'qon universitetining ilmiy materiallar bazasi, 1(000004)
11. Hannah, D.P., Eisenhardt, K.M., 2018. How firms navigate cooperation and competition in nascent ecosystems. Strat. Manag. J. 39 (12), 3163–3192. <https://doi.org/10.1002/smj.2750>.
12. Baldwin, C.Y., 2021. Design Rules, vol. 2. Harvard Business School (Chapter 16), Capturing Value by Controlling Bottlenecks in Open Platform Systems, Harvard Business School Research Paper Series, 20-054.
13. Kambarov, J., Rakhmatov, U., Rakhmonov, N., & Sultanova, Y. (2020). Problems and solutions for the implementation of the industry-4.0 program in Uzbekistan. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 12(2), 2677-2683.
14. Staudenmayer, N., Tripsas, M., Tucci, C.L., 2005. Interfirm modularity and its implications for product development. J. Prod. Innovat. Manag. 22 (4), 303–321.
15. Furr, N., Shipilov, A., 2018. Building the right ecosystem for innovation. MIT Sloan Manag. Rev. 59 (4), 59–64.
16. Puranam, P., Alexy, O., Reitzig, M., 2014. What's "new" about new forms of organizing? Acad. Manag. Rev. 39 (2), 162–180. <https://doi.org/10.5465/amr.2011.0436>.
17. Rakhmonov, N. (2022). PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL 4.0 PROGRAM IN UZBEKISTAN (ON THE EXAMPLE OF A LEATHER SHOE MANUFACTURING ENTERPRISE). Иктисодиёт ва инновацион технологиялар, 10(6), 120–129. https://doi.org/10.55439/EIT/vol10_iss6/a13.
18. Brews, P.J., Tucci, C.L., 2004. Exploring the structural effects of internetworking. Strat. Manag. J. 25 (5), 429–451. <https://doi.org/10.1002/smj.386>.
19. Coletta, C., Kitchin, R., 2017. Algorithmic governance: regulating the 'heartbeat' of a city using the Internet of Things. Big Data & Society 4 (2). <https://doi.org/10.1177/2053951717742418>, 2053951717742418.
20. Rahmonov, N. (2022). O'ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOTNINING ZAMONAVIY YECHIMLARI. Qo'qon universitetining ilmiy materiallar bazasi, 1(000004).
21. Рахмонов Нодиржон, & Жўраев Асадбек. (2022). КИЧИК БИЗНЕС ВА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ РАҚАМЛАШТИРИШ ТАҲЛИЛИ. Yosh Tadqiqotchi Jurnal, 1(5), 101–109. Retrieved from <http://2ndsun.uz/index.php/yt/article/view/386>. <https://doi.org/10.5465/amr.2009.35713271>.
22. Martens, C.D.P., da Silva, L.F., Silva, D.F., Martens, M.L., 2021. Challenges in the implementation of internet of things projects and actions to overcome them. Technovation, 102427. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2021.102427>.
23. Asadi, S., Nilashi, M., Iranmanesh, M., Hyun, S.S., Rezvani, A., 2021. Effect of Internet of Things on manufacturing performance: a hybrid multi-criteria decision-making and neuro-fuzzy approach. Technovation, 102426. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2021.102426>.
24. Park, S., Rosca, E., Agarwal, N., 2021. Driving social impact at the bottom of the Pyramid through the Internet-of-things enabled frugal innovations. Technovation, 102381. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2021.102381>.
25. Raxmonjon o'g'li, R. N. (2023). КИЧИК БИЗНЕС ФАОЛИЯТИНИ РАҚАМЛАШТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ ТИЗИМИ ВА ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ. ҚО'ҚОН УНИВЕРСИТЕТИ ХАВАРНОМАСИ, 36-43.
26. Boyson, S., Corsi, T.M., Paraskevas, J.-P., 2021. Defending digital supply chains: evidence from a decade-long research program. Technovation, 102380. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2021.102380>.
27. George, G., Howard-Grenville, J., Joshi, A., Tihanyi, L., 2016. Understanding and tackling societal grand challenges through management research. Acad. Manag. J. 59 (6), 1880–1895. <https://doi.org/10.5465/amj.2016.4007>.
28. Otto, M., & Thornton, J. (2023). КИЧИК БИЗНЕС ФАОЛИЯТИНИ РАҚАМЛАШТИРИШ: ҲОЛАТЛАР, УСЛУБЛАР ВА ТАҲЛИЛЛАР. ҚО'ҚОН УНИВЕРСИТЕТИ ХАВАРНОМАСИ, 178-183.
29. Wright, M., Clarysse, B., 2020. Technology entrepreneurship and shaping industries. Acad. Manag. Discov. 6 (3), 355–358.

BOSHQARUV QARORLARINI QABUL QILISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Rustamova Sayyora Xatamovna

Andijon davlat universiteti, Iqtisodiyot kafedrası

katta o'qituvchisi, i.f.f.d.(PhD)

Rustamova0302@mail.ru

+998912870005

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 17

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.911>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

boshqaruv qarorlari, boshqaruv samaradorligi, mehnat unumdorligi, tashkiliy samaradorlik, iqtisodiy samaradorlik, texnologik samaradorlik, prognozlashtirish, iqtisodiy matematik modellashtirish

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada korxonalarida boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullari ochib berilgan. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarining turli olimlar tomonidan o'rganilgan xulosalari taqdim etilgan. Maqolada boshqaruv qarorlarini qabul qilishning tafakkurga, ya'ni intuitsiyaga asoslangan usullariga urg'u berilgan. Bundan tashqari boshqaruv qarorlarini qabul qilishning 3C modeli taklif etilgan.

Kirish. Zamonaviy dunyoning shiddat bilan rivojlanishi hamda axborotlarning aniqligi, bir qator noaniqlik darajasining ortishi korxonalarini bozorda uzoq vaqt yashab qolishi uchun boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarini takomillashtirishga zaruriyat tug'dirmoqda. Boshqaruv qarorlari samaradorligi korxonaga rahbari yoki menejeri ish faoliyatini jabhalarida ko'rinadi: maqsadni to'g'ri belgilash, noaniqlik sharoitidagi muammolarga yechim topish, ishni to'g'ri rejalashtirish, ularni o'z ixtisosligi bo'yicha taqsimlash, tashkil qilish, muvofiqlashtirish va nazoratni amalga oshirish va boshqalar.

Boshqaruv qarorlari samaradorligini belgilashda eng asosiy mezon aholining turmush darajasi va sifatidagi o'zgarishlar, hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev aynan shu masalada quyidagi fikrlarni ta'kidlab o'tdi: "Asosiy vazifa –bu yuqori kasb mahorati va zamonaviy tafakkurga ega, puxta o'ylangan, har tomonlama to'g'ri qarorlar qabul qila oladigan, belgilangan maqsadlarga erishadigan rahbarlar va mansabdor shaxslarning yangi tarkibini shakllantirishdan iborat....har bir fuqaro qabul qilayotgan qarorlarimiz real foyda berayotganini bilishi kerak". (III.Mirziyoyev., 2017) Shunday ekan har qaysi rahbar boshqaruv qarorlarini qabul qilayotib, vaziyat nuqtai-nazaridan barcha mezonlarni hisoblashi darkor.

Adabiyotlar tahlili. R.A.Fatxutdinov o'z zinnig tadqiqot ishida asosan boshqaruv qarorlari bo'yicha bir qator usullarni ajratib ko'rsatgan: boshqaruv qarorlarini tahlil qilish usuli (zanjirlarni almashirish usuli, kompyuter yordamida omillar tahlili, xarajatlarni funksional tahlili, resurslardan foydalanish samaradorligini tahlil qilish, SWOT tahlilari, kompaniyaning moliyaviy holatini raqobatbardoshlik nuqtai nazaridan tahlil qilish); boshqaruv qarorlarini bashorat qilish (ekstrapolyatsiya usullari, parametrik usullar, ekspert usullari, normativ, eksperimental va indeksli bashorat qilish usullari); boshqaruv qarorlarini iqtisodiy asoslash (Acaul A.H., Graхов В.П., Коваль О.С., Рыбнов Е.И., 2014), (boshqaruv tizimi tarkibiy qismlarining sifatini oshirish investitsiya loyihalarining samaradorligini oshirish).

Biz bir qator iqtisodchi olimlarning ushbu sohani rivojlantirish bo'yicha fikr mulohazalarini tadqiq etganmiz. Jumladan, A.B. Тебекин, В.Б.Мантусов lar "Управление организацией: теоретико-методологические основы, функциональные задачи, технологии, прикладные аспекты применения" (Тебекин А.В., Мантусов В.Б., 2016) nomli monografiyasida boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish uchun zarur bo'lgan vositalarni uchta usul orqali amalga oshirish kerakligini asoslagan: bular birinchi "ilgari ishlab chiqilgan qarorlarning empirik tahlili, shuningdek ularni ishlab chiqish usullari va shu asosda boshqaruv qarorlarini ishlab chiqarish vositalari va texnologiyalari asosida ishlab chiqish; ikkinchi nazariy va amaliy usul, har bir aniq boshqarish ob'ekti faoliyatining o'ziga xos xususiyatlariga nisbatan tegishli sohalarida qarorlarni ishlab chiqish sohasidagi ishlanmalarni o'rganish; uchinchi aralash usul, shu jumladan empirik va nazariy tahlil, shuningdek, uni qo'llash vositalari va texnologiyalarini sintez qilish" (Тебекин А.В., Мантусов В.Б., 2016).

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarini takomillashtirishga oid bir necha usullar o'rganilgan. Ushbu boshqaruv usullarini yoritishda qiyosiy va solishtirma tahlil, induksiya, deduksiya usullaridan foydalangan.

Tadqiqot natijalari. Qabul qilingan qarorlarning maqsadga muvofiq holda bajarilishi asosan ishlab chiqarish jarayonida maxsus maqsadga yo'naltirilgan dasturlar, tarmoqli grafiklar, matritsali boshqaruv tizimi orqali amalga oshiriladi. Qarorlarni qabul qilish 3 ta guruhga bo'lib o'rganiladi:

1. Boshqaruv qarorlarini o'z vaqtida bajaruvchilarga yetkazib berish;
2. Kadrlar va mehnat resurslarini optimal joylashtirish hamda tezkor holda jamg'armalarni shakllantirish;
3. Qarorlarning bajarilishini nazorat qilish. (Зиявитдинова Н.М., Уринов Й.М., Хайитов Ш.Н., 2012)

Yuqoridagilardan kelib chiqib, boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish hamda ularni amalga oshirishda bir qator muammolarni ajratib ko'rsatish mumkin: boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va qabul qilishda bu usuldan foydalanish ijobiy natijalarga olib kelmoqda. (A. H. Acaul, B. П. Грахов, О. С. Коваль, Е. И. Рыбнов, 2014)

"Ierarxik tahlil usuli" orqali boshqaruv qarorlarini qabul qilish 3 pog'onada amalga oshiriladi: birinchi pog'onasida, ierarxik struktura tuzish bosqichi, ierarxiyada asosan 3ta pog'ona (cheklanmagan) keltirilib, ularning birinchisi boshqaruv qarorining samaradorligi (korxonaning asosiy maqsadi yuzaga kelgan muammoni bartaraf etish), ikkinchisi boshqaruv qarorlarini samaradorlik turlari, ya'ni iqtisodiy, tashkiliy, huquqiy, texnologik, ijtimoiy va x.k. Muammoni yechish uchun tanlangan mezonlar, ierarxiyaning uchinchi pog'onasida qo'yilgan muammoga topilgan barcha muqobil variantlar (boshqaruv qarorlari) keltiriladi. Ikkinchi, ustunlikni aniqlash bosqichi, ierarxiyaning har bir pog'onasidagi elementlarni ustunlik darajasi, ya'ni muhimlik darajasiga qarab juftlik solishtirma tahlil(matematik asoslangan holda) orqali tartibga solinadi. Uchinchi, qaror qabul qilish bosqichi, muammoni yechimi bo'lishi mumkin bo'lgan muqobil variantlarni har biri ustunlik koeffitsiyenti hisoblanadi. Eng yuqori ustunlikka ega bo'lgan variant o'z navbatida yuqori samaradorlikka olib keladi deb baholansa, aksincha eng past ustunlikka ega variant past samaradorlikka olib keladi deb baholanadi.

Ushbu usul yordamida bir necha ob'ektdan bittasi, mezonlarga ko'ra eng yaxshisi (sifatli, samarali, kam tavakkalli, yuqori nafli va x.k.) tanlanadi.

Ushbu usuldan samarali foydalanishda tinglovchilar masalani aniq qo'ya bilishlari, yechish bosqichlarini bilishlari va MPRIORITY1.0 dasturidan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lishlari ular tomonidan optimal qaror qabul qilish imkoniyatlarini yanada oshiradi. (Axpapov B.C., 2020)

Hozirgi paytda boshqaruv qarorlarini qabul qilishga ko'maklashuvchi "Emperor 3.01", "MPRIORITY1.0", "Expert Choice" va "Mislitel Ekspres 2015" maxsus dasturlar mavjud bo'lib, ko'p mezonli qarorlar qabul qilishda foydalaniladi. (Xolov A.X., 2017)

Cherchman-Akof usuli (miqdoriy uchun ishlatiladi muqobil variantlarning qiyosiy afzalligini baholash va ekspert baholarini to'g'rilashga imkon beradi. Muqobil variantlarning taxminlari manfiy bo'lmagan sonlar deb taxmin qilinadi);

Lotereya usuli (imtiyozning kamayish tartibida buyurtma qilingan har qanday uchta alternativa a1, a2, a3 variantlari uchun, mutaxassis shunday ehtimollikni ko'rsatadi, a2 variant qaysi holatda bo'ladi lotereyaga arzimaydi, a1 variant p ehtimoli va opsiyasi bilan sodir bo'ladi a3 - ehtimollik bilan (1 - p)).

Ssenariylar usuli ham voqealar sodir bo'lishi ehtimoli va qabul qilingan qarorlarning mumkin bo'lgan oqibatlarini baholashga imkon beradi. Tizimlar nazariyasi nuqtai nazaridan boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish jarayonini "qora quti" modeli va "oq quti" modellari ishlab chiqilgan. (Xolov A.X., 2017)

Boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish jarayonining "qora quti" modelining vazifasi boshqaruv qarorini ishlab chiqishdir, ya'ni - bu tizim bo'lib, uning maqsadi boshqariladigan tizimning boshqaruv tomonini boshqarish harakatini shakllantirishdir. Ushbu model universal emas, chunki u ishlab chiqilgan qarorni to'g'rilashni ta'minlaydigan mulohazalarni o'z ichiga olmaydi va faqatgina kirish paytida qanday ma'lumot bo'lishi kerakligini va boshqaruv jarayoni qanday shaklda taqdim etilishi mumkinligini ko'rsatishga xizmat qiladi. (Тебекин А.В., Мантуров В.Б., 2016) Bu yerda qaror ishlab chiquvchi sub'ektlar, axborotlarni yig'ish jarayonida tahlil qilinadigan ob'ektlar (boshqaruv tashkiliy tuzilishi, boshqaruv funksiyalari, boshqaruv dasturi va b.), hamda qaror ishlab chiqish jarayonidagi resurslar (mehnat resurslari, axborot, texnologiyalar va b) ko'rib chiqiladi.

Muammolarni hal qilish bo'yicha "oq quti" sxemasini amalga oshirishda nafaqat tashkilotning ichki resurslari, balki uning samarali rivojlanishini ta'minlashga imkon beradigan tashqi muhitning o'ziga xos manbai sifatida qulay imkoniyatlari ham ishtirok etishi mumkin. (Тебекин А.В., Мантуров В.Б., 2016) Qaror qabul qilishga ekspertlar, tahlilchilar jalb qilinsada, asosiy ma'suliyat qaror qabul qiluvchi shaxsda bo'ladi. Qarorni optimallashtirish uchun ko'plab variantlarni ishlab chiqish, bir necha resurslarni birgalikda o'rganish, ishlab chiqilgan qaror variantlariga baho berish imkoniyatini beradi. Boshqaruv qarorlarini samaradorligi ko'p hollarda muammoga ilmiy-amaliy asoslangan bo'lsagina yaxshi natija beradi.

Mashxur afsonaviy matematik Djon fon Neyman antagonistik o'yinlar nazariyasining asoschisi sifatida e'tirof etiladi. Mazkur nazariya Djon fon Neyman va Oskar Morgenshtern tomonidan ularning "Theory of Games and Economic Behavior" deb nomlangan va 1944-yilda asarida chop etilgan. O'yinlar nazariyasi - ziddiyatli vaziyatlarni matematik modellashtirish bilan shug'ullanadigan matematik ilmiy yo'nalish. Uning maqsadi-ziddiyatli vaziyat ishtirokchilari uchun ratsional strategiyalarni tanlash usullarini ishlab chiqish.

1994-yilda noantagonistik o'yinlar nazariyasini yaratgani uchun Nobel mukofotini qo'lga kiritgan mashxur olim Djon Neshning noantagonistik o'yindagi asosiy farazlari quyidagicha:

- o'yinchilar ratsional (oqilona) qarorlarni qabul qiladi;
- o'yinchilar strategik harakatlarni amalga oshirishadi, ya'ni raqibning yurishlarini payqagan holda qaror qabul qilishadi;
- statik o'yinlarda o'yinchilar bir vaqtda yurishadi, bunday vaziyatlarda vaqt rol o'ynamaydi;
- dinamik o'yinlarda o'yinchilar ketma-ket yurishadi, ya'ni bunday vaziyatlarda vaqt rol o'ynaydi;
- mukammal axborot sharoitidagi o'yinda o'yinchi raqibining shu paytgacha bo'lgan oldingi yurishlari haqida ma'lumotga ega bo'ladi;
- to'liq axborot sharoitidagi o'yinda o'yinchi raqibining yutuqlari funksiyasi (afzalliklari, yutuqlari) haqida ma'lumotga ega bo'ladi.

Antagonistik o'yin - har juftlik strategiyalarida yutuqlar yig'indisi nolga teng bo'lgan o'yin. (A.Худайназаров, 2016)

Klassik loyihalarni boshqarish tamoyillari asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullariga quyidagilar kiradi:

- 1) Kritik yo'l usuli (Critical Path Method – CPM);
- 2) tarmoqni rejalashtirish usuli (PERT);
- 3) hayot sikli bosqichlari bo'yicha loyihani boshqarishga tizimli yondoshish usuli;
- 4) pilot loyiha usuli;
- 5) loyihaning hayot siklini boshqarish tizimini takomillashtirish usuli;
- 6) yangi mahsulotlarning hayot aylanish jarayonini takomillashtirish usuli;
- 7) SMPni takomillashtirish uchun "to'siqlar" nazariyasini qo'llashga asoslangan usul;
- 8) Agile Software Development – ASD (ASD) usuli;
- 9) (Project Management Body of Knowledge) bilimlar to'plamining usullari;
- 10) ishga tushirish usuli (start-up);
- 11) neytral (muvozanatli) yondashuv usullari.

Miqdoriy yoki tizimli tahlil usullarida aniq matematik hisob-kitoblar bilan ishlab chiqilgan modellar orqali muqobil variantlari berilgan mezonlariga ko'proq javob beruvchi yoki mos keluvchisini tanlash, ularni qiyosiy tahlil qilish, taqqoslash, muqobillari orasidan eng afzalini tanlashni nazarda tutadi, ya'ni hisob-kitoblarga asoslangan.

Yuqorida sanab o'tilgan usullarga albatta nazoratsiz erishib bo'lmaydi. Vazifani ijrochilarga taqdim etib, ulardan natija qanday bo'lganligini nazoratga olmagan rahbar alal oqibat keyingi qarorlarning ijrosiga putur yetkazib qo'yadi. Negaki nazoratning amalga oshirilmasligi ijrochilarda beparvolik va ma'suliyatsizlik kayfiyatlarini yuzaga chiqarishi turgan gap. Shuning uchun ham nazorat muhim ahamiyat kasb etadi. Nazorat funksiyasi deganda biz albatta "qamchilab, tirnoq tagidan kir qidirish" qabilida emas, chetga og'ishlarni o'z vaqtda bartaraf etishni nazarda tutaymiz. O'z vaqtda ijroning qayerida muammo yuzaga kelayotganini va unga qanday omil ta'sir ko'rsatayotganini anglash qarorning samaradorligini kafolatlaydi.

Boshqaruv faoliyatining samaradorligi ko'pincha qabul qilinayotgan qarorlarga bog'liq korxonadagi butun savol va muammolar zanjiri ularning aniq yechimi boshqaruvchiga yuklangan, ishlab chiqarish, texnik, ijtimoiy, iqtisodiy, marketing va huquqiy vazifalar qarorlarni to'g'ri qabul qilish hamda o'z vaqtda bajarilishiga bog'liq. Yechilayotgan muammolarning hammasi har qanday boshqaruvchi tomonidan hisobga olinadi va bu narsa uning boshqaruv uslubida hamda butun boshqaruv jarayonida aks etadi.

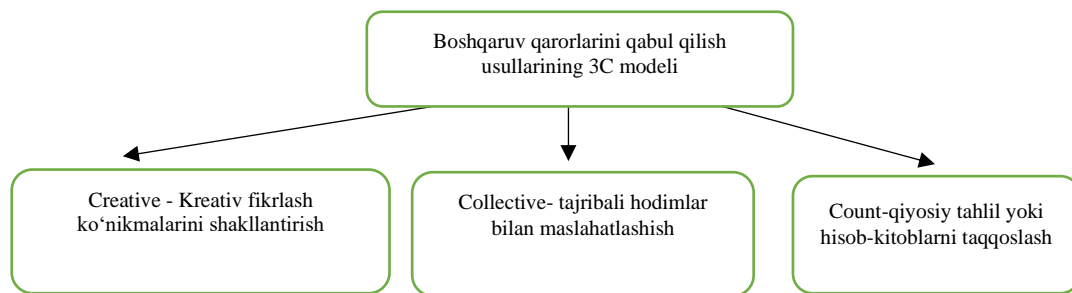
Qarorlarni ishlab chiqish va amalda qo'llash rahbarning keyingi faoliyatidagi siljishlariga bog'liq. Bitta muammo bo'yicha bir necha qarorlar ishlab chiqiladi va ulardan bittasi amalda qo'llaniladi. Bu qarorlarning tasnifi muhim nazariy va hayotiy ahamiyatga ega.

Muvaffaqiyatli qarorning mezonlarini belgilashda ikki turdagi mezonlar - "biz qilishimiz kerak" va "biz istaymiz" tanlab olinadi. Ikkinchi holda istalgan maqsadlar ko'rib chiqiladi. Ikkinchi mezon ehtimol bo'lgan variantlar haqida o'ylashga majbur qiladi, bunda ideal bo'lganlari istisno qilinmaydi. (Семцов А.К. Хабюков В.И.)

Respublikamizda tadbirkorlik sohasida "Tartibga solish gilotinasi" usulini to'laqonli amalga oshirish, tadbirkorlarga g'ov bo'lib kelayotgan turli ma'muriy cheklovlarni bartaraf etish, iqtisodiyot tarmoqlarida yuqori samaradorlikka erishish va biznes yuritish muhitini yaxshilashga xizmat qiladi.

Muhokama. Boshqaruv qarorlarini qabul qilishda asosan simulyatsiya modellashtirish masalalari orqali amalga oshirish mumkin. Shu sababli simulyatsiya modellashtirishga - bu haqiqiy tizimni simulyatsiya modeli bo'yicha o'rganishni maxsus simulyatsiya qiladigan matematik vositalar to'plami yordamida amalga oshiriladigan analogli modellashtirishning bir turi hisoblanadi. (Чуваев А.В., 2017)

Bu taklif etayotgan boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarida asosiy e'tibor korxonalarni kelgusi faoliyatini barqarorlashtirish, mahsulot ishlab chiqarish hajmini yanada oshirish hamda iqtisodiy samaradorligini oshirish masalalari alohida amalga oshiriligi asoslangan. Ushbu modelda tadqiqotchilarning ilmiy qarashlarini hisobga olgan holda boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarini inglizcha "C" harfi bilan boshlanuvchi so'zlar bilan ifodalab, "3C modeli" deb yuritish va ular quyidagicha:

1-chizma. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarining “3C modeli”¹

Yuqoridagi rasmlarda keltirilgan “3C”ni tarkibi quyidagicha ma’nodan iborat:

1. C- creative, ya’ni evristik yoki ijodiy yondashuvga asoslangan usullar;

2. C- collective, ya’ni jamoali kelishuvga asoslangan usullar;

3. C- count, ya’ni miqdoriy usullar bo’lib, bunda ilmiy tajribaga asoslangan tizimli tahlil, matematik hisob kitoblari orqali boshqaruv qarorlari qabul qilish usullari ko’riladi.

Hozirgi kunda qaror qabul qilishning eng keng tarqalgan “Aqliy hujum” usulining quyidagicha zamonaviy turlari ham mavjud:

1. “Narvon texnologiyasi” - ishtirokchilar bir-birining g’oyalari avval 2 ta ishtirokchi xonada qolib, bir birini g’oyasini eshitadi, keyin navbatma navbat ishtirokchilar xonaga chaqirilib, g’oyalari eshitiladi;

2. “Rol hujumi” – ishtirokchilarga korxonadagi rollari yoki boshqaruvdagi funksiyalari taqsimlanadi va aniq javoblar eshitiladi;

3. “Onlayn aqliy hujum”- bu usul uyatchan ishtirokchilarga qo’l kelsada, unda yozma javoblarni yig’ish uchun ko’p vaqt sarflanadi. (Анна Гриньова., 2021)

Aqliy hujum asosida V. Gordon 1960 yilda “sinektika usuli” ni taklif qildi. Uning “aqliy hujum” dan asosiy farqi shundaki, “hujumdan hujumga” ma’lum tajriba to’playdigan mutaxassislar sifatida barqaror tarkibli guruh ishlaydi. Bundan tashqari, sinektik usuldan foydalanish tanqidiy bayonotlarga imkon beradi.

“635” usuli - bu “aqliy hujum” ning bir turi bo’lib, uning davomida har bir ishtirokchining ijodkorligi muammoni hal qilish uchun aniq g’oya shaklida yozma ravishda ifodalanadi. Ushbu muammoni jamoaviy hal qilish usuli Bernd Rorbax tomonidan 1968 yilda ishlab chiqilgan. (Жихарева А.О., Макушев Н.Б., 2019)

Usulning mohiyati shundan iboratki, jamoada 6 kishi ishtirok etadi, ushbu 6 kishining har biri berilgan muammoni yechimi uchun 3 tadan g’oyani yozadi. Ushbu jarayonga 5 minut vaqt ajratiladi. Muammo uchun oqilona qaror qabul qilishning ushbu usulida ishtirokchilar tomonidan taklif etilayotgan yechimlar takrorlanishi mumkin. Lekin o’zgacha takrorlanmagan fikrlar ham beriladi. Ushbu usulni qo’llashdan ham maqsad umumiy taklif etiladigan fikrlar bilan birga o’zgacha fikrlarni ham yig’ishdan iborat. Taklif etilgan yechimlar umumlashtiriladi va muammoga tashxis qo’yilib, qaror qabul qilinadi.

“Fikrlash uchun 6 shlyapa usuli” –bu mavjud muammolarni 6 xil usulda fikrlab oson va samarali hal qilish usuli hisoblanadi. Ushbu usul Edvard de Bono tomonidan taklif etilgan. Mazkur usulda har bir shlyapa egasi ma’lum bir belgilangan vazifalarni amalga oshiradi. (Чуваев А.Б., 2017) Har bir shlyapa egasining vazifalari quyidagilarda o’z aksini topgan:

1. Oq shlyapa-e’tiborni ma’lumotlarga qaratadi. Bu fikrlash usulida faqat faktlar, ma’lumotlar, savollar qiziqtiradi. “Biz nimani bilamiz?”, “Yana qanday ma’lumotlar muhim?”, “Bu ma’lumotlarni qanday topamiz?” degan savolni o’rtaga tashlaydi. Umuman olganda axborot yig’ish vazifasini o’taydi. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida avvalo unga to’g’ri tashxis qo’yish uchun yetarli, ishonchli axborotlarni yig’ish dardkor.

2. Qizil shlyapa- bu usul his-tuyg’u, intuitsiya, oldindan sezish kabi qobiliyatlarini qamrab oladi

3. Qora shlyapa- bo’layotgan mazkur jarayonga tanqidiy baholash bilan yondashadi. To’laqonli o’ylanmagan xavf xatarlarni anglatadi. Ya’ni berilayotgan muammoga yechim qidirilayotganda yoki taklif etilayotganda, taklifni atroflicha o’rganish kerakligini, kutilayotgan tahdidlarni nazardan qochirmaydi.

4. Sariq shlyapa- ustunlik, o’ziga xoslik, afzallik. “Nima sababdan aynan shunday qilish kerak?”, “Qanday afzalliklari bor?” degan savollarga javob qidiradi. Qora shlyapa ko’rsatgan tahdidlarga

javoban bu taklif etilayotgan yechimning ustun tomonlarini ko’rsatib o’tishga harakat qiladi.

5. Yashil shlyapa- yangi g’oyalar, yaratuvchanlik, mavjud qarorlar ro’yxatini tuzadi. Berilgan muammoga yangi yechimlar topish ustida bosh qotiradi.

6. Ko’k shlyapa- mavjud muqobil variantlar asosida qaror qabul qiladi. Ya’ni moderator vazifasini o’tab, yakuniy natijaga ma’ul hisoblanadi.

5C tamoyili Yaponiyada ishlab chiqilgan, uning asosiy maqsadi ish joyidagi yo’qotishlar, xatolar, defektlar va jarohatlarni kamaytirishdan iborat. Чуваев А.Б., 2017 5C yapon tilidagi 5ta “C” harfi bilan boshlanuvchi quyidagi holatlarni ifodalaydi: (sort, stabilize, shine, standartize, sustain) sortirovka, tartib, ozodalik, standartlashtirish, takomilllashtirish. Sortirovkada axborotlarni kerakli va keraksiz qismlarga ajratib, keraklisini ko’zga yaqin joyga joylashtirish nazarda tutiladi. Tartib yaponlarning ajralmas odati ekanligi ayon, “hammani o’z joyi bo’lishligi, hamma o’z joyida bo’lishligi”ni nazarda tutadi.

C-collective, ya’ni jamoaviy kelishuvga asoslangan usullar.

Menjment muammolarini o’rganish bo’yicha mutaxassis R. Katsning yozishicha: “Har qanday qaror har qanday nuqta nazardan qarara-qarshi bo’lgan qiymatlarni, maqsadlarni va mezonlarni muvozanatlashtirishi kerak. Butun korxonani qamrab oladigan har qanday qaror yoki tanlov uning ayrim qismlari uchun salbiy oqibatlariga olib keladi”. (Тебекин А.В., Мантусов В.Б., 2016) Aynan shuning uchun ham jamoaviy tarzda “kompromis” asosida qaror qabul qilish muhimdir.

Jamoaviy tarzda qabul qilinadigan qarorlar orasida “Ringi” usulining mohiyati haqida gapiradigan bo’lsak, “Ringi” yapon tadbirkorligi va biznesida keng qo’llaniladigan usuldir. (М.Шарифхужаев, Ё.Абдуллаев, 2000) “Yaponcha-ruscha katta lug’at”da ringi atamasi muammoni hal qilishga majlislar chaqirmasdan turib, so’rab chiqish yo’li bilan rozilik olish deb ta’riflanadi. (Пустомова С.Х., 2021) Mutaxassislar muammoni yechishga jalb qilinadi va muammo quyi pog’onaga yuboriladi. Buning yaxshi tomoni shundaki, qaror ijrosini amalga oshirishda eng ko’p quyi pog’ona vakillari to’g’ri xulosani beradi.

Demakki boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida tajribali insonlarga suyanish, ular bilan maslahatlashni kasb etadi. Tajribali insonlar korxonani ishlab chiqarish bo’limida korxonani rivojini uchun hissa qo’shayotgan insonlar hamdir. Chunki ular ishlab chiqarish jarayoni yuqori bo’g’in rahbarlaridan ham yaxshi biladi. Boshqaruv qarorlarini qabul qilishda quyi bo’g’in ishchilari ishtirokini ta’minlash juda ahamiyatlidir.

Bundan tashqari marketing (SWOT), (4P), moliya, taym menejment), iqtisod va iqtisodiyotning boshqa sohalaridagi tadqiqotlarga asoslangan qaror qabul qilish usullari mavjud.

C-count, ya’ni miqdoriy yoki tizimli tahlil usullar. Tizimli tahlilda qaror qabul qilish ob’ekti sifatida bir tomondan korxonani boshqaruv tizimi ko’rilsa, boshqa tomondan o’zaro bir biri bilan bog’liq ko’plab jarayonlarga mos keluvchi katta tizim ko’riladi. Tizimli tahlil ilmiy-nazariyotga, tajribaga, statistik va matematik usullarga tayanadi. Biz bu turdagi boshqaruv qarorlarini qabul qilishda quyidagi usullarni o’rgandik: ierarxik tahlil; cherkman-akof; lotereya; stsensariylar; deterministik omil tahliliga asoslangan; chiziqli modellashtirish; ehtimollik va statistik; o’yin nazariyasi; imitatsion usullar.

Biz boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarini takomillash-tirish yuzasidan to’plagan ma’lumotlarimizni tizimlashtirdik va quyidagi xulosalarga keldik:

1. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullari ham turli tumandir. Yuqoridagi boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarini

¹ Muallif ishlarnasi

optimallashtirish yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarni o'rganish asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarini ham 3 turga majassamlashtirdik: his-tuyg'uga asoslanib boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullari, biz buni inglizcha creative, ya'ni ijodiy yondashuv deb atadik. Jamoaviy kelishuvga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarini inglizcha collective, ya'ni jomoaviy yondashuv, matematik hisob-kitoblarga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarini esa count, ya'ni miqdoriy yondashuv deya nomladik. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarini ham inglizcha C harfi bilan boshlangan so'zlar bilan boshqaruv qarorlarini qabul qilishning "3C modeli" deb ta'riflashni taklif qilmoqdamiz.

2. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarining har birida bir necha takomillashtirish usullari mavjudki, biz ham ushbu usullarga o'z o'rganishlarimiz asosida har bir usulga murakkab bo'lmagan o'z takliflarimizni berdik. Qaror qabul qilishning noaniqlik sharoitida yoki qaror variantlarini ko'paytirish maqsadida ekspertlarni jalb qilgan holda rahbarlarda kreativ fikrlashni shakllantirish usulini taklif qildik. Rahbar nafaqat o'zida kreativ ko'nikmalarni shakllantirishi zarur, balki "qutichadan tashqarida fikrlovchi" xodimlarni ham qaror qabul qilish jarayoniga jalb etishi zarur. Chunki hozirgi shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoda korxonalarda barcha turdagi qarorlarda yangilik ufririb turishi kerak, noodatiy reklamalar shular jumlasidandir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ш.Мирзиёев "Танкидий таҳлил, катъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик-хар бир раҳбар фаолиятининг кундалик кoidsи бўлиши керак" Тошкент-"Ўзбекистон"-2017. 20-бет

2. Асаул А.Н., Грахов В.П., Коваль О.С., Рыбнов Е.И.; Теория и практика разработки принятия и реализации управленческих решений в предпринимательстве / монография под ред. заслуженного деятеля науки РФ, д-ра экон. наук, профессора А. Н. Асаула. — СПб.: АНО «ИПЭВ», 2014. 68 с

3. Тебекин А.В., Мантусов В.Б. Управление организацией: теоретико-методологические основы, функциональные задачи, технологии, прикладные аспекты применения Монография / М.: РИО Российской таможенной академии, 2016. 124- ст.

4. Зиявитдинова Н.М., Ўринов Й.М., Хайитов Ш.Н "Менежмент", Тошкент-2012, 153-бет

5. Коваль О.С. «Развитие технологии процесса принятия и реализации управленческих решений в предпринимательских структурах» автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Санкт-Петербург 2012 г, 8-ст

6. Чуваев А.В. Совершенствование методики принятия управленческих решений на основе диагностики производственных процессов. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук Новосибирск-2017 г, 59-с

3. Qaror qabul qilishning miqdoriy yondashuvga asoslangan usullariga biz qiyosiy tahlil yoki hisob-kitoblarni taqqoslash usullarini tahlil qildi. Unga ko'ra aniqlik sharoitida boshqaruv qarorlarini qabul qilishda barcha mezonlarni to'la hisoblab, iqtisodiyotning bosh qonuni: cheklangan resurslar sharoitida cheksiz ehtiyojlarimizni maksimal darajada qondirish uchun aniq hisob-kitoblarga tayanishimiz darkor. Variantlar bo'yicha hisoblab chiqilgan natijalarni qiyosiy taqqoslash orqali mezonlar ichida eng kam xarajat va eng qulayini tanlashimiz maqsadga muvofiqdir.

4. Qaror qabul qilishning jamoaviylikka asoslangan yondashuvida biz tajribali xodimlar bilan kengashishni afzal ko'rdik. Negaki xalqimizdagi "qari bilganni pari bilmas" degan naqlga suyangan holda ish tajribasi katta bo'lgan xodimlar bilan kengashish to'g'ri qaror qabul qilishimizga zamin bo'ladi. Chunki boshqaruvda vaziyatli yondashuv mavjud bo'lib, bunda ko'zda tutilmagan vaziyatga duch kelganda tajribali xodimlarning tajribalari bilan kelishish kerak bo'ladi. Yuqoridagi boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullarining har birini korxonada qo'llash ijobiy natijaga olib keladi. Aniqlik sharoitida hisob kitobga asoslangan qaror qabul qilish usulidan, noaniqlik sharoitida ijodiy yondashuvga asoslangan qaror qabul qilish usullaridan va vaqt omili uzoq sarf bo'lsa ham jamoa tarzda qabul qilingan qarorlarning har biri o'z vaziyati nuqtai nazaridan ijobiy natija bera oladi

7. Анна Гриньова. Одно голова хороша, а две лучше: что такое мозговой штурм, 26.03.21 <https://happymonday.ua/ru/chtotakoe-mozgovojshturm>

8. Жихарева А.О., Макушев Н.Б. Коллективный поиск идей по улучшению принятия управленческих решений на различных уровнях власти: метод 635 (на основе просмотра фильма «Два дня») Электронный научный журнал «ГосРег». 2019. № 4.

9. М.Шарифхўжаев, Ё.Абдуллаев "Менежмент 100 савол ва жавоб" Тошкент-2000, 228-бет

10. Рустамова, С. Х. (2021). COMPARATIVE ANALYSIS OF THE NATIONAL AND INDUSTRIALLY DEVELOPED COUNTRIES IN DECISION MAKING EXPERIENCE. *Экономика и финансы (Узбекистан)*, (5), 48-56.

11. Ахбаров Б.С. "Аниқлик шароитида қарор қабул қилиш усуллари" мавзусини ўқитишда иерархиялар таҳлили усулини қўллаш методикаси "Замонавий таълим" илмий журнали 2020, №9 (94), 69-б

12. Холов А.Х "Самарали бошқарув қарорларини қабул қилиш мезонлари" 25.05.2017 "Бизнес эксперт" илмий журнали №5

13. А.Худайназаров "Тизимли таҳлил асослари", Дарслик, Тошкент, 2016, 80-бет

14. [Семенов А.К.](#) [Набоков В.И.](#) Теория менеджмента. Учебник. Дашков и К. 2020

MAMLAKATDA INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISHDA AHOLI SALOMATLIK DARAJASI TAHLILI

Ruzmetova Gulira'no Atabekovna

Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: guliranoruzmetova19@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 18

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.912>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

inson kapitali, sog'liqni saqlash, YaIM, aholi jon boshiga daromadlar, aholi jon boshiga sog'liqni saqlash xarajatlari

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot mamlakatda aholi salomatligi va inson kapitali rivojlanishi o'rtasidagi muhim munosabatlarni o'rganadi va aholining sog'lig'i holati inson kapitalining umumiy rivojlanishiga, ta'lim, ko'nikmalar, samaradorlik va iqtisodiy farovonlikka qanday ta'sir qilishini o'rganadi. Analiz va sintez, qiyosiy tahlil asosida O'zbekiston Respublikasi aholisining umir ko'rish davomiyligi, aholiga nisbatan 1000 ta tug'ilgan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar o'lim darajasi, aholining jon boshiga YaIMga nisbatan sog'liqni saqlash xarajatlari tahlil qilindi. Ushbu tahlildan olingan tushunchalar siyosatchilar va manfaatdor tomonlarni inson kapitalini oshirish va barqaror rivojlanishni qo'llab-quvvatlash uchun sog'liqni saqlash tizimlari va sog'liqni saqlash tadbirlariga sarmoya kiritish muhimligi haqida ma'lumot berishi mumkin.

Kirish. Ko'plab adabiyotlar aholi salomatligi va umumiy iqtisodiy o'sish o'rtasida kuchli o'zaro bog'liqlik mavjudlik borligini ko'rsatadi. Salomatlik mehnat unumdorligi, ta'lim va demografik tendensiyalarga bevosita ta'sir o'tkazadi va bu mamlakatning ishchi kuchi salohiyati va inson kapitali darajasini belgilaydi. Aholi salomatligi va farovonligini ta'minlash jahon amaliyotida bo'lgani kabi, mamlakatimizning ham milliy rivojlanish strategiyalarining markaziy elementi hisoblanadi.

So'ngi yillarda O'zbekistonda qonun ustuvorligi va inson kapitalini rivojlantirish, adolatli va kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etish, aholining yashash sharoitlarini yanada yaxshilash yo'nalishlarining keng ko'lamdagi islohotlari amalga oshirilmoqda. "Yangi O'zbekiston strategiyasining maqsadi – yurtimizning baxtli va barkamol insonlar farovon yashaydigan, ijtimoiy adolat tamoyillari to'liq qaror topgan, dunyoning eng rivojlangan, barqaror o'sayotgan va inson kapitali yuqori bo'lgan demokratik davlatlari qatoridan joy olishini ta'minlashdir. Buning uchun aholining barcha qatlamlariga munosib hayot darajasini va turmush sharoitlarini yaratib berish, ijtimoiy himoya tizimi samarasi, bandlik va daromadlar barqaror o'sishiga erishish, jamiyatning umumiy madaniyati, bag'rikenglik va mehribonlik fazilatlarini yanada oshirish bo'yicha olib borayotgan ezgu va savobli ishlarimizni yanada kuchaytirishni o'zimizning burchimiz, deb hisoblaymiz". Yangi O'zbekiston taraqqiyot Strategiyasining eng muhim yo'nalishlaridan biri bu aholini zamonaviy yuqori sifatlari tibbiy xizmat bilan ta'minlash hamda xalqimiz o'rtasida sog'lom hayot tarzini targ'ib qilishdir. Chunki, tibbiyot va tibbiy xizmatlarga aloqasi bo'lmagan inson o'zi yo'q hisobi. Shu boisdan yangi O'zbekistonni inson kapitali yuqori bo'lgan demokratik davlatlar qatoridan o'rin egallashini ta'minlashda inson kapitalini rivojlantirishning milliy modelini yaratish, inson kapitalining barqaror rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Inson kapitali indeksi (IKI) bugungi kunda tug'ilgan bolaning 18 yoshga to'lguniga qadar ega bo'lishi mumkin bo'lgan inson kapitali

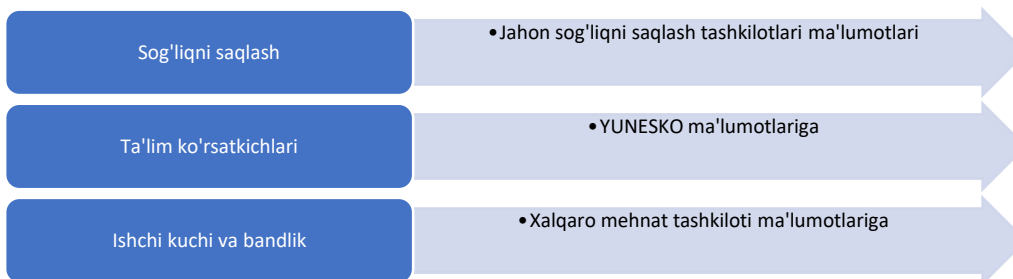
miqdori hisoblanadi. IKI mehnatga layoqatli aholi sog'lig'ini saqlash va ta'lim sohasidagi joriy natijalarni yaxshilash keyingi yil mehnatga layoqatli aholi samaradorligini qanday oshirish mumkinligini ta'kidlash uchun ishlatiladi. Bu indeksni o'lchash pirovardida o'ta qashshoqlikni yo'q qilishga va yanada inklyuziv jamiyatni yaratishga yordam beradi (Youth policy forum, 2021). Ushbu indeks inson taraqqiyoti indeksidan farqli ravishda, u yalpi milliy daromaddan foydalangan holda o'lchanadigan turmush darajasi kabi ko'rsatkichlardan mustasnodir. Inson taraqqiyoti indeksi kabi u 0 dan 1 gacha bo'lgan kompozitsion indeks bo'lib, 1 bugungi kunda tug'ilgan bolaning to'liq sog'lig'i va ta'lim salohiyatiga erishishi mumkinligini ko'rsatadi (Kraay Art, 2018).

Ushbu inson kapitali indeksi Jahon banki tomonidan ilk marotaba 2018-yilning oktabr oyida e'lon qilingan bo'lib, bunda 157 ta mamlakatning inson kapitali indeksini hisoblagan (Measuring Human Capital, 2018). Jahon banki ma'lumotlariga tayanadigan bo'lsak, aynan inson kapitali davlatlarning iqtisodiy rivojlanish darajasidagi 30 % tafovutni belgilaydi.

Inson kapitali indeksi umumiy inson kapitali va uni belgilovchi asosiy omillar ayniqsa, ta'lim va sog'liqni saqlash, shuningdek ularni iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirini baholash uchun miqdoriy o'lchanadi va IKI quyidagi 3 ta asosiy tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

- Ta'lim (ta'lim davomiyligi va talimning sifati);
 - Salomatlik (omon qolish darajasi (yangi tug'ilgan bolaning yashash ehtimoli), maktab o'quvchilarining mehnat bozoriga mehnatga yaroqli sog'lom kadr sifatida chiqishi);
 - Bandlik;
- IKI ushbu uchta determinant 42 ta ko'rsatkichni qamrab olib, ulardan:
- Ta'lim – 12 tasini;
 - Sog'liqni saqlash – 14 tasini;
 - Ishchi kuchi va bandlik – 16 tasini;

Yuqoridagi ko'rsatkichlar ushbu sohalarida xalqaro tashkilotlarning ma'lumotlari asosida tuzilgan (1-rasm).

1-rasm. IKI ko'rsatkichlari yig'ish uchun xalqaro ma'lumot ba'zalari

Ushbu ma'lumotlarga qo'shimcha ravishda boshqa ishonchli manbalardan olingan ma'lumotlar ham qo'llaniladi.

Biz tadqiqotlarimizni inson kapitali indeksini o'lchashdagi asosiy komponentlardan biri bo'lmish **B** ustunga ya'ni salomatlik (omon qolish darajasi (yangi tug'ilgan bolaning yashash ehtimoli), maktab o'quvchilarining mehnat bozoriga mehnatga yaroqli sog'lom kadr sifatida chiqishi)ga qaratamiz.

Joriy yilning mart oyida Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bolalar o'limini baholash bo'yicha idoralararo guruhi (UN IGME, 2024) tomonidan e'lon qilingan so'nggi hisob-kitob ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilda bolalarning 5 yoshga to'lmasdan vafot etish darajasi eng past ko'rsatkichni 4.9 millionni qayd etgan.

Mamlakatimizda so'nggi 20 yil ichida sog'liqni saqlash ko'rsatkichlari ancha yaxshilandi. 5 yoshgacha bo'lgan bolalar o'rtasida

to'yib ovqatlanmaslik tufayli o'sishning sekinlashishi ko'rsatkichi 2000-yilda 29,5 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilda mazkur ko'rsatkich 7 %ga kamaydi (YUNISEF 2024).

Shuni aytishimiz mumkinki, hisobot ko'rsatkichlariga ko'ra 2000 yildan buyon 5 yoshgacha bo'lgan bolalar o'lim darajasi 51 %ga kamaygan. Bir nechta kam daromadli davlatlarda ushbu ko'rsatkichda yaxshi natijalarni ko'rsatishdi, masalan, Kambojja, Malavi, Mo'g'uliston va Ruanda mamlakatlari 2000 yildan beri 5 yoshgacha bo'lgan bolalarning o'lim darajasi 75 %ga qisqarganini ko'rishimiz mumkin. Bunga asosiy sabab shundaki, bolalar salomatligi va farovonligi uchun zaruriy resurslarning to'g'ri taqsimlanganligidir (UN report, 2024). 4,9 million o'limning 46,9 %ni ya'ni 2,3 million o'lim hayotning birinchi oyida sodir bo'lgan, 53,1 % ya'ni 2,6 million bola esa 1 oydan 59 oygacha bo'lgan davrda vafot etgan. 2022 yildagi ma'lumotlar 5 yoshdan 24 yoshgacha bo'lgan o'smirlar orasidagi o'limlar 2,1 million bolaning o'limini ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili. Inson kapitalining muhim tarkibiy qismi sog'liqni saqlash kapitalidir. Sog'liqni saqlash kapitali inson salomatligi va faoliyatini yaratish, saqlash va yaxshilashga yo'naltirilgan investitsiyalarga asoslanadi.

Inson kapitali konsepsiyasining shakllanishi o'tgan asrning 60-70-yillariga to'g'ri keladi va bu konsepsiya asoschilari T.Shults (T.Shults, 1961) va G.Bekker (G.Bekker, 1964)lar hisoblanadi.

Teodor Shults va Garri Bekkerlar fikriga ko'ra umumiy, kasbiy ta'lim, sog'liqni saqlash va shaxsning rivojlanishiga yo'naltirilgan turli ijtimoiy dasturlarga investitsiyalar yo'naltirish ishlab chiqarish va texnologik jarayonlarga sarmoya kiritishdan samaradorliroqdir.

Samuel Preston birinchi bo'lib inson salomatligi va uning daromadlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rgangan va milliy daromad va umr ko'rish davomiyligi o'rtasidagi ijobiy bog'liqlik mavjudligi, shuningdek, sog'liqni saqlash qashshoqlikdan chiqish elementi ekanligini asoslab berdi.

Yana bir tadqiqotchi olim M.Grossman 1970-yillarda sog'liqni saqlashga qaratilgan investitsiyalarning rolini muayyan taqddiq qilib chiqdi. Olim shaxsning ta'lim va sog'liqni saqlash sohalariga qo'yilgan mablag'lar hisobidan kelajakdagi daromadlarini oshirishdan manfaatdor ekanini aniqladi. Grossman fikriga ko'ra, zamon shiddati tufayli sog'liqni saqlashga qaratilgan investitsiyalar boshqa tovar va xizmatlar iste'moli kabi muhim ahamiyat kasb etdi.

Abdelhafidh Dhrifi 1995-2012-yillar oralig'ida 93 ta mamlakat doirasida xususiy va davlat tomonidan ajratilgan investitsiyalarni sog'liqni saqlashga sarflangan xarajatlarning chaqaloqlar o'limiga ta'sirini o'rganib chiqdi. Uning xulosasiga ko'ra, bunday sarflangan xarajatlarning oshishi yuqori va o'rta daromadli mamlakatlarda bolalar o'limini kamaytiradi. Ammo past va o'rta daromadli davlatlarda

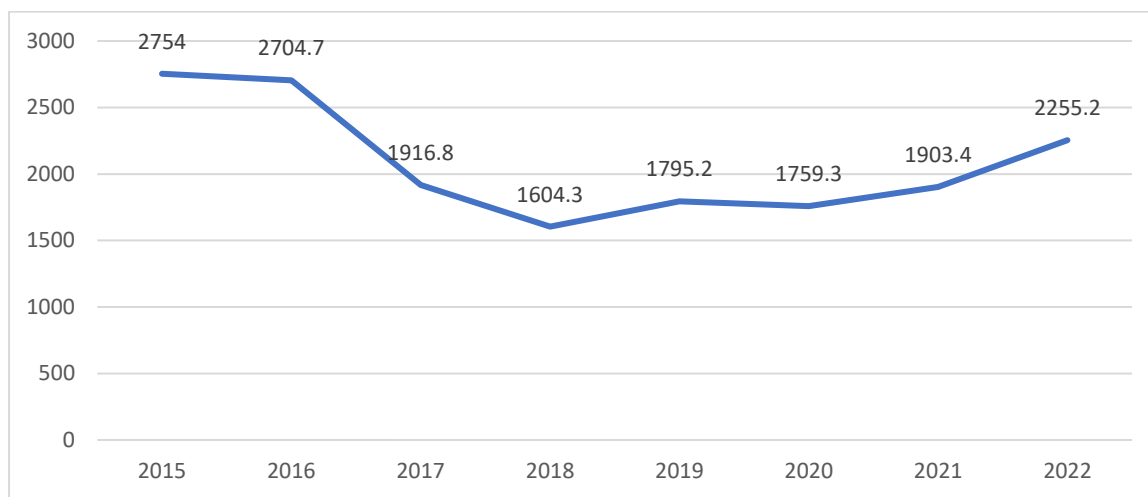
sog'liqni saqlashga sarflangan investitsiyalarning oshishi aholi o'limiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, kam daromadli mamlakatlarning davlat tomonidan ajratilayotgan xarajatlari xususiy investitsiyalardan ko'ra ijobiy ta'sir ko'rsatadi, xususan, xususiy investitsiyalarning ta'siri rivojlangan yuqori daromadli mamlakatlarda ta'siri ko'proq.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu metodologiya qismi bo'yicha nozik tushunchani ta'minlash uchun ham miqdoriy, ham sifat usullarini o'z ichiga olgan holda, mamlakatda inson kapitalini rivojlantirish kontekstida aholi salomatligi darajasini tahlil qilish uchun kompleks yondashuvni belgilaydi va ushbu tadqiqotda mamlakatda aholi salomatligi va inson kapitali rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlikni har tomonlama o'rganish uchun analiz va sintez, qiyosiy tahlil, abstrakt-mantiqiy, monografik, ekspert va sifat tahlilini birlashtirgan aralash usulli yondashuvni qo'llanildi va o'rtacha umr ko'rish davomiyligi, chaqaloqlar o'limi darajasi, onalar o'limi darajasi, kasalliklarning tarqalishi, tibbiy yordam va emlash bilan bog'liq ko'rsatkichlar bo'yicha ma'lumotlar milliy statistika idoralari kabi ishonchli manba'dan topiladi.

Tadqiqot natijalari. Ma'lumki mamlakatimizda inson kapitaliga e'tibor yildan-yilga ortmoqda. Xususan, inson kapitalining asosiy komponentlaridan biri bo'lgan salomatlik alohida diqqat markazida desak mubolag'a bo'lmaydi. Aholining salomatligi uning iqtisodiy salohiyatida alohida o'rin tutadi. Davlatning turli sanoat texnologiyalariga ajratayotgan xarajatlardan ko'ra, aholi salomatligi uchun sarflayotgan xarajatlari davlatning ijtimoiy-iqtisodiy istiqbolida ahamiyatlidir.

Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi uy xo'jaliklari va sog'liqni saqlash xarajatlari o'rtasidagi bog'liqlik, tabiatni muhofaza qilish va uy xo'jaliklari xarajatlarini oshirish respublikada tug'ilishdan boshlab umr ko'rish darajasini uzayishini, aholi jon boshiga 1000 tug'ilgan chaqaloqqa to'g'ri keladigan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limini kamaytirishini ko'rsatadi. Biroq, ushbu omillarning hech birisini yetarli deb hisoblab bo'lmaydi, chunki ushbu munosabatlar, xususan, sog'liqni saqlash va aholi jon boshiga to'g'ri keladigan uy xo'jaliklari xarajatlarining o'sishi barcha mamlakatlarda bir xil rol o'ynamaydi.

Shuni qayd etishimiz kerakki, so'nggi yillarda O'zbekistonda tug'ilgan har 1000 bolaga nisbatan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar soni keskin kamaydi (YUNISEF, 2024), shuningdek, bugungi jahon ko'rsatkichidan ancha past. Buning asosiy sabablari hukumatning byudjet hisobidan ijtimoiy sohalarga ajratayotgan xarajatlari ulushining ortishi, jumladan, sog'liqni saqlash tizimiga e'tibor ortganligi, aholi daromadlarining o'sishi va albatta aholi jon boshiga YaIMning o'sishidir.

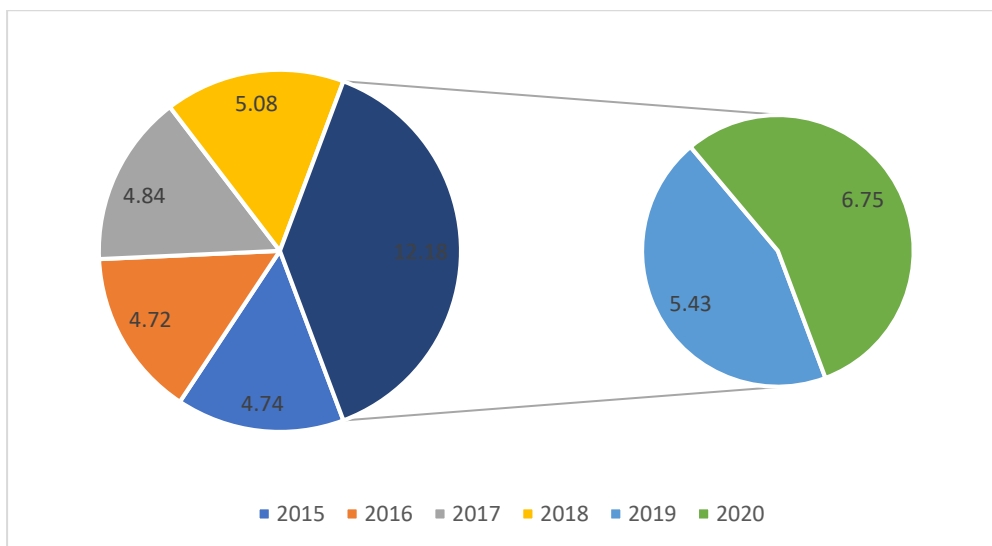
2 – rasm. O'zbekiston Respublikasida YaIM bo'yicha aholi jon boshiga daromadlar (AQSh dollarida) [8].

Mamlakatimizda 2022-yilda aholi jon boshiga hisoblaganda yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmi joriy narxlarda 2255,2 AQSh dollarini tashkil etdi. Shuningdek, 2022-yilda aholi jon boshiga YaIM hajmining real o'sishi 2021-yilga nisbatan 3,5 % 2018-yilga nisbatan esa 13,4 % bo'lgan (2-rasm).

Yuqoridagi 2-rasmdan shuni ko'rishimiz mumkinki, aholi jon boshiga hisoblanganda yalpi ichki mahsulot hajmi 2015-yilda eng cho'qqi (2754 dollar) o'sish nuqtasiga yetgan. 2018-yilda keskin pasayish (1604,3 dollar) kuzatilgan bo'lib, bu davr COVID-19

pandemiya davrigacha davom qilgan. Ko'rishimiz mumkinki, 2022-yilda yana (2255,2 dollar) o'sish sur'atiga ega bo'ldi.

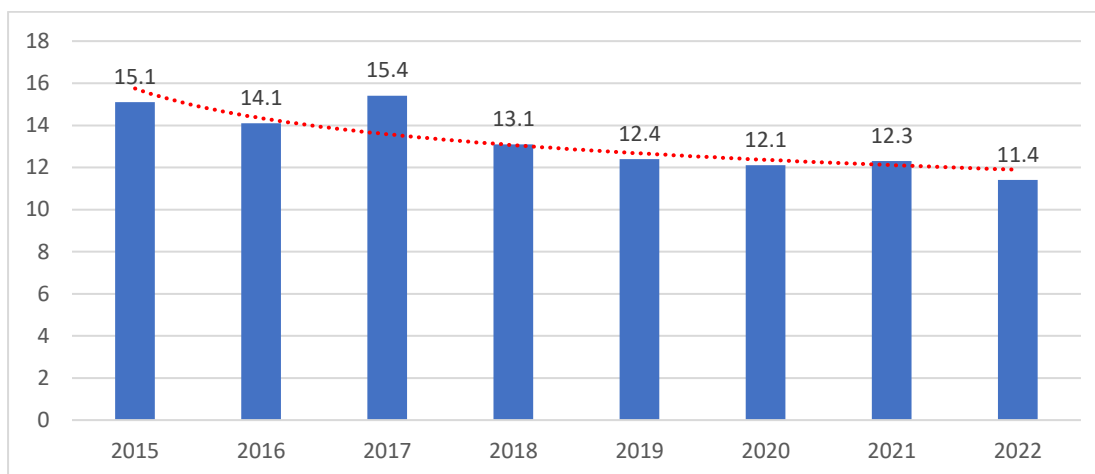
Xususan, O'zbekistonda YaIMga nisbatan aholi jon boshiga sog'liqni saqlash xarajatlarini tahlil qiladigan bo'lsak, 2015-yilda 4,74% ni tashkil etgan bo'lsa, 2020-yilda mazkur ko'rsatkich 6,75% ga teng bo'lgan (3-rasm). 2015-2020 yillarda mazkur ko'rsatkich o'rtacha 5,26% ga teng bo'lib, 2019-2020-yillarda o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori, qolgan yillarda esa o'rtacha ko'rsatkichdan past qiymatni tashkil etgan[9].

3 – rasm. 2015-2020-yillarda O‘zbekistonda aholi jon boshiga sog‘liqni saqlash xarajatlari [9].

Mamlakatimizda 5 yoshga to‘lmasdan o‘lim ko‘rsatkichi har 1000 nafar bolaga nisbatan o‘lim ko‘rsatkichi 2022-yilda 2000-yilga qaraganda nisbatan 10 % ga kamaydi. 4-rasm ma‘lumotlariga ko‘ra, 2015-yilda har 1000 bolaga nisbatan 5 yoshgacha bolalar o‘limi 15,1 nafarni tashkil qilgan bo‘lsa, 2017-yilda 15,4 nafar bola o‘limini qayd

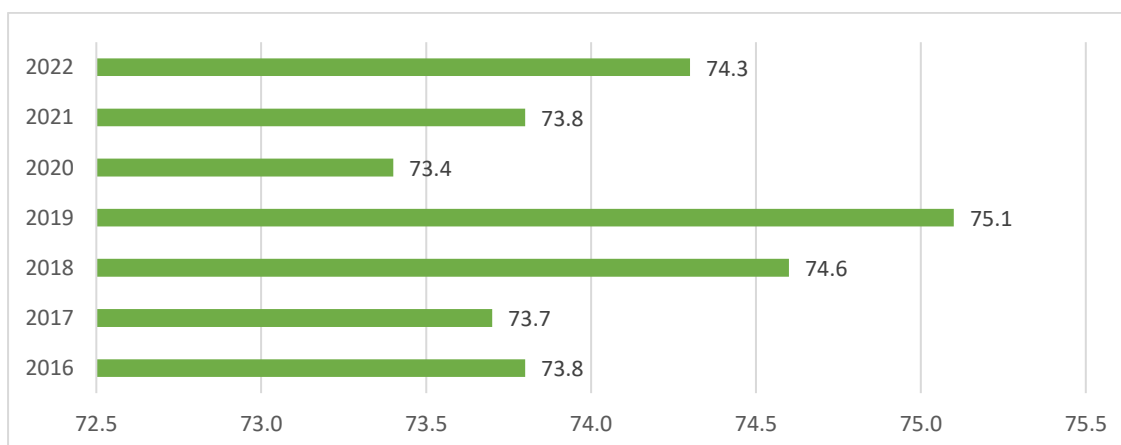
etgan. 2019-2020-yillar (COVID-19 pandemiyasi) davrida mos ravishda 12,4 va 12,1 nafarni tashkil qiladi. 2022-yilda 5 yoshgacha bo‘lgan bolalar o‘limi 11,4 nafarni tashkil qilib, kamayish tendensiyasini ko‘rsatmoqda[10].

4 – rasm. Har 1000 bolaga nisbatan 5 yoshgacha bolalar o‘limi koeffitsienti [10]

Respublikamizda o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligi 2016-yilga nisbatan 2019-yilda 1,3 yilga uzaygan bo‘lsa, 2020-yilda COVID-19 pandemiyasi davrida umr ko‘rish davomiyligi keskin 1,7 yilga qisqargan. Pandemiyadan keyin 2022-yilga kelib o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligi 0,8 yilga uzayganini ko‘rishimiz mumkin (5-rasm).

Tug‘ilishning umumiy koeffitsienti har bir ayolga nisbatan 3,3 nafar bola tug‘ilishini tashkil qilmoqda. Tug‘uruqqacha bo‘lgan davrda parvarish vaqtida ayollarning 90 %i kamida 4 marta, 98 %i esa kamida 2 marta malakali tibbiy xodim tomonidan ko‘rikdan o‘tkazilgan. Tug‘ruqlarning 99 %i davlat tibbiy muassasalarida, malakali tibbiy xodimlar ishtirokida amalga oshirilgan [10]

5 – rasm. Tug‘ilishda kutilayotgan umr ko‘rish davomiyligi[10]

Aholi salomatligining mustahkamligi mamlakatning iqtisodiy salohiyatini belgilovchi omildir. Aholini immunizatsiya qilish ya'ni silga qarshi, poliomiyeletiga qarshi, virusli gepatit B ga qarshi, qoqsholga qarshi, qizamiqqa qarshi emlash aholi umr ko'rish ko'rsatkichini oshirishda yordam berdi. Mamlakatimizda 2016-2022-yillarda aholini immunizatsiya qilish jarayonlari o'rtacha 99,6 % ni tashkil qildi[10].

Joriy yil barcha ko'p tarmoqli markaziy poliklinikalarda bolalar bo'limlari tashkil qilinib, faoliyat yuritayotgan 15 mingdan ortiq tibbiy brigadalarga qo'shimcha 8,5 ming shtat bolalar hamshirasi va doya o'rinlari berildi. 2022-yil 1-iyuldan boshlab 3-15 yoshli bolalarga yod pereparatlari davlat tomonidan bepul tarqatila boshlandi[11].

Xulosa. Mazkur tadqiqot ishimizda amalga oshirilgan tahlillarimiz quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi. Jumladan:

Bilamizki, inson kapitali mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish salohiyatini belgilaydigan asosiy kuchdir. Uning ta'limi, sog'ligi, malakasi mamlakat ravnaqida muhim rol o'ynaydi. Inson kapitalining muhim elementlaridan biri bo'lgan B ustun "Salomatlik"ga bo'lgan e'tibor butun bir millatning kelajakdagi samarali va sog'lom kadr bo'lib yetishishida yetakchidir. Xususan, O'zbekiston keying yillarda sog'liqni saqlash sohasida tub islohotlar amalga oshirib kelmoqda. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston Strategiyasining yetakchi yo'nalishlaridan biri sog'liqni saqlash tizimiga qaratilganligi so'zimiz isbotidir.

Aholi jon boshiga real va umumiy daromadlar ham muhim ijtimoiy omil sifatida qarab chiqildi. Buning uchun asosiy sababni keltirib

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmoni.
2. Aart Kraay The world bank human capital index: a guide. 2019. Published by Oxford University Press on behalf of the International Bank for Reconstruction and Development / THE WORLD BANK. All rights reserved. For permissions, please e-mail: journals.permissions@oup.com doi: 10.1093/wbro/lkz001
3. Schultz, Theodor W. Investment in human capital: the role of education and research. – N.Y., 1971.
4. Bekert. Investment in human capital: the role of education and research. – N.Y. G. S. Investment in Human Capital:A. Theoretical Analysis. // Journal of Political Economy. Supplement. Oct., 1962
5. Preston, Samuel H. "The Changing Relation between Mortality and Level of Economic Development." Population Studies, vol. 29, no. 2, 1975, pp. 231–48. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/2173509>. Accessed 29 Mar. 2024.
6. Grossman, Michael. "On the Concept of Health Capital and the Demand for Health." Journal of Political Economy, vol. 80, no. 2, 1972, pp. 223–55. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/1830580>. Accessed 2 Apr. 2024.
7. Dhifri A. Health-care expenditures, economic growth and infant mortality: Evidence from developed and developing countries [CEPAL review](https://doi.org/10.18356/02c1a26c-en) 125(December 2018):69-92 December 2018 DOI: [10.18356/02c1a26c-en](https://doi.org/10.18356/02c1a26c-en)

o'tishimiz mumkin, aholi daromadlarini oshishi ularning tibbiy me'yorlarga rioya qilish va ulardan foydalanish imkoniyatlarini oshiradi. Ma'lumki, aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotning o'sishi uning real va umumiy daromadlariga bevosita ta'sir qiladi, shuningdek, tadqiqotimiz tahlillariga qaraydigan bo'lsak, 2022-yilda aholi jon boshiga YaIM hajmining real o'sishi 2021-yilga nisbatan 3,5 % 2018-yilga nisbatan esa 13,4 % bo'lgan.

Shuningdek, tadqiqot natijalariga ko'ra aholi jon boshiga YaIMga nisbatan sog'liqni saqlash xarajatlari 2015-yilga nisbatan 2022-yilda 2,01% ga ortgan.

O'zbekistonda 5 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limining oldini olish sezilarli muvaffaqiyatga erishilgan bo'lsada, rasmiy ma'lumotlar 5 yoshgacha to'lmasdan vafot etgan bolalar o'limining 57%i hayotning dastlabki 28 kunida sodir bo'layotganini ko'rsatmoqda. Ushbu muammoning oldini olish uchun nafaqat ona va bolaning sog'lig'iga e'tibor qaratish lozim, balki ularga g'amxo'rlik qilish uchun yaratilgan shart-sharoitlarni ham inobatga olish kerak.

Ma'lumki, respublikamizda aholini immunizatsiya qilish jarayonlari 2016-2022-yillarda o'rtacha 99,6 % ni tashkil qildi. Bundan ko'rinadiki, aholi tibbiy xizmatlarga bo'lgan munosabati tubdan ortib bormoqda, ma'lumki, ayrim mamlakatimiz aholisi tibbiy xizmatlaridan ko'ra o'zini-o'zi davolashni avval ko'rishgan. Yuqoridagi natijalarga tayanadigan bo'lsak bugungi kunda aholimizning tibbiy savodxonligi ortmoqda.

8. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=UZ>

9. <https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.CHEX.GD.ZS?locations=UZ>

10. O'zbekistonda sog'liqni saqlash statistik to'plam Toshkent-2023

11. Salayev S.K., Raximova S.M. Tibbiy xizmatlar bozori rivojlanishining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish. Monografiya Urganch-2024. 53b.

12. Ruzmetova G.A. Mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishda inson kapitalini tadqiq qilishdagi yondashuvlar. Toshkent iqtisodiyot universiteti Iqtisodiyot va ta'lim jurnali 2023-yil 6-son 329-335 betlar https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss6/a52

13. Ruzmetova G.A. Inson kapitalini boshqarishning xorij tajribasi//Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 2024-yil 1-son. 612-619 bet. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>

14. Sherov A.B., Ruzmetova G.A. O'zbekistonda oliy ta'lim tizimi borasida amalga oshirilayotgan islohotlar va uni moliyalashtirishning dolzarb masalalari //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. 2. – C. 264-270.

15. Sherov A.B., Ruzmetova G.A. Oliy talim muassasalarini moliyalashtirish modellari//International Conference on Research Identity, Value and Ethics. – 2022. – C. 170-174.

ASSESSMENT OF THE SOCIO-ENTREPRENEURIAL ENVIRONMENT FOR THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Saidov Shohruh Mirzo

Doctoral student of Kokand University

+99894 444 99 09

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 19

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.913>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Socio-entrepreneurship, Higher Education Institutions (HEIs), Social Innovation, Social Change, Student Ventures, Curriculum Development.

ANNOTATION

Establishing a socio-entrepreneurial approach and combining social innovation with traditional academic pursuits is something that higher education institutions (HEIs) are moving toward more and more. This article examines how HEIs can promote constructive social change by giving graduates the knowledge and perspective needed to deal with societal issues. The benefits of a socio-entrepreneurial approach are examined in the literature review, which includes promoting inclusive education, helping graduates develop their social and entrepreneurial skills, and supporting social enterprise endeavors. Important elements for creating a strong socio-entrepreneurial ecosystem in higher education institutions (HEIs) are highlighted, including creating innovative curricula, encouraging cooperation with outside partners, and creating welcoming environments for student businesses. The article's conclusion highlights the difficulties and possibilities posed by this strategy and underlines the necessity of more study to maximize the influence of socio-entrepreneurial HEIs.

Introduction. The socio-entrepreneurial environment plays a critical role in the development and sustainable development of higher education institutions. There are a lot of variables that affect the capacity of institutions to encourage entrepreneurship, creativity, and social change in this environment. With globalization and technological advancements reshaping the educational landscape, higher education institutions are under increasing pressure to adapt and evolve. There is a shift from traditional academic models to those that prioritize social impact, innovation, and entrepreneurship in higher education. In the past, higher education has been viewed as a path to personal and professional growth, with institutions primarily focusing on educating and investigating. There is a growing recognition that HEIs need to take a more active role in addressing societal challenges as they become more complex. A shift towards a model that encourages entrepreneurial thinking, social innovation, and community engagement is required. Social entrepreneurs who can tackle real-world problems are fostering a broader societal impact by benefiting students and faculty. Several key factors influence the socio-entrepreneurial environment in which HEIs operate. The resources available for entrepreneurial activities are shaped by economic conditions. A robust economy can lead to increased funding and investment in education and innovation, while an economic downturn can result in budget cuts and reduced opportunities. A robust economy can also lead to increased funding and investment in education and innovation. Social and cultural factors also contribute to the environment, influencing attitudes toward entrepreneurship and the perceived value of social impact initiatives. In cultures where entrepreneurship is encouraged and valued, higher education institutions are more likely to develop programs and initiatives that support these activities.

Complex issues include social inequality and environmental degradation. Higher education establishments are in a unique position to offer solutions because of their research capabilities and intellectual capital. Socio-entrepreneurial settings encourage social innovation, which in turn promotes the creation of novel solutions.

The labor market demands graduates who possess social responsibility and entrepreneurial skills. Graduates are equipped by a socio-entrepreneurial environment to prosper in a world that is changing quickly.

HEIs can generate a cascade of effects by promoting social enterprise. Innovative solutions to regional and global problems can be developed through faculty research and student-led social initiatives.

An examination of the fundamental elements of a socio-entrepreneurial environment reveals the prospects and obstacles that higher education institutions encounter when fostering social innovation.

Research objectives and inquiries:

- Investigating the idea of and essential elements of a socio-entrepreneurial environment in HEIs. Among the topics covered are partnerships with outside stakeholders, funding sources, curriculum development, and faculty support.

- Examine the benefits and pitfalls of encouraging an entrepreneurial atmosphere. This includes the effect on students, HEIs, and the community at large.

This investigation is being guided by these queries.

What elements are essential to a university's socio-entrepreneurial environment?

What steps can be taken to foster an environment that is conducive to socio-entrepreneurship and social innovation?

Promoting a socio-entrepreneurial atmosphere in Higher Education Institutions (HEIs) has both advantages and disadvantages.

How can a university's socio-entrepreneurial atmosphere help shape the next generation of people who are prepared to take on societal challenges?

By addressing these issues, this paper seeks to give universities useful insights for fostering a more encouraging environment for social innovation and to give students the abilities and frame of mind needed to become change agents.

Policy and regulatory frameworks are also critical components of the socio-entrepreneurial environment. Government policies can promote or hinder entrepreneurial activities within HEIs, depending on whether they promote or hinder entrepreneurial activities. Policies that encourage collaboration between academic institutions and business, for instance, can increase chances for ingenuity and venture capital. Restrictive regulations can also limit the ability of institutions to engage in entrepreneurial activities. HEIs must navigate these frameworks to create a conducive environment for development because the role of government in shaping the socio-entrepreneurial environment is crucial. The societal and entrepreneurial landscape is also being transformed by technology and digitalization. The rise of digital platforms and online learning has opened new possibilities for universities to engage with a global audience and foster innovation. Virtual incubators, accelerators and collaborative networks can be created to support entrepreneurial activities. A broader range of individuals can participate in entrepreneurial ventures by democratizing access to education and resources.

Despite these positive trends, there are still significant challenges that HEIs face in developing a robust socio-entrepreneurial environment. The resistance to change within academic institutions is one of the primary obstacles. The adoption of entrepreneurial practices can be hindered by institutional inertia and traditional academic models. Furthermore, there is often a lack of awareness or appreciation for the significance of social enterprise, limiting the assistance offered by academic and administrative bodies.

There is a resource gap within many HEIs. It may be difficult for smaller or less affluent institutions to find the necessary funding to invest in entrepreneurial programs. The ability of HEIs to foster entrepreneurship can be affected by this, creating an uneven playing field. It is critical to address this resource gap to ensure that all institutions have the opportunity to develop a thriving socio-entrepreneurial environment. The socio-entrepreneurial context for the

growth of higher learning institutions is, in summation, a complex and diverse landscape. The ability of HEIs to foster entrepreneurship and innovation is influenced by economic, social, cultural, and policy factors. There are plenty of chances to grow and develop, but there are also a lot of hurdles to overcome in order for HEIs to really make a difference in shaping society. These factors will be explored in greater detail in the subsequent sections of this paper, offering insights into the strategies and tactics that can foster a vibrant socio-entrepreneurial environment within higher education.

Literature review. Higher education is changing dramatically, with more focus being placed on universities' contributions to social good in addition to academic excellence (Tovkanets, 2020). This pattern aligns with the growth of the field of socio-entrepreneurship, which combines entrepreneurial innovation and social problem-solving (Ikwaye, 2019). The idea of socio-entrepreneurial higher education institutions (HEIs) is explored in this literature review, along with how they might be able to support constructive social change.

In recent years, the idea of the "entrepreneurial university" has become increasingly popular (Yildiz, 2021). According to Novella et al. (2020), this model highlights the role that universities play in promoting innovation, technology transfer, and research commercialization. Myzrova et al.'s (2023) and Helman's (2020) studies demonstrate how university-based entrepreneurial ecosystems can positively influence regional innovation activity. But historically, the emphasis has been on economic growth (Gryshchenko & Yatsenko, 2020). By incorporating social impact in addition to economic considerations, the socio-entrepreneurial approach broadens the scope of the entrepreneurial university (Barkov et al., 2018). This is in line with requests that academic institutions take a more proactive approach to solving societal issues and advancing the Sustainable Development Goals (SDGs) (Tomasella et al., 2022). According to Igropulo et al. (2012), universities have a critical role to play in fostering social entrepreneurship and providing graduates with the knowledge and perspective needed to address social issues.

The possible advantages of a socio-entrepreneurial approach within HEIs have been reported in a number of studies. Using inclusive education as an example, Gryshchenko & Yatsenko (2020) show how academic institutions can create social initiatives that tackle educational disparities. According to Liventsova et al. (2016), social and entrepreneurial skill development should be incorporated into technical and engineering programs to produce graduates who can come up with creative solutions for social problems in their fields. This is consistent with research by Bazan et al. (2020), which emphasizes the beneficial impact of a welcoming campus community on students' aspirations to pursue social entrepreneurship.

According to the literature, HEIs can develop a strong socio-entrepreneurial ecosystem by incorporating a number of essential elements. Kazin and colleagues (2017) underscore the significance of innovative curricula that incorporate social entrepreneurship principles and case studies from various academic fields. The use of integrated learning plans, which integrate academic knowledge with practical experience in social ventures operating within the cultural space, is suggested by Rahmatullah et al. (2022). Additionally, Roliak et al. (2022) emphasize the value of cross-border cooperation in promoting creative responses to global problems and contend that academic institutions can be essential in promoting this kind of cooperation.

A socio-entrepreneurial approach has great potential, but there are drawbacks as well. According to Igropulo et al. (2012), more investigation is required to determine the best models for universities to use in order to support social entrepreneurship initiatives. It is imperative to create strong funding sources for faculty research on social challenges and student ventures (Myzrova et al., 2023). Furthermore, as noted by Gryshchenko & Yatsenko (2020), overcoming possible resistance from traditional faculty accustomed to established teaching methods calls for faculty development programs that emphasize social entrepreneurship pedagogy and effective communication.

Research indicates that creating a socio-entrepreneurial atmosphere in HEIs offers a significant chance to develop a new graduate class prepared to take on the world's most important social issues. Universities can play a transformative role in creating a more sustainable and equitable future by incorporating social innovation concepts into curricula, encouraging collaboration with external stakeholders, and creating a supportive ecosystem for student ventures. Additional investigation is required to examine optimal approaches for execution and assess the enduring social influence of socio-entrepreneurial endeavors in higher education institutions.

Research methodology. In order to obtain a comprehensive understanding of the socio-entrepreneurial environment within Higher Education Institutions (HEIs), this research utilized a qualitative approach. When examining intricate social phenomena and documenting

the real-life experiences of those interacting with them, qualitative methods work effectively (Creswell & Creswell, 2018).

Data Collection. There were two main approaches used in the data collection for this study:

Semi-structured Interviews: Important HEI stakeholders who are renowned for their work promoting social innovation were interviewed in a semi-structured manner. These included academics in charge of social entrepreneurship projects, administrators in charge of pertinent programs, and student leaders engaged in social entrepreneurship initiatives. The interview guide included subjects like:

- The way the university handles social innovation
- Resources and systems in place to encourage social entrepreneurship
- Programs for the development of faculty in social entrepreneurship
- Funding options accessible for social projects led by students
- Working together with outside parties in the social impact field
- Benefits and difficulties of creating a socio-entrepreneurial environment as perceived by.

Document Analysis: Relevant university documents were examined in order to supplement the interview data. These included mission statements, reports on social innovation projects, strategic plans, and resources for social entrepreneurship courses and programs.

Method of Sampling. To find participants for the semi-structured interviews, a purposive sampling technique was used (Patton, 2002). The selection of people with specialized knowledge and experience pertinent to the research question was the main goal of this strategy. After a review of university websites and rankings pertaining to social entrepreneurship education, participants were selected from HEIs with a track record of promoting social innovation. Twenty people made up the final sample, representing a fair mix of academics, staff members, and student leaders.

Analyzing Data. The data gathered from interviews and document review was analyzed using thematic analysis method (Braun & Clarke, 2006). This required an iterative process of finding recurrent patterns and relationships in the data, improving the codebook, and coding the data based on emerging themes. The study aimed to comprehend the viewpoints of the participants regarding the fundamental components of a socio-entrepreneurial setting, the tactics employed by academic institutions to promote it, and the perceived advantages and difficulties linked to it.

Steps were taken to guarantee the reliability and validity of the study results. These techniques included triangulation, which compared and validated data from several sources (interviews and documents), and member checking, which involved sharing significant interview findings with participants for confirmation (Lincoln & Guba, 1985). In addition, a thorough research log was kept to record the reasoning behind the decisions made and the research methodology.

This study acknowledges some restrictions. Although useful for in-depth comprehension, the qualitative approach lacks generalizability to a larger population of HEIs. Furthermore, a particular group of universities well-known for their social innovation initiatives were the focus of the study. Subsequent investigations may examine an expanded spectrum of establishments, encompassing those in varying phases of cultivating a socio-entrepreneurial milieu. Moreover, quantitative research could be carried out to investigate the efficacy of particular programs and initiatives in promoting social innovation in Higher Education Institutions.

The foundation for additional research in this field is laid by this study. Through an exploration of the experiences of major HEI stakeholders, the study provides insightful information about the elements and difficulties of creating a socio-entrepreneurial environment. By examining the long-term effects of such environments on graduate career paths and the wider social impact of student-led ventures, future research can build on these findings.

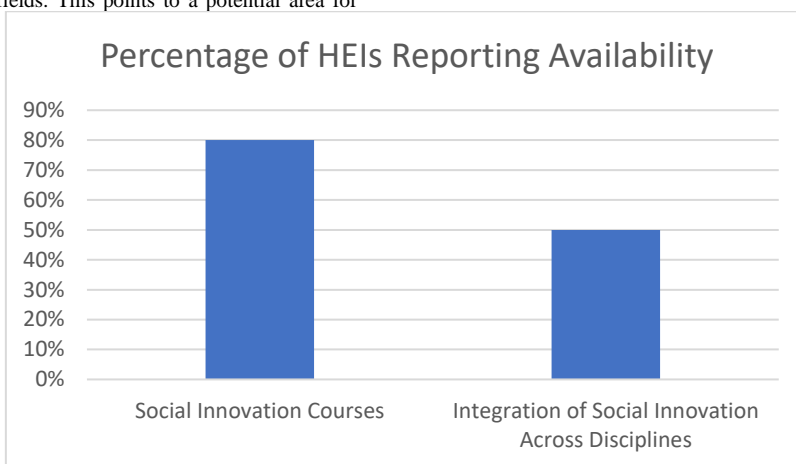
Research results. The results of the qualitative investigation into the socio-entrepreneurial climate in higher education institutions (HEIs) are examined in this section. Several major themes emerged from the thematic analysis of semi-structured interviews with important stakeholders, including administrators, faculty, and student leaders, as well as document reviews, including social innovation reports, strategic plans, and program materials.

1. **A Socio-Entrepreneurial Environment's Elements.** The participants recognized a number of essential elements that support HEIs' robust socio-entrepreneurial environments. These elements are interrelated and complement one another to promote social innovation.

Curriculum Creation: The study found that incorporating social innovation ideas into the curriculum is becoming more and more important. Eighty percent of the faculty members surveyed said they offered specific courses on venture development, case studies, and social entrepreneurship principles. These classes give students the information and abilities they need to successfully navigate the field of social entrepreneurship. Still, there is still less of a practice of integrating social

innovation across disciplines. Merely half of the professors talked about attempts to incorporate social entrepreneurship ideas into already-existing courses in different fields. This points to a potential area for

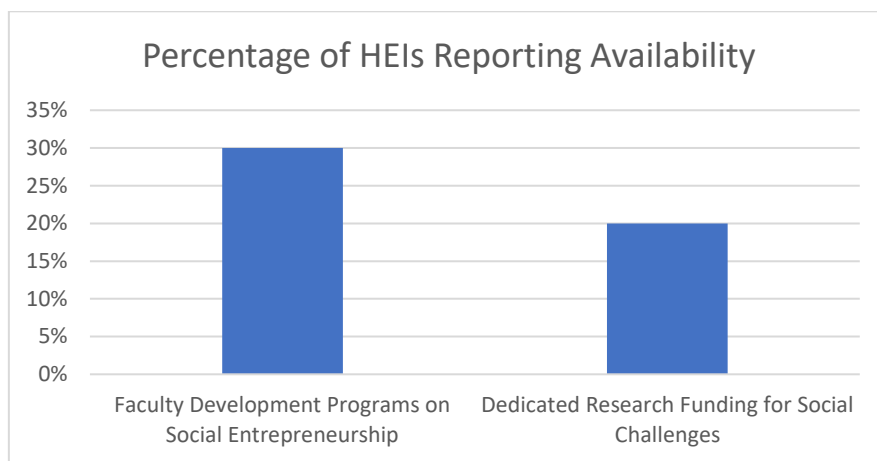
improvement in the promotion of a comprehensive knowledge of social impact in all academic programs.

Graph 1: Resources Available for Curriculum Development

Support from Faculty: Critical areas for improvement included funding for social innovation-focused research and faculty development. Even though all of the participating HEIs provided funding for research, only 20% said they had funding streams set aside expressly for studies that dealt with social issues. This raises the possibility of a support gap for faculty research projects that are in line with social innovation. In a

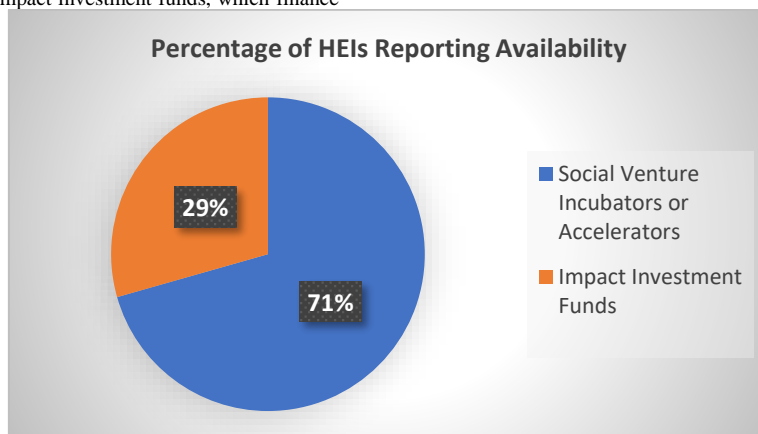
similar vein, only thirty percent of the faculty members involved said they had access to professional development courses specifically designed to help them incorporate social entrepreneurship into their instruction. This emphasizes the necessity of capacity building programs to provide teachers with the instructional resources and models they need to successfully incorporate social impact ideas into their course designs.

Graph 2: Resources Available for Faculty Support

Sources of Funding: A useful resource for student-led social ventures was found to be social venture incubators and accelerators. Sixty percent of the institutions said they had set up systems like this that give students access to possible donors and investors, as well as mentoring and business development services. On the other hand, it seems less common to employ impact investment funds, which finance

social enterprises with an emphasis on both financial return and social impact. Of HEIs, only 25% had set up impact investment funds specifically for that purpose. This suggests a possible direction for future research and development in terms of utilizing university resources for social benefit.

Graph 3: Availability of Funding Mechanisms

Collaborations with Outside Parties: Working together with outside partners turned out to be essential to a strong socio-entrepreneurial environment. According to the study, participants reported working together with non-profit organizations at a high rate

(85%), followed by social enterprises at a higher rate (70%). For educators and students interested in social entrepreneurship, these collaborations offer a wealth of information, experience, and contacts. There was less frequent collaboration with government organizations

(40%) and businesses in the private sector that prioritized social responsibility (55%). This points to the possibility of more cooperation in order to make the most of public resources, deal with social issues pertaining to policies, and jointly develop creative solutions with the private sector that promote sustainable practices.

Advantages: Enhanced Research Funding: According to the study, HEIs that place a high priority on social impact will see a positive return on their investment. After creating specialized support systems for social innovation, 75% of university administrators said they had seen a rise in applications for research funding centered on social issues. This illustrates how universities can draw in funding by coordinating their research efforts with urgent societal needs.

Creation of New Academic Programs: According to 60% of the administrators surveyed, new academic initiatives centered on social entrepreneurship or related subjects have been developed. This reflects both the university's commitment to preparing graduates for careers focused on social impact and the growing demand for such programs.

Student Engagement and Skill Development: According to 90% of student leaders, participating in social venture projects helped them develop important leadership, problem-solving, critical thinking, and teamwork skills. Employers highly value these abilities, which enable graduates to effect positive change.

Social Impact: A number of the attendees cited actual instances of faculty-led research projects and student-led social ventures that have tackled regional and worldwide issues. These included everything from producing educational materials for impoverished areas to coming up with environmentally friendly waste management techniques. This illustrates how HEIs can, in the presence of a favorable socio-entrepreneurial climate, make a significant positive impact on society.

Problems: Faculty Resistance: Fifty percent of the faculty members reported facing opposition from their colleagues who were skeptical of the incorporation of social entrepreneurship concepts and used traditional teaching methods. This emphasizes the necessity of addressing these issues through efficient communication and capacity building initiatives. This divide can be closed with the aid of workshops and training courses that highlight the advantages and real-world applications of social entrepreneurship pedagogy.

Financial Restraints: Faculty (60%) and administrators (70%) reported difficulties in obtaining funds for social venture projects and faculty development courses that emphasize social entrepreneurship. Limited funding was a recurrent theme. This emphasizes the necessity of creative financing schemes and methods for gathering resources. This problem can be solved with the aid of tactics like grant writing workshops, investigating public-private partnerships, and creating alumni fundraising campaigns intended only for social innovation projects.

Measuring Social Impact: Initiatives and research projects' social impact is difficult to quantify, according to 75% of participants. The creation of strong frameworks for impact assessments that take into account both qualitative and quantitative data is essential to proving the viability of a socio-entrepreneurial setting. A more complete picture of the effects of social innovation initiatives can be obtained by using frameworks that consider variables like program reach, beneficiary satisfaction, and long-term social transformation.

2. **Methods for Promoting a Socio-Entrepreneurial Culture.** The experiences of the participants revealed a number of important tactics that are essential for developing a strong socio-entrepreneurial environment, including:

Leadership Commitment: It was felt that university presidents and administrators needed to demonstrate a strong commitment to leadership. This can be exhibited by funding social entrepreneurship projects, supporting social innovation, and incorporating social innovation into the institution's strategic vision and mission statements. A university's commitment to social good is made evident to faculty, staff, and students when its leadership places a high priority on social innovation.

Dedicated Centers or Institutes: Creating centers or institutes specifically focused on social innovation can serve as a focal point where academic staff, students, and outside parties can work together, exchange resources, and come up with creative solutions. By providing networking opportunities, mentorship programs, and workshops, these centers can create a vibrant environment that encourages social innovation.

Programs for Faculty Development: It is essential to fund programs for faculty development that give educators the pedagogical instruments and frameworks they need to successfully incorporate social entrepreneurship ideas into their instruction. These courses can introduce academics to new developments in the social impact industry, offer them useful pedagogical techniques, and promote cooperation with outside parties.

Reward Systems: To further promote involvement and cultivate an innovative culture, reward systems that acknowledge and incentivize

faculty and staff participation in social entrepreneurship initiatives should be developed. This could entail giving awards or taking promotion into consideration for teachers who effectively incorporate social impact concepts into their curricula.

Cross-disciplinary Collaboration: Promoting cooperation among academics from various fields can lead to creative answers to challenging societal issues. Collaborative research initiatives, multidisciplinary classes, and social innovation-focused workshops can help with this. Through the integration of varied viewpoints, academic institutions can develop a more comprehensive strategy for tackling social concerns.

According to the study's findings, HEIs have a great chance to positively impact social change by encouraging a socio-entrepreneurial environment. Universities can create a supportive ecosystem that gives graduates the skills and mindset needed to tackle the world's most pressing challenges by putting the strategies that have been identified by key stakeholders into practice.

Discussion. The socio-entrepreneurial environments found in higher education institutions (HEIs) are the subject of this study. The results shed light on the essential elements, advantages, and difficulties of encouraging social innovation in higher education. Through an analysis of the viewpoints of educators, administrators, and student leaders, the research provides insightful information that can be utilized to fully realize HEIs' potential as catalysts for constructive social transformation. The study determined a number of essential elements needed to create a strong socio-entrepreneurial environment. One of the most important things that emerged was the curriculum's incorporation of social innovation concepts. It's encouraging to see how many courses there are that specifically cover venture development and social entrepreneurship principles. The study does, however, draw attention to the need for more work in fusing these ideas across disciplinary boundaries. This multidisciplinary approach can inspire creative thinking and give graduates a comprehensive grasp of the social impact environment.

Development of the faculty is also essential. Even though some HEIs provide courses specifically on social entrepreneurship pedagogy, there is still a big hole that needs to be filled. By funding these initiatives, academics will be better equipped to incorporate social innovation ideas into their research and teaching activities. Furthermore, research agendas can be aligned with the university's commitment to social good by providing dedicated funding streams for social challenges, which can encourage faculty to pursue research that addresses urgent social needs. Funding sources are yet another essential element. It is a good thing that there are social venture incubators and accelerators because they offer invaluable assistance to student-led businesses. Still, the study raises the possibility of more research into impact investment funds. HEIs can use their resources to fund social ventures that provide both financial returns and measurable social impact by creating such funds. Working together with outside parties turned out to be another crucial component. Faculty and students working on social ventures benefit greatly from the strong ties reported with non-profit organizations and social enterprises, which offer valuable resources and expertise. The study does, however, draw attention to the possibility of closer cooperation between public and private sectors. While working with the private sector can encourage co-creation of creative solutions and support sustainable business practices, partnering with government agencies can maximize resources and address social challenges related to policies.

The study found that encouraging a socio-entrepreneurial environment has both advantages and disadvantages. Some Higher Education Institutions (HEIs) have reported an increase in research funding applications centered on social challenges, which suggests that universities that prioritize social innovation may see a return on their investment. This emphasis can also improve the university's standing by drawing in academics and students who are enthusiastic about social change and reaffirming the school's position as a pioneer in social responsibility. Furthermore, the growing need for these skills in the labor market is reflected in the creation of new academic programs centered around social entrepreneurship. The study does, however, also highlight issues that must be resolved. The need for efficient communication and capacity building initiatives is highlighted by resistance from traditional faculty members used to traditional teaching methods. In order to allay these worries, universities ought to highlight the benefits of social innovation pedagogy and give staff members the guidance and resources they need to incorporate these ideas into their instruction. Furthermore, a major obstacle to faculty research and student venture development continues to be a lack of funding. To overcome this obstacle, creative funding models and resource mobilization techniques must be investigated. One other significant obstacle that has been noted is the challenge of quantifying social impact. It is crucial to create strong frameworks that take into account both quantitative and qualitative data. To give a complete picture of the effects of social innovation efforts,

these frameworks should include variables like program reach, beneficiary satisfaction, and long-term social change.

The study examined the experiences of student leaders engaged in social venture initiatives, providing insight into their driving forces and obstacles. Their engagement in social endeavors gives them valuable skills that employers highly value, and their strong desire to positively impact society serves as a powerful motivator. Financial limitations and restricted mentorship opportunities, however, were identified as major obstacles. Universities can help with these issues by giving students access to seed money, setting up mentorship programs with seasoned social entrepreneurs, and developing closer ties with outside stakeholders who can help with advice and support. The research's conclusions demonstrate HEIs' enormous potential to promote constructive social change. Universities can train a new generation of graduates with the knowledge and perspective needed to take on the world's most pressing problems by promoting a socio-entrepreneurial environment. This calls for cooperation from all parties involved, including the faculty, students, and administrators at the university who have demonstrated strong leadership commitment. For socio-entrepreneurial HEIs to reach their full potential, a few crucial areas need to be developed further. It is imperative to enhance faculty support for social innovation through focused development programs and special research funding. Faculty research on social challenges and the development of social ventures can benefit from the establishment of strong funding mechanisms through impact investment funds and alumni fundraising campaigns. Improving internal and external cooperation is crucial. Encouragement of interdisciplinary faculty collaboration within HEIs can lead to creative solutions. Multidisciplinary research projects, workshops, and courses can unite different viewpoints to address intricate social issues. Furthermore, promoting cooperation amongst universities can make use of their combined resources and experience to tackle significant social issues. Externally, it's critical to fortify alliances with government agencies, social entrepreneurs, non-profits, and the commercial sector. Working with non-profit groups offers student-led initiatives opportunities to contribute and insightful information about social needs. For faculty and student projects, social enterprises can provide co-creation opportunities and real-world mentorship. Collaborating with governmental organizations can optimize assets and tackle policy-driven social issues, like ecological preservation or community development programs. Working together with the private sector can encourage co-

creation of novel, economically feasible solutions that meet social needs. This can encourage the private sector to support social justice causes while still advancing their corporate goals.

Conclusion. To sum up, creating a socio-entrepreneurial atmosphere in Higher Education Institutions (HEIs) offers a significant chance to develop a fresh batch of change agents. Universities have the power to fundamentally change society by providing students with the knowledge, attitudes, and abilities needed to tackle social issues and create a more just and sustainable future. This study has clarified the essential elements, advantages, and difficulties of promoting social innovation in higher education. The results emphasize the significance of creating curricula that incorporate social innovation ideas into the teaching of various academic subjects, providing faculty development programs that emphasize social entrepreneurship pedagogy, and having specific funding sources that assist with faculty research and student venture development. Fostering a strong socio-entrepreneurial environment also requires collaboration with external stakeholders, such as government agencies, social enterprises, non-profits, and the private sector. The report also stresses how critical it is to address issues like funding constraints, resistance from conventional faculty, and the challenge of quantifying social impact. Overcoming these obstacles can be facilitated by creating efficient communication plans, offering faculty capacity building initiatives, and investigating creative funding options. To further illustrate the efficacy of social innovation projects, strong frameworks for measuring social impact must be put in place that take into account both quantitative and qualitative data. Student agency has the ability to drive social change, as demonstrated by the experiences of student leaders engaged in social ventures. By giving students access to seed money, mentorship opportunities, and connections with outside stakeholders who can provide advice and support, universities can further empower their students. In the future, working together will be necessary to fully realize HEIs' potential as social change agents. Success requires a combination of strong leadership from university administrators, commitment from faculty members to incorporate social innovation into their research and teaching, and active student participation. A culture of creativity, cooperation, and ongoing assessment can be established at HEIs to help them become effective agents of positive social change that have a long-lasting effect on both the communities they serve and the global community.

Reference list:

1. Gryshchenko, I., & Yatsenko, V. (2020). Socio-entrepreneurial approach in higher education institutions on the example of inclusive education. *Management*, 32(2), 41-52.
2. Barkov, A. V., Grishina, Y. S., Leskova, Y. G., & Serova, O. A. (2018). Growth of Socio-Entrepreneurship Role of Universities in Economic and Legal Space of Russia: Issues of Theory and Practice. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 9(3 (33)), 876-880.
3. Rahmattullah, R., Sariakin, S., & Akmaluddin, A. (2022). Integrated Socio-Entrepreneurship in Cultural Space: Analysis and Validation Semester Learning Plan. *QALAMUNA: Jurnal Pendidikan, Sosial, dan Agama*, 14(2), 567-588.
4. Liventsova, E., Rummyantseva, T. Y., & Syriamkina, E. (2016). Development of social and entrepreneurial skills of students of engineering and technical specialties in the modern university. In *MATEC Web of Conferences* (Vol. 79, p. 01018). EDP Sciences.
5. Roliak, A., Humeniuk, I., Fedorchuk, N., Mozolev, O., & Chornobai, L. (2022). Role and impact of the US higher education and scientific staff formation on the global cooperation strategies as part of sustainable development. In *SHS Web of Conferences* (Vol. 141, p. 03014). EDP Sciences.
6. Ikwaye, S. (2019). *Socio-entrepreneurial practices and community empowerment within the coastal tourism circuit in Kenya* (Doctoral dissertation, KeMU).
7. Helman, J. (2020). Analysis of the local innovation and entrepreneurial system structure towards the 'wrocław innovation ecosystem' concept development. *Sustainability*, 12(23), 10086.
8. Yildiz, O. (2021). Changing paradigms in the digital age and entrepreneurial universities. *University-Industry Collaboration Strategies in the Digital Era*, 1-21.
9. Tovkanets, A. (2020). University and Lifelong Education in the European Educational Space: the Interdependence of Goals and Strategies. *UNESCO Chair Journal Lifelong Professional Education in the XXI Century*, (2), 24-29.
10. Myzrova, O. A., Goryacheva, T. V., Sysoeva, O. V., & Sysoev, V. V. (2023). The Effect of the Entrepreneurial Ecosystem of Universities on the Innovative Activity in Russian Regions. *Economies*, 11(7), 190.
11. Myzrova, O. A., Goryacheva, T. V., Sysoeva, O. V., & Sysoev, V. V. (2023). The Effect of the Entrepreneurial Ecosystem of Universities on the Innovative Activity in Russian Regions. *Economies*, 11(7), 190.
12. Igropulo, I. F., Shapovalov, V. K., & Arutyunyan, M. M. The Role Of Universities In The Development Of Social Entrepreneurship. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*.
13. Novela, S., Syarief, R., Fahmi, I., & Arkeman, Y. (2020). Pursuing Entrepreneurial University: Breakdown the Self-Assessment Model. *International Review of Management and Marketing*, 10(5), 103.
14. Tomasella, B., Wylie, A., & Gill, D. (2022). The role of higher education institutions (HEIs) in educating future leaders with social impact contributing to the sustainable development goals. *Social Enterprise Journal*, 19(4), 329-346.
15. Kazin, P., Hagen, S., Prichislenko, A., & Zlenko, A. (2017). Developing the Entrepreneurial University through Positive Psychology and Social Enterprise: A Case Study of Curriculum Innovation in Russia. *Вопросы образования*, 3 (eng), 83-99.
16. Bazan, C., Gaultois, H., Shaikh, A., Gillespie, K., Frederick, S., Amjad, A., ... & Belal, N. (2020). A systematic literature review of the influence of the university's environment and support system on the precursors of social entrepreneurial intention of students. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 9, 1-28.

TADBIRKORLIK MUHITINI RIVOJLANTIRISHDA MOTIVATSIYA OMILLARIDAN FOYDALANISH

Sultonov Mansur G'aniyevich

Jizzax politexnika instituti

Iqtisodiyot va menejment kafedrasida assistenti

sultonovmansur77@gmail.com

Kuzmina Svetlana Nikolaevna

Sankt-Peterburg davlat elektrotexnika universiteti

Iqtisodiyot fanlari doktori, professor

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 20

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.914>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

kichik biznes, tadbirkorlik, YAIM, motivatsiya, chakana savdo, daromad, Yangi O'zbekistonning taraqqiyot Strategiyasi.

ANNOTATSIYA

Jahon mamlakatlari milliy iqtisodiyotlari tarkibining o'zgarishi, xususan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohalarning ustuvor ahamiyat kasb etishi hamda xo'jalik faoliyatining ijtimoiylashuv jarayonlarining jadallashuvi zamonaviy ijtimoiy mehnat munosabatlari rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflaydi. Hozirgi kunda tadbirkorlik muhitini rivojlantirishning dolzarbligi hamda motivatsiya omillaridan foydalanish zaruriyati haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kirish. Bugungi kunda "rivojlangan mamlakatlarda kichik biznes va tadbirkorlik ish o'rinlarining 60-70 foizini tashkil qiladi. Binobarin, ular rivojlangan mamlakatlarda YAIMning 55% ni tashkil qiladi. Kichik biznesda ham barcha chakana savdo xodimlarining 39,8 foizi ishlaydi. Chakana savdo firmalaridan o'rta oyluk daromad 22341 AQSH dollarini tashkil qiladi. Ushbu firmalarning o'rta oyluk daromadi 51% ni tashkil qiladi va egalari daromad olganlarida yirik mahalliy zanjirlarda qayta sarmoya kiritishga moyildir".¹

O'zbekiston Respublikasida ham tadbirkorlikning rivojiga juda katta e'tibor qaratilishi natijasida mazkur faoliyat turi milliy iqtisodiyotning yetakchi sektoriga aylanishga ulgurdi. Bugungi kunda tadbirkorlikning hissasiga yalpi ichki mahsulotning yarmidan ko'pi, ish bilan bandlarning 80 % ga yaqini to'g'ri keladi. Shunday ekan, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi, oilalar daromadi va ularning farovonligi, yangi ish o'rinlarining tashkil etilishi aynan ushbu tadbirkorlik rivojiga bog'liq.

Yangi O'zbekistonning taraqqiyot Strategiyasida "Milliy iqtisodiyotni isloh qilish borasida tashqi savdo, soliq va moliya siyosatini liberallashtirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va xususiy mulk daxlsizligini kafolatlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni tashkil etish hamda hududlarni jadal rivojlantirishni ta'minlash bo'yicha ta'sirchan choralar ko'rildi. Jahon miqosidagi murakkab jarayonlarni va mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot natijalarini chuqur tahlil qilgan holda keyingi yillarda «Inson qadri uchun» tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarini transformatsiya qilish va tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, inson huquqlari va manfaatlarini so'zsiz ta'minlash hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilangan".² Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, ushbu sohani iqtisodiy mazmuni, unga ta'sir etuvchi omillarni nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etish zamon talabi hisoblanadi.

Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlab o'tganlaridek, "Bu - xususiy mulk va tadbirkorlikni yanada rivojlantirish va ularning ta'sirchan himoyasini ta'minlashdir".³

Iqtisodiy islohotlar sharoitida rag'batlantirish tizimidan motivatsiya tizimiga o'tishning uddasidan chiqqan korxonalar yuqori raqobatbardoshlik darajasiga erishgan. Bu tushunchalarning o'zgarishigina emas, balki juda yuqori darajali iqtisodiy ko'rsatkichlaridan biridir: xodimlar motivlarining barcha rang-barangligi va o'ziga xosligi rag'batlantirish tizimi o'rni egallagan mos keluvchi motivatsiya tizimida aks etadi.

Yangi O'zbekistonda zamonaviy iqtisodiy jarayonlarning innovatsion yo'naltirilganligi tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish,

mazkur faoliyatni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimi samaradorligini oshirish va ularning ilmiy-uslubiy va nazariy asoslarini tadqiq qilish asosida motivatsiya omillaridan foydalanish yo'llarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-uslubiy va amaliy asoslarini ishlab chiqish lozim bo'lib, u mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili. Tadbirkorlikni rivojlantirish muammolari, zamonaviy bozor iqtisodiyotidagi uning roli O'zbekiston va chet el olimlari tomonidan chuqur o'rganib chiqilgan. Butun dunyoga mashhur chet el iqtisodchilarining ko'plab ilmiy asarlarida zamonaviy bozor iqtisodiyotida tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirish muammolarining nazariy hamda amaliy jihatlarini ko'rib chiqilgan.

Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish borasida izlanishlar olib borayotgan bir guruh professorlar M. G. Lapusta va boshqalar tahriri ostida Moskvada chop etilgan "Predprinimatelstvo" darsligida – "tadbirkorlikning umumiy tavsifi, iqtisodiy, tashkiliy va huquqiy shakllari, tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish, biznes-reja tuzish, moliyaviy faoliyatni tahlil qilish, soliqqa tortish va tadbirkorlik psixologiyasi masalalari tadqiq etilgan va aniq fikrlar bilan ifodalangan".⁴

Jahon miqosidagi tadbirkorlik sohasi rivojlanishida o'z izlanishlarini olib borayotgan tadqiqotchilardan mashhur Amerikalik iqtisodchi va sotsiolog Y. Shumpeter o'zining «Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi» asarida quyidagi ta'rifni keltirib o'tgan ya'ni, "tadbirkor iqtisodiy omil sifatida ahamiyati bo'yicha kapital, mehnat va yer bilan bir xil darajada turadi" deb izoh bergan.

Shuningdek, Y. Shumpeter tadbirkorlik novator (yangilik-bunyod qiluvchi odam) deb ta'riflagan va tadbirkorlik faoliyatini kapitalistik iqtisodiyotning rivojlanishida, iqtisodiy o'sishni ta'minlashda katta rol o'ynaydigan, yangiliklarni joriy etishdan iborat deb ta'kidlab o'tadi.⁵

Darhaqiqat, tadbirkorlik faoliyati yer, kapital va mehnat omilini harakatga keltiruvchi tashabbuskorlik va ishchanlik qobiliyatiga asoslangan tarzda faoliyat turi hisoblanadi. Shuningdek, tadbirkorlik omili bugungi real hayotda bo'lishi zarur va shartdir. Chunki, har qanday ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish tadbirkorlik faoliyatini shakllantirish orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, tadbirkorlik faoliyati yangi faoliyat turlari bilan shug'ullanuvchi ijodkorlik natijalarini joriy etishdan iborat bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarni tadbirkor deb ham atash mumkin.

Tadbirkorlik va tadbirkorlik faoliyatini ilmiy jihatdan o'rganish borasida mamlakatimizning yetakchi olimlari ham o'z izlanishlarini olib borganlar. Xususan, bu ilmiy qarashlar ularning shu sohaga doir ilmiy asarlarida o'z ifodasini topgan bo'lib, Respublikamiz olimlaridan S. S. G'ulomov quyidagicha ta'kidlab o'tgan, ya'ni "tadbirkor shunday insonki, u pul mablag'lari, materiallar va ishchi kuchini jamlashtirib,

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot Strategiyasi to'g'risidagi farmoni (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022 y., 06/22/60/0082-son)

² Mirziyoyev Sh. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T.: NMIU 2017. 39-bet.

³ Smiljanic Stasha. Small Business Administration, 2022. URL: <https://policyadvice.net/insurance/insights/small-business-statistics/>

⁴ М.Г.Лапуста, А.Г.Порцелев, Ю.Л.Старостин, Л.Г.Скамай. Предпринимательство. М.: Изд. "Инфра-М" 2003.-534 стр.

⁵ Й. Шумпетер Теория экономического развития. - М.: 1982. – 29 бет.

yangi mahsulot, yangi biznes, yangi ishlab chiqarish jarayonini tashkil etadi”⁶.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tahlil va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan. Ushbu tadqiqot ma'lumotlari rasmiy manbalardan olinib, taniqli iqtisodchi olimlarning iqtisodiyotimizni rivojlantirishda tadbirkorlikni rivojlantirish muammolarini ilmiy-nazariy qarashlarini qiyosiy tahlil qilish, xorij tajribalarini umumlashtirish va mamlakatimizda erishilayotgan yutuqlar bo'yicha olingan natijalarga tayangan holda tadbirkorlik muhitini rivojlantirishda motivatsiya omillaridan foydalanishga erishilgan.

Tadqiqot natijalari. Inson kamoloti indeksida uchta asosiy omillar - uzoq va sog'lom hayot kechirish, bilim olish va munosib turmush darajasi hisobga olinadi, munosib turmush darajasi esa ko'proq tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishiga asoslanadi. Uning yechimi sifatida esa "Kambag'allikni kamaytirish – bu aholida tadbirkorlik ruhini uyg'otish, insonning ichki kuch-quvvati va salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, yangi ish o'rinlari yaratish bo'yicha kompleks iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirish demakdir.

Shuning uchun Jahon banki, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot dasturi va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan birga Kambag'allikni kamaytirish dasturini ishlab chiqishni taklif etaman. Bu borada xalqaro me'yorlar asosida chuqur o'rganishlar o'tkazib, kambag'allik tushunchasi, uni aniqlash mezonlari va baholash usullarini qamrab olgan yangi metodologiyani yaratish lozim”.

Shu o'rinda tadbirkorlik tushunchasining iqtisodiy mohiyatiga e'tibor qaratsak, bu bozor iqtisodiyotining asosi, iqtisodiy o'sish sur'atlarini, yalpi milliy mahsulot tarkibi va sifatini, aholining ish bilan bandligi va daromadi darajasini belgilaydigan yetakchi sektorlardan biri hisoblanadi. Uni rivojlantirish moslashuvchan aralash iqtisodiyotni shakllantirish umumjahon xususiyatiga ega. Shuning uchun butun dunyoda tadbirkorlikni har taraflama keng rivojlantirishga birinchi darajali e'tibor qaratiladi.⁷

Tadbirkorlarning faolligi davlatning demokratlashtirilishi va milliy iqtisodiyot ochiqligi, ishbilarmonlik muhiti asosiy mezonlaridan biridir. Jahondagi ko'pchilik rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar amaliyoti kichik biznes aholining ish bilan bandligini ta'minlash va daromadini ko'paytirishning eng muhim vositasi ekanligidan dalolat beradi.

Hozirgi iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida mazkur soha rivoji ish bilan bandlik va mehnat munosabatlarini takomillashtirishda alohida o'rin egallaydi. So'nggi yillarda tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish borasida amalga oshirilayotgan izchil tadbirlar, bu bo'yicha qabul qilinayotgan qator dasturiy yo'nalishlar mazkur sohaning rivojlanishiga olib kelmoqda.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni liberalashtirish sharoitida keng ko'lamli islohotlar bevosita tadbirkorlik rivoji bilan bog'liq. Chunki kichik biznes yirik biznesga nisbatan bir qator raqobat ustunliklariga ega ekanligi bilan farqlanadi, xususan kichik biznesning moslashuvchanligi va ixchamligi biznesning muhim belgisi bo'lib, zamonaviy biznes sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadbirkorlikni – kapitalni yo'naltirishning yangi sohalarini izlash, mavjud mahsulotlar ishlab chiqarishni takomillashtirish va yangilarini yaratish, shaxsiy ustuvorlikni rivojlantirish, daromad olish uchun turli imkoniyatlardan samarali foydalanish deb ta'riflash mumkin. Shu bilan birga tadbirkorlik bozor uchun yangi mahsulot ishlab chiqarish, faoliyat sohasining o'zgartirilishi yoki yangisi korxonaga yoki tarmoq barpo etilishida majburiy foydalanish deb tavsiflanadi. Tadbirkorlik mohiyatini idrok etishda tadbirkorlarning o'zaro bog'liq to'rt faoliyatini alohida ko'rsatgan amerikalik iqtisodchilar R.Mak Konnell va S.Yu. Bryularning quyidagi nuqtai nazarlari alohida ahamiyat kasb etadi:

– tadbirkor yer, mablag' va mehnat resurslarini mahsulot ishlab chiqarish hamda xizmat jarayoniga birlashtirish tashabbusini o'z zimmasiga oladi;

– tadbirkor biznesni olib borish jarayonida asosiy qarorlarni ishlab chiqish va qabul qilishni, ya'ni biznesni rivojlantirish yo'nalishlari, korxonaga faoliyati yo'nalishini belgilovchi operatsiyalarni o'z zimmasiga oladi;

– tadbirkor yangi mahsulot (xizmat)larni ishlab chiqarishga intiluvchi, yangi ishlab chiqarish texnologiyalarini ishlab chiqaruvchi yoki biznesni tashkil qilishni va rivojlanishning yangi shakllarini olib kiruvchi tashabbuskor shaxsdir;

– tadbirkor tadbirkorlik faoliyatida yuzaga keladigan xavfni o'z zimmasiga oladi, zero, tadbirkor uchun daromad olish kafolatlanmagan, sarf etilgan vaqt, harakat va qobiliyatlardan daromad olish barobarida

zarar ko'rish ham mumkin. Bunday hollarda tadbirkor nafaqat o'zining o'z vaqti, mehnati va ishbilarmonlik obro'si bilan, balki sarf etilgan mablag' bilan ham tavakkal qiladi. Shunday qilib, ijodkorlik tadbirkorlik vazifalaridan biri bo'lib, tadbirkorlik faoliyatida doim mavjud bo'lishi shartdir.

Akademik Q.X.Abduraxmonovning fikricha “Kichik biznes – bozor iqtisodiyotining asosi, iqtisodiy o'sish sur'atlarini yalpi milliy mahsulot tarkibi va sifatini, aholining ish bilan bandligi va daromadi darajasini belgilaydigan yetakchi sektor hisoblanadi. Shuning uchun butun dunyoda kichik biznesni har taraflama keng rivojlantirishga birinchi darajali e'tibor qaratiladi”⁸.

Tarix tadbirkorlik mehnat taqsimoti ro'y bergan, kapital mavjud bo'lgan, savdo va xizmat ko'rsatish sohasi amal qilgan barcha jamiyatlarda rivojlanganidan dalolat beradi. Biroq tadbirkorlikni baholashga dastlabki tizimli yondoshuv XVII asrning oxiri – XVIII boshlarida ro'y berdi. “Tadbirkor” va “tadbirkorlik” tushunchalarini hozirgi davr ma'nosida ilk bor ingliz iqtisodchisi Richard Kantilon qo'llagan. U vafotidan keyin – 1755 yilda nashr etilgan “Umuman savdo xususiyati to'g'risidagi esse” asarida “tadbirkor” atamasini muomalaga kiritib, bunday shaxs muayyan narsani falon narxda sotib olib, piston narxda sotadi, ya'ni ma'lum darajada tavakkalchilik qiladi, deb ko'rsatgan.

“Tadbirkorlik” atamasi dastlab qadimgi yunon huquqida “tijorat faoliyati” deb tushunilgan. Metodologik nuqtai nazardan mazkur atamani hayotga tadbiq etgan fransuz iqtisodchisi R.Kantilon hisoblanadi (fransuz tilidan “tadbirkorlik” vositachi deb tarjima qilinadi)⁹. Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyat jarayonini tahlil etish va bu boradagi muammolarini aniqlash dolzarb ahamiyat kasb etganligi bois, uni ilmiy - nazariy o'rganish, huquqiy asoslarni o'rganish va kelajakda yanada rivojlantirishga bag'ishlangan ilmiy taklif hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish talab etiladi.

Tadbirkorlik va uni baholash bo'yicha uslubiy xilma-xilliklar uning jamiyatda tutgan o'rini turlicha baholashga asos bo'lmoqda. Bularni bir tizimga keltirib xulosa qilinsa, erkin tadbirkorlik shaxsiy tashabbusga asoslangan, o'z mol-mulki hisobidan yuqori daromad olishdan manfaatdor va uning xavf-xatariga bardoshli, haq-huquqlari kafolatlangan, qonun doirasida faoliyat yuritadigan, bozor xo'jaligini tashkil etish va boshqarishning mustaqil faoliyat turi hisoblanadi.

Umumiy tarzda “tadbirkorlik” va “biznes” tushunchalarining iqtisodiy mohiyati bir-biridan deyarli farq qilmaydi, lekin mazkur farqlanish iqtisodiy munosabatlar, mulkiy ma'suliyat va javobgarlikda o'ziga xos xususiyatlarni ifodalaydi. Biznes mohiyatan pul topish yo'lidagi harakat, boylikni oshirish, mulkni boyitishga intilish, aniq bir faoliyat turi bilan doimiy shug'ullanish, o'zidagi iqtisodiy, moliyaviy, intellektual imkoniyat, qobiliyat va sharoitlarni ishga solish orqali natijalar sifatida talqin qilinsa, tadbirkorlik - bu innovatsion faoliyat sifatida yangilikka intilishdir.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, iqtisodiyotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va unga keng yo'l ochib berish aholini bandligini samarali ta'minlash va bu orqali aholi farovonligini oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Jahon tajribasini o'rganish bozor sharoitida tadbirkorlikni yuritish, uning rivojlanishini turli institutlar tomonidan qo'llab-quvvatlash, samarali raqobat muhitini yaratish shakllari va usullaridan eng maqbulini tanlash imkonini beradi. Bundan tashqari, O'zbekistonda va rivojlangan mamlakatlarda kichik biznes rivojlanishining iqtisodiy ko'rsatkichlarini qiyosiy tahlil qilish raqobat muhiti, xususan raqobatbardoshlikning rivojlanish holatini baholash usullaridan biri hisoblanadi.

Tadbirkorlikning rivojlanishida motivatsiya – tadbirkorlik faoliyatini samarali tashkil etish, uning rentabelligini oshirish va xizmat ko'rsatish turlarini kengaytirishda xo'jalik yuritishning an'anaviy usullaridan foydalanishda, xodimlarning unumli mehnat qilishga undovchi rag'bat omillaridan samarali foydalanish faoliyat turidir. Kichik biznes esa tadbirkorlik shakllaridan biri sifatida namoyon bo'ladi hamda alohida tadbirkorni rag'batlantirishning birmuncha oddiy va yanada samaraliroq tizimiga ega bo'lib, qo'shimcha urinish va harakatlarni rag'batlantiradi va ishdagi kamchiliklarni bartaraf etadi.

Dunyoning bir qator davlatlarida maxsus hukumat tashkilotlari sifatida AQSHda - SBA, Buyuk Britaniyada - “Kichik biznesga xizmat ko'rsatish milliy Agentligi” (SBS), Germaniyada - “Kichik va o'rta biznes bosh Direktorati” (DG VIII), Yaponiyada - “Kichik va o'rta tadbirkorlik Agentligi” (SMEA), Koreyada - “Kichik va o'rta biznes

⁶ Фулмолов С.С. Тadbirkorlik va kichik biznes. -Т.: - 32 –б.

⁷ Abduraxmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik. -Т.: O'zR FA “Fan” nashriyoti, 2019. - 568 B.

⁸ Предпринимательство: Учебник для ВУЗов. Под. Ред.В.Я.Гординокля, Г.Б.Полыка, Швандара. –М.: ЮНИТИ, 1999.

⁹ Sirojiddinov I., Hojiboyeva I. Hududlarda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish imkoniyatlaridan samarali foydalanish. Iqtisodiyot va ta'lim. -Т.: 2017 № 4. - B. 36

administratsiyasi” tashkil etilgan va bugungi kunda kichik biznesni rivojlantirish yoʻlida faoliyat koʻrsatmoqda”¹⁰.

Qoʻshni mamlakatlardan Xitoy tajribasi bizda katta qiziqish uygʻotadi. U yerda statistika maʼlumotlari shundan dalolat berib turibdiki, Xitoy korxonalarining 99 foizi kichik va oʻrta korxonalar toifasiga kiradi va ular yalpi ichki mahsulotning 55 foizidan koʻpini ishlab chiqarish bilan birga mamlakat ishchi kuchining 75 foizidan foydalanadi. Eksport hajmining 60 foizidan ortigʻi va soliqlardan keladigan daromadlarning taxminan 45 foizi kichik va oʻrta korxonalar tomonidan taʼminlanadi.

Ayrim rivojlangan mamlakatlar AQSH, Yaponiya, Xitoy, Hindiston va Buyuk Britaniyada kichik biznes subʼyektlarini aniqlash mezonini faoliyat turiga qarab ishchilar soni, yillik daromadi, kapital qoʻyilmalar miqdori, asosiy fondlar miqdori va yillik aylanmalar miqdori

belgilangan (1-jadval). Tahlil maʼlumotlaridan koʻrinib turibdiki, AQSH, Yaponiya, va Kanadada kichik biznesni aniqlash mezonini ishchilar soni va yillik daromadi bilan aniqlanadi. Yevropa mamlakatlari Germaniya, Fransiya va Italiyada kabi mamlakatlarda kichik biznes subʼyektlari mikrofirmalar, kichik va oʻrta korxonalar boʻlinib, mezon sifatida ishchilar soni, kapital qoʻyilmalari miqdori va yillik oborot koʻrsatkichlar belgilangan. Shuningdek, Rossiya, Xitoy va Oʻzbekistonda ham kichik biznes subʼyektlarini aniqlash mezonini faqat ishchilar soni belgilangan.

Motivlashtirish nazariyasiga asoslanib uning turli modellari ishlab chiqilgan va amaliyotda qoʻllanib kelinmoqda. Ularning asosiylari quyidagilardir oqilona (ratsional) model, insoniy munosabatlarni motivlashtirish modeli, kompleks motivlashtirish modeli.

1-jadval

Ayrim rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda kichik biznesni aniqlash mezonlari¹¹

Davlatlar	Mezonlar	Mikro-firmalar	Kichik korxonalar	Motivatsiya strategiyasi
AQSH	Ishchilar soni	50 kishigacha	100 dan 1500 kishigacha	Ragʻbatlantirish va jazo strategiyasi
	Yillik tushum	\$ 0,75 mln. dollargacha	\$10 mln. dan \$38 mln. gacha	
Kanada	Ishchilar soni	49 kishigacha	50 dan 500 kishigacha	Ragʻbatlantirish va jazo strategiyasi
	Yillik tushum	\$ 5 mln. dollargacha	\$10 mln. dan \$ 50 mln.gacha	
Yaponiya	Ishchilar soni	Ishlab chiqarishda 100 tagacha	Boshqa faoliyat turlari 100-300 tagacha	Menejerlar bilan doimiy aloqada boʻlish strategiyasi
	Yillik tushum \$ ming	\$474 minggacha 2844 minggacha	\$ 948 minggacha	
Xitoy	Ishchilar soni (kishi)	100 tagacha	300 tagacha	Ish orqali motivlashtirish
	Yillik foyda	Faoliyat turiga qarab 20 mln.yuandan 100 mln.yuangacha		
	Yillik daromad	Tadbirkorlik daromadi \$ 500 ming dan \$ 1 mln.gacha		

Motivlashtirish strategiyasini tanlashda uchta yondoshuv mavjud:

1. Ragʻbatlantirish va jazo strategiyasi, yaʼni, kishilar mukofot olish uchun ishlaydilar:

- kim koʻp va yaxshi ishlasa, unga yaxshi hak toʻlanadi;
- kim undan koʻp ishlasa shunchalik koʻp haq toʻlanadi;
- kim sifatli ishlasa, u jazolanadi.

2. Ish orqali motivlashtirish: xodimga uni qoniqtiradigan ishni bersangiz bas, ijro etish sifati yuqori boʻladi.

3. Menejerlar bilan doimiy aloqada boʻlish strategiyasi: boʻysunuvchilar bilan birga maqsadni aniklab olish, unga ijobiy aks aloqaga imkon berish, hattoki u toʻgʻri yoki notoʻgʻri, yoxud yangilishgan hollarda ham. Bu motivlashtirish modeli rahbar bilan xodim oʻrtasidagi munosabatlarni tahlil qilish va unga ustuvorlik berishga asoslanadi.

Xitoy tajribasida motivlashtirishning quyidagi usullari qoʻllaniladi: - pulni ragʻbatlantirish va mukofotlash sifatida ishlatish; jazolash; raqobatni kuchaytirish; ish orqali motivlashtirish; yutuqni tan olish va taqdirlash; xodimlarni oʻqitish va yuksaltirish; salbiy taʼsiri cheklash va meʼyorlash; guruh mehnatini mukofotlash va ragʻbatlantirish; xodimlarni boshqarish ishlariga jalb etish va h.k.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026 yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot Strategiyasi toʻgʻrisidagi farmoni (Qonunchilik maʼlumotlari milliy bazasi, 29.01.2022 y., 06/22/60/0082-son)

2. Mirziyoyev Sh. Tanqidiy tahlil, qatʼiy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi boʻlishi kerak. T.: NMIU 2017. 39-bet.

3. Smiljanic Stasha. Small Business Administration, 2022. URL:<https://policyadvice.net/insurance/insights/small-business-statistics/>

4. Фридман ДЖ. Петти В, Смит А., Рикардо Д. Сочинения // Классика экономической мысли. – М.: ЭКСМО Пресс, 2000. – 164 с.; Кантильон Р. Основы предпринимательской деятельности. Москва: 2001. – 44 с.; Marshall A. Industry and trade. – Vani

Xulosa va takliflar. Tadbirkorlarning faolligi davlatning demokratlashtirilishi va milliy iqtisodiyot ochiqligi, ishbiarmonlik muhiti asosiy mezonlaridan biridir. Jahondagi koʻpchilik rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar amaliyoti kichik biznes aholining ish bilan bandligini taʼminlash va daromadini koʻpaytirishning eng muhim vositasi ekanligidan dalolat beradi.

Bizning fikrimizcha, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik tizimi faoliyati subyektlarining tadbirkorlik faolligini oshirish yoʻnalishlarini ikki guruhga boʻlish mumkin: tadbirkorlik imkoniyatlarini ishga soladigan yoʻnalishlar, biznes faoliyati natijalarini yaxshilashga qaratiladigan yoʻnalishlar.

Motivatsiya omillaridan foydalanish tadbirkorlikni rivojlantirishda ruhiy omil boʻlib, shaxs faolligining manbai, sababi, dalili va har xil turli ehtimollardir. Motivatsiya xodimlarni jonli mehnat faoliyatiga ragʻbatlantiruvchi kuchli vosita hisoblanadi, demak motivlashtirish - bu kishilar faoliyatini ruhiy yoʻllar bilan maqsadga muvofiq yoʻnaltirishdir.

Prakashan, 2015. – 556 p. Пол Э. Самуэльсон, Вильям Д. Нордхаус. Экономика. – Издательство: Вильямс, 2015. – 1360 с.;

5. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 24.01. 2020

6. Abduraxmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik. -T.: OʻzR FA “Fan” nashriyoti, 2019. - 568 B.

7. Предпринимательство: Учебник для ВУЗов Под. Ред.В.Я.Гординкея, Г.Б.Поляка, Швандара. –М.: ЮНИТИ, 1999.

8. Sirojiddinov I., Hojiboyeva I. Hududlarda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish imkoniyatlaridan samarali foydalanish. Iqtisodiyot va taʼlim. -T.: 2017 № 4, - B. 36

9. Stat.uz

10. <http://www.m-economy.ru>

¹⁰Малое предпринимательство в России: прошлое, настоящее и будущее. Под ред. Б.Г.Ясина, А.Ю.Чепуренко, В.В.Буева. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2003. – С. 137.

¹¹ <http://www.giac.ru>.© НИ.Московский центр развития предпринимательства маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

BARQAROR MOLIALASHTIRISHDA BANKLARNING ROLI

Tashxodjayev Abdurasul Abdulmansurovich

O'zsanoatqurilishbank ATB Qo'qon

BXM universal servis menedjeri

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 21

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.915>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Barqaror moliya; bank sektori; yashil moliya; mas'uliyatli investitsiya; iqlim o'zgarishi; ijtimoiy ta'sir, Axloqiy bank ishi; korporativ ijtimoiy mas'uliyat (KSS); yashil obligatsiyalar; barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs); ta'sirli investitsiya; moliyaviy inkluziya; risklarni boshqarish.

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqotda, banklarning barqaror moliyalashtirishga jalb etilishi bilan bog'liq muammolar va imkoniyatlarni o'rganildi, ular tartibga solish talablariga muvofiqlik va hisobot talablaridan tortib bozor dinamikasi va manfaatdor tomonlarning kutishlarigacha. Unda banklarning barqarorlik tashabbuslarining ishonchligi va samaradorligini ta'minlashda risklarni boshqarish bo'yicha ishonchli amaliyotlar, shaffoflik va hisoblashning ahamiyati muhokama qilinadi. Bundan tashqari, tadqiqotda banklar uchun barqaror moliyaning potentsial afzalliklarini, jumladan, obro'sini oshirish, mijozlarga sodiqlik va yangi bozor imkoniyatlariga kirishni o'rganiladi. Unda banklarning barqaror rivojlanish katalizatori sifatidagi roli, ularning moliyalashtirish va investitsiya faoliyati orqali inkluziv va barqaror iqtisodiyotga o'tishga ko'maklashuvchi roli ko'rsatilgan. Xulosa qilib aytganda, tadqiqot barqaror moliyani rivojlantirish yo'lidagi global sa'y-harakatlarga hissa qo'shishda banklarning hal qiluvchi rolini aniqladi.

Kirish. Banklar moliyaviy ekotizimning asosiy ishtirokchilari sifatida kapitalni barqarorlik muammolarini hal qiluvchi barqaror investitsiyalarga yo'naltirish orqali ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega. Moliya sektori kapital va investitsiya qarorlarini taqsimlash orqali barqarorlik natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, banklar iqtisodiy faoliyat va rivojlanish traektoriyalarini shakllantirishda katta hissaga ega. Shu sababli, banklarning barqaror moliyalashtirishdagi rolini tushunish va kuchaytirish atrof-muhit, ijtimoiy va boshqaruv maqsadlariga keng miqyosda erishish uchun juda muhimdir. Barqaror moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarga investorlar va iste'molchilar tomonidan talab ortib bormoqda. Normativ - huquqiy bazalar va siyosat tashabbuslari moliyaviy sektorda barqarorlik muhimligini tobora ko'proq ta'kidlamoqda. Banklar o'zgaruvchan tartibga soluvchi talablarga moslashishlari va muvofiqlik risklarini kamaytirish va faoliyat yuritish uchun litsenziyalarini saqlab qolish uchun barqarorlikka intilmoqlarini namoyish etishlari kerak. Risklarni boshqarish amaliyotiga barqarorlik masalalarini kiritish banklar va kengroq moliyaviy tizimning barqarorligini oshirishi mumkin. Banklar ushbu xavflarni yaxshiroq taxmin qilishlari va kamaytirishlari, ularning uzoq muddatli hayotiyliigi va barqarorligini ta'minlashlari mumkin. Barqaror moliyani qamrab olish nafaqat tartibga soluvchi talablarni qondirish balki, manfaatdor tomonlarni rozi qilish; bu barcha manfaatdor tomonlar uchun uzoq muddatli qiymat yaratish haqida. O'z faoliyatida barqarorlikni birinchi o'ringa qo'yadigan banklar o'sishning yangi imkoniyatlarini ochishi, mijozlar va hamjamiyat bilan mustahkam aloqalar o'rnatishi hamda ularning obro'si va brend qiymatini oshirishi mumkin. Oxir oqibat, barqaror moliya nafaqat ma'naviy, balki tez o'zgaruvchan va o'zaro bog'liq dunyoda banklarning rivojlanishi uchun strategik imperativdir. Ushbu jiddiy sabablarni hisobga olgan holda, barqaror moliyalashtirishda banklarning rolini o'rganish barqarorlik kun tartibini ilgari surish, moliyaviy tizimlarni qo'llab-quvvatlash va yanada mustahkam va inkluziv global iqtisodiyotni qurish uchun muhim ahamiyatga ega. Barqarorlikni asosiy biznes tamoyili sifatida qabul qilgan holda, banklar ijobiy ta'sir ko'rsatish va kelajak avlodlar uchun yanada barqaror kelajakka hissa qo'shish uchun o'z ta'siri va tajribasidan foydalanishlari mumkin.

Barqaror moliya kontseptsiyasi moliyaviy daromad keltirish bilan birga barqaror rivojlanishni rag'batlantirishga qaratilgan bir qator moliyaviy faoliyat va investitsiya strategiyalarini o'z ichiga oladi. Bu qayta tiklanadigan energiya loyihalarini moliyalashtirish, ijtimoiy korxonalarini qo'llab-quvvatlash, investitsiya qarorlariga integratsiya qilish va yashil moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarni taklif qilishni o'z ichiga oladi. Banklar o'zlarining keng tarmoqlari, moliyaviy tajribalari va kapital bozorlariga kirishlari tufayli barqaror moliyalashtirish tashabbuslarini inobatga olish lozim. Barqarorlik tamoyillarini biznes strategiyalari va operatsiyalariga kiritish orqali banklar kapitalni barqaror investitsiyalarga jalb qilish, ekologik va ijtimoiy xatarlarni yumshatish hamda tarmoqlar va jamoalarga ijobiy ta'sir ko'rsatish uchun o'z ta'siridan foydalanishlari mumkin. Biroq, barqaror

moliyalashtirishda banklarning roli nafaqat moliyalashtirishni ta'minlashdan tashqarida. Shuningdek, u qiymat zanjiri bo'ylab shaffoflik, hisobdorlik va mas'uliyatli biznes amaliyotlarini targ'ib qilishni o'z ichiga oladi. Bu xatarlarini baholash va hal qilish uchun mijozlar bilan hamkorlik qilishni, manfaatdor tomonlarga tegishli ma'lumotlarni oshkor qilishni va barqaror siyosat va qoidalarni faol ravishda himoya qilishni talab qiladi.

Bundan tashqari, banklar o'z aksiyadorlari va omonatchilari oldida risklarni oqilona boshqarish va uzoq muddatda barqaror daromad olish uchun ishonchli majburiyatga ega. Shunday qilib, risklarni boshqarish asoslari va investitsiya strategiyalariga integratsiyalashuvi tobora murakkab va o'zaro bog'langan global iqtisodiyotda moliyaviy barqarorlikni himoya qilish va aksiyadorlar qiymatini maksimal darajada oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Barqaror moliyalashtirish sari ortib borayotganiga qaramay, banklar ushbu o'zgarishlarni to'liq qabul qilishda bir qancha qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. Bularga standartlashtirilgan ko'rsatkichlari va hisobot tizimlarining yo'qligi, barqaror investitsiya imkoniyatlarining cheklanganligi va moliyaviy ko'rsatkichlar bilan bog'liq muammolar kiradi. Ushbu qiyinchiliklarni yengish banklar, tartibga soluvchilar, siyosatchilar va boshqa manfaatdor tomonlarning qulay asoslarni ishlab chiqish, salohiyatni oshirish va bank sanoatida barqarorlik madaniyatini rivojlantirish uchun hamkorligini talab qiladi. Banklar barqaror moliyalashtirishni rivojlantirish va Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror Rivojlanish Maqsadlari (SDGs) global barqarorlik maqsadlariga erishishga hissa qo'shishda muhim rol o'ynashi kerak. Barqarorlikni asosiy biznes majburiyati sifatida qabul qilish va moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarda innovatsiyalarni rag'batlantirish orqali banklar ijobiy o'zgarishlar bo'lib, kelajak avlodlar uchun yanada mustahkam, inkluziv va barqaror kelajakni qurishga yordam berishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Jons, R. (2022) Jonsning keng qamrovli adabiyot sharhi moliya sektorida barqarorlikni ta'minlashda banklarning o'zgaruvchan rolini o'rganadi. Tadqiqot barqaror moliya amaliyotlari, jumladan yashil kreditlash, ijtimoiy ta'sir investitsiyalari va ESG integratsiyasi bo'yicha mavjud tadqiqotlarni tahlil qiladi. U barqaror moliya tamoyillarini qabul qilishda banklar oldida turgan muammolar va imkoniyatlarni yoritib beradi hamda kelajakdagi tadqiqot va siyosatni ishlab chiqish uchun asosiy yo'nalismlarni belgilaydi.

Chen, H. (2021) Chenning tadqiqotlari bank sektoridagi barqaror moliya uchun biznes misolida empirik dalillarni taqdim etadi. Tadqiqot banklar uchun barqarorlik amaliyoti va moliyaviy natijalar o'rtasidagi ijobiy korrelyatsiyani ko'rsatish uchun bir qator amaliy tadqiqotlar va moliyaviy natijalar tahlillarini ko'rib chiqadi. Qaror qabul qilish jarayonlarida ESG omillariga ustunlik beradigan banklar qanday qilib raqobatdosh ustunliklarga erishishi, risklarni kamaytirishi va uzoq muddatli aksiyadorlar qiymatini oshirishi mumkinligini o'rganadi.

Kumar, S. (2018) Kumarning qiyosiy tahlili turli mamlakatlar va mintaqalarda barqaror moliyalashtirish tashabbuslarini boshqaradigan

me'yoriy-huquqiy bazalarni o'rganadi. Tadqiqot markaziy banklar va moliyaviy regulyatorlar kabi tartibga soluvchi organlarning siyosat, ko'rsatmalar va oshkor qilish talablari orqali barqarorlikni ta'minlashdagi rolini o'rganadi. Unda tartibga soluvchi omillarning banklarning barqarorlik strategiyalari, muvofiqlik xarajatlari va bozor raqobatbardoshligiga ta'siri muhokama qilinadi.

Nguyen, T. (2017) Nguyenning tadqiqoti barqaror bank amaliyotini rivojlantirishda manfaatdor tomonlarning ishtiroki muhimligini o'rganadi. Tadqiqot manfaatdor tomonlar, shu jumladan mijozlar, investorlar, tartibga soluvchilar va fuqarolik jamiyati tashkilotlari bilan hamkorlik qilishda ilg'or tajriba va muammolarni aniqlash uchun bank rahbarlari bilan amaliy tadqiqotlar va intervyularni ko'rib chiqadi. U ishonchli muloqot, shaffoflik va hamkorlikning ishonchni mustahkamlash va barqaror rivojlanish maqsadlari sari jamoaviy harakatlarni rivojlantirishdagi rolini ta'kidlaydi.

Vang, L. (2023) Vangning tadqiqoti bank sektoridagi barqaror moliya tashabbuslarining ta'sirini o'lchash uchun foydalaniladigan metodologiya va ko'rsatkichlarni baholaydi. Tadqiqot Ekvator tamoyillari, Global hisobot tashabbusi (GRI) va Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs) kabi mavjud asoslarni ko'rib chiqadi va ularning ijtimoiy, ekologik va iqtisodiy natijalarini olishdagi kuchli va cheklovlarini baholaydi. U ta'sirni baholashning standartlashtirilgan vositalariga va hisobot berish amaliyotida shaffoflik va javobgarlik va taqqoslashni kuchaytirish zarurligini ta'kidlaydi.

Patel, A. (2014) Patelning maqolasida innovatsiyalarning bank sanoatida barqaror moliyaviy yechimlarni boshqarishdagi roli o'rganiladi. Tadqiqot blokcheyn, sun'iy intellekt va raqamli platformalar kabi rivojlanayotgan tendentsiyalar va texnologiyalar hamda ularning barqaror moliyaviy operatsiyalarda shaffoflik, samaradorlik va inkluzivlikni oshirishdagi potentsial qo'llanilishini o'rganadi. Unda murakkab barqarorlik muammolarini hal qilish va manfaatdor tomonlar uchun qiymat yaratish uchun innovatsion yondashuvlarni qabul qilish imkoniyatlari va muammolari muhokama qilinadi.

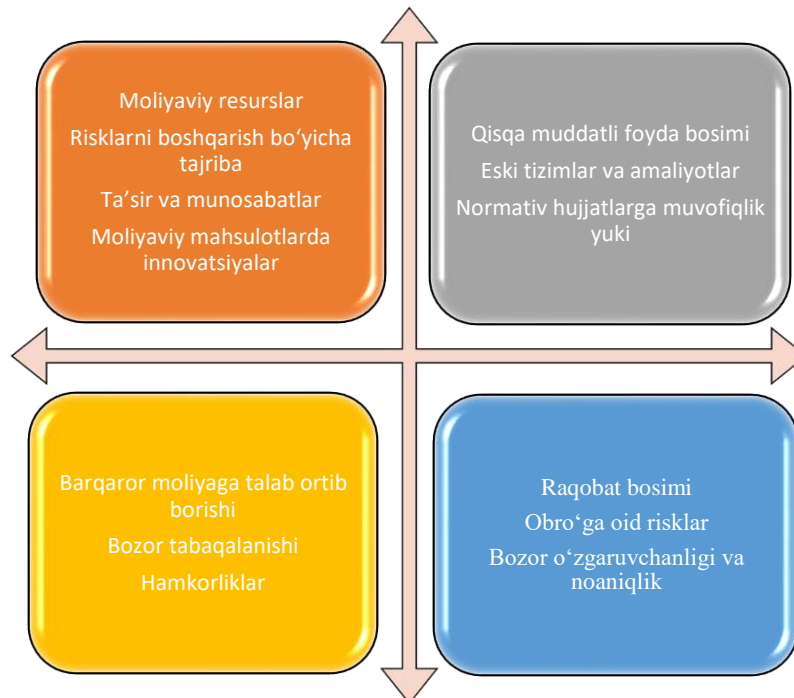
Ushbu adabiyot tahlillari birgalikda banklarning barqaror moliyalashtirishdagi ishtirokining ko'p qirrali tabiati, jumladan, biznes misoli, manfaatdor tomonlarning ishtiroki, ta'sirni o'lchash va innovatsiya imkoniyatlari haqida tushuncha beradi. Mavjud tadqiqotlarni sintez qilish va bilimlardagi kamchiliklarni aniqlash orqali ushbu tadqiqotlar barqarorlik maqsadlarini ilgari surish va moliya kelajagini shakllantirishda banklar oldida turgan muammolar va imkoniyatlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Metodologiya qismini shakllantirishda biz turli hil usul va metodlardan foydalandik. Jumladan, SWOT analiz va taqqoslama usullardan keng foydalanildi. SWOT tahlili biznes tashabbusi, loyiha yoki tashkilotning kuchli tomonlari, zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahdidlarini baholash uchun foydalaniladigan strategik rejalashtirish vositasidir. Bu muayyan tashabbusning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan ichki va tashqi omillarni aniqlashga yordam beradi. Bu erda har bir komponentning taqsimoti. Kuchli tomonlar: Bular korxonaga boshqalardan ustunlik beruvchi ichki atributlar va resurslardir. Kuchli tomonlar kuchli brend obro'si, xususiy texnologiya, malakali ishchi kuchi, samarali jarayonlar yoki moliyaviy barqarorlik kabi jihatlarni o'z ichiga olishi mumkin. Zaif tomonlar: Bular korxonani boshqalarga nisbatan noqulay ahvolda soladigan ichki omillardir. Zaif tomonlar resurslarning etishmasligi, eskirgan texnologiya, yomon boshqaruv, cheklangan bozor mavjudligi yoki yuqori qarz darajasi kabi sohalarni o'z ichiga olishi mumkin. Imkoniyatlar: Bular tashqi muhit omillari bo'lib, ulardan korxonaga o'z foydasiga foydalanishi mumkin. Imkoniyatlar bozor tendentsiyalari, texnologik yutuqlar, tartibga solish o'zgarishlari, yangi hamkorliklar yoki paydo bo'layotgan iste'molchilar ehtiyojlaridan kelib chiqishi mumkin. Tahdidlar: Bular korxonaga faoliyatiga yoki hayotiylikiga potentsial zarar etkazishi mumkin bo'lgan tashqi omillardir. Tahdidlar kuchli raqobat, iqtisodiy tanazzul, tartibga solish muammolari, iste'molchilarning xohish-istaklarini o'zgartirish yoki buzuvchi texnologiyalar kabi omillarni o'z ichiga olishi mumkin.

SWOT tahlilini o'tkazish orqali tashkilotlar o'zlarining hozirgi holatini chuqurroq tushunishlari va kuchli tomonlarini ishga solish, zaif tomonlarini bartaraf etish, imkoniyatlardan foydalanish va tahdidlarni yumshatish uchun strategiyalarni ishlab chiqishlari mumkin. Bu turli soha va sektorlarda strategik rejalashtirish, qarorlar qabul qilish va risklarni boshqarish uchun qimmatli vositadir.

Tadqiqot natijalari. Tahlil shuni ko'rsatdiki, banklar barqaror moliyalashtirish tashabbuslariga tobora ko'proq moliyaviy resurslar ajratmoqda. Yirik global banklar o'rtasida o'tkazilgan so'rov qayta tiklanuvchi energiya loyihalari, barqaror infratuzilmani rivojlantirish va yo'naltirilgan boshqa investitsiyalar uchun ajratilgan mablag'lar sezilarli darajada oshganini ko'rsatdi. Shuni inobatga olish joizki banklarning kelajakda qay darajada o'zgarishini bilib olish qiyin, shuning uchun biz tadqiqotimizda SWOT analizdan foydalandik va u bizga kelajakda qay darajada muhimligini ko'rsatib beradi.

SWOT tahlili 1-jadval.

Kuchli tomonlari:

Moliyaviy resurslar: Banklar barqaror loyihalar va tashabbuslarga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan katta moliyaviy resurslarga ega. Ular qayta tiklanadigan energiya manbalari bo'yicha yirik loyihalarni, barqaror infratuzilmani va yo'naltirilgan boshqa investitsiyalarni

moliyalashtirish uchun kapitalga ega. Risklarni boshqarish bo'yicha tajriba: Banklar risklarni boshqarish bo'yicha katta tajribaga ega bo'lib, ular ekologik, ijtimoiy va boshqaruv risklarini baholash va kamaytirish uchun qo'llanilishi mumkin. Ularning tajribasi barqaror investitsiyalarning uzoq muddatli hayotiyliigi va barqarorligini baholash

imkonini beradi. Ta'sir va munosabatlar: Banklar ko'pincha korporativ mijozlar, davlat idoralari va nazorat qiluvchi organlar bilan mustahkam aloqalarga ega. Ular barqaror biznes amaliyotlarini targ'ib qilish, siyosat islohotlarini himoya qilish va sanoat miqyosida o'zgarishlarni amalga oshirish uchun o'z ta'siridan foydalanishlari mumkin. Moliyaviy mahsulotlarda innovatsiyalar: Banklar barqaror moliyalashtirishga moslashtirilgan innovatsion moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqishga qodir. Bunga yashil obligatsiyalar, barqaror kreditlar va yo'naltirilgan investitsiya fondlari kiradi, ular ijtimoiy mas'uliyatli investitsiya imkoniyatlariga ortib borayotgan talabni qondiradi.

Kamchiliklari:

Qisqa muddatli foyda bosimi: Banklar uzoq muddatli barqarorlik maqsadlaridan ko'ra qisqa muddatli foydani birinchi o'ringa qo'yish bosimiga duch kelishi mumkin. Bu potentsial past rentabellikka ega barqaror loyihalarga investitsiya qilishni istamaslikka yoki uzoqroq to'lov muddatiga olib kelishi mumkin. Eski tizimlar va amaliyotlar: Ba'zi banklarga barqaror moliyalashtirishga yordam bermaydigan eski tizimlar va an'anaviy amaliyotlar to'sqinlik qilishi mumkin. Inertsyani engish va mulohazalarini qaror qabul qilish jarayoniga integratsiya qilish uchun yangi jarayonlarni amalga oshirish qiyin bo'lishi mumkin. Normativ hujjatlariga muvofiqlik yuki: Barqaror moliya bilan bog'liq rivojlanayotgan tartibga solish talablariga rioya qilish banklar uchun qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Yangi hisobot standartlari, oshkor qilish talablari va muvofiqlik tizimlariga moslashish katta resurslar va tajribani talab qilishi mumkin.

Imkoniyatlar:

Barqaror moliyaga talab ortib bormoqda: investorlar, iste'molchilar va manfaatdor tomonlar tomonidan barqaror moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarga talab ortib bormoqda. Banklar moliyaviy daromadlar bilan bir qatorda ijobiy ekologik va ijtimoiy ta'sir ko'rsatadigan innovatsion echimlarni taklif qilish orqali ushbu tendentsiyadan foydalanish imkoniyatiga ega. Bozor tabaqalanishi: Barqaror moliya sohasida yetakchilikni ko'rsatayotgan banklar bozorda o'zlarini farqlashlari va brend obro'sini oshirishlari mumkin. Barqarorlik maqsadlari va qadriyatlariga moslashish orqali banklar yangi mijozlarni jalb qilishlari, mijozlarning sodiqligini mustahkamlashlari va ishonchni mustahkamlashlari mumkin. Hamkorlik va hamkorlik: Boshqa moliya institutlari, davlat idoralari, nodavlat notijorat tashkilotlari va sanoat manfaatdor tomonlari bilan hamkorlik qilish banklarga barqaror moliyalashtirishga ta'sirini kuchaytirish imkoniyatlarini taqdim etadi. Hamkorlik bilim almashish, resurslarni birlashtirish va barqarorlik tashabbuslari bo'yicha jamoaviy harakatlarni osonlashtirishi mumkin.

Tahdidlar:

Raqobat bosimi: Barqaror moliya sohasida banklar o'rtasida raqobat kuchaymoqda. Banklar shunga o'xshash mahsulot va xizmatlarni taklif qiluvchi raqobatchilar, shuningdek, ta'sir ko'rsatadigan investorlar va fintech startaplari kabi bozorga kiradigan no'anaviy moliyaviy ishtirokchilar tomonidan tahdidlarga duch kelishi mumkin. Obro'ga oid risklar: Banklar barqarorlik amaliyoti va faoliyati bilan bog'liq obro' e'tibor xavflariga duchor bo'ladi. Atrof-muhit mojarolari, ijtimoiy muammolar yoki boshqaruvdagi nosozliklar bilan bog'liq salbiy reklama ularning obro'siga putur etkazishi va mijozlar ishonchini yo'qotishi mumkin. Bozor o'zgaruvchanligi va noaniqlik: Iqtisodiy va bozor o'zgaruvchanligi, shuningdek, tartibga soluvchi noaniqlik barqaror moliyaviy tashabbuslarga tahdid soladi. Tovar narxlarining o'zgarishi, tartibga solishdagi o'zgarishlar va geosiyosiy keskinliklar barqaror investitsiyalarning hayotiyligi va rentabelligiga ta'sir qilishi mumkin. Umuman olganda, banklar barqaror moliyalashtirish sohasida sezilarli kuch va imkoniyatlarga ega bo'lsalarda, ular atrof-muhit va ijtimoiy ijobiy ta'sir ko'rsatishda o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish uchun hal qilinishi kerak bo'lgan muammolar va tahdidlarga ham duch kelishadi.

Tadqiqotimizning qiyosiy usulidan foydalanib barqaror moliyalashtirishda banklarning rolini yanada chuqurroq o'rganildi. Banklar ekologik, ijtimoiy va boshqaruv yo'naltirilgan tashabbuslarni kapital bilan ta'minlash orqali barqaror loyihalarni moliyalashtirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bunga qayta tiklanadigan energiya manbalari, yashil infratuzilma, barqaror qishloq xo'jaligi hamda arzon uy-joy va sog'liqni saqlash kabi ijtimoiy muammolarni hal qilishga qaratilgan loyihalarga investitsiyalar kiradi. Banklar atrof-muhit va ijtimoiy omillarni risklarni boshqarish tizimiga tobora ko'proq kiritmoqda. Kreditlash va investitsiya qarorlariga integratsiyalashgan holda, banklar

o'z portfellarining uzoq muddatli barqarorligi va barqarorligini yaxshiroq baholashlari mumkin. Bu iqlim o'zgarishi, resurslar tanqisligi, tartibga soluvchi o'zgarishlar va obro'ga putur etkazish bilan bog'liq xavflarni kamaytirishga yordam beradi.

Barqaror moliyaviy mahsulotlarni ishlab chiqish. Banklar barqarorlik maqsadlariga mos keladigan moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqish uchun innovatsiyalar qilmoqda. Bunga yashil obligatsiyalar, barqaror kreditlar va yo'naltirilgan investitsiya fondlari kiradi. Ushbu mahsulotlarni taklif qilish orqali banklar moliyaviy daromadlar bilan bir qatorda ijobiy ijtimoiy va atrof-muhitga ta'sir ko'rsatadigan imkoniyatlarga investorlar va mijozlarning ortib borayotgan talabini qondiradi. Banklar barqaror biznes amaliyotlarini ilgari surish uchun korporativ mijozlar bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega. Bu integratsiyasi bo'yicha maslahat xizmatlarini ko'rsatishni, barqarorlikni baholashni o'tkazishni va kompaniyalarni mas'uliyatli siyosat va oshkorlarni qabul qilishga undashni o'z ichiga olishi mumkin. Bundan tashqari, banklar barqarorlik maqsadlarini qo'llab-quvvatlaydigan tartibga soluvchi islohotlar va sanoat standartlarini himoya qilishlari mumkin.

Banklar o'zlarining barqarorlik ko'rsatkichlari bilan bog'liq shaffoflik va oshkorlikni oshirish uchun ortib borayotgan bosim ostida. Bunga ularning kredit portfelidagi ekologik va ijtimoiy xavflar haqida hisobot berish, uglerod izlarini oshkor qilish va ko'rsatkichlari bo'yicha ma'lumot berish kiradi. Shaffof hisobot manfaatdor tomonlarga banklarning barqarorlik borasidagi sa'y-harakatlarini baholash va ularning ta'siri uchun ularni javobgarlikka tortish imkonini beradi. Barqarorlik muammolarini samarali hal qilishda banklar uchun hamkorlik zarur. Bunga boshqa moliya institutlari, davlat idoralari, notijorat tashkilotlari va ilmiy muassasalar bilan hamkorlik kiradi. Birgalikda ishlash orqali banklar kengroq ta'sirga erishish uchun ilg'or tajribalarni almashishlari, tajribadan foydalanishlari va barqaror moliyalashtirish tashabbuslarini kengaytirishlari mumkin.

Umuman olganda, banklar barqaror iqtisodiyotga o'tishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Barqarorlikni o'zlarining asosiy biznes strategiyalari, mahsulotlari va amaliyotlariga integratsiyalashgan holda, banklar o'zlarining manfaatdor tomonlari uchun qiymat yaratish bilan birga iqlim o'zgarishi, tengsizlik va atrof-muhit degradatsiyasi kabi global muammolarni hal qilishga hissa qo'shishlari mumkin.

Xulosa va takliflar. Barqaror moliyalashtirishda banklarning roli ko'p qirrali va dolzarb global muammolarni hal qilishda tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Iqtisodiy rivojlanish katalizatorlari sifatida banklar barqarorroq iqtisodiyotga o'tish uchun imkoniyat va mas'uliyatga ega. Barqaror loyihalarni moliyalashtirish, atrof-muhit, ijtimoiy va boshqaruv qarorlar qabul qilish jarayonlariga integratsiyalash va innovatsion moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqish orqali banklar o'z biznes faoliyatini barqarorlik maqsadlariga moslashtirishi va investorlar uchun ijobiy daromad keltirishi mumkin. Bundan tashqari, banklarni kreditlash va investitsiya amaliyotiga kiritish orqali risklarni boshqarishda hal qiluvchi rol o'ynaydi va shu bilan iqlim o'zgarishi, resurslar tanqisligi va tartibga solish o'zgarishlari bilan bog'liq risklarni yumshatadi. Korporativ ishtirok va advokatlik orqali banklar kompaniyalarga mas'uliyatli biznes amaliyotlarini qabul qilishga ta'sir qilishi va barqarorlik maqsadlarini qo'llab-quvvatlaydigan tartibga soluvchi islohotlarni himoya qilishi mumkin.

Shaffoflik va hisobot berish banklarning barqarorlikka sodiqligini namoyish etish harakatlarining muhim tarkibiy qismidir. Barqarorlik faoliyati bilan bog'liq shaffoflik va oshkorlikni oshirish orqali banklar manfaatdor tomonlar bilan ishonchni mustahkamlashi va ongli qarorlar qabul qilish imkonini berishi mumkin. Hamkorlik va hamkorlik barqaror moliyaviy tashabbuslarni kengaytirish va tizimli o'zgarishlarni amalga oshirish uchun kalit hisoblanadi. Boshqa moliya institutlari, davlat idoralari, notijorat tashkilotlari va ilmiy muassasalar bilan hamkorlikda banklar tajribadan foydalanishlari, ilg'or tajribalarni almashishlari va barqarorlik bilan bog'liq murakkab muammolarni samarali hal qilish uchun resurslarni safarbar qilishlari mumkin. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, banklar barqaror moliyani rivojlantirish va yanada mustahkam, inkluziv va ekologik mas'uliyatli global iqtisodiyotga hissa qo'shishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Barqarorlikni asosiy biznes majburiyati sifatida qabul qilish orqali banklar jamiyat va atrof-muhitga mazmunli ta'sir ko'rsatish bilan birga o'z manfaatdor tomonlari uchun qiymat yaratishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Batten, J., & Wagner, W. (2020). Banking on a Green Future: The Role of Banking in Sustainable Finance. Routledge.
2. Scholtens, B. (2018). The Role of Banks in Corporate Social Responsibility. In S. O. Idowu, N. Capaldi, L. Zu, A. Schmidpeter (Eds.), Encyclopedia of Corporate Social Responsibility (pp. 1-13). Springer.
3. Choudhary, K., & Chakraborty, S. (2021). Sustainability in Banking: An Empirical Study on Indian Banks. International Journal of Finance & Economics, 6(1), 12-24.
4. Hottenrott, H., & Reis, R. (2019). Green Banking and Sustainable Finance: Drivers, Opportunities, and Challenges. Journal of Cleaner Production, 217, 603-615.
5. Amel-Zadeh, A., & Serafeim, G. (2018). Why and How Investors Use ESG Information: Evidence from a Global Survey. Financial Analysts Journal, 74(3), 87-103.
6. European Banking Federation. (2020). Sustainable Finance Report: The Role of Banks in Financing the Transition to a Low-Carbon Economy. Retrieved from <https://www.ebf.eu/wp-content/uploads/2020/09/EBF-Sustainable-Finance-Report.pdf>
7. European Investment Bank. (2019). Sustainable Finance: The Role of Banking in Financing the Transition to a Sustainable Economy. Retrieved from <https://www.eib.org/en/publications/sustainable-finance-the-role-of-banking-in-financing-the-transition-to-a-sustainable-economy>
8. Global Alliance for Banking on Values. (2021). Banking on Values: The Role of Banks in Promoting Sustainable Development. Retrieved from <https://www.gabv.org/our-approach/banking-on-values>
9. International Finance Corporation. (2020). Sustainable Banking: The Role of Banks in Promoting Sustainable Development. Retrieved from https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/NEWS_EXT_CONTENT/IFC_External_Corporate_Site/News+and+Events/News/Sustainable+Banking
10. International Monetary Fund. (2019). Banking on the Future: The Role of Banks in Sustainable Development. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/SPROLLS/banking-on-the-future>
11. The World Bank. (2018). Banking on Sustainability: The Role of Banks in Sustainable Finance. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2018/07/31/banking-on-sustainability-the-role-of-banks-in-sustainable-finance>
12. United Nations Environment Programme. (2021). Green Finance: The Role of Banks in Financing a Sustainable Future. Retrieved from <https://www.unep.org/news-and-stories/story/green-finance-role-banks-financing-sustainable-future>
13. United Nations Environment Programme Finance Initiative. (2020). Banking Principles for Responsible Banking: The Role of Banks in Aligning with the Sustainable Development Goals. Retrieved from <https://www.unepfi.org/banking/bankingprinciples/>
14. Bank for International Settlements. (2019). Green Finance: The Role of Central Banks in Promoting Sustainable Finance. Retrieved from <https://www.bis.org/publ/othp31.htm>
15. Financial Stability Board. (2017). Climate-Related Financial Disclosures: The Role of Banks in Managing Climate Risks. Retrieved from <https://www.fsb.org/2017/12/climate-related-financial-disclosures-technical-supplement-2/>
16. Green Finance Committee. (2020). Sustainable Finance Strategy: The Role of Banks in Supporting Green Growth. Retrieved from <https://www.gov.uk/government/publications/green-finance-strategy>
17. International Institute for Sustainable Development. (2018). Banking on Sustainability: The Role of Banks in Achieving the Sustainable Development Goals. Retrieved from <https://www.iisd.org/articles/banking-sustainability-role-banks-achieving-sustainable-development-goals>
18. The Banking Association South Africa. (2020). Sustainable Banking: The Role of Banks in Advancing Sustainable Development. Retrieved from <https://www.banking.org.za/about-us/sustainable-banking/>
19. Asian Development Bank. (2019). Green Banking: The Role of Banks in Financing Climate Action. Retrieved from <https://www.adb.org/publications/green-banking>
20. International Institute of Green Finance. (2021). Banking and Sustainable Development: The Role of Banks in Achieving Environmental, Social, and Governance Objectives. Retrieved from <https://iigf.tsinghua.edu.cn/en/research/thematic-research/banking-and-sustainable-development>

BANK ISHIDA SUN'IY INTELLEKT IMKONIYATLAR VA MUAMMOLAR

Tashxodjayev Abdurasul Abdumansurovich

O'zsanoatqurilishbank ATB Qo'qon

BXM universal servis menedjeri

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 22

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.916>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Sun'iy intellekt (AI); bank sanoati; imkoniyatlar; mijozlarga xizmat ko'rsatish; firibgarlikni aniqlash; kredit reytingi; shaxsiylashtirilgan tavsiyalar; ma'lumotlarni tahlil qilish; axloqiy mulohazalar; normativ muvofiqlik; raqamli transformatsiya.

ANNOTATSIYA

Sun'iy intellekt (AI) bank sohasida inqilob qilmoqda, operatsion samaradorlikni oshirish, mijozlar tajribasini yaxshilash va innovatsiyalarni rivojlantirish uchun ko'plab imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu tadqiqotda mijozlarga xizmat ko'rsatishni avtomatlashtirish va firibgarlikni aniqlashdan tortib, kredit reytingi va shaxsiy tavsiyalargacha bo'lgan bank ishida sun'iy intellektning turli xil ilovalariga umumiy nuqtai nazarni taqdim etadi. U sun'iy intellektning qo'llashning potentsial afzalliklarini, jumladan xarajatlarni kamaytirish, xavflarni kamaytirish va daromadlarni ishlab chiqarishni o'rganadi, shu bilan birga AI ni joriy etish bilan bog'liq muammolar va mulohazalarni ko'rib chiqadi. Algoritmning noto'g'riligi va ma'lumotlarning maxfiyligi bilan bog'liq axloqiy muammoldan tortib, tartibga solishga rioya qilish va iste'dodlarni qo'lga kiritishgacha, banklar sun'iy intellekt kuchidan to'liq foydalanish uchun murakkab ma'lumotlarga ega bo'lishlari kerak. Sun'iy intellektning qo'llashga xos bo'lgan imkoniyatlar va muammolarni tushunib, banklar raqobatbardosh bo'lish va raqamli asrda o'z mijozlarining o'zgaruvchan ehtiyojlarini qondirish uchun ushbu transformatsion texnologiyadan strategik foydalanishadi.

Kirish. Bank sanoati chuqur raqamli transformatsiyani boshdan kechirayotgan bir paytda, sun'iy intellekt (AI) banklar uchun operatsiyalarni yaxshilash, mijozlar tajribasini yaxshilash va innovatsiyalarni rivojlantirish uchun muhim vosita sifatida paydo bo'ladi. Ushbu mavzuning ahamiyati bir necha asosiy jihatlariga bogliq. AI banklarga o'z mijozlariga shaxsiylashtirilgan va ishqalanishsiz tajribalarni taqdim etish imkonini beradi. Tez yordam beradigan chatbotlardan tortib, maxsus mahsulot tavsiyalarini taklif etuvchi bashoratli tahlillargacha, sun'iy intellekt asosidagi yechimlar ishtirok etish va qoniqish darajasini oshiradi. Banklar katta hajmdagi ma'lumotlar bilan shug'ullanadilar, bu esa risklarni samarali boshqarish va firibgarlikni aniqlashni qiyinlashtiradi. AI algoritmari shubhali faoliyatni aniqlash, firibgarlikni ko'rsatadigan naqshlarni aniqlash va xavfsizlik choralarini kuchaytirish uchun real vaqt rejimida katta ma'lumotlar to'plamini tahlil qilishi mumkin, shu bilan bank va uning mijozlarini himoya qiladi. AI takroriy vazifalarni avtomatlashtirish, qo'lda sodir bo'ladigan xatolarni kamaytirish va jarayonlarni optimallashtirish orqali bank operatsiyalarini soddalashtiradi. Ma'lumotlarni kiritish va hujjatlarni qayta ishlash kabi bekk ofis funksiyalaridan tortib, mijozlarni qo'llab-quvvatlash va kredit andarrayting kabi front ofis faoliyatigacha, sun'iy intellektga asoslangan avtomatlashtirish butun kengash bo'ylab samaradorlik va mahsuladorlikni oshiradi.

An'anaviy kredit skoring modellari ko'pincha cheklangan ma'lumotlar nuqtalariga tayanadi, bu esa to'liq bo'lmagan baholashlar va noxolis qarorlar qabul qilinishiga olib keladi. Sun'iy intellektga asoslangan kredit reytingi modellari xavfni aniqroq baholash, kredit olish imkoniyatini kengaytirish va kreditni tezroq tasdiqlash uchun muqobil ma'lumotlar manbalari va mashinani o'rganish texnikasidan foydalanadi. Normativ talablarga rioya qilish banklar uchun ishonchni saqlash va huquqiy oqibatlariga yo'l qo'ymaslik uchun eng muhim hisoblanadi. Sun'iy intellektga asoslangan yechimlar banklarga muvofiqlik jarayonlarini avtomatlashtirish, muvofiqlik buzilishlarini aniqlash va tartibga solish standartlariga rioya qilishni ta'minlash orqali murakkab tartibga solish landshaftlarida harakat qilishda yordam beradi, shu bilan muvofiqlik xarajatlari va operatsion risklarni kamaytiradi. Bank faoliyatida sun'iy intellektning qo'llanilishi ma'lumotlarning maxfiyligi, algoritmik tarafdashlik va shaffoflik bilan bog'liq muhim axloqiy mulohazalarni kuchaytiradi. Banklar AIning axloqiy tamoyillarini amalga oshirish, adolatli va xolis algoritmarni ta'minlash hamda sun'iy intellekt asosidagi qarorlar qabul qilish jarayonlarida shaffoflikni ta'minlash orqali ushbu tashvishlarni faol hal etishlari kerak. Raqobat kuchayib borayotgan bozorda AI innovatsiyasini qo'llaydigan banklar yuqori darajadagi mahsulotlar, xizmatlar va mijozlar tajribasini taklif qilish orqali raqobatdosh ustunlikka ega bo'lishadi. AI kuchidan foydalangan holda, banklar o'zlarini farqlashlari, yangi mijozlarni jalb qilishlari va mavjudlarini olomon bozorda saqlab qolishlari mumkin.

AI rivojlanishida va etuklashishda davom etar ekan, uning bank sohasiga ta'siri yanada kuchaydi. Bugungi kunda sun'iy intellektga

sarmoya kiritadigan banklar texnologik taraqqiyotdan oldinda bo'lish, mijozlar ehtiyojlarini oldindan bilish va o'zgaruvchan bozor dinamikasiga moslashish orqali o'zlarini uzoq muddatli muvaffaqiyatga erishish uchun joylashtiradilar. Xulosa qilib aytganda, "Bank ishida sun'iy intellekt: imkoniyatlar va muammolar"ning ahamiyati uning bank sohasini inqilob qilish, innovatsiyalarni rag'batlantirish va banklar va ularning mijozlari uchun qiymat yaratish bo'yicha o'zgartirish salohiyatidadir. Sun'iy intellektning qabul qilish banklar uchun nafaqat strategik majburiyat, balki tobora raqamli va raqobatdosh landshaftda muvaffaqiyat qozonish uchun asosiy zaruratdir. Bank sanoatining doimiy rivojlanib borayotgan landshaftida sun'iy intellektning (AI) integratsiyasi o'zgaruvchan kuch sifatida paydo bo'ldi. Operatsiyalarni soddalashtirishdan tortib, mijozlar tajribasini yaxshilashgacha, sun'iy intellekt asosidagi yechimlar banklarga innovatsiyalar kiritish va tobora raqamli dunyoda raqobatbardosh bo'lib qolish uchun ko'plab imkoniyatlarni taqdim etadi. Biroq, samaradorlik va samaradorlik va dasi bilan bir qatorda ehtiyotkorlik bilan harakat qilish kerak bo'lgan bir qator muammolar mavjud. Bank ishi sohasida AI sohasiga kirib borar ekanmiz, uning ilovalari sohaning turli jabhalarini qamrab olishi ayon bo'ladi. AI algoritmari mijozlarning oldingi darajadagi o'zaro ta'siridan tortib risklarni boshqarishgacha bo'lgan an'anaviy bank jarayonlarini inqilob qilmoqda. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) asosida ishlaydigan mijozlarga xizmat ko'rsatish chatbotlari foydalanuvchilarga zudlik bilan yordam beradi, mashinani o'rganish algoritmari esa tavsiyalarni shaxsiylashtirish va real vaqtda firibgarlik harakatlarini aniqlash uchun katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qiladi.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt banklar ichida, xususan, kredit skoringi va kredit andarraytingi kabi sohalarda qaror qabul qilish jarayonlarini optimallashtirish potentsialiga ega. Bashoratli tahlillar va muqobil ma'lumotlar manbalaridan foydalanish orqali banklar kreditga layoqatlilikni aniqroq baholashlari mumkin, shu bilan aholining yetarli darajada xizmat ko'rsatilmaganlari uchun kredit olish imkoniyatlarini kengaytiradi va xavfni kamaytiradi. Biroq, bank ishida sun'iy intellektning qo'llanilishi ham ko'p sonli muammolarni keltirib chiqaradi, ularni e'tibordan chetda qoldirish mumkin emas. Ulardan asosiy, AI algoritmilaridan foydalanish bilan bog'liq axloqiy va me'yoriy mulohazalar, xususan, ma'lumotlar maxfiyligi, noto'g'rilikni yumshatish va algoritm shaffofligi kabi nozik sohalarda. Banklar AI asosidagi qarorlar qabul qilishda tobora ko'proq tayanar ekan, algoritmik natijalarda adolat va mas'uliyatni ta'minlash birinchi o'ringa chiqadi. Bundan tashqari, sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish iste'dodlar, infratuzilma va kiberxavfsizlik sohaslariga katta sarmoyalarni talab qiladi. Banklar AI algoritmilarini quvvatlovchi ma'lumotlarning yaxlitligi va xavfsizligini ta'minlash, shu bilan birga ma'lumotlar maxfiyligi va me'yoriy hujjatlarga muvofiqlik bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun mustahkam ma'lumotlarni boshqarish tizimini ishlab chiqishlari kerak. Ushbu maqolalar turkumida biz bank ishida sun'iy intellektning ko'p qirrali manzarasini o'rganamiz, uning imkoniyatlari, muammolari va soha kelajagi uchun ta'sirini o'rganamiz.

Operatsion samaradorlikni oshirishdan shaxsiylashtirilgan mijozlar tajribasini boshqarishgacha, AI bank landshaftini chuqur yo'llar bilan qayta shakllantirishga va'da beradi. Biroq, banklar uchun Alni qabul qilishning murakkabliklarini puxta o'ylash, innovatsiyalarni axloqiy mulohazalar va me'yoriy muvofiqlik bilan muvozanatlash, uning to'liq potentsialini ochish va shu bilan birga xavflarni kamaytirish juda muhimdir.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlar tahlili qismida biz mahalliy va xorijiy olimlarning fikr va xulosalarini o'rganamiz. Olimlarning xulosalari bizning tadqiqotimiz maqsadi va vazifalariga erishishga yordam beradi. Jumladan, Smith.K (2019) tadqiqoti bank operatsiyalarida sun'iy intellektning (AI) turli xil qo'llanilishi haqida umumiy ma'lumot beradi. U oddiy vazifalarni avtomatlashtirish, operatsion samaradorlikni oshirish va mijozlar tajribasini yaxshilash uchun mashinani o'rganish, tabiiy tilni qayta ishlash va robot jarayonlarini avtomatlashtirish kabi AI texnologiyalaridan qanday foydalanilayotganini o'rganadi. Maqolada, shuningdek, mijozlarga xizmat ko'rsatish, firibgarlikni aniqlash va risklarni boshqarish kabi vazifalar uchun sun'iy intellektidan foydalanadigan banklarning amaliy tadqiqotlari muhokama qilinadi.

Jonson, L (2021) Jonsonning tadqiqotlari chakana bank faoliyatida sun'iy intellekt yordamida shaxsiylashtirish roliga qaratilgan. Tadqiqot banklar mijozlar ma'lumotlarini tahlil qilish, mijozlarni ularning afzalliklari va xatti-harakatlari asosida segmentlarga ajratish hamda shaxsiylashtirilgan mahsulot tavsiyalari va takliflarini yetkazib berish uchun ilg'or tahlil va AI algoritmlaridan qanday foydalanayotganini o'rganadi. Maqolada mijozlarni jalb qilish, sodiqlikni oshirish va daromadlarni oshirishda shaxsiylashtirilgan bank tajribasining potentsial afzalliklari muhokama qilinadi.

Garsiya, M (2023) Garsiyaning tadqiqoti bank sektorida me'yoriy-huquqiy hujjatlarga rioya qilishda sun'iy intellektni qabul qilishning qiyinchiliklari va imkoniyatlarini o'rganadi. Maqolada banklar muvofiqlik jarayonlarini soddalashtirish, tartibga soluvchi hisobotlarni avtomatlashtirish va risklarni boshqarish imkoniyatlarini oshirish uchun AI texnologiyalaridan qanday foydalanayotgani ko'rib chiqiladi. Shuningdek, u muvofiqlik funksiyalarida, jumladan, ma'lumotlar maxfiyligi, shaffoflik va hisobdorlik bo'yicha sun'iy intellektni qabul qilish bilan bog'liq tartibga soluvchi va axloqiy jihatlarni muhokama qiladi.

Patel, S (2018) Patelning tadqiqoti bank va moliyaviy xizmatlarda sun'iy intellektni qabul qilishning axloqiy oqibatlarini o'rganadi. Tadqiqotda AI algoritmlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan xavf va qiyinchiliklar, jumladan, tarfakashlik, kamsitish va shaffoflik yo'qligi muhokama qilinadi. Shuningdek, u axloqiy muammolarni hal qilishga va bank operatsiyalarida Aldan mas'uliyatli foydalanishni ta'minlashga qaratilgan me'yoriy-huquqiy baza va sanoat yo'riqnomalarini o'rganadi.

Li, K (2017) Lining maqolasi bank ishida kredit riskini baholashning aniqligi va adolatligini oshirishda sun'iy intellekt asosidagi kredit skoring modellarning rolini o'rganadi. Tadqiqot mashinani o'rganish algoritmlari ijtimoiy tarmoqlardagi faollik va tranzaksiyalar tarixi kabi muqobil ma'lumotlar manbalarini qanday tahlil qilishi, yanada kengroq kredit profillarini taqdim etishi va kam ta'minlangan aholi uchun kredit olish imkoniyatini kengaytirishi mumkinligini o'rganadi. Shuningdek, u sun'iy intellektga asoslangan kredit skoringidagi tarfakashlik va kamsitish muammolarini muhokama qiladi va ushbu xavflarni yumshatish usullarini taklif qiladi.

Vang, H (2022) Vangning tadqiqoti bank sohasida Alni qabul qilishning kelajakdagi tendentsiyalari va imkoniyatlari tahlilini taqdim etadi. Maqolada tushunarli AI, federativ ta'lim va kvant hisoblash kabi rivojlanayotgan AI texnologiyalari va ularning shaxsiylashtirilgan bank ishi, bashoratli tahlil va risklarni boshqarish kabi sohalarda potentsial qo'llanilishi muhokama qilinadi. Shuningdek, u AI tomonidan boshqariladigan innovatsiyalarning ishchi kuchi dinamikasiga, tartibga solish landshaftiga va bank sektoridagi raqobat dinamikasiga ta'sirini o'rganadi.

Ushbu adabiyot sharhi turli funktsional sohalarda turli ilovalar, qiyinchiliklar va imkoniyatlarni o'z ichiga olgan bank ishida sun'iy intellektni qo'llashning ko'p qirrali xususiyatini ta'kidlaydi. U bank sohasida transformatsion o'zgarishlarni amalga oshirishda sun'iy intellektning to'liq salohiyatidan foydalanish uchun texnologik innovatsiyalarni axloqiy me'yorlar va me'yoriy hujjatlarga muvofiqlik bilan muvozanatlash muhimligini ta'kidlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotni metodologiya qismi biz ma'lumotlarni qay tartibda shakllantirishimiz kerakligini yoritib o'tamiz. Biz tadqiqotda ma'lumotlar bazasini shakllantirdik va tahlilni case studi va ma'lumotlarni imkoniyatlari va muammolariga tuxtalib o'tamiz.

Keys tadqiqoti - bu muayyan ishni (yoki ishlarni) real dunyo kontekstida chuqur, batafsil tekshirish. Masalan, tibbiyotdagi amaliy tadqiqotlar alohida bemor yoki kasallikka qaratilishi mumkin; biznesdagi amaliy tadqiqotlar muayyan firma strategiyasini yoki kengroq bozorni qamrab olishi mumkin; shunga o'xshab, siyosatdagi amaliy tadqiqotlar ma'lum bir siyosiy kampaniyaning operatsiyalari kabi vaqt o'tishi bilan sodir bo'lgan tor hodisadan, jahon urushi kabi ulkan tashabbusgacha yoki ko'pincha bir nechta manfaatdor tomonlarga ta'sir ko'rsatadigan real dunyo muammolarining siyosiy tahliliga bo'lishi mumkin. Umuman olganda, amaliy tadqiqotlar deyarli har qanday shaxs, guruh, tashkilot, voqea, e'tiqod tizimi yoki harakatni ta'kidlashi mumkin. Keys tadqiqoti, albatta, bitta kuzatuv bo'lishi shart emas (N=1), lekin ko'plab kuzatishlarni o'z ichiga olishi mumkin (bir nechta vaqt oralig'ida bir yoki bir nechta jismoniy va yuridik shaxslar, barchasi bir xil amaliy tadqiqot doirasida). Ko'p holatlarni o'z ichiga olgan tadqiqot loyihalari ko'pincha o'zaro faoliyat tadqiqoti deb ataladi, bitta ishni o'rganish esa vaziyat ichidagi tadqiqot deb ataladi.

SWOT tahlili nihoyatda kuchli, ammo oddiy tahliliy vositadir. U tashkilot yoki loyihaning kuchli va zaif tomonlarini real, faktlarga asoslangan, ma'lumotlarga asoslangan ko'rib chiqishni osonlashtirish uchun mo'ljallangan. SWOT tahlillari tashkilot darajasida biznesning o'sish traektoriyalariga qanchalik mos kelishini aniqlash uchun qo'llaniladi, biroq ular ma'lum bir loyihaning, masalan, onlayn reklama kampaniyasining dastlabki prognozlariga ko'ra qanchalik yaxshi ishlashini aniqlash uchun ham ishlatilishi mumkin. Biznesning kelajagini avvalo uni har tomonlama baholamasdan, ya'ni barcha ichki va tashqi manbalar va tahdidlarni to'liq ko'rib chiqmasdan turib, aniq tasavvur qilib bo'lmaydi.

Tadqiqot natijalari. Tahlil va natijalar qismi birinchi navbatda biz SWOT analiz usulidan muammoni aniqlab olamiz va shunga yechimlar berishga harakat qilamiz. Albatta, bu yerda bank sohasida sun'iy intellektning (AI) imkoniyatlari va muammolarini tavsiflovchi SWOT tahlili. **(1-jadval)**

SWOT analysis (1-jadval).

Kuchli tomonlari

❖ **Avtomatlashtirish:** AI mijozlarga xizmat ko'rsatish, firibgarlikni aniqlash va xavflarni baholash kabi turli bank jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beradi, bu esa samaradorlikni oshirish va operatsion xarajatlarni kamaytirishga olib keladi.

❖ **Ma'lumotlarni tahlil qilish:** AI real vaqt rejimida katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilishi mumkin, bu esa banklarga mijozlarning xatti-harakati, afzalliklari va bozor tendentsiyalari haqida qimmatli tushunchalarga ega bo'lish imkonini beradi, bu esa xizmatlarni shaxsiylashtirish va qarorlar qabul qilishni yaxshilash uchun ishlatilishi mumkin.

❖ **Kengaytirilgan mijozlar tajribasi:** sun'iy intellekt asosida ishlaydigan chatbotlar va virtual yordamchilar mijozlarga 24/7 kun davomida yordam ko'rsatadi, moslashtirilgan tavsiyalar va yordamni yetkazib beradi va shu orqali mijozlar ehtiyojini qondirish va sodiqligini oshiradi.

❖ **Firibgarlikni aniqlash:** AI algoritmlari firibgarlik faoliyatini ko'rsatuvchi naqshlarni tezda aniqlay oladi, bu banklarga moliyaviy yo'qotishlarning oldini olish va o'z mijozlarining aktivlarini himoya qilish imkonini beradi.

Kamchiliklari.

❖ **Ma'lumotlarning maxfiyligi va xavfsizligi bilan bog'liq muammolar:** Mijozlarning katta hajmdagi ma'lumotlaridan foydalanish ma'lumotlar maxfiyligi va xavfsizligi bilan bog'liq xavotirlarni keltirib chiqaradi. Banklar maxfiy ma'lumotlarni kibertahdidlar va ma'lumotlar buzilishidan himoya qilish uchun mustahkam xavfsizlik choralarini ta'minlashi kerak.

❖ **Texnologiyaga bog'liqlik:** AI tizimlariga jiddiy bog'liqlik banklarni tizimdagi nosozliklar, texnik nosozliklar yoki kiberhujumlarga qarshi himoyasiz qoldiradi, bu esa operatsiyalarni buzishi va mijozlar ishonchiga putur etkazishi mumkin.

❖ **Reglamentga muvofiqlik:** Bank ishida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish GDPR va Bazel III kabi qat'iy me'yoriy-huquqiy bazalarga rioya qilishni talab qiladi, bu esa muvofiqlik va huquqiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Imkoniyatlar.

❖ **Shaxsiylashtirilgan bank xizmatlari:** AI banklarga mijozlarning individual ehtiyojlari va afzalliklariga moslashtirilgan moslashtirilgan mahsulot va xizmatlarni taklif qilish imkonini beradi, bu esa mijozlarning faolligi va sodiqligini oshiradi.

❖ **Xavflarni boshqarish:** ilg'or AI algoritmlari kredit riskini, bozor riskini va operatsion riskni aniqroq baholashi mumkin, bu esa banklarga ongli qarorlar qabul qilish va risklarni boshqarish strategiyalarini optimallashtirish imkonini beradi.

❖ **Xarajatlarni kamaytirish:** Oddiy vazifalarni avtomatlashtirish va jarayonlarni soddalashtirish orqali AI banklarga operatsion xarajatlarni kamaytirish, samaradorlikni oshirish va resurslarni yanada samaraliroq taqsimlashda yordam beradi.

❖ **Innovatsiyalar:** AI yangi mahsulotlar, xizmatlar va biznes modellarini ishlab chiqishga yordam berish orqali bank sohasida innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlaydi, banklarga tez rivojlanayotgan moliyaviy landshaftda raqobatbardosh bo'lib qolish imkonini beradi.

Tahdidlar.

❖ **Ish joyini o'zgartirish:** Aning bank sohasida keng qo'llanilishi ish o'rinlarini almashtirishga olib kelishi mumkin, chunki ba'zi vazifalar avtomatlashtiriladi, bu esa ishchi kuchini qayta qurish va ishsizlik muammolariga olib kelishi mumkin.

❖ **Axloqiy mulohazalar:** AI algoritmlari qaror qabul qilish jarayonlarida adolat, shaffoflik va javobgarlikka oid axloqiy xavotirlarni keltirib chiqaradigan noxolislik yoki kamsituvchi xatti-harakatlarni namoyon qilishi mumkin.

❖ **Raqobat bosimi:** Banklar fintech startaplari va texnologiya gigantlari tomonidan an'anaviy bank modellarini buzish uchun sun'iy intellektdan foydalanadigan, bozor ulushi va mijozlarning sodiqligi uchun raqobatni kuchaytiradigan kuchayib borayotgan raqobatga duch kelmoqda.

❖ **Texnologik eskirish:** AI texnologiyasining jadal rivojlanishi banklardan raqobatchilardan oldinda qolish va texnologik eskirishning oldini olish uchun doimiy ravishda tadqiqot va ishlamlarga sarmoya kiritishni talab qiladi.

Case tadqiqotda. Mijozlarga xizmat ko'rsatishdagi chatbotlar. AI algoritmlari asosida ishlaydigan chatbotlar bank ishida mijozlarga xizmat ko'rsatishda inqilob qildi. Bank of America va HSBC kabi banklar mijozlar so'rovlarini ko'rib chiqish, hisob ma'lumotlarini taqdim etish va hatto shaxsiy moliyaviy maslahatlarni taklif qilish uchun sun'iy intellektga asoslangan chatbotlarni joriy qildi. Ushbu chatbotlar 24/7 ishlaydi va mijozlarga kechayu kunduz yordam beradi, bu esa qoniqish darajasini oshirishga va mijozlar tajribasini yaxshilashga olib keladi. Mashina o'rganish yordamida firibgarlikni aniqlash. Banklar

shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash va kredit kartalarini firibgarlik kabi firibgarlik harakatlariga qarshi doimiy kurashga duch kelishadi. JPMorgan Chase va Citibank kabi banklar tomonidan real vaqt rejimida katta hajmdagi tranzaksiya ma'lumotlarini tahlil qilish, shubhali naqshlarni aniqlash va potentsial firibgarlik harakatlarini aniqlash uchun sun'iy intellekt algoritmlari, xususan, mashinani o'rganish modellari qo'llanilgan. Ushbu proaktiv yondashuv mijozlar xavfsizligini kuchaytirish bilan birga firibgarlik tufayli moliyaviy yo'qotishlarni sezilarli darajada kamaytirdi.

Boyligni boshqarish bo'yicha tavsiya dvigatellari. Sun'iy intellekt asosidagi tavsiyalar berish mexanizmlari banklarning o'z mijozlariga moslashtirilgan moliyaviy xizmatlarni taklif qilish usullarini o'zgartirdi. Goldman Sachs va Morgan Stanley kabi institutlar moslashtirilgan investitsiya tavsiyalari va boyligni boshqarish strategiyalarini taklif qilish uchun mijozlar ma'lumotlarini, investitsiya imtiyozlarini va bozor tendentsiyalarini tahlil qilish uchun AI algoritmlaridan foydalanadi. Shaxsiylashtirishning ushbu darajasi nafaqat mijozlar bilan munosabatlarni mustahkamlaydi, balki boshqaruv ostidagi aktivlarni (AUM) ko'paytirish orqali daromad o'sishini ham ta'minlaydi. Muntazam vazifalarni avtomatlashtirish. Sun'iy intellekt asosidagi avtomatlashtirish banklardagi ko'plab operatsion jarayonlarni soddalashtirib, samaradorlikni oshirish va xarajatlarni tejash imkonini berdi. Masalan, Wells Fargo va Barclays kabi banklar ma'lumotlarni kiritish, hujjatlarni qayta ishlash va hisoblarni solishtirish kabi oddiy vazifalarni avtomatlashtirish uchun robotlashtirilgan jarayonlarni avtomatlashtirishni (RPA) joriy qildilar. Qo'l aralashuvini kamaytirish orqali banklar resurslarni yanada samarali taqsimlashlari, xatolarni kamaytirishlari va operatsion xarajatlarni kamaytirishlari mumkin.

Ma'lumotlarning buzilishi va me'yoriy hujjatlariga rioya qilish. Banklar katta miqdordagi nozik mijozlar ma'lumotlarini to'plash va tahlil qilishda ma'lumotlarning maxfiyligi va xavfsizligini ta'minlash asosiy muammo bo'lib qolmoqda. 2017-yildagi Equifax hodisasi kabi ma'lumotlarning yuqori darajadagi buzilishi, mustahkam kiberxavfsizlik choralarining muhimligini ta'kidlaydi. Banklar nafaqat mijozlar ma'lumotlarini tashqi tahdidlardan himoya qilishlari kerak, balki katta jarimalar va obro'ga putur etkazmaslik uchun GDPR va CCPA kabi ma'lumotlarni himoya qilishning qat'iy qoidalariga rioya qilishlari kerak. Algoritmik qaror qabul qilishda tarafkashlik. Aning bank faoliyatidagi axloqiy oqibatlari algoritmik tarafkashlik va diskriminatsiyaga oid xavotirlarni keltirib chiqaradi. Amaliy tadqiqotlar sun'iy intellekt asosidagi kredit reytingi modellari ma'lum demografik guruhlariga nisbatan noxolislik ko'rsatgan va bu moliyaviy xizmatlardan tengsiz foydalanishga olib kelgan holatlarni aniqladi. Banklar o'zlarining AI algoritmlarida adolat va shaffoflikni birinchi o'ringa qo'yishlari, tarafkashlikni yumshatish va barcha mijozlar uchun adolatli natijalarni ta'minlash uchun ularni muntazam ravishda tekshirish va takomillashtirishlari kerak.

AI iste'dodidagi ko'nikmalar bo'shlig'i Aning bank faoliyatiga tez ta'biq etilishi ma'lumotlar fanlari, mashinalarni o'rganish va sun'iy intellekt texnologiyalari bo'yicha malakali mutaxassislariga talab ortib bormoqda. Biroq, sohada sezilarli iste'dodlar tanqisligi mavjud, banklar eng yaxshi AI qobiliyatlarini ishga olish va saqlab qolish uchun kurashmoqda. Amaliy tadqiqotlar mavjud xodimlarning malakasini oshirish va AI tashabbuslarini ilgari surish uchun yangi iste'dodlarni jalb qilish uchun xodimlarni o'qitish va rivojlantirish dasturlariga sarmoya kiritish muhimligini ta'kidlaydi. AI modellarini tartibga solish tekshiruvini. Banklar yuqori darajada tartibga solinadigan muhitda ishlaydi, Federal rezerv va Valyuta nazorati idorasi (OCC) kabi tartibga soluvchi organlar tomonidan qattiq nazorat ostida. Kredit anderryayting va risklarni boshqarish kabi sohalarda AI modellarini qo'llash tartibga solish va boshqaruvga oid xavotirlarni keltirib chiqaradi. Amaliy tadqiqotlar banklar uchun mustahkam risklarni boshqarish tizimini yaratish, modellarini to'liq tekshirishni o'tkazish va tartibga solish talablariga rioya qilish va huquqiy risklarni kamaytirish uchun AI bo'yicha qarorlar qabul qilish jarayonlarida shaffoflikni ta'minlash zarurligini ta'kidlaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellektning (AI) bank sektoriga integratsiyalashuvi ko'plab imkoniyatlar va muammolarni keltirib chiqaradi. Bir tomondan, sun'iy intellekt texnologiyalari bank operatsiyalarining turli jihatlarini, jumladan mijozlarga xizmat ko'rsatish, firibgarlikni aniqlash, risklarni boshqarish va shaxsiy moliyaviy maslahatlarni o'zgartirish imkoniyatini taklif qiladi. Ushbu yutuqlar samaradorlikni, aniqlikni va mijozlar ehtiyojini qondirishni oshirishi mumkin, natijada raqobatbardosh ustunlik va biznes o'sishini ta'minlaydi. Biroq, bank sohasida sun'iy intellektni qo'llash ham jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Ma'lumotlarning maxfiyligi, xavfsizligi va AI algoritmlaridan axloqiy foydalanish bilan bog'liq tashvishlar diqqat bilan ko'rib chiqish va mustahkam me'yoriy bazalarni talab qiladi. Bundan tashqari, sun'iy intellekt tizimlarini ishlab

chiqish, joriy etish va texnik xizmat ko'rsatishga qodir bo'lgan malakali mutaxassislariga ehtiyoj katta. Bundan tashqari, barcha mijozlar uchun adolatli va adolatli natijalarni ta'minlash uchun AI modellariga xos bo'lgan tarafdorlik va kamsitish xavfini bartaraf etish kerak. Ushbu qiyinchiliklarga qaramay, Aning bank faoliyatidagi potentsial foydalari katta va risklarni kamaytirish bo'yicha proaktiv strategiyalar tashkilotlarga ushbu transformatsion texnologiya taqdim etgan

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Fritz.F. Heimem (1996) *Combating International Corruption: The role of the Business Community*. Pg 147 – 161
2. Keith Panter-Brick. *Soldiers and Oil: The Political Transformation of Nigeria*, Pg70
3. Asif Islam (2014) *Economic growth and crime against small and medium-sized enterprises in developing economies*. The World Bank.
4. Chua Huiyun et al (2015) *The relationship between corruption and economic growth in Malaysia*. University Tunku Abdul Rahman.
5. Damitu Ojog (2014) *The effect of crime on economic growth*. Erasmus University Rotterdam.
6. Eleftherios, Athina (2012) *Economic Growth and Crime: Does uncertainty matter?* The Rimini centre for economic analysis.
7. Laura Jaitman (2014) *The costs of crime and violence*. Inter. America Development Bank.
8. Oladapo Zainab (2014) *Impact of economic and financial crime commission on the economic development in Nigeria*. Turku University Applied Science.
9. OlajideAluko (1977) *Nigeria and Britain after Gowon*, African Affairs. Vol. 76, No. 304 Jul. Pg 3

imkoniyatlardan foydalanishga yordam beradi. Sohaning manfaatdor tomonlari, siyosatchilar va texnologiya mutaxassislari o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish orqali bank sektori Aini joriy etishning murakkabliklarini yo'lga qo'yishi va moliyaviy tizimda ishonch va yaxlitlikni saqlab qolgan holda mijozlarga innovatsion yechimlar va qo'shimcha xizmatlarni taqdim etish uchun o'zining to'liq salohiyatidan foydalanishi mumkin.

10. Olakunle F Odumosu (1999) *Social costs of property: the case of crime in Nigeria*. Michigan State University.
11. Patrick Edobor (2003) *the criminal in all of us: whose Ox have we not taken?* The University of Benin.
12. Richard Dubourg (2005) *The economic and social costs of crime against individuals and households*. Home Office Research.
13. Robert L. Tignor (1993) *Political Corruption in Nigeria before Independence*, The Journal of Modern African Studies Vol. 31, No. 2 Pg 7
14. Russell Smyth (2011) *Cost of crime in Victoria*. Monash University.
15. Stergios Skaperdas (2009) *The cost of violence*, The World Bank.
16. Surender Kumar (2013) *Crime and economic growth: Evidence from India*. The University of Delhi.
17. Sylvia Walby (2004) *The cost of domestic violence*. National Statistics.
18. Themba Gilbert (2000) *Impact of crime on socioeconomic development at Somopho*. The University of Zululand.
19. Viridiana Rios (2016) *The impact of crime and violence on economic sector diversity*. The Wilson centre.

TURIZM SALOXIYATINI RIVOJLANTIRISHDA EKOTURIZM BO'YICHA JAXON TAJRIBASI

Tirkacheva Farangiz Surat qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 23

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.917>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords

Ekoturizm, barqaror turizm, atrof-muhitni muhofaza qilish, turizmni rivojlantirish, jamiyatning imkoniyatlarini kengaytirish, iqtisodiy manfaatlar.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola turizmga ekoturizmni jahon tajribasida rivojlantirishni keng kontekstida o'rganadi. Atrof-muhitni asrash va mahalliy aholining farovonligini qo'llab-quvvatlovchi tabiiy hududlarga mas'uliyat bilan sayohat qilish bilan tavsiflangan ekoturizm butun dunyo bo'ylab katta qiziqish uyg'otdi. Maqola ekoturizmni rivojlantirishning keng doiralarga integratsiyalashuviga oid dunyoning turli mintaqalarida duch keladigan turli tajribalar, strategiyalar va muammolarni o'rganishga qaratilgan. Mazkur maqola amaliy tadqiqotlar, ilg'or tajribalar va rivojlanayotgan tendensiyalarni o'rganib, ushbu tadqiqot tabiiy resurslarni muhofaza qilish va mahalliy hamjamiyatlarni qo'llab-quvvatlash bilan birga turizmning barqaror o'sishini rag'batlantirish uchun ekoturizmdan qanday samarali foydalanish mumkinligi haqida ma'lumot beradi.

Kirish. Turizm uzoq vaqtdan beri jahon iqtisodiyoti, madaniy almashinuv va transchegaraviy tushunishga muhim hissa qo'shuvchi sifatida tan olingan. Biroq, turizmning an'anaviy shakllari ko'pincha tabiiy resurslar, madaniy yaxlitlik va jamiyat farovonligi hisobiga keladi. Atrof-muhit muammolari va ijtimoiy-madaniy mulohazalarning kuchayishiga javoban, ekoturizm sayohatdan zavqlanishni tabiiy va madaniy merosni saqlash bilan uyg'unlashtirishga intiladigan barqaror alternativa sifatida paydo bo'ldi.

Ekoturizm atrof-muhitni saqlaydigan, mahalliy aholining farovonligini ta'minlaydigan va tushuntirish va ta'limni o'z ichiga olgan tabiiy hududlarga mas'uliyatli sayohat sifatida ta'riflanishi mumkin. U atrof-muhitning barqarorligi, madaniy sezgirlik va jamoatchilik ishtiroki tamoyillarini o'zida mujassam etgan bo'lib, sayohatchilarga mezbom manzillarga salbiy ta'sirlarni minimallashtirish bilan boyitish tajribasini taklif etadi. Ekoturizm kontsepsiyasi yovvoyi tabiat safarlari va tabiatga sayohatlardan tortib, madaniy suvga cho'mish va jamoatchilik asosidagi turizm tashabbuslarigacha bo'lgan keng ko'lamli tadbirlarni o'z ichiga oladi.

So'nggi yillarda global ekoturizm sanoati barqaror o'sishning guvohi bo'ldi, bu iste'molchilarning haqiqiy, immersiv tajribaga bo'lgan talabining ortishi va atrof-muhitga bo'lgan ongning ortishi bilan bog'liq. Butun dunyo mamlakatlari ekoturizm mahsulotlarini rivojlantirish va barqaror turizm amaliyotini ilgari surish uchun o'zlarining tabiiy va madaniy boyliklaridan mablag' sarfladilar. Tropik tropik o'rmonlar va marjon riflariidan tortib savanna tekisliklari va tog'li landshaftlarga, ekoturizm yo'nalishlari sayohatchilar uchun turli xil ekotizimlar va madaniy meros ob'ektlarini taklif qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ekoturizmga oid adabiyotlar atrof-muhit fani, turizm menejmenti, madaniyatshunoslik va barqaror rivojlanish kabi keng ko'lamli fanlarni o'z ichiga oladi. Olimlar va amaliyotchilar ekoturizmning konseptual asoslaridan tortib, amalda qo'llanilishi va natijalarigacha bo'lgan turli jihatlarini o'rganib chiqdilar. Ushbu adabiyotlar tahlili ekoturizm sohasidagi asosiy mavzular va topilmalarning umumiy ko'rinishini taqdim etadi, asosiy ishlar, empirik tadqiqotlar va nazariy asoslarga asoslanadi.

Ekoturizmning dastlabki konsepsiyasini 1980-yillarda Seballos-Lascuirain¹ va Honey² kabi olimlar ekoturizmni tabiatni muhofaza qilish, ta'lim va jamoatchilik ishtirokini targ'ib qiluvchi tabiatga asoslangan turizm deb ta'riflaganlarida kuzatilishi mumkin. Ushbu asosiy ta'riflar ushbu sohada keyingi tadqiqotlar va siyosatni ishlab chiqish uchun asos yaratdi. O'shandan beri tadqiqotchilar barqarorlik, mas'uliyatli sayyohlik amaliyotlari va uchta asosiy yondashuv - ekologik, ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy maqsadlarni muvozanatlashning muhimligini ta'kidlab, ushbu ramkalarni kengaytirdilar.

Ekoturizm tadqiqotlarining asosiy yo'nalishi uning atrof-muhitni muhofaza qilishga ta'siri bo'ldi. Scheyvens Ratsimbazafy va boshqalarning³, tadqiqotlarida biologik xilma-xillikni saqlash, zaif ekotizimlarni himoya qilish va yashash joylarining degradatsiyasini yumshatishda ekoturizmning rolini o'rganib chiqdi. Galapagos orollari

va Madagaskar kabi ekoturizm yo'nalishlari bo'yicha olib borilgan amaliy tadqiqotlar ekoturizmning tabiatni muhofaza qilish tashabbuslari uchun daromad olish, atrof-muhit haqida xabardorlikni oshirish va barqaror erni boshqarish amaliyotini rivojlantirish uchun salohiyatini ta'kidlaydi.

Ekoturizm ko'pincha iqtisodiy rivojlanish vositasi sifatida e'tirof etiladi, ayniqsa qishloq va chekka hududlarda an'anaviy turmush tarzi cheklangan. Tadqiqotchilar ekoturizmning ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirini, jumladan, uning mahalliy aholi bandligini ta'minlash, daromad olish va infratuzilmani rivojlantirishga qo'shgan hissasini o'rganishdi. Kosta-Rika (Asal, 2008) va Keniya (Mbayva, 2005)⁴ kabi yo'nalishlar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ekoturizmning iqtisodiy salohiyatini maksimal darajada oshirishda jamoatchilik ishtiroki va turizm foydalarini adolatli taqsimlash muhimligini ta'kidlaydi.

Ekoturizmning yana bir jihati uning madaniy qadrlashni rag'batlantirish va jamiyatning imkoniyatlarini kengaytirishdagi rolidir. Ekoturizm yo'nalishlari ko'pincha mahalliy xalqlarning madaniy merosi va an'anaviy bilimlarini namoyish etib, madaniy almashinuv va madaniyatlararo muloqot uchun imkoniyatlar yaratadi. Tadqiqotlar ekoturizmning mezbom jamoalarga ijtimoiy-madaniy ta'sirini o'rganib chiqdi, shu jumladan o'ziga xoslikdagi o'zgarishlar, madaniy jonlanish va jamoatchilikka asoslangan turizm tashabbuslari orqali imkoniyatlarni oshirish (Buckley, 2009; Stronza, 2008).

Ekoturizm kontsepsiyasining markazida barqaror amaliyotlar va mas'uliyatli turizm tamoyillarini qabul qilish kiradi. Olimlar chiqindilarni kamaytirish, energiyani tejash va barqaror transport imkoniyatlarini kabi turizm faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish strategiyalarini o'rgandilar. Global Barqaror Turizm Kengashi (GSTC) mezonlari va Xalqaro Ekoturizm Jamiyati (TIES) standartlari kabi sertifikatlashtirish dasturlari ekoturizm operatorlari uchun ilg'or tajribalarga rioya qilish va barqarorlikka sodiqligini namoyish etish bo'yicha ko'rsatmalar beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda qo'llaniladigan metodologiya turizm qobiliyatini rivojlantirishda ekoturizmning jahon tajribasi bilan bog'liq mavjud adabiyotlar, amaliy tadqiqotlar va tadqiqot natijalarini har tomonlama ko'rib chiqish va sintez qilishni o'z ichiga oladi. Quyidagi qadamlar tegishli ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va sharhlash uchun qo'llaniladigan yondashuvni tavsiflaydi:

Ekoturizm va turizmni rivojlantirishga oid ilmiy maqola va nashrlarni aniqlash maqsadida akademik ma'lumotlar bazalari, jurnallar, kitoblar, hisobotlar va boshqa tegishli manbalardan tizimli qidiruv o'tkazildi. "Ekoturizm", "turizm qobiliyati", "barqaror turizm", "atrof-muhitni muhofaza qilish", "jamiyat imkoniyatlarini kengaytirish" kabi kalit so'zlar qidiruvni yanada takomillashtirish va tegishli adabiyotlarni har tomonlama yoritishni ta'minlash uchun qo'llanildi.

Maqolalar va tadqiqotlar tadqiqot maqsadlariga muvofiqligi hamda ilmiy manbalar sifatidagi sifati va ishonchligi asosida saralandi. Ekoturizmning atrof-muhitni muhofaza qilish, iqtisodiy rivojlanish va jamiyatning imkoniyatlarini kengaytirishga ta'siri haqida tushuncha beruvchi ekspertlar tomonidan ko'rib chiqilgan nashrlar, empirik

¹ Ceballos-Lascuirain, H. (1987). Tourism, Ecotourism, and Protected Areas. IUCN.

² Buckley, R. (2009). Ecotourism: Principles and Practices. CAB.

³ Honey, M. (1999). Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise?. Island Press.

⁴ Mbaiwa, J. E. (2005). The Socio-Economic Impacts of Tourism Development on the Indigenous Communities in the Okavango Delta, Botswana. Journal of Tourism and Cultural Change, 3(2), 97-114.

tadqiqotlar va amaliy tadqiqotlarga ustuvor ahamiyat berildi. Axborot valyutasi va hozirgi kontekstga mos kelishini ta'minlash uchun faqat so'nggi yigirma yil ichida nashr etilgan manbalar kiritilgan.

Tadqiqot natijalari. Kosta-Rikaning tropik o'rmon qo'riqxonalarini va Avstraliyaning Buyuk to'siq rifi kabi ekoturizm yo'nalishlari barqaror turizm amaliyotlari orqali tabiiy yashash joylari va biologik xilma-xillikni saqlashda sezilarli muvaffaqiyatlarni namoyish etdi. Ekoturizmdan tushgan daromadlar hisobidan moliyalashtiriladigan tabiatni muhofaza qilish bo'yicha olib borilgan ishlar yo'qolib borayotgan turlar va ekotizmlar salomatligini muhofaza qilishga hissa qo'shib, muhofaza etiladigan hududlarni barpo etish va saqlashga olib keldi va ekoturizm mahalliy hamjamiyatlarga katta iqtisodiy foyda keltirdi, jumladan, ish o'rinlari yaratish, daromad olish va infratuzilmani rivojlantirishga yordam berdi.

Namibiya va Tailand kabi mamlakatlarda hamjamiyatga asoslangan ekoturizm tashabbuslari mahalliy aholiga madaniy almashinuv, tadbirkorlik va malaka oshirish imkoniyatlarini taqdim etish orqali kuch berdi. Ekoturizm operatorlari chiqindilarni kamaytirish, energiya tejash va mahalliy etkazib beruvchilarni qo'llab-quvvatlash kabi barqaror amaliyotlarni amalga oshirdi, ularning atrof-muhitga ta'sirini minimallashtirish va ularning ijtimoiy va iqtisodiy ta'sirini kuchaytirishni qayd qilindi.

Global Barqaror Turizm Kengashi (GSTC) mezonlari va Xalqaro Ekoturizm Jamiyati (TIES) ko'rsatmalari kabi sertifikatlashtirish dasturlari sanoatda barqaror turizm amaliyotini standartlashtirish va targ'ib qilishga yordam berdi.

Overturizm, yashash joylarining degradatsiyasi va iqlim o'zgarishi kabi muammolar ekoturizm yo'nalishlariga katta xavf tug'diradi, bu esa moslashuvchan boshqaruv strategiyalari va innovatsion yechimlarni talab qiladi.

Hamkorlik va ishtirokchi yondashuvlar orqali turizm imtiyozlarini adolatli taqsimlash, marginal jamoalarni qamrab olish va mahalliy aholi huquqlarini himoya qilish masalalarini hal qilish uchun imkoniyatlar mavjud.

Ekoturizمنىning potensial afzalliklarini maksimal darajada oshirish va uning salbiy ta'sirini yumshatish uchun tadqiqot, siyosatni ishlab chiqish va salohiyatni oshirishga sarmoya kiritishni davom ettirish zarur.

Hududlarni boshqarishga e'tibor qaratish, turizm ta'sirini kuzatish va manfaatdor tomonlar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish ekoturizm yo'nalishlarining uzoq muddatli barqarorligi va barqarorligini ta'minlash uchun juda muhimdir.

Umuman olganda, natijalar shuni ko'rsatadiki, ekoturizm barqarorlik va mas'uliyatli turizm amaliyotiga sodiqlik bilan amalga oshirilsa, atrof-muhitni muhofaza qilish, iqtisodiy rivojlanish va jamiyat imkoniyatlarini kengaytirishning kuchli haydovchisi bo'lish potentsialiga ega.

Muhokama. Ekoturizm yo'nalishlari tabiiy yashash joylari, biologik xilma-xillik nuqtalari va nozik ekotizmlarning saqlovchisi bo'lib xizmat qiladi va tashrif buyuruvchilarga tabiatni boshqarish va qadrlashni rivojlantirish bilan birga ajoyib tajribalarni taklif qiladi. Tabiatni muhofaza qilish tashabbuslari uchun daromad olish, barqaror amaliyotni targ'ib qilish va atrof-muhit muammolari haqida xabaradorlikni oshirish orqali ekoturizm sayyoramizning ekologik merosini uzoq muddatli saqlashga hissa qo'shadi.

Ekoturizm, ayniqsa, qishloq va chekka hududlarda iqtisodiy rivojlanish va jamiyatning imkoniyatlarini kengaytirish uchun kuchli katalizator sifatida paydo bo'ldi. Kosta-Rika, Namibiya va Tailand kabi yo'nalishlardan olingan amaliy tadqiqotlar ekoturizمنىning ijtimoiy-iqtisodiy afzalliklarini, jumladan, ish o'rinlarini yaratish, daromad olish va infratuzilmani rivojlantirishni ta'kidlaydi. Bundan tashqari, ekoturizm jamiyatga asoslangan sayyohlik tashabbuslari orqali madaniy qadrlash va imkoniyatlarni kuchaytiradi, mahalliy aholiga o'zlarining madaniy merosini, an'anaviy bilimlarini va tadbirkorlik ko'nikmalarini namoyish qilish imkonini beradi.

Ekoturizm muvaffaqiyatining markazida barqaror turizm amaliyotlari va mas'uliyatli turizm tamoyillarini qabul qilishdir. Ekoturizm operatorlari chiqindilarni kamaytirish, energiyani tejash va mahalliy yetkazib beruvchilarni qo'llab-quvvatlash kabi ekologik toza tashabbuslarni tobora ko'proq amalga oshirmoqda, ularning atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish va ularning ijtimoiy va iqtisodiy ta'sirini kuchaytirish. Global Barqaror Turizm Kengashi (GSTC) mezonlari va Xalqaro Ekoturizm Jamiyati (TIES) yo'riqnomalari kabi sertifikatlashtirish dasturlari va standartlari ekoturizm korxonalarini uchun barqarorlik va mas'uliyatli turizmga bo'lgan sadoqatini namoyish qilish uchun asoslar yaratadi.

Ko'p afzalliklariga qaramay, ekoturizm diqqatni jalb qiladigan bir qator muammolar va imkoniyatlarga duch keladi. Haddan tashqari turizm, yashash joylarining degradatsiyasi va iqlim o'zgarishi ekoturizm yo'nalishlariga katta xavf tug'diradi, bu esa moslashuvchan boshqaruv

strategiyalari va innovatsion echimlarni talab qiladi. Bundan tashqari, turizmdan olinadigan imtiyozlarni adolatli taqsimlash, marginalashgan jamoalarni qamrab olish va mahalliy aholi huquqlarini himoya qilish ekoturizمنى rivojlantirishda ko'proq e'tiborni talab qiladigan muhim masalalardir. Biroq, to'g'ri rejalashtirish, manfaatdor tomonlarning ishtiroki va hamkorlik bilan ekoturizm bu qiyinchiliklarni yengib o'tishi va ijobiy o'zgarishlar uchun kuch sifatida paydo bo'lishi, barqaror rivojlanishni rag'batlantirish va butun dunyo bo'ylab sayyohlik qobiliyatini oshirishi mumkin.

Oldinga qarab, ekoturizمنىning potentsial afzalliklarini maksimal darajada oshirish va uning salbiy ta'sirini yumshatish uchun tadqiqot, siyosat va amaliyotni davom ettirish muhimdir. Bunga salohiyatni oshirishga sarmoya kiritish, jamoatchilik tashabbuslarini ilgari surish va ekoturizمنى barqaror rivojlanishning kengroq kun tartibiga kiritish kiradi. Bundan tashqari, destinatsiyalarni boshqarishni yaxshilash, turistik ta'sirlarni monitoring qilish va manfaatdor tomonlar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan say-harakatlar tobora o'zaro bog'langan va atrof-muhitga e'tibor qaratadigan dunyoda ekoturizm yo'nalishlarining uzoq muddatli hayotiyli va barqarorligini ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Muhokama ekoturizمنىning sayyohlik qobiliyatini oshirish va global miqyosda barqaror rivojlanishni rag'batlantirishda o'zgartiruvchi salohiyatini ta'kidlaydi. Atrof-muhitni muhofaza qilish, iqtisodiy rivojlanish va jamiyatning imkoniyatlarini kengaytirish tamoyillarini o'zlashtirgan holda, ekoturizm turistik joylarning tabiiy va madaniy merosini hurmat qiladigan va saqlaydigan turizmga yaxlit yondashuvni taklif qiladi. Biroq, ekoturizمنىning to'liq salohiyatini ro'yogga chiqarish hukumatlar, korxonalar, jamoalar va sayyohlarning barqarorlikka ustuvor ahamiyat berish, hamkorlikni rivojlantirish va imtiyozlarning adolatli taqsimlanishini ta'minlash uchun birgalikdagi sa'y-harakatlarini talab qiladi. Kollektiv harakatlar va umumiy majburiyat orqali ekoturizm ijobiy o'zgarishlar uchun katalizator bo'lib xizmat qilishi mumkin, odamlar va sayyora o'rtasidagi uyg'unlikni rag'batlantiradi va turizمنىning barqaror o'sishi va rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlar ochadi.

Xulosa. Ekoturizm barqaror turizm rivojlanishining asosi bo'lib, atrof-muhitni muhofaza qilish, iqtisodiy rivojlanish va jamiyatning imkoniyatlarini kengaytirishga ustuvor ahamiyat beruvchi modelni taklif etadi. Mas'uliyatli sayyohlik amaliyoti va mahalliy hamjamiyatlar bilan hamkorlik qilish orqali ekoturizm ham odamlar, ham sayyora uchun ijobiy natijalarga erishish imkoniyatiga ega.

Taqdim etilgan dalillar ekoturizمنىning tabiiy yashash joylarini saqlash, biologik xilma-xillikni muhofaza qilish va yashash joylarining degradatsiyasini yumshatishda muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Barqaror erni boshqarish amaliyotini targ'ib qilish va tabiatni muhofaza qilish tashabbuslarini moliyalashtirish orqali ekoturizm yo'nalishlari ekotizmlar va turlarni muhofaza qilish bo'yicha global sa'y-harakatlarga sezilarli hissa qo'shadi.

Ekoturizm iqtisodiy rivojlanishning haydovchisi sifatida, ayniqsa, an'anaviy turmush tarzi cheklangan bo'lishi mumkin bo'lgan qishloq va chekka hududlarda paydo bo'ldi. Ish o'rinlari yaratish, daromad olish va infratuzilmani rivojlantirish orqali ekoturizm mahalliy hamjamiyatlarga sezilarli foyda keltiradi, ularning turizمنى rivojlantirishda ishtirok etishi va undan foyda olish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Barqaror amaliyotlar va mas'uliyatli turizm tamoyillarini qabul qilish ekoturizm muvaffaqiyatining asosidir. Atrof-muhitga ta'sirni minimallashtirish, mahalliy iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash va madaniy merosni hurmat qilish orqali ekoturizm operatorlari barqaror rivojlanishga qo'shgan hissasini oshirishi va mezbon jamoalar bilan ijobiy munosabatlarni rivojlantirishi mumkin.

Ekoturizm katta istiqbollarga ega bo'lsa-da, u ham muhim muammolarga, jumladan, haddan tashqari turizm, yashash joylarining degradatsiyasi va iqlim o'zgarishiga duch keladi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun innovatsion yechimlar, moslashuvchan boshqaruv strategiyalari va manfaatdor tomonlar o'rtasida hamkorlikdagi sa'y-harakatlar talab etiladi. Bundan tashqari, ekoturizm tashabbuslarining inklyuzivligi va adolatligini oshirish, foyda barcha manfaatdor tomonlar o'rtasida teng taqsimlanishini ta'minlash uchun imkoniyatlar mavjud.

Oldinga qarab, ekoturizm sohasida tadqiqotlarni, siyosatni ishlab chiqishni va salohiyatni oshirishni davom ettirish zarur. Barqaror turizm amaliyotlariga sarmoya kiritish, jamoatchilik ishtirokini rag'batlantirish va manfaatdor tomonlar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish orqali ekoturizm ijobiy o'zgarishlar va barqaror rivojlanish katalizatori sifatida o'zining to'liq salohiyatini ro'yogga chiqarishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ekoturizm turizمنى rivojlantirish uchun atrof-muhitni muhofaza qilish, iqtisodiy farovonlik va ijtimoiy

farovonlikka ustuvor ahamiyat beradigan yaxlit yondashuvni taklif etadi. Barqarorlik va mas'uliyatli turizm tamoyillarini o'zlashtirgan holda, ekoturizm yo'nalishlarni o'zgartirish, jamoalarning

imkoniyatlarini kengaytirish va kelajak avlodlar uchun sayyoramizning tabiiy va madaniy merosini saqlab qolish qudratiga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ceballos-Lascurain, H. (1987). *Tourism, Ecotourism, and Protected Areas*. IUCN.
2. Buckley, R. (2009). *Ecotourism: Principles and Practices*. CABI.
3. Honey, M. (1999). *Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise?*. Island Press.

4. Honey, M. (2008). *Ecotourism and Sustainable Development: A Critical Examination*. *Journal of Sustainable Tourism*, 16(6), 713-730.
5. Mbaiwa, J. E. (2005). *The Socio-Economic Impacts of Tourism Development on the Indigenous Communities in the Okavango Delta, Botswana*. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 3(2), 97-114.
6. Ratsimbazafy, J. H., et al. (2018). *Ecotourism as a Conservation Tool: Lessons from Madagascar's Lemurs*. *Oryx*, 52(1), 20-29.

QURILISH SANOATI KORXONALARI BOSHQARUV MEXANIZMINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Umirova Gulmira Shodiboy qizi

Jizzax politexnika instituti

umirovagulmira2@gmail.com

(97)-328-47-47

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 24

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.918>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

samaradorlik, boshqaruv mexanizmi, boshqaruv mexanizmi samaradorligi, boshqaruv mexanizmi elementlari, operativ va moliyaviy mexanizmlar, mehnat resurslari

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada, samaradorlik tushunchalari va boshqaruv mexanizmi tushunchalari, uning elementlari samaradorligi, boshqaruv mexanizmi samaradorligini baholashda, unda bozor qiymatining ta'siri va uni o'rganish tizimi, boshqaruvdagi innovatsion yo'nalishlar, boshqaruv bo'yicha xorijiy olimlarning qarashlari chuqur tahlil qilingan hamda qurilish sanoati korxonalari boshqaruv mexanizmining iqtisodiy samaradorligini oshirishga doir tavsiyalar yoritilgan.

Kirish. Sobiq Ittifoq respublikalari mustaqillikka erishgach, ayrim iqtisodchilar bozor iqtisodiyotiga o'tish haqidagi qarashlarini o'zgartira boshladilar. Ishlab chiqarish bozor qonunchiligi bilan talab va taklif orqali tartibga solinadi, degan xulosa kelib chiqadi. Biz bu fikrga qo'shilishimiz mumkin, lekin har qanday jamiyatning asosiy maqsadi o'z resurslaridan uzoq muddat foydalanishga e'tibor qaratish, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni jadallashtirish, aholi turmush darajasini farovonlashtirishga qaratilishi lozim. Shu bois, samaradorlik doimo olimlar, mutaxassislar, ilmiy-tadqiqot institutlari va oliy o'quv yurtlari uchun eng muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, boshqaruvning samaradorligi umumiy yoki uning alohida quyi tizimini boshqarishni anglatadi. Shu maqsadda turli xil integral ko'rsatkichlar qo'llaniladi, bu esa natijalarni aniq raqamli holatda belgilaydi.

Iqtisodiy faol aholining muhim qismi menejment jarayoniga tegishli ta'lim va malakaga egadir. Bunday xodimlarni tayyorlash uchun ko'p vaqt va mablag' talab etishimni ko'zdan qochirmagan holda, katta e'tiborni boshqarish samaradorligi deb baholash mumkin. Samaradorlik mezonlari sizga bu savolni chuqurroq ko'rib chiqishga imkon beradi.

Nazariy tadqiqotlar natijasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarish va boshqaruv xarajatlari, shuningdek olingan natijalarning nisbati;
- ijtimoiy samaradorlik turli xil iste'molchilar assortiment va tovarlar va xizmatlarning sifatini qondiradi. Quyidagi tushunchalarni ham ajratish kerak:
- ichki samaradorlik - bu tashkilotning o'z maqsadlariga doimiy xarajat darajasida erishish;
- tashqi samaradorlik - korxonaning tashqi muhitning so'rovlar va talablariga muvofiqligi.

Adabiyotlar tahlili. Samaradorlik iqtisodiy rivojlanishning asosiy mezonini hisoblanadi. Samaradorlik tushunchasi iqtisodiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Samaradorlikning oddiy tushunchasi daromadning ishlab chiqarish xarajatlarga nisbati hisoblanadi. Bundan tashqari, boshqa adabiyotlar va tadqiqotlarda samaradorlikni aniqlash va oshirishning aniq usullari, ko'rsatkichlari, toifalari va usullarini o'rganib va ishlab chiqildi. Biroq, samaradorlik doimo iqtisodiyotning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelgan. Masalan, Nobel mukofoti

laureati V. Leontiev 1973 yilda "Xarajat-daromad" nazariyasini taklif etdi va uning asosida samarali jamiyatning asosiy ilmiy konsepsiyasini ishlab chiqdi. Bu tushuncha o'z ma'nosini hozirgacha yo'qotmagan.¹

Xorij adabiyotlarida bu borada har xil fikrlar mavjud. Masalan, AQSH olimlari Bryu, Makkonnell va boshqalar "Ekanomikos" kitobida bozor iqtisodiyoti rivojlanishining asosiy 5 ta tendensiyasi doirasida samaradorlikni belgilaganlar.²

Lyudvig fon Bertalanfi (1901–1972) boshqaruvning murakkab tizimlar nazariyasiga birinchi bo'lib asos soldi. U murakkab tizimlarning umumiy xususiyatlarini ta'riflashga muvaffaq bo'ldi. U sodda va murakkab tizimlar xususiyatlarini alohida o'rganib chiqdi. U sodda tizimlar tashqi muhitga nisbatan yopiq bo'lishi va aksincha, murakkab tizimlarning tashqi muhitga nisbatan ochiq ekanligini ko'rsatib bera oldi.³

Shemetov, P.V. Boshqaruv qarorlari: texnologiya, usul va vositalar: "Tashkilotni boshqarish" mutaxassisligi uchun darslikgida boshqaruvda samaradorlikni baholab boorish muhimligi va uni baholash natijasida samaradorlikni oshirish yo'nalishlari taklif etilgan.⁴

Boshqaruv mexanizmi samaradorligini baholash ko'p xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o'rganilgan. Bu olimlar qatoriga P.Blau, L.Carter, P.Klark, H.Resource, J.Richard, G.Azuan, I.Gergikova, R.Fatxudinov, U.Alekseev, V.Gongarov, M.Djonsan, P.Druker, V.Efretov va boshqalar. Mahalliy olimlardan S.G'ulomov, SH.Zaynitdinov, D.Raximova, M.Ikromov, R.Nurimbetov, Q.Abduraxmonov, R.Abduraufov, A.Bekmurodov, E.Maxmudov, N.Yuldashev va boshqalarni kiritish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ilmiy maqolada qiyosiy tahlil, analitik tahlil va maematik yondashuvlardan foydalanilgan holda boshqaruv mexanizmlarini iqtisodiy samaradorligini baholashning metodlari taklif etilgan. Muammoni yechimiga olib boruvchi asosiy formulalar ishlab chiqilgan.

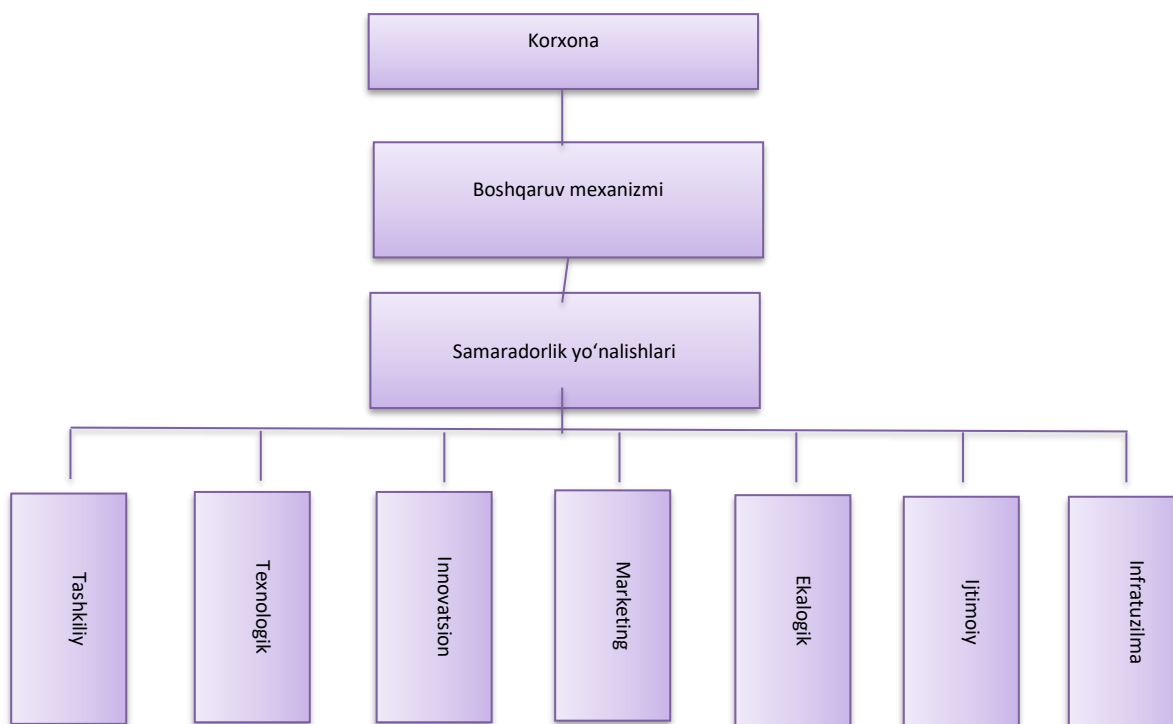
Tadqiqot natijalari. Boshqaruv mexanizmi iqtisodiy samaradorligini baholashda korxonaga faoliyatini funksional yo'nalishlarini hisobga olish samaradorlikni aniqliliginini ta'minlaydi. Chunki bu elementlarda ham o'ziga xos harajatlar mavjud. Boshqaruv mexanizmi iqtisodiy samaradorligining umumiy modeli 1-rasmda ko'rsatilgan.

¹ V. Leontiev "Xarajatlar - ozod qilish" usulini ishlab chiqish va uni qo'llashning muhim iqtisodiy muammolariga qo'llash uchun" <https://awgm.ru/uz/teoriya-vasiliya-leonteva-v-leontev-vydayushchiya-rossiiskii.html>

² Bryu, Makkonnell va boshqalar. "Ekanomikos. Ekonomika. 1995 y.

³ Bertalanffy L. von (1962), General System Theory – A Critical Review // «General Systems», vol. VII, p. 1-20.

⁴ Boshqaruv qarorlari: texnologiya, usul va vositalar: "Tashkilotni boshqarish" mutaxassisligi uchun darslik / P.V. Shemetov, V.V. Radionov, L.E. Cherednikova, S.V. Petuxova. - M.: Omega-L, 2013. - 398 p.

1-rasm. Boshqaruv mexanizmi elementlari samaradorligi.⁵

Ushbu rasmga asoslangan holda boshqaruv mexanizmining umumiy samaradorligini ishlab chiqishga harakat qildik.

$$S_{b,m} = S_t(1-n) + S_{tex}(1-n) + C_{in}(1-n) + C_m(1-n) + S_e(1-n) + S_{in}(1-n) \quad (1)$$

bunda,

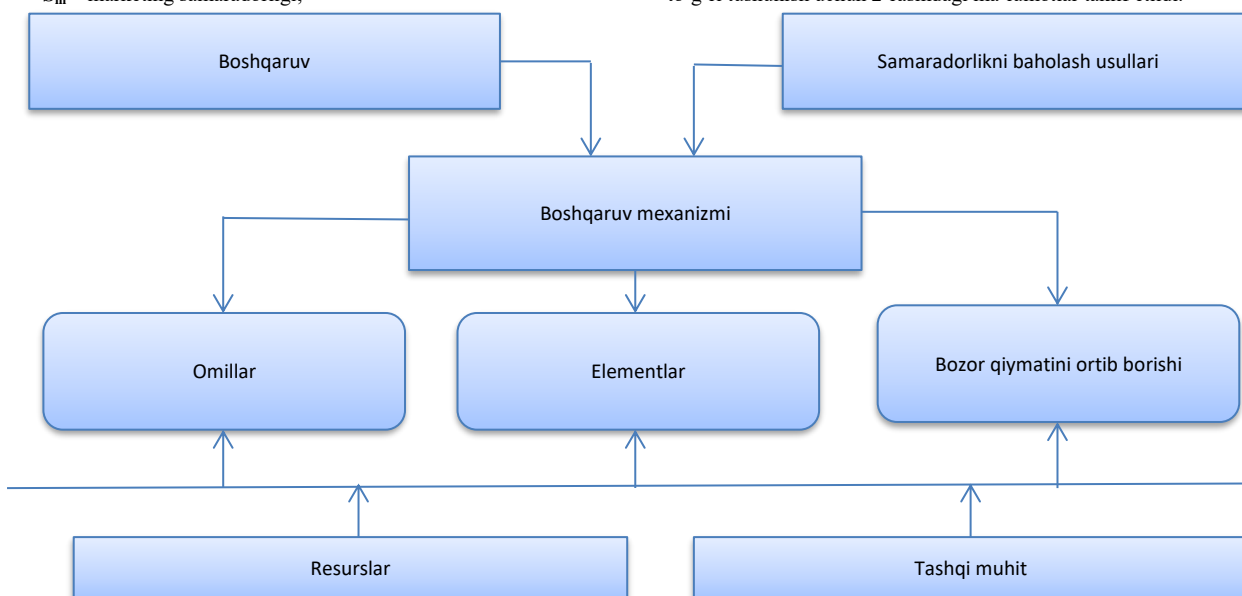
- $S_{b,m}$ – boshqaruv mexanizmi samaradorligi;
- S_t – tashkiliy samaradorlik;
- S_{tex} – texnologik samaradorligi;
- S_{in} – innovatsion samaradorligi;
- S_m – marketing samaradorligi;

S_e – ekologik samaradorlik;

S_{ij} – ijtimoiy samaradorlik;

S_{inf} – infratuzilma samaradorlik.

Har bir element samaradorligini baholashda o'ziga xos koeffitsentlardan foydalanilgan holda amalga oshiriladi. Ammo har bir turi samaradorlikni umumiy samaradorlikdagi ulushni aniqlashda noaniqliklar va risklar uchrashi mumkin. Bu esa ularga ta'sir etadigan omillar va tashqi muhitga ham bog'liq bo'ladi. Shuning uchun taqqoslama tahlilda bularni ham e'tiborga olish kerak. Ushbu holatni to'g'ri tushunish uchun 2-rasmdagi ma'lumotlar taklif etildi.

2-rasm. Boshqaruv mexanizmi samaradorlikni baholashda bozor qiymatining ta'sirini o'rganish tizimi.

Samaradorlikni baholashda va hisoblashda quyidagilarga e'tibor qilish aniq natija berishi mumkin:

1. Korxonani bozor qiymatini hisoblashni amalga oshirish. Bunda qo'shilgan qiymat o'zgarishi korxonaning rentabilligini o'zgarishini tahlil qilishi zarur.

2. Olingan daromadni tahlil qilib hisoblash, unga ta'sir etgan shart-sharoitlarni o'rganish.

3. Korxonaning samaradorligini aniqlashda asosiy ko'rsatkichlarni baholash.

⁵ Tursunqulov I. (2021). BOSHQARUV MEKANIZMINING SAMARADORLIGINI BAHOLASH. *Iqtisodiyot Va ta'lim*, (6), 53–58. https://doi.org/10.55439/ECED/vol_iss6/a280

4. Shu sohadagi faoliyat olib borayotgan tarmoqlar, kompaniyalar samaradorligining eng yuqori ko'rsatkichlarini o'rganish.

5. Foydani iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlarini aniqlash, bunda erkin pul oqimlari va rentabellikni barcha turlarini hisoblash tahlilini amalga oshirish.

6. Operativ va moliyaviy vositalari asosida operatsion va moliyaviy risklarni hisoblash.

7. Samaradorlikni hisoblashda uning baholash usullari bilan taqqoslashni amalga oshirish.

8. Samaradorlikni istiqbollashtirishni o'rta davrga ishlab chiqarish va boshqalar.

Ushbu talablarni samarali amalga oshirish uchun real va ochiq axborot bazasi zarur. Bular quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin: korxonaga to'g'risidagi axborot; moliyaviy holati tahlili; korxonaga strategiyasini rivojlantirish va investitsion qarorlarning tahlili; iqtisodiy samaradorlikni tahlil qilishda buxgalterlik va boshqaruv hisobotlardan foydalanish va boshqalar.

Qurilish sanoati korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni oshib borishi bevosita ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'liqdir. Chunki yangi yaratilayotgan texnika tizimlari, robot texnologiyalar, ishlab chiqarish jihozlari, ishlab chiqarish jarayonini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish samaradorlikning asosiy omillaridan hisoblanadi. Korxonaga ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning yana bir jihati boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish, ya'ni korporativ usulidan foydalanish va rivojlantirish yaxshi natija beradi.

Samaradorlikning muhim yo'nalishlaridan yangi xom-ashyo va materiallardan keng foydalanish uni oshirishning aniq yo'nalishi hisoblanadi. Rivojlangan mamlakatlarning tajribasidan kelib chiqib, transmilliy korporatsiyalar, moliya-sanoat guruhlarining rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratish va shular bilan birga diversifikatsiyalash, klasterlashtirishni kengaytirishga katta ahamiyat berilishi lozim. Ishlab

chiqarish samaradorligini oshirish ko'pincha korxonadagi boshqarish personaliga ham bog'liq. Korxonaga personalining zamonaviy bilimlarga ega bo'lishiga professionaligi, murakkab vaziyatda to'g'ri qaror qabul qilishligi, bular ham boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Yuqorida aytib o'tilgandek, iqtisodiy adabiyotlarda boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini aniqlashning to'g'ri usullari ishlab chiqilgan. Ular asosan resurslarga qaratilgan. Ammo hozirgi davrda ishlab chiqarishda omillar o'rnini kuchayganligi sababli boshqarish mexanizmini takomillashtirish samaradorligini aniqlashda omil ko'rsatkichiga yondashish yaxshi samara beradi.

Ma'lumki, ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishning bir qator omillari mavjud. Masalan, ulardan asosiy mehnat, kapital innovatsiya, strukturaviy o'zgarishlar va boshqalar. Demak, ushbu omillar ishlab chiqarish samaradorligiga qanday ta'sir ko'rsatsa, boshqarish samaradorligiga ham shunday ta'sir ko'rsatadi. Bunda asosiy rolni foyda o'ynaydi. Chunki, har ikkala samaradorlik turlariga foyda asosiy mezon o'rnini bosadi. Shu munosabat bilan hozirgi vaqtda yangi boshqarish mexanizmi samaradorligini boshqarishda quyidagi omilarga o'z e'tiboringizni qaratishingiz mumkin:

- Ishlab chiqarish jarayonning optimal variantini tanlash, ya'ni eng kam xarajat bilan boshqarish mexanizmini tashkil etish;
- Iste'mol talabini qondirish va korxonaga belgilangan foydani yoki daromadni olish;
- Optimal ishlab chiqarish zahirasini yaratish, ya'ni korxonaning barqarorligini ta'minlash uchun aylanma mablag'larni tejash.

Boshqaruv mexanizmi omillari asosida turli shakl va usullardan foydalangan holda amalga oshirish mumkin. Ammo samara va harajatlarning konsepsiyasiga amal qilib, samaradorlik baholanadi. Buni quyidagi jadvalda kuzatish mumkin.

1-jadval

Ishlab chiqarishni boshqarishda resurlar va harajatlarning konsepsiyasidan foydalanish⁶

Moddiy shaklda		Pul shaklda	
Resurslar	Harajatlarning	Resurslar	Harajatlarning
Ishchi kuchi soni	Mehnat sarfi	Ish xaqqi fondi	Real ish haqqi
Asosiy fondlar	Mehnat qurollarining emirilishi	Asosiy kapital	Amortizatsiya ajratmalari
Mehnat vositalari	Material, yoqilg'i, energiya va boshqalar	Aylanma kapital	Xom-ashyo va materiallar qiymati
Tayyor mahsulot	Dizayn, reklama va sifatsiz tovarlar	Aylanma fondlar	Qo'shimcha harajatlarning
		Pul mablag'lari	Kredit foizlari

Ushbu jadval tahlillaridan kelib chiqqan holda boshqarish mexanizmini umumiy samaradorligini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$S_{bm} = \frac{P}{X} \cdot 100 \text{ yoki } (R \cdot X) \cdot 100 \quad (2)$$

bunda,

S_{bm} – boshqaruv mexanizmi samaradorligi;

R – resurslar;

X – Xarajatlarning.

Boshqaruv mexanizmi samaradorligini detallashtirilgan holda baholanishi murakkabroq bo'lsada, ammo aniqroq bo'lishi mumkin. Bunda omillar, elementlar, koeffitsientlardan foydalangan holda amalga oshiriladi. Shu munosabat bilan boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini baholashni to'raligicha ifodalash uchun harajatlarning boshqa jihatlari e'tiborga olish zarur. Ayniqsa, jamlangan mehnatni o'rganish, uni mehnat sig'imida o'zgarib borishni bilish yaxshi samara beradi. Bundan tashqari mehnat resursidan, mehnat qurollaridan, mehnat vositalaridan foydalanish samaradorligini va ayniqsa, boshqarish mexanizmi samaradorligini baholash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini quyidagi formula orqali aniqlanishi mumkin:

$$M_u = M_x : I_s \text{ yoki } M_s = \frac{M_x}{M_b + M_j} \quad (3)$$

Bunda,

M_u – mehnat unimdorligi;

M_x – mahsulot hajmi;

I_s – ishchilar soni;

M_s – mehnat samaradorligi;

M_b – buyumlashgan mehnat;

M_j – jonli mehnat.

Ishlab chiqarish samaradorligini tamoyillaridan kelib chiqib, boshqarish mexanizmi samaradorligini baholash usulini taklif etdik. Bunda boshqaruv mexanizmi samaradorligini baholash ikki xil usulda amalga oshirish mumkin:

$$S_{bm} = N_o \cdot X_u \text{ yoki } S_{bm} = B_{r,n} \cdot B_x \quad (4)$$

Bunda,

S_{bm} – boshqaruv mexanizmi samaradorligi;

N_o – oxirgi natija;

X_u – umumiy harajatlarning;

$B_{r,n}$ – faqat boshqaruv apparati natijasi

B_x – boshqaruv harajatlari.

Ushbu ko'rsatkich bir vaqtli harajatlarning boshqaruvda quyidagicha aniqlanadi:

$$B_x = K + NK \quad (5)$$

bunda,

K – kapital harajatlarning, so'm;

NK – kapital bo'lmagan harajatlarning.

Boshqaruv mexanizmini takomillashtirishda aniq tadbirlar ishlab chiqilgandan so'ng haqiqiy erishilgan tejamkorlik aniqlanadi.

Boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirishni rivojlantirishda strategik nuqtai nazardan yondashish ishlab chiqarish muammolarini

⁶ Турсункулов, И. А. (2021). Бошқарув механизмини ташкил этишнинг хорижий тажрибаси. Academic research in educational sciences, 2(5), 378-385.

ijobiy hal etishda mulkiy munosabatlarni takomillashtirishni talab etadi. Ilmiy-amaliy tahlillarning ko'rsatishicha boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirish bozor iqtisodiyoti talablari va tamoyillaridan kelib chiqish zarur. Ular korxonaning boshqarish usullari tartib qoidalarida o'z aksini topishi lozim.

Hozirgi davrda turli mulkchilik shakllariga asoslangan ishlab chiqarish sub'ektlari talab va taklif qonuni asosida ishlab chiqarish va boshqarishni talab qiladi. Chunki ishlab chiqarish samaradorligini boshqarish ana shu talablardan kelib chiqadi. Ayniqsa, bunda sinergizm qonuniga asoslanish yaxshi natija beradi. Boshqaruv mexanizmini samaradorligini oshirish ko'p jihatdan tashqi va ichki aloqalarni rivojlanganligiga bog'liq. Shu sababdan boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirish strategiyali murakkab vazifalar, ya'ni integral samaradorlikni maksimalashtirish uchun ular o'rtasidagi aloqalarni tashkil etishni takomillashtirish zarur.

Xulosa va takliflar. Boshqaruv tizimining iqtisodiy samaradorligini baholash ko'p jihatdan amalga oshiriladi. Mulk va faoliyatning har qanday shaklini tashkil qilish uchun baholash mezonlari

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. V. Leontiev "Xarajatlar - ozod qilish" usulini ishlab chiqish va uni qo'llashning muhim iqtisodiy muammolariga qo'llash uchun" <https://awgm.ru/uz/teoriya-vasiliya-leonteva-v-leontev-vydayushchiisya-rossiiskii.html>
2. Bryu, Makkonnell va boshqalar. "Ekonomika. 1995 y.
3. Bertalanffy L. von (1962), General System Theory – A Critical Review // «General Systems», vol. VII, p. 1-20.
4. Boshqaruv qarorlari: texnologiya, usul va vositalar: "Tashkilotni boshqarish" mutaxassisligi uchun darslik / P.V.

bir xil, ammo faoliyat natijalariga ko'ra parametrlarning ta'sir darajasi bo'yicha boshqa afzalliklarga ham ega. Boshqacha qilib aytganda, har bir tashkilotning samaradorligi darajasini baholash imkoniyati mavjud bo'lmagan belgilar mavjud emas. Ammo, boshqaruv tizimi shunchalik samarali bo'lishi kerakki, tashqi muhitning har qanday o'zgarishlari va to'siqlari, shuningdek tashkilot ichidagi ish sharoitlari, har doim maqsadlarga erishishda to'sqinlik qilmasligi lozim. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan boshqaruvni baholash usullari yordamida boshqaruvni samarali tashkil etish imkoniyatiga ega bo'lamiz:

- Tashkilotning aniq ishlatilmay turgan rezerv manbalari haqida ma'lumotga ega bo'lish;
- Boshqaruvdagi kamchiliklar va oqsayotgan yo'nalishlarni aniqlash;
- Boshqaruvda samaradorlikni oshirishning maqsadga yo'naltirilgan tarzda bir yo'nalishda olib borish imkoniyatini yaratiladi;

Shemetov, V.V. Radionov, L.E. Cherednikova, S.V. Petuxova. - M.: Omega-L, 2013.- 398 p.

5. Tursunqulov I. (2021). BOSHQARUV MEXANIZMINING SAMARADORLIGINI BAHOLASH. *Iqtisodiyot Va ta'lim*, (6), 53–58. https://doi.org/10.55439/ECED/vol_iss6/a280

6. Турсунқулов, И. А. (2021). Бошқарув механизмини ташкил этишининг хорижий тажрибаси. *Academic research in educational sciences*, 2(5), 378-385.

7. Stat.uz

8. <http://www.m-economy.ru>

SANOAT KORXONALARIDA INNOVATSION FAOLIYATNI AMALGA OSHIRISHNING MOLIYAVIY MEXANIZMI

Xolmirzayev Ulug'bek Abdulazizovich,

Namangan muhandislik-qurilish instituti
iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

xulugbek1984@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3589-373X

Xakimova Go'zal Akbar qizi

Namangan muhandislik-qurilish instituti talabasi.

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil Jurnal soni: 10 Maqola raqami: 25 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.919</p>	<p>Ushbu maqola sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni amalga oshirish uchun qo'llaniladigan moliyaviy mexanizmlarni o'rganadi. Maqolada innovatsiyalarni moliyalashtirish va qo'llab-quvvatlash uchun ushbu korxonalar tomonidan qo'llaniladigan turli strategiyalar, vositalarni va ularning mahsuldorlik, raqobatbardoshlik va umumiy samaradorlikka ta'sirini o'rganadi. Tadqiqot sanoat sektorida innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun moliyaviy resurslardan samarali foydalanish haqida tushuncha berishga qaratilgan.</p>
<p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p>	
<p>Sanoat; ishlab chiqarish; innovatsion faoliyat; korxonalar; moliyaviy barqarorlik; moliyaviy mexanizm; innovatsion faoliyat; sanoat korxonalari; sarmoya; moliyalashtirish; texnologiyani qabul qilish; venchur kapitali; grantlar; risklarni boshqarish; byudjetlashtirish; soliq imtiyozlari; hamkorlik; intellektual mulk; iqtisodiy o'sish.</p>	

Kirish. Hozirgi jadal rivojlanayotgan sanoat landshaftida moliyaviy mexanizm korxonalarida innovatsiyalarni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Korxonalar raqobatbardosh va dolzarb bo'lib qolishga intilayotgani sababli, innovatsion faoliyatni samarali amalga oshirish birinchi o'ringa chiqadi. Sanoat korxonalarini uchun bu hududda harakat qilish innovatsiyalarni ta'minlovchi moliyaviy vositalar va strategiyalarni chuqur tushunishni talab qiladi. Moliyaviy mexanizm investitsiyalarni ta'minlashdan tavakkalchilikni boshqarish va resurslarni optimallashtirishgacha innovatsion salohiyatni ro'yobga chiqarish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqta nazardan, moliya va innovatsiyalar o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni o'rganish zamonaviy iqtisodiyotda sanoat korxonalarining muvaffaqiyatini shakllantiruvchi dinamikani ochib beradi bu raqobatbardoshlikni saqlab qolish uchun zarurdir. Sanoat korxonalarini doimo bozor talablarini qondirish, samaradorlikni oshirish va o'sishni rag'batlantirish uchun innovatsion echimlarni ishlab chiqish va amalga oshirishga qaratilgan. Biroq, bu innovatsion g'oyalarni amalga oshirish ko'pincha tadqiqot, ishlanmalar va amalga oshirish jarayonlarini qo'llab-quvvatlaydigan mustahkam moliyaviy mexanizmi talab qiladi. Ushbu maqolada biz sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni engillashtirish, innovatsion tashabbuslarni moliyalashtirish va qo'llab-quvvatlash uchun foydalaniladigan turli strategiya va vositalarni o'rganish bilan bog'liq moliyaviy mexanizmlarning nozik tomonlarini ko'rib chiqamiz.

Bugungi kuchli raqobatbardosh jahon bozorida innovatsiyalar sanoat korxonalarining omon qolishi va muvaffaqiyati uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Biroq, innovatsion g'oyalarni amalga oshirish ko'pincha katta moliyaviy resurslarni talab qiladi. Sanoat korxonalarining ehtiyojlariga moslashtirilgan moliyaviy mexanizmlarni o'rganish innovatsiyalarni yanada qulay va amalga oshirish orqali rag'batlantirishi mumkin.

Sanoat korxonalarini raqobatdan oldinda turish uchun doimiy ravishda innovatsiyalar kiritishlari kerak. Kuchli moliyaviy mexanizm innovatsion texnologiyalar va jarayonlarni tadqiq etish, ishlab chiqish va joriy etish uchun zarur mablag'larni ta'minlashi va shu tariqa ushbu korxonalarining ichki va xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligini oshiradi. Iste'molchilarning talablari va bozor tendentsiyalari doimo rivojlanib bormoqda. Sanoat korxonalarini ushbu o'zgaruvchan talablarni samarali qondirish uchun moslashishi va yangilanishi kerak. Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlovchi moliyaviy mexanizm kompaniyalarga bozor o'zgarishlariga tez va samarali javob berishga imkon beradi va shu bilan dolzarb va daromadli bo'lib qoladi.

Innovatsiyalar yangi mahsulotlar, xizmatlar va bozorlarni yaratish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi. Iqtisodiyotning asosiy ishtirokchilari bo'lgan sanoat korxonalarini innovatsiyalar orqali umumiy iqtisodiy rivojlanishga sezilarli hissa qo'shishi mumkin. Yaxshi ishlab chiqilgan moliyaviy mexanizm zarur resurslar va rag'batlarni taqdim etish orqali bu jarayonni osonlashtiradi. Sanoat korxonalaridagi innovatsion faoliyat ekologik toza texnologiyalarni ishlab chiqish yoki chiqindilar va resurslar sarfini kamaytirish uchun ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish kabi barqarorlik va samaradorlikka ham e'tibor qaratishi mumkin. Bunday tashabbuslarni rag'batlantiradigan va qo'llab-quvvatlovchi moliyaviy mexanizm barqaror rivojlanish va mas'uliyatli biznes amaliyotlarini rag'batlantirish uchun juda muhimdir.

Ko'pgina innovatsion g'oyalar moliya etishmasligi tufayli amalga oshmaydi. Sanoat korxonalarining ehtiyojlariga moslashtirilgan moliyaviy mexanizm, ayniqsa, an'anaviy kanallar orqali moliyalashtirishni ta'minlashda qiynalayotgan kichik va o'rta korxonalar uchun mablag'lardan yaxshiroq foydalanishni ta'minlaydi. Hukumatlar va siyosatchilar iqtisodiy o'sish va raqobatbardoshlik uchun innovatsiyalar muhimligini tobora ko'proq tan olishmoqda. Samarali moliyaviy mexanizmlarni ishlab chiqish davlat va xususiy sektor o'rtasida innovatsiyalarga investitsiyalarni rag'batlantirish siyosatini yaratish, shu bilan birga mablag'lardan mas'uliyat va mas'uliyat bilan foydalanishni ta'minlaydigan hamkorlikni talab qiladi.

Sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni amalga oshirishning moliyaviy mexanizmi mavzusi iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, raqobatbardoshlikni oshirish, bozor talablarini qondirish, barqarorlikni rag'batlantirish va turli manfaatdor tomonlar o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish salohiyati tufayli dolzarbdir.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlar sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni amalga oshirishga ko'maklashishda moliyaviy mexanizmlarning hal qiluvchi rolini ta'kidlaydi. Innovatsiyalarni samarali qo'llab-quvvatlash uchun firmalar muammolarni hal qilishda va mavjud bo'lganda davlat yordamidan foydalanishda ichki va tashqi moliyalashtirish manbalaridan foydalanishlari kerak. Tegishli moliyaviy strategiyalarni qo'llash orqali sanoat korxonalarini o'zlarining raqobatbardoshligini oshirishlari va dinamik bozorlarda barqaror o'sishga erishishlari mumkin.

Ko'pgina tadqiqotlar sanoat korxonalarini uchun innovatsiyalarning muhimligini ta'kidlaydi. Chesbrough (2003) fikriga ko'ra, innovatsiyalar firmalarning o'zgaruvchan bozor sharoitlariga moslashishlari, raqobatbardoshligini saqlab qolishlari va uzoq muddatli o'sishga erishishlari uchun zarurdir. Bundan tashqari, Teece (2010) innovatsiyalar

firmalarga dinamik muhitda qiymatni qo'lg'a kiritish va bozor yetakchiligini saqlab qolish imkonini beradi, deb ta'kidlaydi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, moliyaviy cheklolvar ko'pincha sanoat korxonalarida innovatsiyalarga to'sqinlik qiladi. Firmalar ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar (AR&D) faoliyati uchun etarli mablag' olishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Xoll (2002) innovatsiyalar uchun moliyaviy resurslarning ahamiyatini ta'kidlab, moliyalashtirishning etishmasligi firmalarning yangi texnologiyalar va jarayonlarga sarmoya kiritish qobiliyatiga to'sqinlik qilishi mumkinligini ko'rsatadi.

Sanoat korxonalarini o'zlarining innovatsion tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash uchun turli moliyalashtirish manbalaridan foydalanadilar. Bularga ichki mablag'lar, qarz yoki o'z mablag'lari hisobidan tashqi moliyalashtirish, davlat grantlari va tadqiqot institutlari yoki boshqa firmalar bilan hamkorlik kiradi (Mansfield, 1995). Har bir moliyalashtirish manbasi firmaning innovatsion strategiyasi va amalga oshirilishiga ta'sir qiluvchi o'zining afzalliklari va qiyinchiliklariga ega.

Sanoat korxonalarida innovatsiyalarni rag'batlantirishda davlat siyosati va dasturlari muhim o'rin tutadi. Mowery va boshqalar tomonidan tadqiqot. (2001) grantlar, soliq imtiyozlari va ilmiy-tadqiqot subsidiyalari orqali davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash moliyaviy risklarni kamaytirish va tajribalar uchun resurslarni taqdim etish orqali xususiy sektor innovatsiyalarini rag'batlantirishi mumkinligini taklif qiladi.

Sanoat korxonalarini tomonidan innovatsion faoliyatni samarali amalga oshirish uchun turli moliyaviy mexanizmlar qo'llaniladi. Bularga venchur kapital investitsiyalar, strategik sheriklik, texnologiya litsenziyalash va innovatsion kreditlar yoki obligatsiyalar kabi innovatsiyalarga yo'naltirilgan moliyaviy vositalar kiradi (OECD, 2019). Har bir mexanizm turli maqsadlarga xizmat qiladi va innovatsion jarayonning turli bosqichlarida firmalarning o'ziga xos ehtiyojlarini qondiradi.

Va nihoyat, tadqiqot innovatsiyalar va firma faoliyati o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib chiqdi. Belderbos va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar kabi. (2004) va Cefis & Marsili (2005) innovatsiyalarga sarmoya kiritayotgan firmalar innovatsiya natijalarini boshqarishda samarali moliyaviy mexanizmlarning muhimligini ta'kidlab, uzoq muddatda yuqori mahsuldorlikka, bozor ulushiga va rentabellikka erishishga intiladilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni amalga oshirishning moliyaviy mexanizmlarini har tomonlama tushunish uchun miqdoriy va sifat usullarini birlashtirgan aralash usullarni qo'llaydi. Tadqiqot pragmatistik falsafa ostida olib boriladi.

Innovatsion loyihalarning moliyaviy holatini aniqlashda hal etiladigan asosiy vazifa - bu o'z vaqtida korxonaning to'lovga layo'qatini nazarda tutgan holda uning likvidligini baholash va moliyaviy majburiyatlarga egaligi bo'yicha to'liq hajmda javob berish (ayniqsa, uning mablag'larini investitsiyalash davridagi chora-tadbirlar) dan iboratdir.

Moliyaviy mexanizmlarni nazariy va amaliy nuqtai nazardan tushunishga qaratilgan bo'lib, real stsenariylarda nima ishlayotganiga e'tibor qaratiladi va sanoat korxonalarini tomonidan innovatsion faoliyatni amalga oshirish uchun foydalaniladigan mavjud moliyaviy mexanizmlarni tahlil qilish, sanoat korxonalarini innovatsiyalarni moliyalashtirishda duch keladigan muammolarni aniqlash, sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatning muvaffaqiyatiga moliyaviy mexanizmlarning ta'sirini o'rganish vanixoyat, sanoat korxonalarida innovatsiyalarni joriy etishning moliyaviy mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar berish bilan yakunlanadi.

Tadqiqot natijalari. Korxonaning likvidligi ob'ektning yaratilishi va ekspluatatsiya qilinishining barcha muddati mobaynida korxonaga tushum va to'lovlar balansining ijobiy saldosini ifodalaydi. Qandaydir vaqt oraliqida korxonaga mablag'larini qoplash uchun mablag'larning yetishmasligi bankrotlik xavfini soladi va muvofiq loyihani real amalga oshirish muammosini keltirib chiqaradi.

Belgilangan loyihani amalga oshirishda korxonaning moliyaviy to'lovga qodirligini tekshirish natijalari shunday holatda ijobiy bo'ladi, agarda uning xususiy va jalb qilingan mablag'lari bo'yicha mavjud imkoniyatlarni qarzni to'lash jadvalining muddatlariga muvofiq kelsa va miqdori bo'yicha yetarlicha bo'lsa.

Loyihaning to'lovga qodirligi moliyaviy hisobotning uchta shakliga asoslanadi. Korxonaga moliyaviy holatini (innovatsion loyihasi) istiqbollashtirish rejasi moliyaviy baholashning bazis shakli deb nomlanuvchi hisobot shakllari bo'yicha tuziladi.

Moliyaviy holatning kelgusidagi rejasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: foyda rejasi (moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot asosida tuziladi); pul mablag'lari harakati rejasi (pul mablag'lari harakati

to'g'risida hisobot asosida tuziladi); rejali balans (balans hisoboti shakli bo'yicha).

Uchta hujjatning hammasi umumiy boshlangich ma'lumotlarga asoslanadi va shuning uchun ular bir-biri bilan moslashtiriladi. Ushbu shakllarning har biri har tomondan loyihaning istiqboli to'g'risida axborotga ega bo'lib, uning ishonchligi va samaradorligi haqida umumiy xulosa chiqarish imkonini beradi. Bunda loyihani realizatsiyasi ishtirokchilari u to'g'risida axborotlarni turlicha qabul qiladi. Korxonaga jamoasi va uning aksionerlari uchun eng katta qiziqish foyda rejasi, banklar (kreditdorlar) uchun esa - pul mablag'lari harakati rejasi hisoblanadi.

Foyda rejasida u yoki bu davr mobaynida korxonaga daromadlari va harajatlari o'rtasidagi nisbatning namunasi ishlab chiqiladi. Daromadlar va harajatlarning hajmining tahlili loyihani amaliyotga joriy etishga ularni qo'yish uchun zaxira mablag'larini baholash imkonini beradi. Bu reja tuzilish shakli soliq to'lovlari va dividendlar olinishini hamda ishlab chiqarish hajmining mutanosib o'zgarishida to'g'ridan-to'g'ri harajatlarga tannarxni va ishlab chiqarish hajmini o'zgarishiga muayyan chegarada sezilmas shartli-doimiy qo'shimcha. harajatlarni taqsimlashni ta'minlaydi.

Rejalashtirish davri mos ravishda bir yilga qabul qilinadi. Rejalashtirish umumiy intervali loyihani amaliyotga joriy qilish harajatlarni to'liq qoplash uchun korxonaga zarur bo'lgan loyihalashtirish, qilinish, ob'ekt quvvatini o'zlashtirish vaqti, yillar sonini o'z ichiga olishi kerak.

Bu umumiy tavsiyalar rejalashtirishning qandaydir aniq davomiyligi to'g'risida gapirishga imkon bermaydi. Har bir loyiha uchun u boshqacha bo'ladi.

Amaliyotda barcha holatlarda reja tuzilishining vaqtinchalik imkoniyat doirasi uni ishlab chiqish jarayonida aniqlanadi va investitsion harajatlarni qoplash vaqti boshlanishini ifodalaydi.

Korxonaga foydasi rejasini ishlab chiqishda soliq qonunchiligi, korxonaga huquqiy maqomi, yo'nalishlari va faoliyat ko'rinishlari kabi xususiyatlari hisobga olinishi kerak. Bir vaqtda olinadigan axborotlar loyihaning to'lovga qodirligini baholashda navbatdagi muhim qadam sifatida baholanishi mumkin.

Keyingi bosqichda loyihani moliyalashtirish (pul mablag'lari harakati rejasi) manbalarining shakllanishi va undan foydalanish rejasi ishlab chiqiladi. Ahamiyatli darajada asoslangan bu bosqichning ma'lumotlari loyihalarning moliyaviy to'lovga qodirligi to'g'risida yakuniy xulosaga yaqinlashish imkonini beradi.

Foyda bo'yicha rejada keltirilgan daromadlar va harajatlarning tushunchasi pul mablag'larining xaqiqatda harakatini ifodalamaydi. Shunday ekan, realizatsiya qilinadigan mahsulotlarga tushum har doim ham uni yuklashda amalga oshiriladigan davrga tegishli emas. Korxonaning boshqa yo'nalishlardagi faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar (masalan, moliyaviy va investitsion faoliyati to'g'risida) hisobga olinmaydi.

Korxonaga foydasidan tashqari loyihani amalga oshirishga mablag'lar manbai sifatida yangi aksiyalarni emissiya qilish hisobiga xususiy jamg'arma oshishi, yangi zayomlarni olishi yoki obligatsiyalar chiqarishi sababli majburiyatlarning oshishi, yangi ko'rilayotgan ob'ekt mahsulotlarini ishlab chiqish natijasidagi tushum va boshqa daromadlar qarab chiqilishi mumkin.

Mablag'lardan foydalanish asosiy yo'nalishlari doimiy aktivlarga va aylanna mablag'larni to'ldirilishiga investitsiyalar, joriy ishlab chiqarish faoliyatiga harajatlarni, tashqi qarzdorlikka xizmat ko'rsatish (kreditlarni uzish va foizlar to'lash), byudjet bilan hisob-kitoblar, dividendlar to'lash va xk.

Shunday holat muhim bo'lib, ko'rib chiqilayotgan shaklni tayyorlashda mablag'lar oqimi sifatida korxonada joriy harajatalarning hammasi emas, balki faqatgina operatsion harajatlarni va foiz to'lovlari hisobga olinadi. Amortizatsiya ajratmalari loyihani amalga oshirishni moliyalashtirish manbasi sifatida tasniflanadi. Shuning uchun korxonaning loyihani amalga oshirishga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan bo'sh pul mablag'larining umumiy hajmi qarab chiqilayotgan davr oraliqida sof foyda va amortizatsiya ajratmasi summasiga tengdir.

Boshqa tomondan, shuni e'tiborga olish kerakki, tashqi qarzlarni nafaqat foyda hisobiga, balki amortizatsiyani hisobga olgan holda har qanday bo'sh pul mablag'lari hisobiga ham to'lash imkoniyati bor.

Uchinchi yakunlovchi bosqichda asoslangan holda an'anaviy bugalteriya balansini tuziladi, biroq zarurat mavjud bo'lmaganligi sababli va uni ishlab chiqish imkoniyatlari alohidalashgan, yaxlit shaklda (analitik, sintetik balans) olib boriladi. Balansni ishlab chiqish maqsadi - realizatsiya qilinayotgan loyihani moliyaviy manbalari (passiv) va moliyaviy tarkibi (aktiv) o'zgarishi dinamikasining namunasi hisoblanadi.

Bunda korxonaga moliyaviy holatining ma'lum ko'rsatkichlarini aniqlash imkoniyati yuzaga keladi: umumiy va joriy likvidlikni baholash, aylanish tezligi koeffitsienti, umumiy to'lovga layo'qatlilik va boshqalar.

Asosiy diqqat e'tibor loyihaning aylanma mablag'lar ta'minotiga beriladi.

Loyihani amalga oshirishni rejalashtirishda ishlab chiqarish jarayonining barqarorligini ta'minlash va aylanma mablag'larni hisobga olish uchun aylanma mablag'larga extiyojni alohida qarab chiqish kerak.

Ishchi kapital (loyihaning normal realizatsiyasi va uning shakllanishi uchun zarur) hisobi uchun joriy aktivlarning u yoki bu bo'limni tanlashda ajratib turadigan belgilar o'rnatilgan aylanish davri yoki aylanuvchanlik koeffitsientidan kelib chiqib, uning miqdorini me'yorlashtirish imkoniyati bo'lishi zarur. Me'yorlashtiriladigan joriy aktivlarga "Omborda xom ashyo va materiallar zaxirasi", "Tugallanmagan mahsulot", "Tayyor mahsulot", "Tovarlar" va "Pul mablag'lari zaxirasi" kabi moddalar tegishli. Qolgan aylanma aktivlar bo'limlari me'yorlashtirilmaydi.

Me'yorlashtiriladigan joriy passiv bo'limiga "Ish haqi hisobi", "Byudjet bilan hisob-kitoblar", "Personal bilan hisob-kitoblar" kabilari tegishli.

Me'yorlashgan joriy aktivlar va me'yorlashgan joriy passivlar o'rtasidagi farq aylanuvchanlik me'yori va loyiha xususiyatlarini aniqlovchi miqdorni, aylanma kapitaldagi minimal extiyojlarni namoyon etadi. Biz, "aylanma kapitalga extiyoj" va "sof aylanma capital" terminlariga asosiy e'tiborimizni qaratamiz.

Buxgalteriya hisobida kelgusi davr harajatlarni aniqlashda ularga mahsulot tannarxiga tegishli bo'lmagan buxgalteriya balansini tuzish jarayonidagi harajatlarni qamrab oladi. Bunday harajatlarga, masalan, bir yil oldin to'lanadigan ijara to'lovlari hamda ilmiy-tadqiqot ishlanmalariga harajatlar kiradi. Yillik ijara to'lovlari asta-sekin tannarxga o'tkazib boriladi. Ilmiy tadqiqot ishlanmalariga harajatlar korxonaning xususiy mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi. Ularning natijasiga bog'liq holda ishni yakunlash bo'yicha esa, yo barcha harajatlar zarar sifatida hisobdan chiqariladi yoki ularning keyingi amortizatsiyasi bilan olingan patentlar, nou-xau, boshqa tadqiqot natijalari nomoddiy aktivlar qiymatiga kiritilishi hisobiga asosiy fondlar ortishi imkoniyati paydo bo'ladi.

Barqaror iqtisodiyotda kreditlar bo'yicha foizlar aksionerlik kapitaliga to'lanadigan dividendlarga nisbatan yetarlicha past bo'ladi. Bu holatda aksionerlik kapitalining solishtirma salmog'i minimal imkoniyatga ega bo'ladi, biroq tashqi majburiyatlar bo'yicha to'lovlarning barqarorligining kafolatlanganligini keyinga qoldirilishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi.

Respublikamizning hozirgi iqtisodiy rivojlanishi sharoitida kredit foiz stavkalari yuqori hamda aksionerlar oldidagi dividendlar bo'yicha majburiyatlar va ular huquqining himoyalanganligi shu qadar noreal bo'lib, mantiqqa zid bo'lgan holatni yuzaga keltirmoqda.

Ushbu paragrafda kompleks bajarilgan iqtisodiy asosnomalar kapital harajatlarni o'rni to'ldirish davridagi hisob-kitoblarni nazarda tutuvchi sof foyda va amortizatsiya ajratmalarining yillik miqdorini aniqlaydi.

Loyihada kapital qo'yilmalarning o'rni to'ldirish davrini aniqlash maqsadi - kapital harajatlarni o'rni to'ldirishga yo'naltirilgan faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liq vaqt oraligini o'rnatish. Bunda hisob-kitobni amalga oshirish jarayonida jami sof foyda va amortizatsiya ajratmalarini investitsion kapitalning qaytimiga yo'naltiriladi.

Xulosa va takliflar. Hozirgi vaqtda respublikamiz iqtisodiyoti uchun muvofiq keladigan innovatsion kon'yunktura sanoat korxonalari uchun tashqi omil sifatida innovatsiyalar jozibadorligini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Innovatsion faoliyat to'g'risida" Qonuni. -T., 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni
3. Vaxabov A.V., Xajibakiev SH.X., Mo'minov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma / prof. A.V.Vaxabovning umumiy tahriri ostida. - T.: "Moliya", 2010. 328 b.
4. Gozibekov D.G. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. - T.: "Moliya", 2003. - 332 b.
5. Chesbrough, H. (2003). The era of open innovation. MIT Sloan Management Review, 44(3), 35-41.
6. Teece, D. J. (2010). Business models, business strategy and innovation. Long range planning, 43(2-3), 172-194.
7. Hall, B. H. (2002). The financing of research and development. Oxford review of economic policy, 18(1), 35-51.
8. Mansfield, E. (1995). Academic research and industrial innovation: An update of empirical findings. Research policy, 24(6),

Innovatsion kon'yunkturani shakllanish holatini baholash bir qator parametrlar yoki ko'rsatkichlarga asoslanadi. Ushbu parametrlar muayyan mamlakatning innovatsiyalarni yaratish va joriy etish salohiyati hamda ularni amalga oshirish bilan bog'liq riskini ifodalovchi ko'rsatkichlardir. Ularning eng muhimlari sifatida: makroiqtisodiy barqarorlik innovatsion infratuzilmaning rivojlanish darajasi, innovatsiya faoliyati huquqiy asoslari; soliq tizimining sifati va soliqqa tortish darajasi; bank tizimi va boshqa moliyaviy institutlar holati va ishonchligi; innovatsiyalarga bo'lgan talab va taklif nisbati, mamlakatda xususiy kapitalning rivojlanish darajasi; fan, ta'lim va ishlab chiqarish o'rtasidagi integratsiya rivojlanish darajasi, hamkorlar tomonidan shartnoma majburiyatlarining bajarilishi; davlat boshqaruv tizimi kabilarni keltirish mumkin.

Bizning fikrimizcha, respublikamiz sanoati tarmogida innovatsiya muhiti yaxshilanishiga quyidagilar o'z ta'sirini o'tkazadi:

- sanoat korxonalarida samarali boshqaruv tizimini shakllantirish;
- sanoat majmuasi tashkilotlari va korxonalarini likvidligini ta'minlash choralarini bo'yicha audit o'tkazish va rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish;
- sanoat majmuasi korxonasi va tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan innovatsion faoliyatlarni moliyalashtirishning tashqi manbalar hisobiga rag'batlantiruvchi tizimini ishlab chiqish;
- byudjet mablag'lari hisobiga ilmiy-tadqiqot ishlarini moliyalashtirish bilan birga xususiy kapital asosida innovatsion loyihalarni moliyalashtirishni rag'batlantirish;
- iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashning motivatsion mexanizmini yaratish va raqobat muhitini shakllantirish;
- sanoat korxonalarida foydaning ilmiy-tadqiqot ishlanmalariga yo'naltirilgan qismini soliqdan ozod etish.

Respublikamiz sanoati tarmogining zamonaviy moddiy-texnik bazasini mustahkamlash omili sifatida ishlab chiqarishga innovatsion texnologiyalarni joriy etish, tarmoq rivojlanishining raqobat muhitini yaratish, tovar va xizmatlarning ilg'or dasturlarini ishlab chiqish maqsadida innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdan iboratdir.

Xulosa qiladigan bo'lsak, qanchalik darajada u yoki bu loyiha korxonasi maqsadlariga (kapital harajatlari hisobga olinadigan muvofiq foyda, korxonasi moliyaviy holatining barqarorligini qo'llab-quvvatlash) erishishni nazarda tutadi. Bunda loyihaning optimalligini baholash uchun optimal ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Innovatsion loyihani amalga oshirishning moliyaviy to'lovga qodirlikni baholash ko'rsatkichlari tizimi korxonaning rentabellik ko'rsatkichlari, investitsiyalardan foydalanish hamda moliyaviy holatni baholash ko'rsatkichlari asosida takomillashtiriladi.

Korxonaning rivojlantirish, uning samaradorligini oshirish uchun mavjud imkoniyatlarni ishga solish zarur va bizning fikrimizcha korxonaning ilm fan bilan aloqalarini kuchaytirish talab qiladi. Korxonasi o'z faoliyatini tahlil qilish va uni rivojlantirishga olib keladigan omillarni belgilashi uchun yirik iqtisodchi olimlar bilan shartnoma asosida ish olib borishi kerak bo'ladi. Bu o'z samarasini beradi deb hisoblaymiz.

729-741.

9. Mowery, D. C., Nelson, R. R., Sampat, B. N., & Ziedonis, A. A. (2001). The growth of patenting and licensing by US universities: an assessment of the effects of the Bayh-Dole Act of 1980. Research policy, 30(1), 99-119.

10. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2019). Enhancing the Financial Management of Innovation. OECD Publishing.

11. Arundel, A., & Kabla, I. (1998). What percentage of innovations are patented? Empirical estimates for European firms. Research policy, 27(2), 127-141.

12. Belderbos, R., Carree, M., & Lokshin, B. (2004). Cooperative R&D and firm performance. Research policy, 33(10), 1477-1492.

13. Cefis, E., & Marsili, O. (2005). A matter of life and death: innovation and firm survival. Industrial and corporate change, 14(6), 1167-1192.

INNOVATSION RIVOJLANISHNI MIKRO DARAJADA TADQIQ ETISH

Yuldasheva Nilufar Abdvaxidovna

Farg'ona politexnika instituti

Menjement kafedrasida dotsenti, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori

Tel: +998 94 133 16 15

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 26

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.920>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

innovatsiya, texnologiya, strategiya,
innovatsion strategiya, rivojlanish,
korxonalar, strategik boshqaruv.

ANNOTATSIYA

Innovatsion omillarning ahamiyati ortib borayotganligi sababli, moliyaviy ma'lumotlarni tahlil qilishga asoslangan modellar korxonalar faoliyatining qonuniyatlarini tushunishga kamroq imkon beradi va innovatsion rivojlanish bo'yicha boshqaruv qarorlari uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Innovatsion faoliyat kabi murakkab hodisani tushunish uchun moliyaviy faoliyat bilan bir qatorda moliyaviy bo'lmagan, birinchi navbatda, sifatli ma'lumotlardan foydalanish tendensiyasi kuchaymoqda. Kompaniya iqtisodiyoti bo'yicha tadqiqotlarda sifatli ma'lumotni hisobga olish yo'nalishlaridan biri strategik tahlil metodologiyasini moslashtirishdir, ammo uning muhim kamchiliklari shundaki, u asosan kompaniyadan tashqiridagi omillarni tahlil qilish doirasida tahlil qilishga qaratilgan. - pozitsion yondashuv deb ataladi. Shu bilan birga, innovatsion va sanoat rivojlanishining qonuniyatlarini tushunish uchun muayyan korxonalar va tarmoqlarning innovatsion faoliyatidagi muvaffaqiyatni tushuntiruvchi kompaniya ichidagi omillarni tahlil qilish juda muhimdir. Shu jihatdan maqolada korxonalarda innovatsion jarayonlar tadqiq etilgan. Korxonalarda innovatsion strategiyalarni tatbiq etish yo'nalishlari bo'yicha takliflar keltirilgan. Innovatsion strategiyalarni shakllantirish usullari, korxonalar rivojlantirishning faol innovatsion strategiyalari yoritib berilgan.

Kirish. Innovatsion strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirish sanoat korxonasi uchun muhim vazifa sanaladi. Uni shakllantirish asosida korxonalar innovatsion rivojlanishining aniq ko'rsatmalarini aniqlash imkoniyati yaratiladi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda korxonalar innovatsion strategiyalarini shakllantirish bo'yicha umumiy qabul qilingan nazariy qoidalar va uslubiy ishlanmalar hali taqdim etilmagan. Mahalliy ilmiy adabiyotlarda "innovatsion rivojlanish strategiyasi"ning mohiyatini tushunishga turlicha yondashuvlar mavjud¹.

Umuman olganda, xo'jalik yurituvchi subyektlarning innovatsion rivojlanish strategiyasi faoliyatning shakllantirilgan strategik maqsadlariga (kelajakda barqaror, innovatsion rivojlanish, talabning o'sishi, innovatsiyalarga asoslangan raqobatbardoshlik) erishishning vositasi degan xulosaga kelishga imkon beradi. Bunday strategiya tadbirkorlik subyektlarining uzluksiz rivojlanishini ta'minlashga, faoliyatning turli sohalariga innovatsiyalarni joriy etishga qaratiladi. Yaxshi ishlab chiqilgan va amalga oshirilgan innovatsion strategiya tadbirkorlik subyektlarining bozor qiymatini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Asosiy tendentsiyalardan biri innovatsion tizimlarni o'zgartirishga ekotizim yondashuvini qo'llashdir. Innovatsion ekotizimlar - bu o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini tashkil etish va o'z-o'zini tartibga solish xususiyatlari bilan belgilanadigan innovatsion tizimlarning ilg'or shakli bo'lib, innovatsion jarayonning manfaatdor tomonlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayoni uning tuzilishining boshida joylashgan. Innovatsion ekotizimlarga o'tish bizga ko'plab cheklavlarni yengib o'tishga, birinchi navbatda, G.Ikovitsning "uchlik spiral" modeli muammosini hal qilishga, ya'ni 3 guruh ishtirokchilarining: innovatsion jarayon: davlat, biznes va ilm-fanning o'zaro ta'siri uchun qulay shart-sharoitlarni shakllantirishga imkon beradi, bu bir nechta sinergiya ta'siriga olib kelishi mumkin.

Tizimlarni raqamlashtirish va raqamli transformatsiya qilish oxirgi yillardagi obyektiv tendensiya bo'lib, innovatsion ekotizimlarni shakllantirish jarayoni uchun qulay omil bo'lib xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalardan foydalanish tizim ishtirokchilari o'rtasida yuqori darajadagi o'zaro aloqalarni amalga oshirish imkonini beradi, innovatsion jarayonlarni tezlashtiradi, "ochiq innovatsiyalar" modellari uchun asos yaratadi va mintaqaviy tizimlarning yuqori darajadagi differentsiatsiyasini kamaytiradi. Raqamli platformalar innovatsion ekotizimlarni shakllantirish va rivojlantirish vositasi sifatida zamonaviy sharoitlarda muhim ahamiyatga ega, chunki ular allaqachon mikro darajadagi tizimlarda, xususan, korporativ tizimlarda sinovdan o'tgan va shu bilan yuqori samaradorlikni aks ettiradi.

Adabiyotlar tahlili. Korxonalar innovatsion strategiyasini ishlab chiqishning nazariy va amaliy masalalari ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan ko'rib chiqiladi. Biroq, bozorning dinamikligi va ekzogen omillarning korxonalar rivojlanishiga ta'siri, biznes-jarayonlarning raqamli transformatsiyasining tez o'sishi, shuningdek, milliy iqtisodiyotda innovatsion rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish asosida korxonalar

rivojlanishini ta'minlaydigan uslubiy vositalarni shakllantirish bilan bog'liq fundamental tadqiqotlar hozirda yetarli emas.

T.Brayan va B.Tvissning fikricha, innovatsiya bozor sharoitida intellektual faoliyat mahsuli iqtisodiy asos oladigan jarayondir. Ular bunday mahsulotni ixtiro, g'oya, ma'lumot, nou-xau deb hisoblashadi.

B.Santo (2007) innovatsiyani yangi ixtiro va g'oyalarni amaliyotga tatbiq etish vositasi, takomillashtirilgan mahsulotlar, mahsulot rentabelligini oshirishga yordam beruvchi yangi texnologiyalar paydo bo'lishiga olib keladigan ijtimoiy, texnik va iqtisodiy jarayon deb hisoblaydi. Innovatsion jarayon, uning fikricha, faoliyat - ilmiy tadqiqotlar, ishlanmalar, marketing va boshqalar orqali o'tadi².

G.M.Gvishiani innovatsion jarayonni yangi mahsulot bozori uchun yoki jamiyatning mavjud ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish uchun yangi amaliy vositalarni (innovatsiyalarni) yaratish, foydalanish va tarqatish amalga oshiriladigan kompleks deb hisoblaydi.

N.I.Lapin (2007) innovatsiyani tor doirada yangi mahsulot yaratish usuli sifatida ko'radi. Agar biz kengroq fikr yuritadigan bo'lsak, innovatsiya inson hayotining butunligi sifatida madaniyatning progressiv rivojlanishining yo'lidir³.

Avstriyalik olim J.Shumpeter (2010) innovatsiyani tadbirkorlikni rivojlantirish mahsuli sifatida belgilaydi⁴.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy tadqiqotni amalga oshirishda induksiya va deduksiya, tahlil va sintez, tarkibiy tahlil, statistik tahlil, abstrakt-mantiqiy fikrlash kabi usullar qo'llanilgan. Maqolaning uslubiy asosi sifatida xorijiy va milliy iqtisodchi olimlarning adabiyot va maqolalari tahlil qilingan.

Tadqiqot natijalari. Innovatsion strategiyani yaratish bir vaqtning o'zida, ayrim hollarda strategik boshqaruvning bir nechta darajalarida amalga oshiriladi: korporativ, biznes bo'linmalari, funksional.

Innovatsion strategiya xo'jalik yurituvchi subyektlarning korporativ strategiyadan tortib to operatsion gacha bo'lgan barcha strategiyalariga birlashtiriladi. Ushbu strategiya strategik innovatsion rivojlanishning ustuvor yo'nalishlarini, ularga erishish algoritmlarini aniqlash va belgilash bo'yicha maqsadli faoliyatni o'z ichiga olib, boshqaruv va ishlab chiqarishning yangi sifatini ta'minlaydi. Shu bilan birga, korxonalar innovatsion salohiyati tufayli ustuvorliklarga erishishda ma'lum cheklavlarga ega. Shunga ko'ra, innovatsion strategiyaning mazmuni korxonalar innovatsion faoliyatining o'ziga xos xususiyatlariga, funksional strategiyalar, innovatsion korporativ strategiya va biznes strategiyalari o'rtasidagi munosabatlarga bog'liq.

Korxonalar innovatsion strategiyasini shakllantirish hayotiy sikl nazariyasiga asoslanishi, uning bozordagi mavqeini, innovatsion siyosatini hisobga olishi kerak. Buning uchun mavjud resurs bazasini (iqtisodiy, marketing, ilmiy-konstruktorlik, texnologik, ishlab chiqarish, kadrlar, nomoddiy, moliyaviy, axborot-kommunikatsiya va boshqalar) va undan foydalanish imkoniyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Bundan

¹ Аньшин, В.М. Инновационный менеджмент: концепции, многоуровневые стратегии и механизмы инновационного развития [Текст] / В.М. Аньшин, А.А. Дагаев. – 3-е изд., перераб., доп. – М.: Дело, 2007. – 584 с.

² Медьнский, В. Г. Инновационный менеджмент / В. Г. Медьнский. – Москва : ИНФРА-М, 2007. – 295 с

³ Медьнский, В. Г. Инновационный менеджмент / В. Г. Медьнский. – Москва : ИНФРА-М, 2007. – 295 с

⁴ Янченко, Е. В. Современные реалии инновационного развития и его инвестиционное обеспечение / Е. В. Янченко // Экономика и управление. – 2010. – № 4. – С. 92–96.

tashqari, ta'sirning quyidagi tashqi va ichki omillarini hisobga olish talab etiladi:

- tadbirkorlik subyektlarining faoliyat doirasi;
- xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarning assortimenti va nomenklaturasi;
- mahsulotlarning hayotiy sikli;
- loyihalarni amalga oshirish yoki diversifikatsiya qilishda tavakkalchilik darajasi;
- innovatsion salohiyatni shakllantirish;
- korxonaning korporativ (umumiy) rivojlanish strategiyasi bilan innovatsion strategiyani amalga oshirish;
- xo'jalik yurituvchi subektning innovatsion strategiyasini amalga oshirish uchun resurslar va boshqa imkoniyatlarning mavjudligi;
- ilmiy-texnikaviy axborot va innovatsion bozor holati monitoringi va boshqalar.

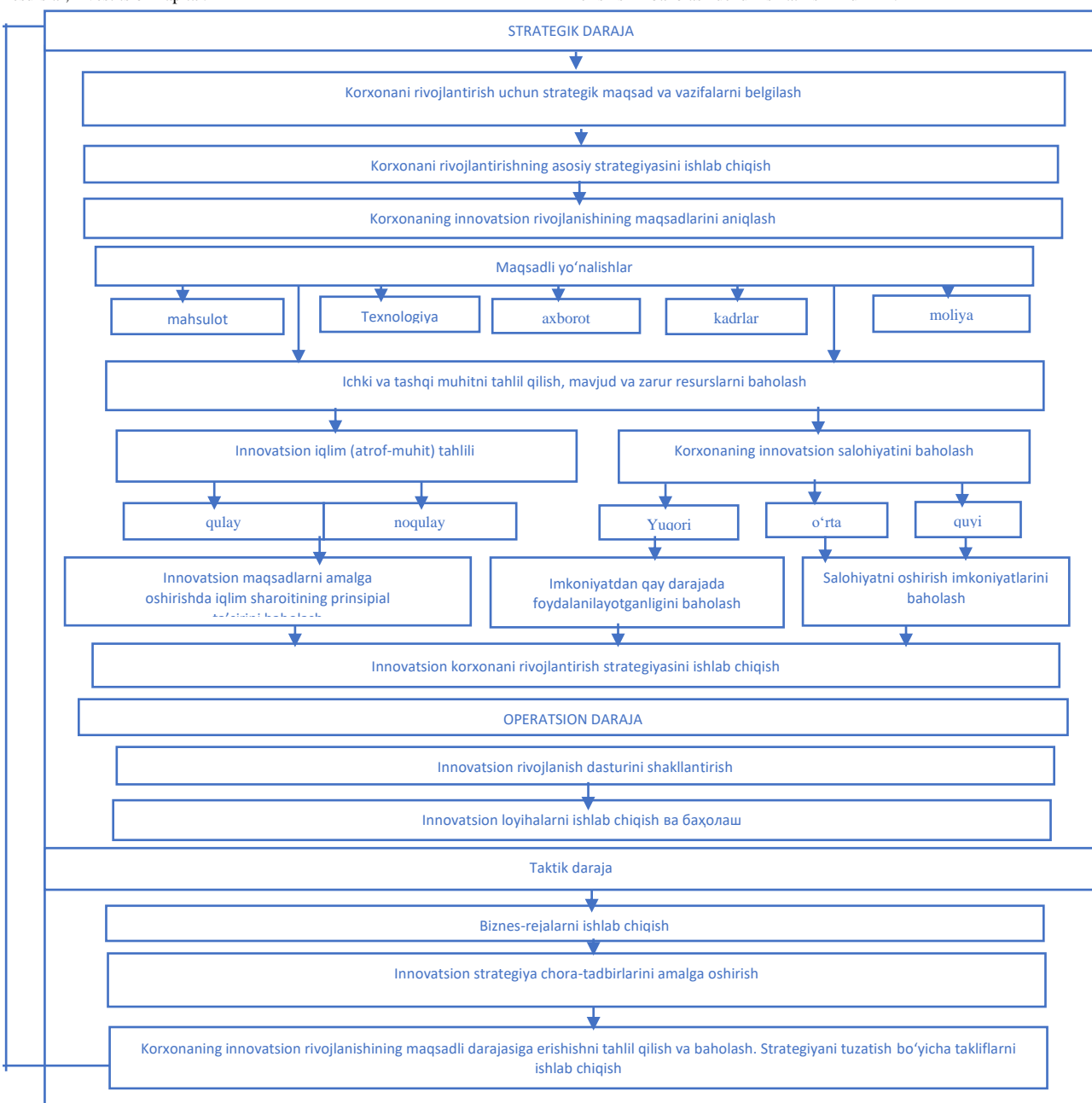
Korxonalar uchun innovatsion strategiyani ishlab chiqish jarayonida innovatsion rivojlanishni strategik boshqarishni samarali amalga oshirish zarur, bu birinchi navbatda har bir boshqaruv obyekti doirasida maqsadlarni belgilashni o'z ichiga oladi. Boshqaruv obyektlari sifatida quyidagilar belgilanadi: mahsulotlar, texnik kapital (asosiy ishlab chiqarish fondlarining faol qismini tashkil etuvchi obyektlar majmuasi, boshqaruv, ilmiy-tadqiqot ishlarni tashkil etish, ishlab chiqarishni texnik tayyorlash va mahsulot tayyorlash bilan bog'liq nomoddiy aktivlar), inson, axborot va moliyaviy resurslar, investitsion kapital.

Parametrlar, ko'rsatkichlar to'plami bilan tavsiflangan barcha boshqaruv obyektlariga ko'plab omillar ta'sir qiladi va ma'lum usullarni qo'llash va tegishli tadbirlarni amalga oshirish tufayli ular innovatsion rivojlanishni strategik boshqarishning umumiy maqsadlariga erishish imkoniyatiga ega bo'ladi. Innovatsion faoliyat samaradorligini, innovatsion salohiyatni oshirish, boshqarish xarajatlarining oshishiga olib keladi.

Innovatsion o'zgarishlar mahsulot, texnologiyalarga bo'lgan talab, mahsulotlarning hayotiy siklini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak. Bu shuni ko'rsatadiki, innovatsion strategiya korxonaning umumiy rivojlanish strategiyasiga kiritilishi dardkor. Taklif etilayotgan modelni qo'llash xo'jalik yurituvchi subektlarga innovatsion jarayonni strategik rivojlanish maqsadlari bilan bog'lash imkonini beradi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning har bir funksional bo'limi innovatsion rivojlanishning belgilangan strategik maqsadlari va strategik ko'rsatkichlariga muvofiq ishlaydi. Tadbirkorlik subektlari faoliyatining erishilgan maqsadlarini baholash amalga oshiriladigan strategik yo'riqnomalar quyidagi talablarga javob berishi kerak: muddatga ega bo'lishi; o'lchanadigan (miqdoriy yoki sifat jihatidan), haqiqiy, aniq shakllantirilgan, tashkilotning tarkibiy bo'linmasining har bir xodimiga yetkazilgan bo'lishi; bir-birini to'ldirishi.

Strategik yo'nalish bir nechta tarkibiy bo'linmalarda (funktional bo'limlarda) asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lishi mumkin va maqsadlarga erishishni baholash uchun ishlatilishi mumkin.

1-rasm. Korxonaning innovatsion rivojlanishini boshqarish modeli⁵

⁵ Muallif ishlanmasi

Innovatsion strategiyalarni shakllantirish quyidagilarga asoslanishi taqozo etiladi:

— innovatsion rivojlanishning tashqi va ichki omillari o'zgarishining manbalari va sabablari to'g'risidagi har tomonlama, to'liq va ishonchli ma'lumotlarga asoslangan tahliliy, ilmiy-texnikaviy axborot tizimi;

— innovatsion, ilmiy-texnikaviy prognoz va dasturlash majmuasi, buning natijasida strategik innovatsion rivojlanish maqsadlariga muvofiq ilmiy-tadqiqot va ishlanmalarning ustuvor yo'nalishlari aniqlangan;

— ilmiy-texnik tadqiqotlar va ishlanmalarni muvofiqlashtirish va ekspertizadan o'tkazish tizimi;

— intellektual mulkni huquqiy ta'minlash va boshqaruv konsalting kompleksi;

— menejrlarni rivojlantirish va kasbiy tayyorlash tizimi;

— boshqaruv tuzilmasi, iqtisodiy, innovatsion faoliyat infratuzilmasining barcha tarkibiy qismlarining samarali ishlashini ta'minlash imkonini beruvchi axborotlashtirish va aloqa tizimi.

Innovatsiyalarni joriy etish zarurati korxonada hayotiy siklining har qanday bosqichida paydo bo'ladi: o'sish va barqarorlik bosqichlarida raqobatlashish, bozor o'rni egallash yoki saqlab qolish; omon qolish

yoki faoliyatni qisqartirish bosqichlarida inqirozni bartaraf etish, korxonaning hayotiy siklini uzaytirish, keyingi o'sish va rivojlanishni barqarorlashtirish bilan harakat yo'nalishlarini tanlash uchun innovatsion yondashuvlarni joriy etish talab etiladi.

Yuqori raqobat va doimiy bozorga yo'naltirilganlik sharoitida korxonalarining asosiy strategiyalarining innovatsion strategiyalari bilan birlashtirilishi kerak. Ko'pgina tadqiqotchilar⁶ innovatsion rivojlanish uchun eng keng tarqalgan strategiyalar sifatida hujum, mudofaa va taqlid strategiyalarini ko'rsatadilar. Tadqiqot doirasida L.M. Gelman, M.I. Levin, V.M. Polterovich, V.A. Spivak kabi iqtisodchilar tomonidan taklif qilingan yondashuvni ishlab chiqamiz. Bu innovatsion strategiyalarni faol va passiv turlarga bo'lish bilan tavsiflanadi.

Texnologik deb ham ataladigan faol strategiya turi - bu tegishli "javob" innovatsiyalarini amalga oshirishdan iborat bo'lgan korxonaning tashqi va ichki o'zgarishlarga faol munosabati bilan belgilanadi (1-jadval). Ushbu turdagi strategiyalarni qo'llashda rivojlanish korxonada faoliyatining tarkibiy qismlaridagi sifat o'zgarishlari tufayli yuzaga keladi, bu ishlab chiqarish jarayonining xususiyatlariga, tashkiliy tuzilmalariga va umuman rivojlanish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

1-jadval

Korxonalarini rivojlantirishning faol innovatsion strategiyalari belgilari⁷

Innovatsion strategiya	Tavsifi	Tegishli asosiy strategiya	Innovatsiya turlari, qo'llash shartlari
Faol generator strategiyasi	Ilg'or ishlanmalarga mos keladigan mutlaqo yangi g'oyalar, modellar, texnologiyalar, analoglari bo'lmagan (va tegishli sohalarida) mahsulotlarni ishlab chiqish. Innovatsiyalarni yaratish, ularni qo'llab-quvvatlash, amalga oshirish, uzatish va marketing uchun maksimal motivatsiyaga qaratilgan	O'sish	Boshqaruv, mahsulot, operatsion, strategik innovatsiya. ITTKI bazasi, yuqori darajadagi mutaxassislar va menejrlarning mavjudligi; bozor, marketingni tashkil etish bo'yicha yuqori darajadagi bilim. Yetakchilik va innovatsiyalarni yaratish
Faol innovator strategiyasi	Taklif bilan bozorga kirish imkoniyatini beradi bozorlarning turli segmentlari va turlarida (tovarlar, kapital va boshqalar) innovatsiyalarni o'zida mujassam etgan. Yangi bilimlar yaratiladi, innovatsion faollik darajasi va texnik kapital sezilarli darajada oshib boradi	O'sish	Qisman strategik va boshqaruv innovatsiyalari, asosan mahsulot va operatsion. Bozor haqidagi bilimlarning mavjudligi, texnik va texnologik bazaning yuqori darajada rivojlanishi, kuchli moslashuvchan qobiliyatlari
Faol taqlidchi strategiyasi	Patentlar, litsenziyalar olishda mavjud innovatsiyalarga taqlid qilishga yo'naltiriladi; innovatsion salohiyatdan samarali foydalanish uchun innovatsion faoliyat va texnik kapitalning eng yuqori darajasiga erishish imkonini beradi	O'sish, barqarorlik	Strategik innovatsiyalar, birinchi navbatda mahsulot va operatsion. Kerakli resurslarning mavjudligi, adekvat yangi texnologiyani joriy etish bo'yicha mutaxassislar, menejrlarning malakasi
Konservativ faol strategiya	U standart ommaviy mahsulotlarni ishlab chiqarishga, texnologik qarz olishga, o'zlashtirilgan assortimentni, mahsulot assortimentini yaxshilash bilan bog'liq texnologiyalarni olishga qaratiladi	O'sish, barqarorlik	Qisman strategik innovatsiyalar, birinchi navbatda mahsulot va operatsion. Eng yangi texnologik jarayonlar, takomillashtirilishi mumkin bo'lgan mahsulotlar mavjudligini talab qiladi

Korxonada faol-passiv strategiyalardan faol innovatsion strategiyalar va marketing innovatsiyalarini yangi mahsulotga nisbatan ham, asosiy assortiment doirasida ham birlashtiruvchi murakkab tizim sifatida qo'llaydi (2-jadval). Rivojlanish korxonada faoliyatining tarkibiy

qismlaridagi sifat va miqdoriy o'zgarishlar tufayli yuzaga keladi, bu har doim ham ishlab chiqarish jarayonining xususiyatlariga, tashkiliy tuzilmalariga va umuman rivojlanish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi.

2-jadval

Korxonalarini rivojlantirishning faol-passiv innovatsion strategiyalari belgilari⁸

Innovatsion strategiya	Tavsifi	Tegishli asosiy strategiya	Innovatsiya turlari, qo'llash shartlari
Faol-passiv innovator strategiyasi	Bu bozorning turli segmentlari va turlarida (mahsulot, kapital va boshqalar) o'zlashtirilgan innovatsiyalar taklifi bilan bozorga kirish imkoniyatini beradi. Yangi bilimlar yaratiladi, innovatsion faollikning barqaror darajasi	O'sish	Strategik innovatsiyalar, birinchi navbatda mahsulot va operatsion. ITTKI bazasi, mutaxassislar va menejrlarning mavjudligi; bozor bilimi, marketingni tashkil etish
Faol-passiv taqlidchi strategiyasi	Nou-xau, patentlar, litsenziyalar olish orqali mavjud innovatsiyalarga taqlid qilishga	O'sish, barqarorlik	Mahsulot va operatsion innovatsiyalar. Mutaxassislar va menejrlarning,

⁶ Лапин, Н.И. Теория и практика инноватики [Текст] / Н.И. Лапин // М.: Университетская книга: Логос, 2008. – 328 с

⁷ Muallif ishlanmasi

⁸ Muallif ishlanmasi

	yo'naltiriladi; innovatsion salohiyatdan samarali foydalanish uchun innovatsion faollik va texnik kapitalning barqaror darajasini saqlab qolish imkonini beradi		resurslarning mavjudligi; bozor bilimi, marketingni tashkil etish
Faol taqlidchi strategiyasi	Patentlar, litsenziyalar olishda mavjud innovatsiyalarga taqlid qilishga yo'naltiriladi; innovatsion salohiyatdan samarali foydalanish uchun innovatsion faoliyat va texnik kapitalning eng yuqori darajasiga erishish imkonini beradi	O'sish, barqarorlik	Strategik innovatsiyalar, birinchi navbatda mahsulot va operatsion. Kerakli resurslarning mavjudligi, adekvat yangi texnologiyani joriy etish bo'yicha mutaxassislar, menejerlarning malakasi
Faol-passiv konservativ strategiya	Standart ommaviy mahsulotlarni ishlab chiqarishga qaratilgan texnologik jarayonlarni biroz takomillashtirish o'zlashtirilgan assortimentni, mahsulot assortimentini yaxshilash uchun xarakterlidir.	Barqarorlik	Qisman mahsulot, operatsion innovatsiyalar. Bozorda takomillashtirilishi mumkin bo'lgan mahsulotlar uchun eng yangi texnologiyalar mavjudligi taxmin qilinadi

Passiv yoki marketing innovatsion strategiyalari asosan marketing innovatsiyalari hisoblanadi. Korxonalar mahsulotning farqlanishi nuqtai nazaridan innovatsiyalarni joriy etish strategiyasini tanlashi mumkin, bunda uning raqobatdosh ustunliklari ko'proq ta'minlanadi⁹. Bunday strategiya ma'lum kamchiliklarga ega bo'lgan takomillashtiruvchi

innovatsiyalardan foydalanish bilan bog'liq (3-jadval). Rivojlanish faoliyat jarayonining tarkibiy qismlarining miqdoriy o'zgarishlari tufayli amalga oshirilib, ishlab chiqarish jarayoniga, tashkiliy tuzilmalarga, umuman rivojlanish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi.

3-jadval

Korxonalarini rivojlantirishning passiv innovatsion strategiyalari belgilari¹⁰

Innovatsion strategiya	Tavsifi	Tegishli asosiy strategiya	Innovatsiya turlari, qo'llash shartlari
Passiv taqlidchi strategiyasi	Patentlar, litsenziyalar sotib olish orqali mavjud innovatsiyalarga taqlid qilishga yo'naltirilgan; innovatsion salohiyatni shakllantirish va undan foydalanish sharti bilan innovatsion faoliyat va texnik kapitalning minimal darajasini saqlab qolish imkonini beradi	Barqarorlik	Mahsulot va operatsion innovatsiyalar. Tegishli darajadagi mutaxassislar va menejerlarning mavjudligi; bozor bilimi, marketingni tashkil etish
Passiv konservativ strategiya	Standart ommaviy mahsulotlarni ishlab chiqarishga qaratilgan, texnologik jarayonlarning biroz yaxshilanishi, assortiment va nomenklaturaning biroz yaxshilanishi xarakterlidir.	Omon qolish	Minimal mahsulot, operatsion innovatsiyalar. Bozorda takomillashtirilishi mumkin bo'lgan istiqbolli innovatsiyalar mavjudligi taxmin qilinadi

Korxonalarining ishlab chiqilgan va amalga oshirilgan innovatsion strategiyalari ularning rahbarlari uchun ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini oshirish va korxonalar tomonidan rivojlanishning yangi sifatiga erishish uchun vosita bo'lib xizmat qiladi.

Mahalliy sanoat korxonalarini faoliyatini tahlil qilish ularning strategiyalari asosan bozorda yashovchanlikni saqlashga qaratilgan degan xulosaga kelish imkonini beradi. Aytish mumkinki, bunday korxonalarda yangi ishlanmalarni ishlab chiqish orqali texnologik modernizatsiya qoldiq tamoyili bo'yicha amalga oshiriladi. Ko'rinib turibdiki, kelajakda bunday yondashuvdan foydalanish natijasida korxonalarining ortda qolish darajasi yanada ortadi.

Xulosa va takliflar Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, korxonalarining innovatsion strategiyalari quyidagilarga qaratilgan bo'lishi lozim:

- eskirgan uskunalarni almashtirish, texnologik jarayonlarni takomillashtirish, yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish orqali modernizatsiya qilish;
- mahsulotning iste'mol xususiyatlarini yaxshilash va ishlab chiqarish tannaxirini kamaytirish orqali erishiladigan raqobatbardoshligini oshirish;
- takomillashtirilgan innovatsiyalardan foydalanish orqali mahsulotlarni ishlab chiqarish, tubdan yangi turdagi mahsulotlarni chiqarish orqali diversifikatsiya qilish va hokazo.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аньшин, В.М. Инновационный менеджмент: концепции, многоуровневые стратегии и механизмы инновационного развития [Текст] / В.М. Аньшин, А.А. Дагаев. – 3-е изд., перераб., доп. – М.: Дело, 2007. – 584 с.
2. Лапин, Н.И. Теория и практика инноватики [Текст] / Н.И. Лапин // М.: Университетская книга: Логос, 2008. – 328 с

Korxonalarining innovatsion rivojlanish jarayonlarini boshlash uchun ular passiv strategiyalarni amalga oshirishdan faol-passiv va faol strategiyalarga o'tishlari kerak.

Shu bilan birga, korxonaning innovatsion salohiyatini rivojlantirish, ishlab chiqarilgan yoki chiqarilishi rejalashtirilgan innovatsion mahsulotlar bozorida marketing tadqiqotlarini o'tkazish muhim ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvni amalga qo'llash sanoat korxonalarining ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

Umumiy tarzda, innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida strategiya va innovatsiya bir-biridan ajralmas qismlar sanaladi. Har bir strategik rejada xo'jalik yurituvchi subektlar faoliyatiga innovatsiyalarni joriy etish bo'yicha vazifalar (yangi boshqaruv usullari, yangi bozorlarni o'zlashtirish, texnologik jarayonlar, mahsulot innovatsiyalari va resurslari) belgilanishi lozim. Strategik va innovatsion boshqaruv integratsiyasida bozorda muvaffaqiyatga erishishning asosiy omili doimiy innovatsiyalardir.

Innovatsion rivojlanish nafaqat funksional soha yoki vazifa emas, balki tashkilotlarning eng muhim strategik maqsadi bo'lishi kerak va innovatsion rivojlanishni strategik boshqarish istiqbolli yo'nalishga aylanishi va beqaror tashqi muhitda tadbirkorlik subyektlarining xususiyatlarini hisobga olishi kerak.

3. Моделирование динамики распределения предприятий отрасли по уровням эффективности (на примере черной металлургии) / Л.М. Гельман, М.И. Левин, В.М. Полтерович, В.А. Спивак // Экономика и математические методы. – 1993. – №3. – Том 29. – С. 460-469.

⁹ Моделирование динамики распределения предприятий отрасли по уровням эффективности (на примере черной металлургии) / Л.М. Гельман, М.И. Левин, В.М. Полтерович, В.А. Спивак // Экономика и математические методы. – 1993. – №3. – Том 29. – С. 460-469.

¹⁰ Muallif ishlanmasi

4. *Abduvakhidovna, Y. N. (2022). Directions for the Effective Use of Innovative Strategies in the Management of Industrial Enterprises. Open Access Repository, 8(6), 125-129.*

5. *Yuldasheva, N. (2022). Features of the process of forming innovative strategy under conditions of modern realities. Academic research in modern science, 1(9), 310-312.*

6. *Юлдашева, Н. (2022). Корхоналарда инновацион ривожланиш стратегиясини бошқариш хусусиятлари. Экономика и образование, 23(2), 129-135.*

7. *Юлдашева, Н. А. (2022). Научно-теоретические аспекты разработки инновационных стратегий в управлении*

промышленными предприятиями. Бюллетень науки и практики, 8(5), 457-461.

8. *Abduvakhidovna, Y. N. (2023). Factors influencing the implementation of the innovation strategy at industrial enterprises. World Bulletin of Management and Law, 19, 5-11*

9. *Медынский, В. Г. Инновационный менеджмент / В. Г. Медынский. – Москва : ИНФРА-М, 2007. – 295 с*

10. *Янченко, Е. В. Современные реалии инновационного развития и его инвестиционное обеспечение / Е. В. Янченко // Экономика и управление. – 2010. – № 4. – С. 92–96.*

O'ZBEKISTON JAHON SAVDO TASHKILOTIGA A'ZO BO'LISHINING MAMLAKAT FOND BOZORIGA TA'SIRI

Yuldasheva Nilufarxon A'zamjon qizi

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

nilufar.9121@gmail.com

Nusratullayev Burxonjon Baxromjon o'g'li

Qo'qon Universiteti Moliya yo'nalishi 4-bosqich talabasi

E-mail: burxonjon505@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 27

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.921>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

savdoni liberallashtirish, iqtisodiy o'sish, xorijiy investitsiyalar, bozor integratsiyasi, siyosat islohotlari.

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot O'zbekistonning Jahon Savdo Tashkilotiga (JST) a'zo bo'lishining uning fond bozoriga ta'sirini o'rganadi. O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lishi jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv yo'lidagi muhim qadam bo'lib, uning iqtisodiyotining turli tarmoqlariga, jumladan, fond bozoriga ham ta'sir ko'rsatadi. Sifat va miqdoriy metodologiyalarning kombinatsiyasidan foydalangan holda, ushbu tadqiqot O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lganidan keyin fond bozoriga kutilayotgan ta'sirlarni tahlil qilishga qaratilgan. Savdo siyosatidagi o'zgarishlar, bozor qoidalarini, investorlarning kayfiyati va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar kabi omillar ularning fond bozori faoliyatiga ta'sirini baholash uchun tekshiriladi. JSTga a'zolik va O'zbekiston fond bozori o'rtasidagi munosabatlar haqida tushuncha berish orqali ushbu tadqiqot mamlakatning iqtisodiy dinamikasini tushunishga hissa qo'shish va investorlar, siyosatchilar va manfaatdor tomonlar uchun qimmatli ma'lumotlarni taqdim etishga intiladi.

Kirish. O'zbekistonning Jahon Savdo Tashkilotiga (JST) a'zo bo'lish xorij investitsiyalarini jalb qiluvchi yanada ochiq va shaffof iqtisodiyotni ko'rsatadi. Kapitalning bu oqimi o'zbek kompaniyalari aksiyalari narxini oshiradi. JST savdo to'siqlarini qisqartiradi, bu xorijiy kompaniyalarga O'zbekiston bozoriga kirishni osonlashtiradi. Ushbu kuchaygan raqobat ba'zi O'zbekiston kompaniyalariga bosim o'tkazishi mumkin, bu esa qisqa muddatda aksiyalar narxining pasayishiga olib keladi. Biroq, uzoq muddatda raqobat innovatsiyalar va samaradorlikni keltirib chiqaradi, natijada muvaffaqiyatli O'zbekiston kompaniyalari va ularning aksiyalari narxlarini foyda keltiradi.

O'zbekiston iqtisodiyotining turli tarmoqlariga JSTga a'zo bo'lish turlicha ta'sir ko'rsatishi mumkin. Hozirgi vaqtda savdo to'siqlari bilan himoyalangan tarmoqlardagi kompaniyalar raqobat kuchayganligi sababli o'z aksiyalari narxini pasaytiradi. Aksincha, eksportga yo'naltirilgan tarmoqlardagi kompaniyalar tashqi bozorlarga chiqishni osonlashtirib, o'z aksiyalari narxini oshiradi. JSTga a'zo bo'lish O'zbekiston fond bozorining yanada diversifikatsiyalangan va mustahkam bo'lishiga olib kelishi mumkin. Iqtisodiyotning jahon bozori bilan yanada integratsiyalashgani sari kengroq sarmoyadorlarni jalb qiluvchi va fond bozorida uzoq muddatli o'sishga olib keladigan yangi investitsiya imkoniyatlari paydo bo'ladi. Fond bozoriga aniq ta'sirni oldindan aytish qiyin. Bu O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lish muammolari va imkoniyatlarini qay darajada samarali boshqarishiga bog'liq bo'ladi. O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lish jarayoni va uning muayyan tarmoqlarga ta'siri haqidagi yangiliklar va tahlillarni diqqat bilan kuzatib, investorlar O'zbekiston fond bozori haqida asosli qarorlar qabul qilishlari mumkin. O'zbekiston iqtisodiyoti va uning fond bozori kelajagi bilan qiziqqan har bir kishi uchun juda dolzarbdir.

Ushbu savollarni ko'rib chiqish orqali mavzu bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lishining kengroq iqtisodiy oqibatlarini va uning mamlakat moliya bozorlari, iqtisodiy o'sishi va umumiy rivojlanish traektoriyasiga ta'siri haqida qimmatli ma'lumotlar berishi mumkin. O'zbekistonning Jahon Savdo Tashkilotiga (JST) a'zo bo'lishi mamlakat iqtisodiy yo'nalishida muhim bosqich bo'ladi. O'zbekiston JSTga qo'shilishi orqali jahon iqtisodiyotiga tobora ko'proq integratsiyalashib borayotgan bir paytda, uning ichki fond bozoriga potentsial ta'siri muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lishining mamlakat fond bozoriga ta'sirini o'rganish va tahlil qilishga qaratilgan.

JSTga a'zolik iqtisodiyotning turli tarmoqlariga chuqur ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan savdoni liberallashtirish majburiyatini nazarda tutadi. O'zbekiston o'z bozorlarini xalqaro savdo uchun ochar ekan va JST standartlariga moslashish siyosatini qabul qilgan ekan, ichki fond bozorining ishlashi va dinamikasiga ta'sir ko'rsatishi kutilmoqda. JSTga a'zo bo'lish natijasida tartibga solinadigan qoidalar, savdo tartibi, xorijiy investitsiyalar oqimi va umumiy iqtisodiy o'sish investorlarning kayfiyatiga, bozor bahosiga va O'zbekiston fond birjasidagi savdo faolligiga ta'sir qiladi. JSTga a'zolikning O'zbekiston fond bozoriga ta'sirini tushunish sarmoyadorlar, siyosatchilar va mamlakatning

rivojlanayotgan iqtisodiy holatini boshqarishga intilayotgan manfaatdor tomonlar uchun juda muhimdir. Asosiy ko'rsatkichlar, tendensiyalar va empirik dalillarni o'rganish orqali ushbu tadqiqot O'zbekistonning JST orqali jahon savdo tizimiga integratsiyalashuvi va uning ichki fond bozorining xatti-harakatlari o'rtasidagi munosabatlarni yoritishga qaratilgan. Ushbu sohani yanada rivojlantirish to'g'risida ham Prezident qarorlari keltirilgan bo'lib unga ko'ra, O'zbekiston Respublikasining Jahon Savdo Tashkilotiga a'zo bo'lish jarayonini jadallashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 02.06.2023 yildagi PQ-181-son.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlar tahlilida mavzu bo'yicha nazariy adabiyotlarni tahlil qilish asosida xorijiy olim va tadqiqotchilarning fikrlari, ishlari va xulosalarini ko'rib chiqildi. Ushbu tadqiqot doirasida bir necha olimlar o'z fikrlarini yuritishgan. Jumladan, A.K.Rose Jahon Savdo Tashkilotiga (JST) a'zolikning xalqaro savdoga ta'sirini miqdoriy tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (GATT). Mamlakatlar, sektorlar va vaqt bo'yicha ma'lumotlarning noto'g'ri birlashtirilishi; noto'g'ri ekonometrik usullar, ayniqsa qat'iy ta'sirlar bilan bog'liq; va tanlov tarafdorligi, chunki GATT/JSTga a'zolik juftlik mamlakatlarni savdo qilishga undashi mumkin.

K.G.Sena 2023 JSTga a'zolik muddatining tovar belgilariga ta'siri savdo xarajatlari orqali tovar belgilariga murojaat qilishga ta'sir qiladi. Ayniqsa, JSTga a'zolik muddati kam rivojlangan a'zolarida tovar belgisiga ariza berish bilan ijobiy bog'liq, ammo nisbatan rivojlangan a'zolarida tovar belgisiga ariza berish bilan salbiy bog'liqlik mavjud. JST a'zolarida tovar belgilariga nisbatan patentlarning ko'proq taqdim etilishiga sabab bo'lishini aks ettiradi, shu bilan birga nisbatan kam rivojlangan mamlakatlardagi patentlarga nisbatan tovar belgilarining ko'proq taqdim etilishini keltirib chiqaradi.

R.J.Patel 2019 Moliyaviy inqirozdan keyin fond bozorlari xalqaro savdoning o'sishiga ko'proq integratsiyalashganligi qiziq edi. Faktor tahlili shuni ko'rsatdiki, moliyaviy inqirozdan oldin NASDAQ Shanxay fond birjasi kompozit indeksiga (SSE) nisbatan Bombay fond birjasi indeksiga (BSE) yaqinroq edi. Biroq, moliyaviy inqirozdan so'ng, SSE NADAQ bilan solishtirganda BSEga yaqinroq. Bunday natijaga sabab moliyaviy inqirozdan keyin Xitoy bilan savdo hajmining ortishidir. Investorlar turli xil qimmatli qog'ozlarning moliyaviy risklarining o'zgaruvchan darajalarini hisobga olgan holda qisqa muddatli va uzoq muddatli investitsiya portfelini loyihalashlari mumkin. Transmilliy korporatsiyalar (MNC) uchun siyosat qarorlarini qabul qilishda amaliy ahamiyatga ega. Ushbu maqola Hindistonning faqat sakkizta yirik savdo shirkatlariga qaratilganligi bilan cheklangan.

P.L.Ch va M.J.Lee (2011) Tegishli hisob-kitoblarni shuni ko'rsatadiki, GATT/JST savdo ta'siri a'zolikning dastlabki bosqichlarida ahamiyatsiz bo'lib, GATT/JSTga qo'shilganidan keyin besh yoki olti yil o'tgach statistik va iqtisodiy jihatdan ahamiyatli bo'ladi. Tahlilni yakunlash uchun a'zo bo'lishdan oldin bir-biriga mos keladigan davrlarning savdo oqimlarining vaqt tendensiyalari bir xilligini tekshirildi, farqlarni baholash a'zolar o'rtasidagi vaqt

tendensiyalarida tizimli farqlarni keltirib chiqarishi mumkinligi haqidagi xavotirlarni rad etamiz va kuzatilmaydigan narsalar tufayli a'zo bo'lmagan davrlar nazorat qilinmaydi.

T.V.Hoa (2010) Tarixiy savdo va o'sish ma'lumotlari va ilg'or hisob-kitoblardan foydalangan holda, model Xitoyning savdo-iqtisodiy faoliyati, JSTga a'zoli, mintaqaviy iqtisodiy integratsiya, milliy, mintaqaviy va global zarbalar va bosqichma-bosqich siyosat ishlohotlarining Xitoy savdosi, o'sishi va rivojlanishiga ta'siri haqida muhim dalillarni taqdim etadi. va iqtisodiy munosabatlar. Bundan tashqari, savdo-sotiq, rivojlanish va hamkorlikka oid asosiy strategik masalalar ham muhokama qilindi.

J.L.Goldstein, D.Rivers va M.Tomz (2007) Tariflar va savdo bo'yicha Bosh kelishuv (GATT) va Jahon Savdo Tashkiloti (JST) xalqaro institutlarning asosiy namunalarini sifatida e'tirof etilgan, ammo kam sonli tadqiqotlar empirik dalillarni taqdim etgan. Ushbu maqola GATT/JST va Ikkinchi jahon urushidan keyingi boshqa savdo bitimlarining oqibatlarini har tomonlama baholaydi. Bizning tahlilimiz ikki omil atrofida tashkil etilgan: institutsional mavqe va institutsional o'rnatilganlik. Biz ko'pgina mamlakatlar shartnomaning rasmiy a'zosi bo'lmasa ham, GATT/JSTda huquq va majburiyatlarga yoki institutsional mavqega ega ekanligini ko'rsatamiz. Shuningdek, biz tahlilni GATT/JSTga kiritilgan bir qator boshqa tijorat shartnomalarini ham qamrab olish uchun kengaytirilgan.

S.K.Gnangnon (2023) Tariflar va Savdo bo'yicha Bosh Bitimga (GATT) va/yoki Jahon Savdo Tashkilotiga (JST) a'zo bo'lish muddatining (shunchaki GATT/JSTga a'zo bo'lish emas) ta'sirini ko'rib chiqdi. fuqarolarning farovonligi mezoni sifatida qaraladigan inson taraqqiyoti. Bizning taxminimizcha, iqtisodiy o'sishning o'zgaruvchanligini kamaytirish orqali a'zolik muddati inson rivojlanishiga yordam beradi. Tahlil 1990 yildan 2019 yilgacha bo'lgan davrda 148 ta rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning panel ma'lumotlar to'plamiga tayandi va nazariy farazni qo'llab-quvvatladi. Qizig'i shundaki, a'zolik muddati har doim mamlakatlarning iqtisodiy o'sish o'zgaruvchanligi darajasidan qat'iy nazar, inson rivojlanishining yuqori o'sishi bilan bog'liq. Biroq, iqtisodiy o'sishning o'zgaruvchanligi qanchalik past bo'lsa, a'zolik davomiyligi inson taraqqiyotining o'sishiga ijobiy ta'siri shunchalik katta bo'ladi.

Terrie L. Walmsley, Thomas W. Hertel, Elena Ianchovichina (2006) Xitoyning Jahon Savdo Tashkilotiga (JST) a'zo bo'lishi bilan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar yana bir bor kuchaydi. JSTga a'zo bo'lish va Xitoyga investitsiyalar o'rnatidagi bog'liqlikni o'rganadi. Biz investitsiyalar va kapital zaxiralari sezilarli darajada oshganini aniqlaymiz. Bundan tashqari, 2020-yilga kelib Xitoy aktivlariga xorijiy egalik qilish ikki barobar ortadi. Bu o'sishning markazida ishlohotlar natijasida xizmat ko'rsatish sohalari unumdorligi oshishi kutilmoqda.

T.F.Rutherford va D.G.Tarr (2008) tadqiqotlarida ko'ra Xorijiy investorlarning ishbilarmonlik xizmatlari sohalaridagi (lekin tovarlar emas) huquqlari umuman JST muzokaralarining hal qiluvchi jihatlari ekanligi va xususan, Rossiyada bu model nomukammal raqobatbardosh biznes xizmat ko'rsatish sohasiga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni o'z ichiga olganligi sababli Dixit-Stiglitz tizimini biznes xizmatlarida ham, nomukammal raqobatbardosh tovarlar sektorida ham qabul qilingan, biz ushbu xususiyatlar taqsimot va umumiy natijalar uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiya shakllanirishda bir necha usullardan foydalanilgan. Dastlab ikkilamchi ma'lumotlar bazasidan foydalanilgan. Jumladan, tadqiqotda SWOT tahlil, statistik tahlil va taqqoslama tahlil usulidan foydalanildi. Dastlab tahlil uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni Jahon bankining rasmiy veb sahifasi worldbank.org dan va O'zbekiston Respublikasining Fond bozorlari uzse.uz rasmiy portalidan oldik. Ushbu statistik ma'lumotlar jadvallar, sxemalar va turli xil diagrammalardan iborat bo'lib tadqiqotning maqsad va vazifalariga erishishga yordam beradi.

SWOT tahlili tashkilotning, tashabbuslarning yoki uning sanoatining kuchli va zaif tomonlarini real faktarga asoslangan, ma'lumotlarga asoslangan ko'rib chiqishga yordam berish uchun mo'ljallangan. Tashkilot oldindan o'ylab topilgan tuzilmalardan yoki chalg'ituvchi joylardan qochib, haqiqiy hayot kontekstlariga e'tibor qaratis orqali tahlilni aniq saqlaydi. Kompaniyalar ushbu tahlil usulini tayyor namuna sifatida emas, balki qo'llanma sifatida ishlatishadi.

SWOT tahlili strategik rejalashtirish usuli bo'lib, baholash vositalarini taqdim etadi.

Asosiy kuchli, zaif tomonlar, imkoniyatlar va tahdidlarni aniqlash faktarga asoslangan tahlil, yangi istiqbollar va yangi g'oyalarga olib keladi.

SWOT tahlili ma'lumotlarning ichki manbalarini (aniq kompaniyaning zaif tomonlari) va qarorlarga (imkoniyatlar va tahdidlar) nazorat qilib bo'lmaydigan ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan tashqi kuchlarni jalb qiladi.

SWOT tahlili tashkilot ichidagi turli guruhlar yoki ovozlarni belgilangan xabarlar o'rni real ma'lumotlar nuqtalarini taqdim etishda erkin bo'lgandagina yaxshi ishlaydi.

SWOT tahlilining natijalari ko'pincha kompaniya duch keladigan yagona maqsad yoki qarorni qo'llab-quvvatlash uchun sintezlanadi.

Qiyosiy tahlil usuli yetakchilaridan va so'nggi tahlil usuli hisoblanadi, chunki u korxonalariga ishlarni muayyan yo'l bilan bajarishni qo'llab-quvvatlaydigan mazmunli ma'lumotlarga e'tibor qaratisga yoki aksincha, taktikani o'zgartirish orqali o'sishni rag'batlantirishga yordam beradi. Qiyosiy tadqiqotlar qaysi nazariyalar va dalillarni qo'yib yuborishga arziydi, har doim taxmin yoki sezgi emas, balki ma'lumotlarga asoslanib aniqlashga yordam beradi. Qiyosiy tahlil sizning e'tiboringizni toraytirishga yordam beradi, shunda biznesingiz bir vaqtning o'zida o'nlab yaxshilanishlarga harakat qilishdan ko'ra, eng mazmunli imkoniyatlarga intiladi.

Qiyosiy yondashuv, shuningdek, o'zaro munosabatlarni yoritish uchun ma'lumotlarni shakllantirishga yordam beradi. Masalan, qiyosiy tadqiqot muayyan jarayonlar yoki qaramlik ortidagi nozik munosabatlar yoki tanqidiy kontekstlarni ochib berishi mumkin, ular tadqiqotsiz yaxshi tushunilmaydi. Misol uchun, agar sizning biznesingiz tarixan yaxshi sotilgan mahsulotlarga nisbatan bir nechta mavjud mahsulotlarni ishlab chiqarish xarajatlarini solishtirsa, bu sizga yangi mahsulot yoki xususiyatlarini ishlab chiqishga tayyor bo'lgach, foydali ma'lumot berishi kerak.

Tadqiqot natijalari. O'zbekiston fond bozorini rivojlantirish va aholi daromadlarini oshirish tahlil qilishda foydalaniladigan ma'lumotlarni statistik va matematik modellashning birlamchisi bo'ladi. SWOT analizini asosiy maqsadi, strategik rejalashtirish usuli, baholash vositalarini taqdim etish orqali biz ma'lumotlar asosida iqtisodiy jarayonlarni tushuntirib, ularning o'zaro bog'lanishlarini o'rganib, keyinchalik prognoz berishdir.

1-rasm. O'zbekiston JST ga a'zo bo'lishi afzalliklarini SWOT alanizi.

Kuchli tomonlari:

Xorijiy sarmoyaning ortishi: JSTga a'zo bo'lish O'zbekiston fond bozoriga ko'proq xorijiy sarmoyalarni jalb qiladi, chunki bu xalqaro savdo normalari va qoidalariga sodiqlikdan dalolat beradi;

Bozorning kengayishi: JSTga a'zo bo'lish orqali kengroq bozorlarga kirish O'zbekiston kompaniyalari uchun yangi imkoniyatlarni ochib, ularning aksiyalari narxining potentsial o'sishiga olib kelishi mumkin;

Savdoni diversifikatsiya qilish: JSTning bir qismi bo'lish O'zbekiston eksportini diversifikatsiya qilishni rag'batlantiradi, muayyan tarmoqlar yoki bozorlarga qaramlikni kamaytiradi. Ushbu diversifikatsiya fond bozorining tashqi zarbalarga chidamliligiga hissa qo'shadi.

Kamchiliklari:

O'tish muammolari: JST qoidalariga moslashish iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari uchun qisqa muddatli muammolarni keltirib chiqaradi, bu esa fond bozoriga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin;

Raqobatning kuchayishi: Xalqaro bozorlarga ochilish mahalliy korxonalar, ayniqsa raqobatbardoshligi past bo'lgan sanoat korxonalari uchun raqobatni kuchaytirishi va ularning aksiyadorlik ko'rsatkichlariga ta'sir qilishi mumkin;

Normativ o'zgarishlar: JST qoidalariga rioya qilish investorlarni dastlab bezovta qiladi, bo'lgan tartibga soluvchi o'zgarishlarni talab qiladi, bu esa fond bozorida qisqa muddatli o'zgaruvchanlikka olib keladi.

Imkoniyatlar:

Bozor integratsiyasi: Jahon savdo tizimiga integratsiyalashuv O'zbekiston kompaniyalari uchun o'z faoliyatini xalqaro miqyosda

kengaytirish imkoniyatlarini oshirishga olib keladi, bu ularning fond bozorida ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

Kapitalga kirish imkoniyatlarini kengaytirish: Xalqaro bozorlarga chiqish O'zbekiston kompaniyalariga xorijiy investitsiyalar va moliyalashtirish orqali kapitalga oson kirishni ta'minlashi, fond bozorida o'sishni rag'batlantiradi;

Iqtisodiy barqarorlikning yaxshilanishi: JSTga a'zo bo'lish O'zbekistonning iqtisodiy siyosatida barqarorlik va prognozlikdan darak beradi, bu esa fond bozoriga ko'proq investorlarni jalb qilishi va umumiy iqtisodiy barqarorlikni yaxshilashi mumkin.

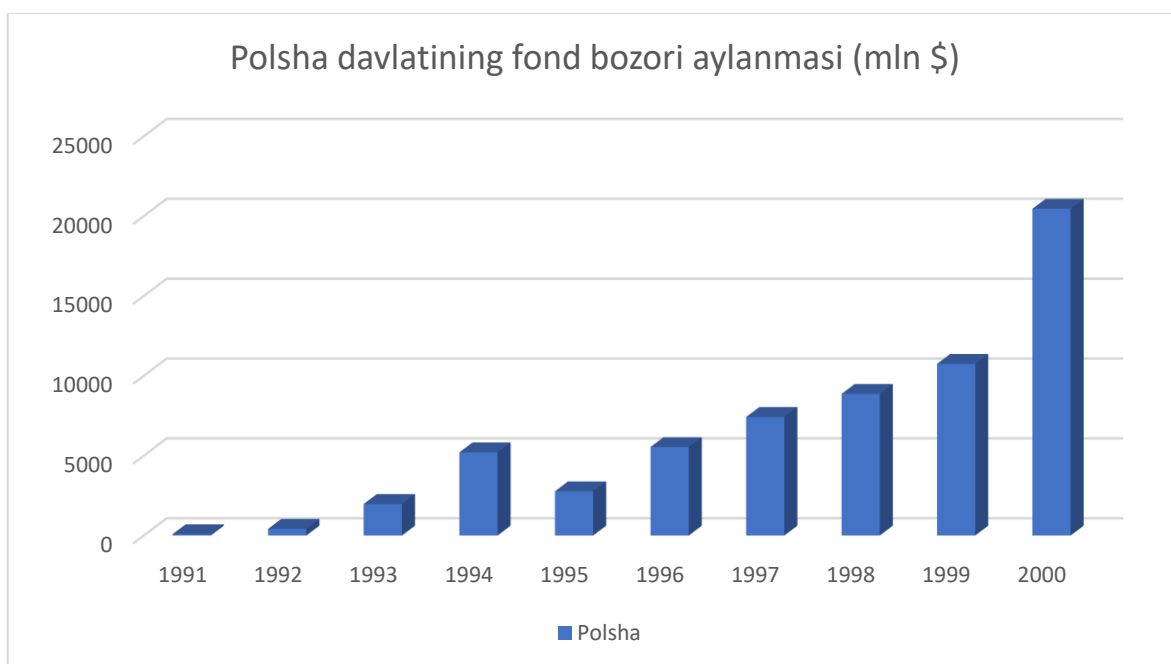
Tahdidlar:

Savdo taqchilligi: Savdoni liberallashtirish tufayli importning oshishi savdo taqchilligiga olib keladi, bu esa mamlakatning to'lov balansiga bosim o'tkazishi va investorlarning fond bozoriga ishonchiga ta'sir qiladi;

Spekulyativ oqimlar xavfi: Jahon moliya bozorlari bilan kengroq integratsiyalashuv O'zbekiston fond bozorini spekulyativ oqimlarga va tashqi shoklarga duchor qilib, o'zgaruvchanlikni oshiradi;

Ichki muxolifat: Ba'zi mahalliy sanoat yoki siyosiy fraksiyalarning JST a'zoligiga qarshilik ko'rsatishi bozorda noaniqlikni keltirib chiqarishi va investorlarning ishonchini susaytirishi mumkin.

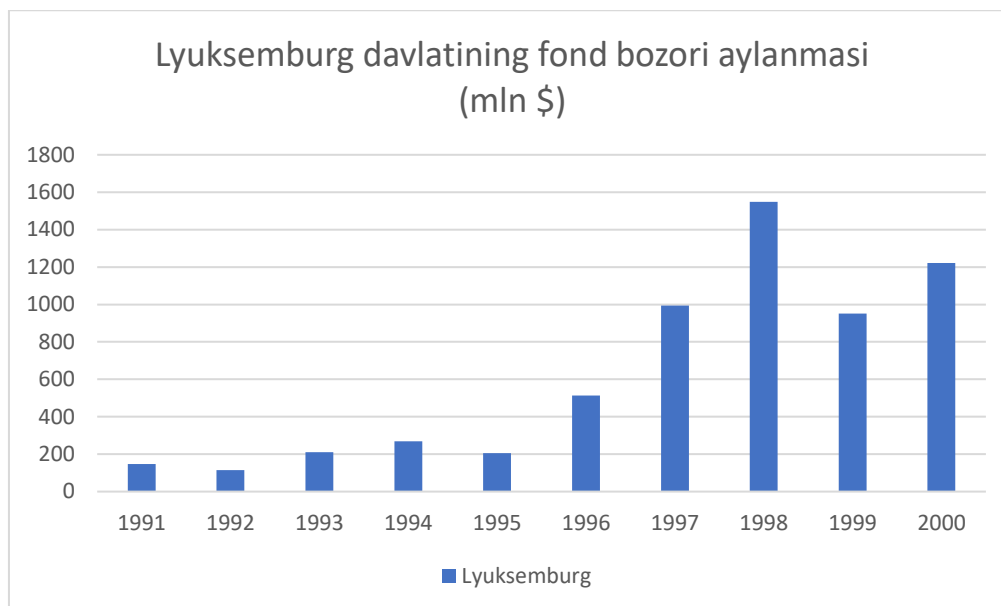
Umuman olganda, O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lishi uning fond bozori uchun muhim imkoniyatlarni taqdim etsa-da, jahon savdo tizimiga integratsiyalashuvning afzalliklarini maksimal darajada oshirish uchun ehtiyotkorlik bilan boshqarilishi kerak bo'lgan muammolar va risklar ham mavjud. Ushbu jadvalda Polsha fond bozorining 1991 yildan 2000 yilgacha bo'lgan aylanmasi ko'rsatilgan bo'lib, qiymatlari millionlab AQSh dollarlarida ko'rsatilgan.

2-rasm. Polsha davlatining fond bozori aylanmasi (million \$).

Yuqoridagi jadvalga asosan o'n yil ichida fond bozori aylanmasida aniq va sezilarli o'sish kuzatildi. 1990-yillarning boshlarida nisbatan past darajadan boshlab, aylanma eksponentsial o'sishni boshdan kechirdi va 2000 yilda eng yuqori cho'qqiga chiqdi. 1991 yildan 1993 yilgacha bozor minimal faollikni ko'rsatdi, bu rivojlanishning yangi bosqichi yoki investorlarning cheklangan ishtirokini ko'rsatadi. 1995

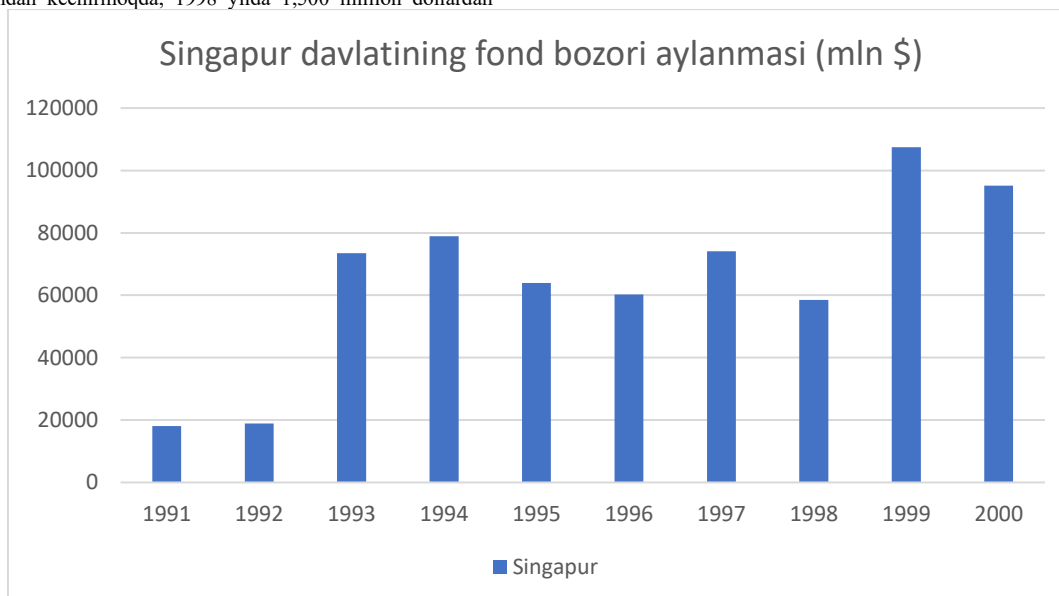
yilda JST ga a'zoligidan keyin o'sish traektoriyasi sezilarli darajada keskinlashdi. Bunga iqtisodiy islohotlar, xorijiy sarmoyalarning ortishi va Polsha bozoriga ishonchning ortishi kabi turli omillar sabab bo'lishi mumkin. Iqtisodiyotni liberallashtirish, xususiylashtirish va xorijiy investitsiyalar ortib borgan (2-rasm).

3-rasm Lyuksemburg davlatining fond bozori aylanmasi (million \$).

Yuqoridagi jadvalda Lyuksemburg fond bozorining 1991 yildan 2000 yilgacha million AQSh dollarlarida o'lgangan yillik aylanmasi keltirilgan. Dastlabki bosqich (1991-1995): Lyuksemburg fond bozori o'zining dastlabki yillarida 300 million AQSh dollaridan past bo'lgan ko'rsatkichlar bilan oddiy aylanmani namoyish etdi. Bu nisbatan kichik va rivojlanayotgan bozorni ko'rsatadi. O'rta bosqich (1996-1997): 1996 yilda sezilarli sakrash sodir bo'ldi, aylanma 500 million AQSh dollaridan oshadi, bu kengayish va bozor faolligining o'sishini ko'rsatadi. Kechki bosqich (1998-2000): Bozor aylanmasining sezilarli o'sishini boshdan kechirmoqda, 1998 yilda 1,500 million dollardan

oshib, eng yuqori cho'qqiga chiqdi. Bu tez o'sish va investorlarning faol ishtiroki davrini nazarda tutadi. Ushbu natijalarga erishishda moliyaviy sektorni rivojlantirish, Lyuksemburg investitsiya fondlari, banklar va sug'urta kompaniyalarini jalb qilgan holda o'zini Yevropaning yirik moliya markazi sifatida ko'rsatdi. Evropa Ittifoqiga a'zolik va Qulay tartibga solish muhiti, Mamlakatning barqaror va biznes uchun qulay tartibga solish muhitiga ega bo'lgan obro'si ham mahalliy, ham xalqaro kompaniyalarni Lyuksemburg fond birjasida ro'yxatga olish uchun jalb qilishi mumkin edi (3-rasm).

4-rasm Singapur davlatining fond bozori aylanmasi (million \$).

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlar Singapur fond bozorining 1991 yildan 2000 yilgacha bo'lgan yillik aylanmasi ko'rsatilgan bo'lib, qiymatlar million AQSh dollarida keltirilgan. Yildan yilga tebranishlar mavjud bo'lsa-da, Singapur fond bozori aylanmasining umumiy traektoriyasi o'n yil ichida yuqoriga ko'tarildi. Bu o'sib borayotgan va faol bo'lgan bozorni ko'rsatadi. Dastlabki o'sish esa 1991 va 1993 yillar oralig'ida aylanmada sezilarli o'sish kuzatildi, bu tez kengayish va investorlarning qiziqishi ortib borayotgan davrni ko'rsatadi. 2000 yilda o'tgan yilga nisbatan aylanmada bir oz pasayish kuzatildi. Bu bozorni tuzatish yoki o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitlarning aksi bo'lishi mumkin. Iqtisodiy samaradorlik Singapurning ushbu davrdagi kuchli iqtisodiy o'sishi, uning asosiy moliyaviy va savdo markazi sifatidagi maqomidan kelib chiqqan holda, investitsiyalarni jalb qilish va fond bozori faolligini oshirishda muhim rol o'ynadi. 1991 yildan 1993

yilgacha bozor minimal faollikni ko'rsatdi, bu esa, ehtimol, iqtisodiy beqarorlik va noaniqlik tufayli investorlarning ishonchi va ishtiroki yo'qligini ko'rsatdi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqotimizning ushbu qismida biz mavzu bo'yicha ma'lumotlar tahlili orqali izoh beriladi. 1995 yilda Polshaning JSTga a'zo bo'lishi uning iqtisodiyoti va fond bozori uchun muhim burilish nuqtasi bo'ldi. Sarmoyadorlarga iqtisodiy islohotlar, liberallashtirish va jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv majburiyatini ko'rsatgan bo'lishi mumkin. JSTga a'zo bo'lgandan so'ng, fond bozori aylanmasi eksponentsial o'sishni boshdan kechirdi va 2000 yilda eng yuqori cho'qqiga chiqdi. Lyuksemburg davlati esa fond bozori kamtarona aylanma bilan boshlandi, bu uning kichik va rivojlanayotgan bozor maqomini ko'rsatdi. Ushbu bosqichda aylanma ko'rsatkichlari 30 million dollardan past bo'lib qoldi, bu cheklangan

bozor faolligi va investor ishtirokini aks ettiradi. JST ga a'zolar safiga qo'shilganidan so'ng esa 1996 - yilda aylanmada sezilarli ko'tarilish kuzatildi, bu esa 500 million dollardan oshdi, bu bozor faolligining kengayishi va o'sishining faollashuvini anglatadi. Bu davr bozor ishtiroki va investorlarning qiziqishini oshirish bosqichi hisoblandi. 1998-2000 – yillar esa bozor aylanmasi kuchli o'sishda davom etdi va 1998 yilda 1,5 milliard dollardan oshdi. Ushbu davr Lyuksemburg fond bozorining yetukligini ko'rsatuvchi tezkor kengayish va investorlarning faol ishtiroki bosqichini ifodaladi. JSTga a'zolik qulay tartibga solish shartlari va moliyaviy markaz sifatidagi mavqei bilan bir qatorda, Lyuksemburgning Evropa moliyaviy holati taniqli davlat sifatida paydo bo'lishiga yordam berdi. Ma'lumotlar Singapur fond bozori aylanmasining o'n yillikdagi umumiy o'sish traektoriyasini ko'rsatadi, bu esa o'sib borayotgan va faol bozorni ko'rsatadi. Faoliyatning kuchaygan davri esa 1996 yildan 2000 yilgacha investorlar faolligi oshgan davr bo'ldi, bu esa fond bozoriga qiziqish va ishtirokning ortib borayotganidan dalolat beradi. Biroq, bu faoliyatga qaramasdan, yildan-yilga tebranishlar mavjud bo'lib, bu bozorda ma'lum darajadagi o'zgaruvchanlikni ko'rsatmoqda. Tadqiqotimizning xulosa qismida bir necha xulosa va takliflar berilib o'tilgan va shuni ko'rib chiqamiz.

Investorlar ishonchiga ijobiy ta'sir, O'zbekistonning Jahon Savdo Tashkilotiga (JST) a'zoligi sarmoyadorlarning mamlakat iqtisodiy istiqboliga ishonchini oshirgan bo'lishi mumkin. Xalqaro savdo me'yorlari va qoidalariga sodiqlik investitsiyalarni jalb qilishning muhim omillari bo'lgan barqarorlik va bashoratlikdan dalolat beradi.

Bozor faolligining o'sishi, ma'lumotlar shuni ko'rsatadi, O'zbekiston fond bozori 1995 yilda JSTga a'zo bo'lganidan so'ng jadal o'sishni boshdan kechirdi. Bu o'sish traektoriyasi bozor faolligining kuchayganini ko'rsatadi, ehtimol iqtisodiy sharoitning yaxshilanishi, liberallashtirish choralari va investorlar ishonchining ortishi bilan izohlanadi.

Iqtisodiy islohotlar va liberallashtirish, O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lish orqali jahon savdo tizimiga qo'shilishi hukumatni iqtisodiy islohotlar va liberallashtirish siyosatini amalga oshirishga undagan bo'ladi. Bunday chora-tadbirlar biznes va investitsiyalar uchun qulay muhitni yaratishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, fond bozorining o'sishiga hissa qo'shadi.

Keyingi o'sish salohiyati, O'zbekistonning JSTga a'zoligi va fond bozori ko'rsatkichlari o'rtasidagi ijobiy bog'liqlik kelgusida o'sish va rivojlanish salohiyatidan dalolat beradi. JST tamoyillariga doimiy sodiqlik davom etayotgan iqtisodiy islohotlar bilan birgalikda ko'proq

investitsiyalarni jalb qilishi va bozor likvidligini chuqurlashtirishi mumkin.

Bozor qoidalarini kuchaytirish, O'zbekiston fond bozori o'sishda davom etar ekan, shaffoflik, adolatlilik va investorlar himoyasini ta'minlash uchun bozor qoidalarini kuchaytirish zarur. Aniq va amalda qo'llanilishi mumkin bo'lgan me'yoriy-huquqiy bazalar investorlarning ishonchini oshiradi va bozorda ko'proq ishtirok etadi.

Bozor infratuzilmasini yaxshilash, savdo maydonchalari, kliring tizimlari va bozorni nazorat qilish mexanizmlari kabi bozor infratuzilmasiga sarmoya kiritish samarali savdoni osonlashtirish va operatsion risklarni minimallashtirish uchun juda muhimdir. Bozor infratuzilmasining yaxshilanishi fond bozorining o'sishiga yordam beradi va institutsional investorlarni jalb qiladi.

Investorlar ta'limini rag'batlantirish, investorlarni fond bozorida ishtirok etishning foydalari va xatarlari haqida o'rgatish sog'lom investitsiya madaniyatini shakllantirish uchun muhim ahamiyatga ega. Foydalanish mumkin bo'lgan resurslarni ta'minlash va investorlarni xabardor qilish dasturlarini o'tkazish jismoniy shaxslarga ongli ravishda investitsiya qarorlarini qabul qilish va bozor barqarorligiga hissa qo'shish imkonini beradi.

Xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, O'zbekiston JSTga a'zo boshqa davlatlar bilan xalqaro hamkorlik va sheriklikni rivojlantirishdan foyda ko'rishadi. Bilim almashish tashabbuslari, qo'shma korxonalar va transchegaraviy investitsiya imkoniyatlari bilan shug'ullanish bozor integratsiyasini kuchaytirishi va barqaror o'sishni rag'batlantirishi mumkin.

O'zbekistonning Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lishi mamlakat fond bozoriga ijobiy ta'sir ko'rsatib, barqaror o'sish va rivojlanishga zamin yaratadi. Bozorni qo'llab-quvvatlovchi islohotlarni amalga oshirishni davom ettirish va investorlarni himoya qilishga ustuvor ahamiyat berish orqali O'zbekiston fond bozorini yanada mustahkamlashi va kelgusi yillarda ko'proq sarmoya jalb qilishi mumkin.

Ushbu ma'lumotlarga asoslanib tanlov asosida kuzatuvchilarni oldik va kuzatuv jarayonida 3 xil turli mintaq va sharoitga ega mamlakatlarga tahlil qildik, natijalar esa ijobiy ko'rinishga ega har bir mamlakat JST ga a'zo bo'lganidan so'ng ya'ni (3 davlat ham a'zo bo'lishi 1995 – yilda) fond bozori aylanmasi keskin ko'tarilishgan shu asosida O'zbekiston Respublikasi ham JST ga a'zo bo'lishi mamlakatni nafaqat fond bozoriga ta'sir etadi xorijiy investitsiyalar ortishiga ham olib keladi, ishsizlik darajasini kamayishi va YaIM hajmiga ham ta'sir etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 02.06.2023 yildagi PQ-181-son <https://lex.uz/uz/docs/-6480161>
2. The Effect of Membership in the GATT/WTO on Trade: Where do we Stand? Andrew K. Rose 2006 Researchgate
3. Effect of the Duration of Membership in the World Trade Organization on Trademark Applications, Sena K.G 2023 J. Risk Financial Manag. 2023, 16(10), 426; <https://doi.org/10.3390/jrfm16100426>
4. International Trade and Stock Market Integration R.J.Patel 2019 Euromoney Institutional Investor PLC The Journal of Private Equity Vol. 23, No. 1 (WINTER 2019),
5. The WTO trade effect P.L.Ch va M.J.Lee (2011) Journal of International Economics Volume 85, Issue 1, September 2011, Pages 53-71
6. T.V.Hoa (2010) Impact of the WTO Membership, Regional Economic Integration, and Structural Change on China's Trade and Growth Review of Development Economics Volume 14, Issue 3 p. 577-591
7. J.L.Goldstein, D.Rivers va M.Tomz (2007) Institutions in International Relations: Understanding the Effects of the GATT and the WTO on World Trade Published online by Cambridge University Press International Organization 61, Winter 2007, pp+ 37–67 DOI: 10+10170S0020818307070014
8. S.K.Gnangnon (2023) Effect of the duration of membership in the GATT/WTO on human development in developed and developing countries The Author(s), under exclusive licence to Springer Science+Business Media, LLC, part of Springer Nature 2023 Empirica (2023) 50:943–983
9. Terrie L. Walmsley, Thomas W. Hertel, Elena Ianchovichina (2006) ASSESSING THE IMPACT OF CHINA'S WTO ACCESSION ON INVESTMENT Pacific Economic Review Volume 11, Issue 3 p. 315-339
10. T.F.Rutherford va D.G.Tarr (2008) Poverty effects of Russia's WTO accession: Modeling "real" households with endogenous productivity effects Journal of International Economics Volume 75, Issue 1, May 2008, Pages 131-150
11. Baldwin, R., & Evenett, S. (Eds.). (2009). The Collapse of Global Trade, Murky Protectionism, and the Crisis: Recommendations for the G20. A VoxEU.org Publication.
12. Qodirjon o'g'li, T. B. (2024). SUV RESURSLARIDAN FOYDALANGANLIK UCHUN SOLIQ TA'SIRCHANLIGINI OSHIRISHNING AHAMIYATI. ОБРАЗОВАНИЕ НАВКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 37(1), 151-153.
13. Boburjon, T. (2024). SOLIQA TORTISHNING EKOLOGIK YO 'NALTIRILGANLIGINI KUCHAYTIRISHNING XORIJ TAJRIBASI TAHLILI. ОБРАЗОВАНИЕ НАВКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 37(1), 145-150.
14. Ogli, T. B. Q. (2021). XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKT LARNING TABIIY RESURLARDAN SAMARALI FOYDALANISHGA ERISHISHLARIDA SOLIQLARNING TA'SIRCHANLIGINI OSHIRISHNING AHAMIYATI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(1), 246-250..
15. Turanboyev, B. (2024). O 'ZBEKISTON FOND BOZORIDA AKSIYALAR SAVDOSINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI TAHLILI. Integration of Economy and Education in the 21st century, 2(2), 5-8.
16. Turanboyev, B. (2024). ILG'OR XORIJ TAJRIBASI ASOSIDA ELEKTRON TIJORAT FAOLIYATINI SOLIQA TORTISHNI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI. Integration of Economy and Education in the 21st century, 2(2).

IQTISODIY O'SISH OMILLARINI TAKOMILLASHTIRISH VA BARQAROR RIVOJLANISHGA ERISHISH

Yormonqulova Nargiza Ikromjon qizi

Qo'qon Universiteti Xalqaro turizm va
iqtisodiyot kafedrası o'qituvchisi
nargizayormonqulova@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 28

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.922>

**KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords**

Iqtisodiy o'sish omillari, ekstensiv va intensiv o'sish, globalashuv, Barqaror rivojlanish maqsadlari, O'zbekiston- 2030 strategiyasi, Infratuzilma, inson kapitali

ANNOTATSIYA

Maqolada iqtisodiy o'sish tushunchasining mohiyati, uning turlari, iqtisodiy o'sish sur'atiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili, iqtisodiy o'sishga berilgan ta'riflar, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning mohiyati va zarurati tahlil qilinadi. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, mamlakat o'sishining mavjud holati tahlil qilindi. Shunday qilib, ushbu maqolaning asosiy e'tibori iqtisodiy o'sish omillarining qanchalik muhim ekanligi, ya'ni mamlakat yalpi ichki mahsulotida tutgan o'rni va iqtisodiy o'sish omillarini yanada takomillashtirish bo'yicha ishlab chiqilgan takliflardan iborat.

Kirish. Har bir mamlakat va uning olib borayotgan iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadi aholi turmush darajasini yaxshilash, ishlab chiqarish infratuzilmalari faoliyatini takomillashtirish va pirovardida iqtisodiyoti baquvvat bo'lgan jamiyat barpo etishdan iborat. Barqaror rivojlanishga erishish mamlakatdan kuchli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishni, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishni, iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya yo'nalishlarini kengaytirish va shu kabi qator shartlarni talab qiladi.

Xalqning turmush darajasini oshirish, erkin va farovon hayotni qurishda milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini va jamiyat a'zolarining daromadlarini muntazam oshib borishini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy o'sish muayyan davr mobaynida mamlakatda tovar va xizmatlar ishlab chiqarish darajasining ijobiy o'zgarishidir. Boshqacha qilib aytganda, iqtisodiy o'sish bu milliy iqtisodiyotda muayyan davr davomida (odatda bir yil) mahsulotlar ishlab chiqarish hajmining oshishidir. Mamlakatimizda iqtisodiy o'sishga erishish kafolati sifatida barqaror iqtisodiy o'sishga erishish tamoyillari, qonunlar va olib borilayotgan tizimli chora-tadbirlarni ko'zda tutishimiz mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Iqtisodiy o'sish tushunchasi keng qamrovli bo'lganligi sababli ko'plab olimlar turlicha ta'riflar bilan izohlaganlar. Shodmonov va boshqalar (2017) o'zlarining "Iqtisodiyot nazariyasi" kitobida Gegelning ta'rifini quyidagicha keltirib o'tishgan, ya'ni "taraqqiyot muayyan bir narsa, voqea hodisa va jarayonlarning ma'lum tomonga, ya'ni pastdan yuqoriga, oddiylikdan murakkablikka tomon yo'naltirilgan harakatining bir ko'rinishidir".

Bundan tashqari Islomov va Egamovlar (2005) o'zlarining "Iqtisodiy ta'limotlar tarixi" kitoblarida iqtisodiyotning asoschilari bo'lgan ko'pgina olimlarning qarashlari va fikrlarini berib o'tishgan. Ularning bu kitobida A. Smit, F. Kene, D. Rikardo va shu kabi iqtisodchilarning nazariyalari, olib borgan tadqiqotlari keltirilgan. Misol uchun A. Smit o'z asarlarida asosiy o'ringa mamlakatning iqtisodiy rivojlanishini qo'yadi. Bunga erishish uchun turli xil nazariyalarni ishlab chiqadi.

M.A. Mamatov (2021) "Iqtisodiy o'sish" o'quv qo'llanmasida ayrim iqtisodchi olimlarning iqtisodiy o'sishga bergan ta'riflarini keltirib o'tgan. Misol uchun, rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish tarixini tadqiq etish uchun 1971-yilda Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan amerikalik mashhur iqtisodchi Saymon Kuznets iqtisodiy o'sishga: "Xo'jalikning aholining tobora ko'proq va xilma-xil ehtiyojlarini tobora samaraliroq texnologiyalar yordamida va ularga mos tushadigan institutsional va mafkuraviy o'zgarishlar yordamida ta'minlaydigan qobiliyatining uzoq muddatli ortishi" degan ta'rif

bergan. S. Kuznetsning fikriga ko'ra, iqtisodiy o'sishning uchta asosiy belgisi bor:

- milliy mahsulotning doimiy o'sishi natijasida ehtiyojlarning tobora ko'proq hajmini qondirish imkoniyati;
- o'sishning asosi, uning yetarli bo'lmasa ham zarur bo'lgan sharti sifatidagi texnika taraqqiyoti;
- o'sish salohiyatini to'laroq amalga oshirish uchun zarur bo'lgan institutsional, harakat va mafkuraviy o'zgarishlar.

Bundan tashqari iqtisodiy o'sish modellarini quyidagicha ta'riflaydi, ya'ni, iqtisodiy o'sish modellari bu tadqiq qilinayotgan iqtisodiy jarayonlarning muhim sabablari va omillarini aniqlash maqsadida grafik va matematik usullar orqali real iqtisodiy jarayonlarni abstrakt holda umumlashtirilgan va soddalashtirilgan ifodasi bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda iqtisodiyotda ikki turdagi iqtisodiy o'sish modeli: neoklassik va yangi keynschilik maktablari nazariyalari keng tarqalgan.

Qodirov (2010) o'zining "Iqtisodiyot nazariyasi" kitobida iqtisodiy o'sishning turlari, unga ta'sir etuvchi omillar, iqtisodiy o'sish modellari to'risida bayon qilgan. Uning fikricha, iqtisodiy o'sish jamiyat taraqqiyotining talablari bilan uzviy bog'liq, iqtisodiy o'sish doimiy ravishda talabni qondirishga xizmat qiladi. Iqtisodiy o'sishning asosiy maqsadi jamiyat a'zolarining talablarini to'liq qondirishdan iborat.

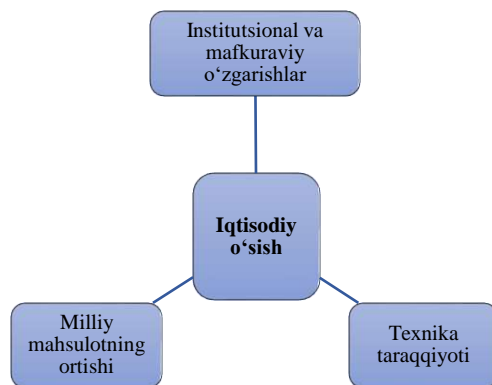
Habibullayevning (2012) "Iqtisodiy matematik usullar va modellar" kitobida ekonometrik modellar va usullarni iqtisodiyotga tadbir qilishning qanchalik darajada muhim ekanligi ta'kidlab o'tilgan. Bu kitobda keltirilishicha, ekonometrik usullar va modellardan foydalanish iqtisodiyot qoidalarini, tushunchalarini va xulosalarini aniq va lo'nda bayon qilishni ta'minlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot maqsadlariga erishish uchun quyidagi usullardan foydalanildi:

Yalpi ichki mahsulot va uning tarkibiy qismlari bo'yicha statistik ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasining rasmiy saytidan olingan holda, muallif tomonidan Excel dasturi orqali chizma va jadvallar tayyorlandi. Ma'lumotlar tahlili jarayonida taqqoslama va solishtirma usullardan foydalanilgan holda ma'lumotlar chuqur tahlil qilindi.

Bundan tashqari jadval va chizmalardan olingan ma'lumotlar tahlilning umumlashtirish va aggregatlash usullari orqali natijalar olindi.

Tadqiqot natijalari. Iqtisodiy o'sish tushunchasini tahlil qilishda iqtisodiy o'sish omillari va faktorlarini ko'rib chiqish zarur. Iqtisodiy o'sish omillar iqtisodiy o'sish turlariga qarab guruhlanadi. Misol uchun iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv omillari ishlab chiqarishda bevosita qatnashadigan resurslar, ishchi kuchi, xomashyo, asbob-uskunlarning miqdori va sifatiga qarab ajratiladi.

1-rasm. S. Kuznetsning iqtisodiy o'sish modeli

Manba: M.A. Mamatov. Iqtisodiy o'sish o'quv qo'llanma. - T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021-384 b.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillarni shartli ravishda ikkita guruhga bo'lishimiz mumkin. Birinchi guruh omillari iqtisodiyotning miqdoriy o'sish layoqatini belgilab beradi, ular **taklif omillari** deb ham ataymiz. Bu omillarga quyidagilar kiradi:

- tabiiy resurslar miqdori va sifati;
- ishchi kuchi resurslarining miqdori va sifati;
- asosiy kapital (asosiy fondlar) hajmi va sifati;
- texnologiyalar va fan – texnika taraqqiyoti.

Iqtisodiy o'sishga **taqsimlash omillari** ham ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarish salohiyatidan maqsadga muvofiq darajada foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to'liq jalb qilingan bo'lishi kerak, balki juda samarali ravishda ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o'sib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning mutlaq miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham muhim hisoblanadi. Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi taklif va taqsimlash omillari o'zaro bir-biri bilan bog'liq va bir birini taqozo etadi. Masalan, resurslarning miqdori o'sishi va sifati yaxshilanishi, texnologiyalarning takomillashtirilishi iqtisodiy o'sish uchun imkoniyat yaratadi. To'liq bandlik va resurslarni samarali taqsimlash omillari ham o'z o'rniga ega bo'lib, bu muammoni tahlil qilishda va o'rganishda asosiy e'tibor taklif omillariga qaratilishi zarur.

Iqtisodiy o'sish 2 usul bilan aniqlanadi va o'lchanadi:

- birinchi usul real YaIM ni bazis davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiqtisodiy imkoniyatlari harakatini ifodalash uchun qo'llaniladi.

- ikkinchi usul real YaIM ni bazis davrga nisbatan aholi jon boshiga o'zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakat ijtimoiy rivojlanishi darajasini va harakatining sifat o'zgarishlarini ifodalash uchun qo'llaniladi. Iqtisodiy o'sish sur'atlari va qo'shimcha o'sish sur'atlari bir-biridan farqlanadi:

a) bazis o'sish sur'ati = $\frac{Y_i}{Y_0}$ b) zanjirli o'sish sur'ati = $\frac{Y_i}{Y_{i-1}}$

Qo'shimcha o'sish sur'atlari qiyidagi formula bo'yicha aniqlanadi.

a) bazis qo'shimcha o'sish sur'ati = $\frac{Y_i - Y_0}{Y_0}$

b) zanjirli qo'shimcha o'sish sur'ati = $\frac{Y_0 - Y_{i-1}}{Y_{i-1}}$

bunda,

Y_0 – bazis yildagi real YaIM;

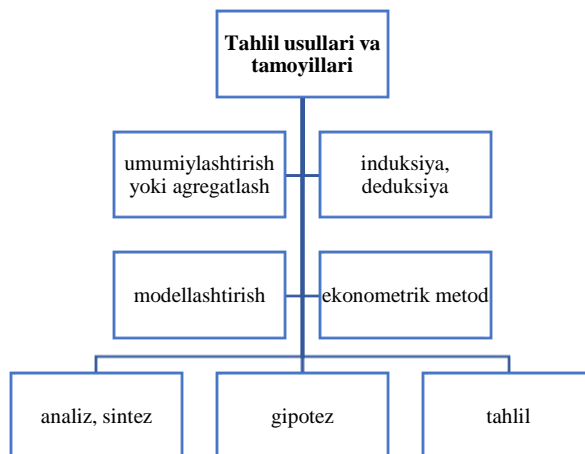
Y_i - shu yildagi real YaIM;

Y_{i-1} - bundan avvalgi yildagi real YaIM

Iqtisodiy o'sishning ekonometrik modellari so'nggi yillarda rivojlanib, takomillashib borayotganligi hechkimga sir emas. Iqtisodiy o'sishni tahlil qilish jarayonida biz tahlil qilayotgan tadqiqotimizni chuqurroq o'rganishimiz va u bilan bog'liq zarur ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin. Misol uchun, iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichi bo'lgan YaIM tahlilini olib qaraydigan bo'lsak, ushbu ko'rsatkichni o'sishi uchun qaysi omillar ta'sir qilishini va ta'sir darajalarining bir-biridan qay darajada farq qilishini va kelgusi davrlardagi prognoz ko'rsatkichlari haqida ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin.

Makroiqtisodiyotda iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi va unga ta'sir qiluvchi omillar, faktorlar chuqur tahlil qilinishi lozim, shundagina kutilayotgan natijalarning ishonchlilik darajasi yuqori bo'ladi. Iqtisodiy o'sishda zanjirli hamda bazis usullaridan ham foydalaniladi. Bu orqali ma'lum bir davrga nisbatan yoki o'tkan yillarga nisbatan o'sish yoki kamayishi va uning tahlili amalga oshiriladi.

Ekzogen va endogen o'zgaruvchan ko'rsatkichlar ham tahlil doirasida muhim hisoblanadi. Har qanday model (nazariya, tenglama, grafik), u qanday ko'rinishda bo'lishidan qat'iy nazar, real borliqning sodd va abstrakt ko'rinishi hisoblanadi, chunki tadqiqot o'tkazishda barcha elementlarni bir vaqtning o'zida barchasini hisobga olish mushkul masala hisoblanadi. Shuning uchun har qanday makroiqtisodiy modelni absolut deb hisoblash xato bo'ladi. Bunday makroiqtisodiy modellar barcha mamlakatlar uchun bir vaqtning o'zida har biriga mos kelmaydi. Lekin bunday «umumiyashtirilgan» modellar orqali bandlik, ishlab chiqarish, inflatsiya, investitsiya, iste'mol, foiz stavkasi, valuta kursi kabi ichki (endogen) iqtisodiy ko'rsatkichlarni boshqarishning kompleks muqobil usullari aniqlanishi mumkin. Model tashqarisida aniqlanuvchi yoki belgilanuvchi tashqi (ekzogen) o'zgaruvchan ko'rsatkichlar qatoriga esa hukumatning fiskal (soliq-budjet) va Markaziy Bankning pul-kredit siyosati instrumentlarini – davlat xarajatlaridagi o'zgarishlar, soliqlar va pul massasi kabilarni kiritishimiz mumkin.

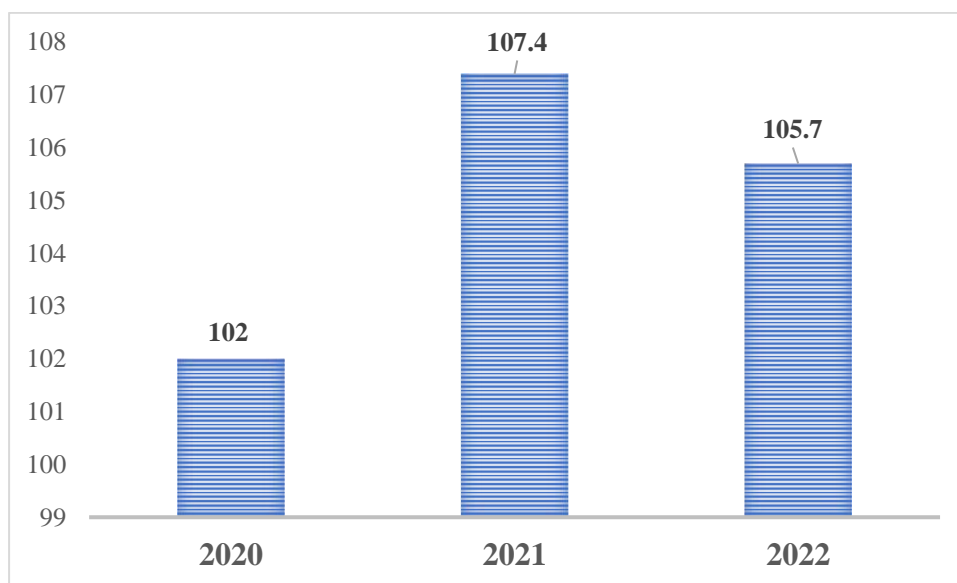

2-rasm. Makroiqtisodiy tahlilning uslub va tamoyillari

Manba: N. Maxmudov, H.Hakimov. Makroiqtisodiy tahlil. O'quv-uslubiy majmua. TDIU, 2018

O'zbekiston Respublikasida 2022-yilda joriy narxlarda hisoblangan YaIM hajmi **888 341,7** mlrd so'mni tashkil etdi. 2021 yil darajasiga nisbatan real o'sish sur'ati **5,7 foizni tashkil etdi**. YAIMda

sanoat mahsulotlarining ulushi 484,7 trln so'mga (+5,2 foiz), xizmatlar ko'rsatish - 343,3 trln so'mga (+8,5 foiz), mahsulotlarga sof soliqlar - 60,3 trln so'mgacha oshdi.

3-rasm. 2020-2022-yillarda YaIM o'sish sur'ati.

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika Qo'mitasi sayti ma'lumoti asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Quyidagi jadvalda yillar bo'yicha YaIM o'sish sur'atlari va tarmoqlarning o'sish sur'atlari keltirilgan. Iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymat umumiy miqdori YaIM umumiy hajmining 93,2 % ini tashkil etdi va 5,7 % ga o'sdi. Mahsulotlarga sof soliqlarning YaIM umumiy miqdoridagi ulushi 6,8 %

ni tashkil etdi va 2021- yilga nisbatan 0,8% ga kamaydi. Xizmatlar sohasidagi o'sish sur'ati 2021-yilda oldingi yilga nisbatan o'sish sur'ati 9,5% ni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilga kelib esa bu ko'rsatkich 8,5 foiz ni tashkil etdi.

3-jadval

O'zbekistonda iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha YAIM ishlab chiqarish.

Ko'rsatkichlar	2020-yil		2021-yil		2022-yil	
	Mlrd so'm	O'sish sur'ati % da	Mlrd so'm	O'sish sur'ati % da	Mlrd so'm	O'sish sur'ati % da
YAIM	605 514,9	102,0	738 425,2	107,4	888 341,7	105,7
Shu jumladan:						
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	150 493,7	102,9	181 787,7	104,0	208 452,9	103,6
Sanoat	150 275,1	100,9	186 978,2	108,8	220 704,3	105,2
Qurilish	37 334,8	109,5	45 557,4	106,8	55 522,7	106,6
Xizmatlar	223 049,8	101,1	272 109,1	109,5	343 374,3	108,5
Savdo, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	36 662,8	101,3	46 750,0	113,6	57 801,7	109,3
Tashish va saqlash, axborot va aloqa	38 313,1	99,9	47 934,3	117,8	57 776,5	114,7
Boshqa xizmat tarmoqlar	148 073,9	101,4	177 424,8	106,3	227 796,1	106,6
Mahsulotga sof soliqlar	44 361,5	101,6	51 992,8	104,6	60 287,5	99,2

Muhokama. Yurtimizdagi iqtisodiy o'sishni o'zida aks ettiradigan ko'rsatkichlar Harakatlar strategiyasining muvaffaqiyatini, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarida erishilgan yutuqlarning amaliy ifodasidir.

Iqtisodiy o'sishni ta'minlash iqtisodiy islohotlarning barcha yo'nalishlarida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar bilan chambarchas bog'liqdir. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va texnik yangilash jarayonlariga jalb qilinayotgan investitsiyalar (xususan xorijiy investitsiyalar) hajmini ko'paytirish, eksport hajmini oshirish va uning tarkibini takomillashtirish, iqtisodiyotga solik yukini kamaytirish, davlat byudjeti xarajatlarini yanada optimallashtirish, bank tizimi barqarorligini mustahkamlash, banklarning kreditlash salohiyatini oshirish borasidagi chora-tadbirlar barqaror iqtisodiy o'sishga erishish uchun omil bo'ladi.

Shu sababli ham, bu masalalar 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston Taraqqiyot Strategiyasida ham iqtisodiyotni rivojlantirishda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tomonidan quyidagi eng muhim ustuvor vazifa va yo'nalishlari belgilab berildi:

- inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish;
- mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish;
- milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash;
- adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish;
- ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish;
- milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish;

- mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish.

Xulosa. Mamlakatimiz iqtisodiyotining tabiiy xususiyatlari, uning mineral va xom ashyo, ishchi kuchi resurslari bilan yaxshi ta'minlanganligi, iqtisodiyotimizning chet el mamlakatlari iqtisodiyotiga chuqur integratsiyalashganligi, jahon pandemiyasi iqtisodiy inqirozining o'z ta'sir kuchini hali yo'qotmaganligini hisobga olgan holda O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlovchi yo'llar sifatida quyidagilarni sanab o'tishimiz mumkin:

✓ Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik yangilash va diversifikatsiya qilish ishlarini davom ettirish;

✓ Sanoat mahsulotlari orasida yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan mahsulotlar turini ko'paytirish va sifat jihatidan xalqaro talablarga javob beradigan darajaga yetkazish;

✓ Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, qishloq xo'jaligi xomashyosini chuqur qayta ishlovchi va raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqaruvchi mahalliy sanoat korxonalarini faoliyatini rivojlantirish, oziq-ovqat xavfsizligi masalalarini hal qilish uchun qishloqlarda mustahkam baza, infratuzilma va kommunikatsiyalarni yaratish;

✓ Faol investitsiya siyosatini olib borish, muhim strategik ahamiyatga molik loyihalarni amalga oshirish, asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmini, avvalo to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hisobidan oshirish;

✓ Iqtisodiyotda soliq yukini kamaytirish, natijada vujudga kelgan bo'sh pul mablag'larini oqilona qayta taqsimlash;

✓ Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni hamda xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishni rag'batlantiruvchi chora-tadbirlarni davom ettirish va natijada uning YaIMdagi ulushini yanada oshirish;

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yilda qabul qilingan 2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" to'g'risidagi qarori.

2. Berkinov.B.B.,Mamatova F.X. "Makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash yo'llari".Risola. T."TDIU",2011.-60 b.

3. Berkinov.B.B., Axmedov U.Q., "Uy xo'jaliklari rivojlanishi va oila daromadlarini oshirish istiqbollari".T-"Fanvatexnologiya",2013.-144.b

4. Shodiyev T.Sh., Xakimov T.X., Boltaeva L.R., Ishnazarov A.I., Nurullayeva Sh., Muminova M.A. "Ekonometrika" (o'quv qo'llanma). —T.: TDIU, 2007.-178-bet.

5. Abdullayev a.,Umarov N. "Milliy hisoblar tizimi va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar statistikasi" –T. :Moliya,2001.-92-bet.

6. Shodiyev.X "Ekonometrika fanining predmeti,usullari,vazifalari va asosiy tushunchalari" T:2017 bet.41-bet.

7. B.J.Xakimov,B.B.Alimov,U.A.Xolmirzayev "Iqtisodiy tahlil nazariyasi" T: "Iqtisod-Moliya"-2013.

8. Z.A.Jumayev, "Makroiqtisodiyot" T:2018. 112-b.

✓ Eksportni rag'batlantirish, milliy mahsulotlar sifatini yanada oshirish asosida uning jahon bozorlaridagi raqobatdoshligini yanada oshirish va mustahkamlash;

✓ Ichki talabni qo'llab-quvvatlash maqsadida ish haqi va nafaqalarning bir me'yorda oshirishini, aholi real daromadlarining o'sishini ta'minlash;

✓ Iqtisodiyotning barqaror rivojining muhim omili sifatida aholi bandligi o'sishini ta'minlash, daromadlar, iste'mol budjeti va umuman, turmush darajasini muttasil oshirish, iste'mol talabini oshirishni rag'batlantirish;

Qishloq va shaharlar qiyofasini tubdan yangilash dasturini amalga oshirish, uy-joy qurilishi va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish, aholi yashash sharoitlari sifatini yaxshilash uchun xususiy va kredit mablag'larini jalb qilish

Tadqiqot natijasida quyidagi takliflarni bermoqchimiz:

✓ Iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlash bo'yicha iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni yuqori sur'atlarda davom ettirish;

✓ Mamlakatimiz iqtisodiyotining eng muhim tarmoqlarinihisoblangan sanoat, xizmat ko'rsatish va servis sohasi, qishloq xo'jaligini yanada rivojlantirish va ular o'rtasidagi kooperatsion aloqalarni mustahkamlash;

✓ Aholi bandligi va daromadlari darajasining oshirishini ta'minlovchi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada qo'llab-quvvatlash, ularga beriladigan kredit tizimlarini yanada soddalashtirish hamda ularning faoliyatiga to'sqinlik qiluvchi turli xil faktorlarni bartaraf etish;

✓ Iqtisodiy barqarorlikni ta'minlab turish uchun mamlakatimiz iqtisodiy ko'rsatkichlarini makroiqtisodiy va ekonometrik modellar asosida ko'proq va aniqroq tahlil qilishni ko'paytirish kerak.

9. Xodjaev R., Maxmudov B., Xadjaev X., Ergashev E, Egamberdiev R. Mikro va makroiqtisodiyot.O'quv qo'llanma-T.: "ILM ZIYO" 2012, 324 b.

10. Khursanaliev, B. (2023). THE IMPACT OF POPULATION GROWTH ON THE COUNTRY'S ECONOMIC DEVELOPMENT. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1*, 8-11.

11. Nishonkulov Shohruhxon, & Gafurov Khurshid. (2023). THE IMPACT OF UZBEKISTAN'S FOREIGN DEBT ON THE GROSS DOMESTIC PRODUCT. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1*(1), 265–267. <https://doi.org/10.54613/ku.v1i1.431>

12. Po'latov, S., & Farmonov, I. (2023). The Role and Significance of Internal Audit as an Effective System of Internal Control in Business Entities.

13. Мелибаева, Г. (2021). Иктисодиётни диверсификациялаш шароитида тижорат банк активлари самарадорлигини ошириш масалалари. *Общество и инновации, 2*(4/S), 282-291.

O'ZBEKISTON MUSTAQILLIGI YILLARIDA SOG'LIQNI SAQLASH VA TEZ TIBBIY YORDAM XIZMATI XUQUQIY ASOSLARINING YARATILISHI VA TAKOMILLASHTIRILISHI

Azimova Maftuna Muhammadaminovna

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

Tel.99888-811-67-57

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 29

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.923>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Sog'lik, shifokor, qishloq vrachlik punktlari, salomatlik, JSST, reproduktiv salomatlik, kasallik, epidemiya, aholi, tibbiy xizmat, tez tibbiy yordam, ekologiya.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Mustaqillik yillarida O'zbekistonda sog'liqni saqlash sohasi va tez tibbiy yordam xizmati faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslarini mustahkamlanishi, tibbiyot sohasini takomillashtirish uchun respublikada olib borilgan islohatlar, qarorlar, farmonlar va ularning amaldagi natijalari ilmiy asosda tahlil etilgan. Maqolada tadqiq etilayotgan mavzu yuzasidan M.Mahmudov, G.E.Mo'minova tadqiqot ishlarini olib borgan bo'lib, mazkur tadqiqotlarda sog'liqni saqlash va tez tibbiy xizmati sohasining sovetlar hukumronligi davridagi faoliyati o'rganilgan. R.Mo'minov, S.Djumanov tomonidan esa soha faoliyatining mustaqillik yillardagi jarayonlari umumiy tarzda tahlil etilgan. Mazkur ishimizda yuqorida sanab o'tilgan tadqiqotchilarning ishlari muhim manbaviy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli biz mazkur tadqiqotda tibbiyot sohasining muhim va asosiy bo'g'ini hisoblangan qishloq vrachlik punkti va tez tibbiy yordam hodimlari faoliyatini tadqiq etishni asosiy maqsad etib qo'ydik. Shuningdek maqolada mustaqillikning dastlabki yillaridagi respublikadagi aholi salomatligining umumiy holatlarini islohatlardan keyingi jarayonlar bilan aniq tahlillar asosida qiyosiy o'rganilgan. Shuningdek olingan tahlil natijalari asosida tibbiyot sohasi hodimlarining ish samaradorligini oshirishga doir taklif va xulosalar ishlab chiqilgan.

Kirish. So'ngi yillarda dunyoda atrof-muhit muhofazasi bilan bog'liq muammolar, globallashuv jarayoni, turli xil epidemiya va viruslarning yangi turlari tarqalayotganligi bugungi kunda dunyo mamlakatlarida xususan respublikamizda sog'liqni saqlash sohasiga jiddiy e'tibor qaratish kerakligini taqozo etmoqda. Jismonan sog'lom, teran fikrlaydigan fuqarolar mamlakat tayanchi hisoblanadi. Shuning uchun ham mustaqillikning dastlabki yillaridanoq respublikamizda sog'liqni saqlash sohasini isloh qilishga jiddiy kirishilgan. Hukumatimiz bu borada ko'plab xalqaro tashkilotlar va davlatlar bilan ko'p yillarga mo'ljallangan dasturlar asosida ish olib bormoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Jahon Sog'liqni Saqlash tashkiloti bilan hamkorlik qilib kelmoqda. Ushbu hamkorlik natijasida qator ijobiy natijalarga erishildi, xususan onalik va bolalikni muhofaza qilish, reproduktiv salomatlik, sil kasalligini va boshqa ko'plab kasalliklarga qarshi kurashish yuzasidan qator ijobiy natijalarga erishildi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng boshqa soha kabi sog'liqni saqlash sohasida ham qator ijobiy yangiliklar amalga oshirildi. Tibbiyot sohasida ham yangi davrga qadam qo'yildi. Sho'rolar davridan qolgan sog'liqni saqlash tizimi sohada bir qancha muammolar yig'ilib qolganligini ko'rsatdi. Yosh mustaqil davlat o'z oldiga ijtimoiy sohada shu jumladan birinchi galda sog'liqni saqlash sohasidagi nuqson va kamchiliklarga chek qo'yish hamda bu sohani yangi yuqori bosqichga ko'tarish choralarini ko'rishga kirishdilar. Shu sababga ko'ra mazkur sohaga oid jarayonlarni ilmiy jihatdan tadqiq etish dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida sog'liqni saqlash va tez tibbiy yordam xizmati faoliyatiga doir qator maqolalar va ilmiy ishlar² nashr etildi. Bu davrdagi adabiyotlar tahlili shundan dalolat beradiki, ko'pchilik tadqiqotchilar e'tibori asosan xalq tabobatini o'rganishga qaratilgan. Ushbu soha bir guruh tarixchi olimlar tomonidan tarixiylik nuqta nazaridan ham tadqiq etildi. Bunda asosan M.Mahmudov va G.E.Mo'minovaning izlanishlari diqqatga sazovordir. Ular tomonidan sohaning XIX asrning oxirgi choragi va sovet davri tarixi bo'yicha izlanishlar olib borgan. Mustaqillik yillarida Respublikamizda sog'liqni saqlash tizimini yoritishga qaratilgan bir qator dissertatsiya ishlari ham himoya qilindi. M.Mahmudov, O.Ismoilov, K.Allaberganov, M.D.Maxsumov, N.Rasulov kabilarning dissertatsiya ishlari shular jumlasidandir. Ta'kidlash joizki, himoya qilingan dissertatsiya ishlari sohaning XIX-XX asr tarixi o'rganilib, asosiy e'tibor sog'liqni saqlash tizimining yo'lga qo'yilishi, onalik va bolalikni muhofaza qilish, yuqumli kasalliklarga qarshi kurash, sanitariya-epidemiya xizmati kabi muassasalarga qaratilgan. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda sog'liqni saqlash va tez tibbiy yordam xizmati

faoliyati yuzasidan D.Jumanov, R.Mo'minovlarning olib borgan ilmiy izlanishlari diqqatga sazovordir. O'zbekiston sog'liqni saqlash tizimining mustaqillik davri tarixiga doir ilmiy adabiyotlarni o'rganish natijasida shunday xulosaga kelindiki, sohaning sovet davri tarixi o'rganilgan bo'lsada, uning keyingi yillardagi tarixi maxsus tadqiqot obyektiga sifatida tanlab olinmagan. Umuman, murojaat etilgan tadqiqotlarda mazkur yo'nalishning u yoki bu jihatlar qamrab olinganligi va ular butun tizim tarixini yoritishda qo'shimcha manba bo'lib xizmat qilishi mumkinligini ham ta'kidlash lozimdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning tarixiylik, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, xronologik kabi usullaridan foydalanildi. Mustaqillik yillarida va keyingi davrlarda O'zbekistonda sog'liqni saqlash va tez tibbiy yordam xizmati faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslarini tashkil etishning huquqiy asoslarining mustahkamlanib borishi mavzusini tadqiq etishda tadqiqotlar va mavzuga doir adabiyotlar hamda arxiv materiallari nazariy asos bo'lib xizmat qilgan. Manbalardan olingan ma'lumotlar tahlili mavzuga xolisona, ilmiylik va tarixiylik qoidasi asosida yondashuvni talab etadi. Yuqorida ta'kidlangan usullardan foydalanish natijasida quyidagi ilmiy yangilik sifatida o'rganildi: olib borilgan chora tadbirlar natijasida respublikadagi sog'liqni saqlash va tez tibbiy yordam xizmati faoliyati ko'rsatkichlari yil sayin yaxshilanib borganligi, ayniqsa mustaqillikning dastlabki yillarida kuzatilgan kasallanishlar sonining kamayib, shifoxonalar va poliklinikalar sonining esa ko'payib borganligini ko'rsatishimiz mumkin.

Tadqiqot natijalari. Mustaqillik yillarida Respublikamizda sog'liqni saqlash va tez tibbiy yordam xizmati faoliyatini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiya va takliflar ishlab chiqilgan. Ushbu sohaning tarixi va nazariyasiga doir ilmiy jihatdan tan olingan qarashlardagi O'zbekiston Respublikasi sog'liqni saqlash tizimining mustaqillik davri tarixini tadqiq etishda va o'quv jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan nazariy-metodik jihatlar aniqlangan.

XX asrning 80-yillari oxirlarida mintaqada yuzaga kelgan keskin ekologik zaryat tufayli mamlakatda o'tkir yuqumli kasalliklarning tarqalishi jarayoni ortdi. Bu davrda o'tkir yuqumli kasalliklarning tarqalishi kengayib bordi. Xususan 1990 yilgi ma'lumotlarga qaraganda, 100ming aholi soniga nisbatan hisoblaganda qorin tifi kasalligi 7,6, paratiflar 4,8, salmonellez 36,5, poliomeelit (qoqshol) kasalligi 42, qizamiq19,1, o'tkir yuqumli ichak kasalligi 604,8, virusli hepatitlar 848,4 tani tashkil etgan edi. Bundan tashqari brutseloz kasalligi bilan og'rish 950 taga, bo'g'ma kasalligining soni 12tani, kuydurgu 13ta

¹ Асадов, Д.А. Жовлиев, А.А. Болалар жароҳлиги асос солган олим// Педиатрия. 1999 №46. 89-91; Кенжабоева Д. Халқ тобобати // Сihat salomatlik 2013 №3. -Б. 31 Умарова Г. Табиат дорихонаси // Сihat salomatlik. 2013. №9 Б-12

² Махмудов М, Умурақов Б.Х. Здравоохранения Узбекистана, - Тошкент: Ибн Сино, 1991, Кодиров А. А. Тиббиёт тархи- Тошкент: Ибн Сино, 1993. Ғоипов М., Хасанов Р.,

Раззок О. Хива тобобати Тошкент: Ибн Сино 1995. Муминова Г.Э. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тарихи тарихшунослиги.(Мустақиллик давридаги тарихий асарлар мисолида) Карши 2009. Уша муалиф. Соғлиқни сақлаш тизимини бошқариш муоммолари// Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2010. –Б 374-375

hamda sil kasalligi 5949 tani tashkil etgan³. Bundan tashqari tabiatdagi salbiy o'zgarishlar ta'siri ostida 1980 yildan boshlab 1991 yilga qadar kamqonlik bilan hastalanish 550 barobar ortdi va 10ming aholi hisobiga 1160 kishi darajasiga yetdi. Bu ko'rsatkich Rossiyada ikki uch xolatgagina to'g'ri kelardi. Qon bosimining oshish kasalligi keyingi yigirma yilda 60 barobar, jigar toshi va siydik toshi bilan kasallanishlar soni 7 barobar oshgan⁴. O'lim va kasalliklar darajasining nihoyatda yuqori ekanligidan ko'rishimiz mumkinki, endilikda inson organizmi ekologik holatlar vujudga keltirayotgan zarbalarga dosh berolmay qoldi. Shu va boshqa sabablar insonlar sog'lig'iga jiddiy zarar yetkazdi, millat genofondining yomonlashuvini keltirib chiqardi, hamda mamlakatimiz miqyosida sog'liqni saqlash sohasiga jiddiy e'tibor qaratish lozimligini ko'rsatdi. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq zamonaviy sog'liqni saqlash tizimini shakllantirish va takomillashtirish dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo'yildi.

Tibbiyot sohasidagi jiddiy kamchiliklardan biri shunda ediki "Sog'liqni saqlash" deb nomlangan eski tizimda tibbiyot xodimlari moddiy manfaatdor emas edilar. Bu holat esa aholiga tibbiy yordam ko'rsatish ishiga salbiy ta'siri etardi. Tibbiyot xodimlari o'zlariga belgilab qo'yilgan maoshdan tashqari hech qanday daromad manbaiga ega emas edilar. Tibbiyot xodimlariga mehnat haqqi to'lashda har bir vrachni tajribasi va bilim darajasi inobatga olinmay, shu vrach ishlayotgan sohadagi tibbiy xodimlar uchun belgilab qo'yilgan darajada maosh to'lanardi. Bu esa shifokorlar orasida loqaydlik va ishanlik qobiliyatining pasayishiga olib keldi. Shu sabablar ham bizning tibbiyotimiz G'arbiy Yevropa tibbiyotidan orqada qolishiga olib keldi.

Mustaqillikka bo'lgan davrda mamlakatimizda ilmiy-nazariy tibbiyot ham yetarli darajada rivojlanmagan edi. Biz jahon tibbiyoti yutuqlaridan to'g'ridan to'g'ri tanishish imkoniyatiga ega emas edik. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng tibbiyotimiz to'g'ridan to'g'ri chet el tibbiyoti bilan bog'lanish imkoniyatiga ega bo'ldi. Chet el tibbiy muassasalari bilan hamkorlikda ishlay boshladilar.

Mustaqillikka erishilgandan keyin hukumatimiz tomonidan ko'plab sohalar singari sog'liqni saqlash sohasida ham qator islohotlar amalga oshirila boshlandi. Bu sohada dastlab, 1992 yil 3-iyulda O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimovning O'zbekiston Respublikasining "Davlat sanitariya nazorati to'g'risida" qonuni qabul qilindi. Ushbu qonunni qabul qilishdan ko'zlangan asosiy maqsad sanitariya-epidemiya masalalarida aholini muhofaza qilish hamda insonlarni qulay atrof muhitda yashash huquqining kafolati bo'ldi. Shuningdek ushbu qonun sanitariya epidemiologiya sohasini takomillashtirish, sohadagi muammo va kamchiliklarni bartaraf etish yo'lida muhim qadam bo'ldi. 1996 yil 29-avgustda "O'zbekiston Respublikasi fuqrolarining sog'lig'ini saqlash to'g'risida" gi qonuni⁵ qabul qilindi. Ushbu qonunda davlat ahamiyatiga ega bo'lgan muhim masalar belgilab qo'yilgan edi. Xususan ushbu qonunda fuqrolarning sog'lig'ini saqlashga doir quyidagi asosiy tamoillar keltirib o'tilgan edi.

- Sog'liqni saqlash sohasida inson huquqlariga rioya qilinishi
- Profilaktika chora tadbirlarining ustunligi.
- Sog'lig'ini yo'qotgan fuqrolarning ijtimoiy himoya qilinishi.
- Tibbiy fanlarning amaliyot bilan birligi.

Ushbu qonunda O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining strukturasi va vakolatlari ham belgilab berildi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan keyin, sog'liqni saqlash sohasida amalga oshirilgan muhim tadbirlardan biri ushbu sohani isloh qilish bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 10-noyabrda "O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish davlat dasturi to'g'risida"gi maxsus farmoni chiqarildi. Mazkur qonunni respublika sog'liqni saqlash tizimida xizmat qiluvchi mutaxassislar, huquqshunos, olim va shu sohaga daxldor tashkilotlar ishtirokida O'zbekiston Respublikasi sog'liqni saqlash davlat dasturi ishlab chiqildi. Farmonda aytilishicha, aholining malakali tibbiy xizmatdan foydalanishi, ijtimoiy himoyaga doir konstitutsiyaviy huquqlarini ta'minlash shuningdek, aholiga ko'rsatilayotgan tibbiy

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Ilmiy texnikaviy va tibbiyot hujjatlari Markaziy davlat arxivi. M-372-fond, 1-ro'yxat, 82-yig'ma jild, 11-varaq.
2. Karimov I.A. "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" kitobini o'rganish bo'yicha o'quv uslubiy qo'llanma –Toshkent: O'zbekiston, 2012- B 89.
3. Rustamova X.E. Stojarova. N.K. Tibbiyot tarixi. Toshkent-2014.191-bet.

xizmatlarning sifatini yaxshilash uchun tibbiyot muassasalarining moddiy texnik bazasini mustaxkamlash ko'zda tutilgan edi. Dasturda sog'liqni saqlash tizimining quyidagi kondensiyasi tavsiya etilgan edi: bepul tibbiy yordam ko'rsatadigan hamda byudjetdan moliyalanadigan davolash profilaktika muassasalarini shakllantirish, qishloq vrachlik punktlarining tarmog'ini kengaytirish, tibbiyot hodimlarining malaka va toifalarini oshirib borish, shu maqsadda tibbiyot bilim yurtlarini kasb-hunar kollejlari aylantirish ko'zda tutilgan. Dasturda tez tibbiy yordam xizmati faoliyatini yuqori darajaga ko'tarish bo'yicha bir nechta tibbiy tashkilotlar negizida Respublika shoshilinch tez tibbiy yordam xizmatining mintaqaviy filiallarini tashkil etish bo'yicha ko'rsatmalar berilgan. Farmonda Respublika shoshilinch tibbiy yordam ko'rsatish markazi va joylardagi filiallari malakali mutahassislar bilan to'ldirilsin deyilgan⁶.

So'nggi yillarda tez va shoshilinch tez tibbiy yordam xizmatini takomillashtirish maqsadida bir qator me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi: O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 21.05.2009 yil PF-1114-sonli "Tez tibbiy yordam ko'rsatish tizimi faoliyatini takomillashtirish to'g'risida" gi farmoni va 2011 yil 28-noyabrda PQ 1652-sonli "Sog'liqni saqlash tizimini yanada isloh qilishni chuqurlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. Ushbu hujjatlarda shoshilinch va tez tibbiy yordam ko'rsatish xizmati samaradorligini, xizmatlar tezkorligi va sifatini oshirish vazifasi ta'kidlab o'tilgan. Ushbu qaror va farmonlar natijasi o'laroq Respublikamizda shoshilinch tez tibbiy yordam markazlari va bo'limlari faoliyati kengaytirildi, sifati va moddiy texnik bazasi mustahkamlandi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra shoshilinch tez tibbiy yordam markazlarida yotib davolanib chiqqanlar soni ortib borganligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan Qoraqalpog'iston Respublikasida 2009 yilda 12528 nafar bemor shoshilinch tez tibbiy yordam markazida yotib davolanga bo'lsa bu ko'rsatkich 2010-yilga kelib 14184 nafarni tashkil etmoqda. Bu ko'rsatkichlar 2009-yilda Namangan viloyatida 21034 nafardan 2010-yilda 22149 nafarga ortganligini ko'rishimiz mumkin. Andijon viloyatida esa bu ko'rsatkichlar 22222 nafardan 23772 nafar'ga ortib borgan. Bu raqamlar albatta Respublikada shoshilinch tez tibbiy yordam xizmati faoliyatining takomillashtirish borganligi, yangi davolanish binolari va tez yordam brigadalarining tashkil etilganligi, xizmat ko'rsatish sifatining ortib borganligidan dalolat beradi.

Yuqoridagi qaror va farmonlar ijrosi natijasida Respublikada 2012 yil boshiga kelib 3196 ta qishloq vrachlik punktlari faoliyat yuritayotgan⁸ bo'lib, ular negizida chekka qishloqlarda istiqomat qiluvchi aholiga tez tibbiy yordam ko'rsatish punktlari ochildi. Mazkur sog'liqni saqlash muassasalarida aholiga sifatli tibbiy yordam ko'rsatilib, ular bilan profilaktik jarayonlar ham amalga oshirib berildi.

Xulosa va takliflar. O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillarida sog'liqni saqlash sohasini isloh qilinishi natijasida bir qancha qaror, qonun va nizomlar qabul qilindi. Qabul qilingan qarorlar asosida soha faoliyatini huquqiy asoslari, tashkiliy tuzilmasi hamda moddiy texnik bazasi mustahkamlandi. Respublikamizning viloyat shahar va tumanlarida oilaviy poliklinikalar va qishloq vrachlik punktlari binolari qayta ta'mirlash ishlari nihoyasiga yetkazildi. Tizimdagi keng ko'lamli islohotlar natijasida mavjud qishloq vrachlik punktlari o'rmda qishloq oilaviy poliklinikalari tashkil etildi. Aholiga yanada qulaylik yaratish maqsadida shifokorlarning ish vaqti belgilandi. Qishloq oilaviy poliklinikalarida umumiy amaliyot shifokori bilan birgalikda oltita tor soha mutahassislari pediatr, terapevt, ginekolog, xirurg, stomatolog, UTT vrachi faoliyati ham yo'lga qo'yildi. Shu bilan birga birlamchi tibbiy-sanitariya yordami muassasalari binolarini ham qayta ta'mirlash va imkoniyatlarini kengaytirish ishlari olib borildi. Bugungi kunda tez tibbiy yordam shahobchalarining poliklinikalarga ko'chirilganligi ham tibbiy xizmatni uzluksiz, tunu kun davom ettirish imkonini yaratdi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, mazkur sohadagi islohatlar bugungi kunda o'zining dolzarbligini ko'rsatib bormoqda.

4. Rustamova X.E. Stojarova. N.K. Tibbiyot tarixi. Toshkent-2014.191-bet.
5. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika Qo'mitasi hisobotlari. 2010 yil. – B.15
6. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika Qo'mitasi hisobotlari. 2013 yil. –B.43

³ O'zbekiston Respublikasi Ilmiy texnikaviy va tibbiyot hujjatlari Markaziy davlat arxivi. M-372-fond, 1-ro'yxat, 82-yig'ma jild, 11-varaq.

⁴ Karimov I.A. "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" kitobini o'rganish bo'yicha o'quv uslubiy qo'llanma –Toshkent: O'zbekiston, 2012- B 89.

⁵Rustamova X.E, Stojarova. N.K. Tibbiyot tarixi. Toshkent 2014. – B .190

⁶Rustamova X.E. Stojarova. N.K. Tibbiyot tarixi. Toshkent-2014.191-bet.

⁷ O'zbekiston Respublikasi davlat statistika Qo'mitasi hisobotlari. 2010 yil. – B .15

⁸ O'zbekiston Respublikasi davlat statistika Qo'mitasi hisobotlari. 2013 yil. – B .43

4-SINF ONA TILI SAVODXONLIGI DARSLARIDA “SIFAT SO‘Z TURKUMI” BILAN TANISHTIRISHNING INNOVATSION USULLARI

Davlatova Saidaxon,

Qo‘qon universiteti o‘qituvchisi,

Xodjayeva Muazzamxon Qodirjon qizi,

Qo‘qon universiteti talabasi

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 30

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.924>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

ona tili, darslik, maktab, sifat so‘z turkumi, metodika, usul, innovatsiya,

Ushbu maqolada bugungi kun ta‘limining dolzarb ahamiyatga ega bo‘lgan o‘zbek tili grammatikasidagi mavzulardan biri, xususan, sifat so‘z turkumini o‘quvchilarga o‘ragatishning innovatsion metodlari haqida so‘z boradi. Maqolada 4-sinf ona tili savodxonligi darslarida “sifat so‘z turkumi”ning o‘qitilishi va o‘rganishida innovatsion usullarning roli va ahamiyati muhokama qilingan hamda innovatsion usullar bilan o‘quv jarayonini yanada samarali qilish uchun interaktiv dars usullari, texnologik vositalar va zamonaviy integratsion usullarning tahlili keltirilgan. Natijalar qismida ta‘lim jarayonida o‘tkazilgan innovatsion usullar orqali foydalanishda o‘quvchilarning sifat so‘z turkumidagi so‘zlarni o‘rganish va ularni amaliy ravishda qo‘llashlari uchun ko‘rsatilgan samarali natijalar bayon qilingan.

Kirish. Maktablarda ona tili o‘rgatishning mazmuni jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida davlatimizning maktab oldiga qo‘ygan vazifasiga moslangan. Bu vazifalar ko‘p qirrali bo‘lib, ularni bajarish o‘quvchilar ongini o‘stirishga, ularga g‘oyaviy, siyosiy, axloqiy, estetik va mehnat tarbiyasini berishga yo‘naltirilgan. Ona tilini o‘rgatish natijasida o‘quvchilarda o‘z fikrini grammatik to‘g‘ri, uslubiy aniq, mazmunli, ohangma rioya qilib ifodalay olish va uni imloviy to‘g‘ri yoza olish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Bu vazifa o‘quv predmeti sifatida o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, o‘quvchini shaxs sifatida shakllantirishga yo‘naltirilgan umumta‘lim vazifalari bilan bog‘liq holda amalga oshiriladi.¹

O‘zbekiston Respublikasining 2020- yil 23- sentabrda O‘RQ-637-son „Ta‘lim to‘g‘risida“gi Qonunida „Boshlang‘ich ta‘lim umumiy o‘rta ta‘lim olish uchun zarur bo‘lgan savodxonlik, bilim va ko‘nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgan“,² deyiladi. „Ta‘lim to‘g‘risida“gi qonun bilan tanishib chiqar ekanmiz, bugungiz kunda hukumatimiz tomonidan ta‘lim tizimiga juda katta e‘tibor qaratilayotganligining guvohi bo‘lamiz.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 21- oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida“gi PF-5850-sonli³, 2020- yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida“ PF-6084-sonli⁴ Farmonlari ijrosi asosida mamlakatimizda bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Maktab o‘quvchilarining o‘rganayotgan tillarini yanda mustahkamlash va badiiy adabiyotga qiziqirish uchun lotin-o‘zbek yozuvda nashrdan chiqayotgan badiiy asarlar yuqoridagi qonunlarning ijrosi ta‘minlanayotganidan darak beradi. Badiiy asarlar tarkibida jahon adabiyotlarining lotin-o‘zbek yozuvda ekanligi quvonarlidir. Zero bolajonlar maktabda lotin-o‘zbek yozuvdan saboq olishadi. Bo‘sh vaqtlarida esa o‘zlariga qadrdon alifbolarida yozilgan qiziqarli to‘plamlarini bemalol mutolaa qilishlari mumkin.

Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022- yil 11-maydagi PF-134-son “2022–2026-yillarda maktab ta‘limini rivojlantirish bo‘yicha Milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida“gi⁵ Farmoni ta‘lim mazmunini takomillashtirish va o‘quvchilar bilim samaradorligini oshirishda darsliklar ta‘minoti, yangi avlod darsliklari hamda o‘quv qo‘llanmalarining yaratilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Darhaqiqat, jadal suratlarda amalga oshirilayotgan islohotlar zaminida mamlakatimizda qonun ustuvor ekanligining yaqqol isbotidir. Ta‘limni rivojlantirish nafaqat O‘zbekiston fuqarolari, balki kelajak avlod uchun ham foydali jarayondir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023- yil 26- maydagi “Maktabgacha va maktab ta‘limi vazirligi hamda uning tizimidagi

tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida“gi⁶ PF-79-sonli Farmoni ijrosi o‘laroq, boshlang‘ich ta‘lim sohasida ilg‘or pedagoglarimiz tomonidan bir qancha innovatsion ta‘lim metodikalari ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq qilinmoqda.

Shuningdek, boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga pedagoglar tomonidan ona tili fanidan sifat so‘z turkumini o‘rgatishda bir qancha qiyinchiliklar uchrab turadi. Sinfidagi barcha o‘quvchilarning birdek mavzuni tushunishlari, sifat so‘z turkumi haqidagi bilimlarni o‘zlashtirishda innovatsion usullarning yetishmasligi bugungi kun ta‘lim tizimidagi muammolardan biri sifatida uchrab turadi.

Quyida o‘n nafar ilmiy izlanuvchilarning sifat so‘z turkumini o‘rgatishdagi taklif qilingan bir qancha usullarini o‘rganib chiqdik.

Adabiyotlar tahlili. Andijon davlat universiteti o‘qituvchisi Sayfutdinova Durdonaning “Academic research in educational sciences” jurnalidagi “Boshlang‘ich sinflarda sifat so‘z turkumini o‘qitishda muammoli ta‘lim texnologiyalari” nomli maqolasida ona tili darslaridagi zamonaviy ta‘lim berish jarayonida sifat so‘z turkumini o‘qitishda muammoli ta‘lim texnologiyalaridan foydalanishning metodik asosi yoritilgan⁷.

TERDU lingvistika yo‘nalishi 1-bosqich magistranti Toshqulova Zebinoning “Sifat so‘z turkumining uslubiy xususiyatlari” nomli maqolasida sifat so‘z turkumi va uning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida ma‘lumot beriladi. Sifatlarning gapda qo‘llanilishi hamda ma‘noviy jihatlarga ko‘ra qanday uslubiy xoslanishga ega bo‘lishi haqida so‘z yuritiladi. Ta‘kidlash lozimki, sifat so‘z turkumining uslubiy xususiyatlari og‘zaki nutqda uning talaffuzi yonki so‘z ohangidan kelib chiqib belgilansa, yozma matnlarda sifatlarning uslubiy xoslanishi ularning ifodalagan ma‘nosiga ko‘ra tadqiq qilinadi⁸.

“Boshlang‘ich ta‘limda o‘quvchilarning sifat so‘z turkumi bo‘yicha lisoniy kompetensiyalarini shakllantirish metodologiyasi” nomli maqolada Mamazoirova Jangil Xamdamovna shunday tadqiqot olib borgan: muallif boshlang‘ich sinf ona tili darslarida sifat so‘z turkumi bo‘yicha lisoniy kompetensiyalarni shakllantirish borasida soha mutaxassislari olib borgan ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar tarixiga nazar tashlaydi. Shuning barobarida, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida sifat so‘z turkumi bo‘yicha lisoniy kompetensiyalarni shakllantirish uchun qo‘llaniladigan metodikalar haqida ham nazariy ma‘lumotlar beradi va ushbu metodikalarni tahlil qiladi⁹.

Urganch davlat universiteti Pedagogika fakulteti “Boshlang‘ich ta‘lim” yo‘nalishi 3- kurs talabasi Urazova Gulining “Boshlang‘ich sinflarda sifat so‘z turkumlarini o‘rganishda o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini o‘stirish” nomli maqolasida boshlang‘ich sinflarda sifat so‘z turkumlarini o‘rgatish o‘quvchilarning tilga oid bilimlarini oshirishning eng muhim qismlaridan biri tadqiqot obyekti sifatida ko‘rib

¹ Boshlang‘ich sinflarda ona tilini o‘rgatishning mazmuni va vazifalari (abiturtest.uz)

² O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 23.09.2020dagi O‘RQ-637-son

³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 21.10.2019dagi PF-5850-son

⁴ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 20.10.2020dagi PF-6084-son

⁵ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.05.2022dagi PF-134-son

⁶ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 26.05.2023dagi PF-79-son

⁷ Nigora N. Boshlang‘ich sinflarda ona tili fanida sifat so‘z turkumini o‘rgatish //Journal of new century innovations. – 2023. – T. 20. – №. 2. – C. 123-126.

⁸ Z.Toshqulova, Sifat soz turkumining uslubiy xususiyatlari //Scientific Impulse. – 2022. – T. 1. – №. 4. – C. 34-37.

⁹ J.Mamazoirova. Boshlang‘ich ta‘limda o‘quvchilarning sifat so‘z turkumi bo‘yicha lisoniy kompetensiyalarini shakllantirish metodologiyasining adabiyotlarda o‘rganilishi //Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. – 2023. – Т. 3. – №. 4 Part 2. – С. 7-10.

chiqiladi. O'quvchilar tushunchalarini, fikr va tavsiflarini batafsil bayon qilish uchun sifat turkumiga taalluqli so'zlardan foydalanishni o'rganishadi. Bu esa natqni amalda o'rganishning boshqa vositalardan biri bo'ladi¹⁰.

“Qadimgi turkiy lug'atlarda sifat so'z turkumiga oid so'zlarning lingvistik tahlili” maqolasining mualliflari Abdullayeva Shahnoza va Xidirova Irodalar “Devoni lug'otit turk” va “At-tuhfat uz-zakiyatu fil lug'otit turkiyya” asarlarida qo'llangan sifat so'z turkumiga oid so'zlarni lingvistik tahlil asosida o'rganadilar¹¹.

“Boshlang'ich sinf ona tili darslarida sifat so'z turkumi bo'yicha lisoniy kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi” nomli maqola muallifi Mamazoirova Jangil Hamdamovna ilmiy tadqiqotida boshlang'ich sinf ona tili darslarida sifat so'z turkumi bo'yicha lisoniy kompetensiyalarni shakllantirish borasida soha mutaxassislari olib borgan ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar tarixiga nazar tashlagan¹².

N.O'.Xudoyberdiyeva M.H.Ergashovalarning “Boshlang'ich sinflarda sifat turkumi ustida ishlash metodikasi” nomli maqolasida boshlang'ich sinf o'quvchilariga sifat so'z turkumini o'rgatish ustida ishlash metodikasiga doir tushunchalar va qarashlar o'z ifodasini topgan. Maqolada ko'rsatilgan metodlar boshlang'ich 4 ta sinf bosqichi asosida ishlab chiqilgan¹³.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotni natijalar qismini shakllantirish uchun tanlab olingan turli o'qitish metodikalari o'rtasidagi farqlar tahlil qilindi. Ushbu metodlar ta'lim jarayonlarida ona tilini o'qitish davomida o'qituvchilar tomonidan eng ko'p foydalaniladigan metodlar hisoblanganligi bois tanlab olingan. Bu metodlar ichiga “Meni top”, “Testkari piramida”, “Tafakkur” metodlari kiradi. Tadqiqot obyektini sifatida Qo'qon shahar MMTB tasarrufidagi 6 – umumiy o'rta ta'lim maktabi bo'lib, 4 - sinf o'quvchilari o'rtasida kuzatuv usuli yordamida sinovdan o'tkazildi. Tadqiqotda 30 ta o'quvchi qatnashgan bo'lib, 16 ta o'g'il bolalar 14 ta qiz bolalalar qatnashishdi.

“Meni top” metodikasi

Metodning maqsadi: o'quvchilarga mavzuga mos topishmoq aytish orqali ularning tanqidiy tafakkurlarini oshirish. Berilgan topishmoqni topishda qo'llanilgan predmetning belgilari orqali sifatning ma'no turlarini o'rgatish.

Metodning qo'llanilishi: o'qituvchi o'quvchilarga topishmoqni aytadi va javobini so'raydi.

Masalan: Mayda, yoqutday qizil.
Shirin, nordon, xilma-xil.
Qalin, taxir po'sti bor,
Hamma yerda do'sti bor.

O'quvchilar “Anor” deb javob berishgach, o'qituvchi doskaga anor suratini iladi. O'quvchilarga anor mevasini ko'rsatib, unga savollar berish orqali sifatning ma'no turlari aniqlanadi.

Doskaga ilingan anor mevasi orqali bolalarda “Aqliy hujum metodi” o'tkaziladi. Sifatning ma'no turlarini belgilovchi sohma savollar o'quvchilarga beriladi. Masalan:

Uning rangi qanday? – Qizil (Rang-tus ma'no turi)
Mazasi qanday? – Shirin, nordon (Maza-ta'm ma'no turi)

Hajmi qanday? – Suvli, og'ir (Hajm ma'no turi)
Shakli qanday? – Dumaloq (Shakl ma'no turi)
Xil-xususiyati qanday? – Shifobaxshligi, buta ekanligi (Xil-xususiyat ma'no turi)

“Testkari piramida” metodi

Metodning maqsadi: o'quvchilarga sifat so'z turkumini bildiruvchi so'zlarni o'rgatish, bilimlarini mustahkamlash. Sifat so'z turkumiga mansub o'zaro sinonim va antonim so'zlarni aniqlashni o'rgatish.

Metodning qo'llanilishi: doskaga testkari piramida surati chiziladi. Tanlangan o'quvchilar tomonidan piramidaning eng yuqori qismiga sifatga oid so'zlar yoziladi. O'rta qismiga esa yana boshqa tanlab olingan o'quvchilar tomonidan yozilgan sifatning zid ma'nodagi ko'rinishi (antonim) yoziladi. Antonimga ega bo'lmagan sifatlar doiraga olinadi. Eng so'nggi qismida doiraga olingan so'zlar ishtirokida gaplar tuzish kerak bo'ladi. Yoki piramidaning 2- qismida yozilgan sifatlar qatnashgan eng chiroyli gap tuzish mumkin. Kimning tuzgan gapini namunali deb topilsa, o'sha o'quvchilar rag'batlantiriladi.

“Tafakkur” metodi

Metodning maqsadi: O'quvchilarga matematik shakllar ichida sifat so'z turkumini ot va fe'l so'z turkumlariga bog'lash orqali so'z birikmasini hosil qilishni o'rgatish.

Metodning qo'llanilishi: doskaga faqatgina sifat so'z turkumidagi doiraga olingan so'zlar va kvadrat ichida ot soz turkumidagi so'zlar, uchburchakda esa fe'l so'z turkumidagi so'zlarning qog'ozdagi varianti ilib qo'yiladi. Avval stikerlar yordamida shakllar ichidagi so'zlar yashiriladi. O'quvchilar esa mantiqan u yerda qanday so'zlar yashiringanini topishlari kerak. Keyin esa stikerlar olib tashlanib, doira ichidagi sifat so'z turkumi, kvadrat ichidagi ot so'z turkumi, uchburchak shakl ichidagi fe'l so'z turkumiga oid bo'lgan bir nechta so'zlar borligi birgalikda aniqlanadi. Endilikda o'quvchilar ushbu matematik shakllar ichidagi so'zlarni bir-biriga bog'lagan holda so'z birikmasi tuzishlari kerak. So'z birikmasini tuzishda o'quvchilarga sifat so'z turkumining ot va fe'l so'z turkumlari bilan ketma-ket bog'lanish yo'llari o'qituvchi tomonidan tushuntirib ketilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tadqiqot natijalari. Biz maqolada keltirib o'tilgan metodlarni Qo'qon shahar 6- umumiy o'rta ta'lim maktabining 4- “B” sinfidagi 34 nafar o'quvchilari bilan amaliyotda sinab ko'rdik.

“Meni top” metodikasi bo'yicha olingan natijalar

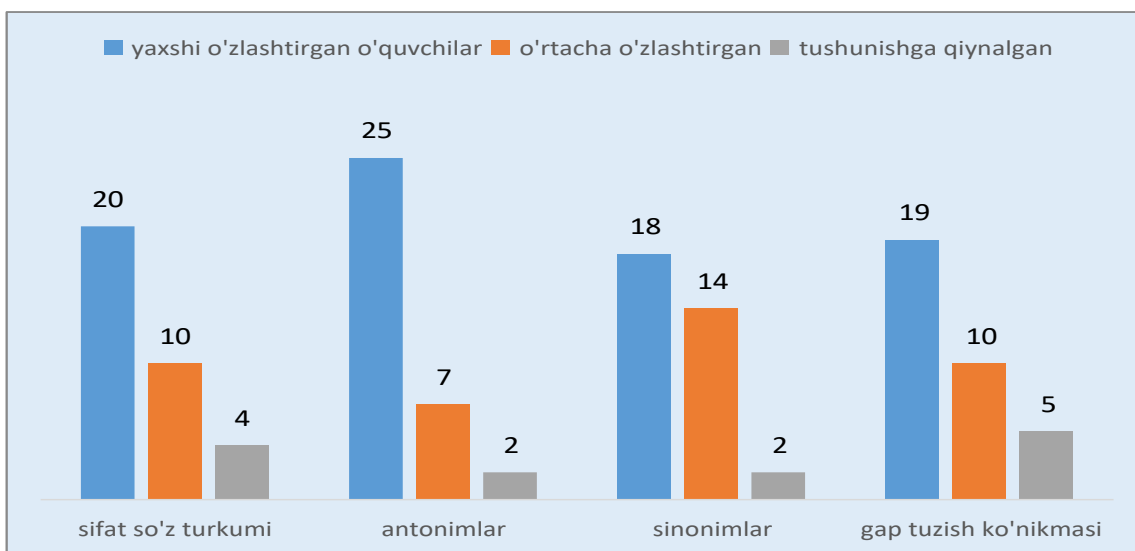
“Testkari piramida” metodi bo'yicha olingan natijalar

¹⁰ Urazova Gul, Boshlang'ich sinflarda sifat so'z turkumini o'rgatishda o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish: <https://doi.org/10.37547/iqro-volume04-issue01-35>. IQRO, 4(1), 162–164. Retrieved from <https://wordlyknowledge.uz/index.php/iqro/article/view/1626> (2023)

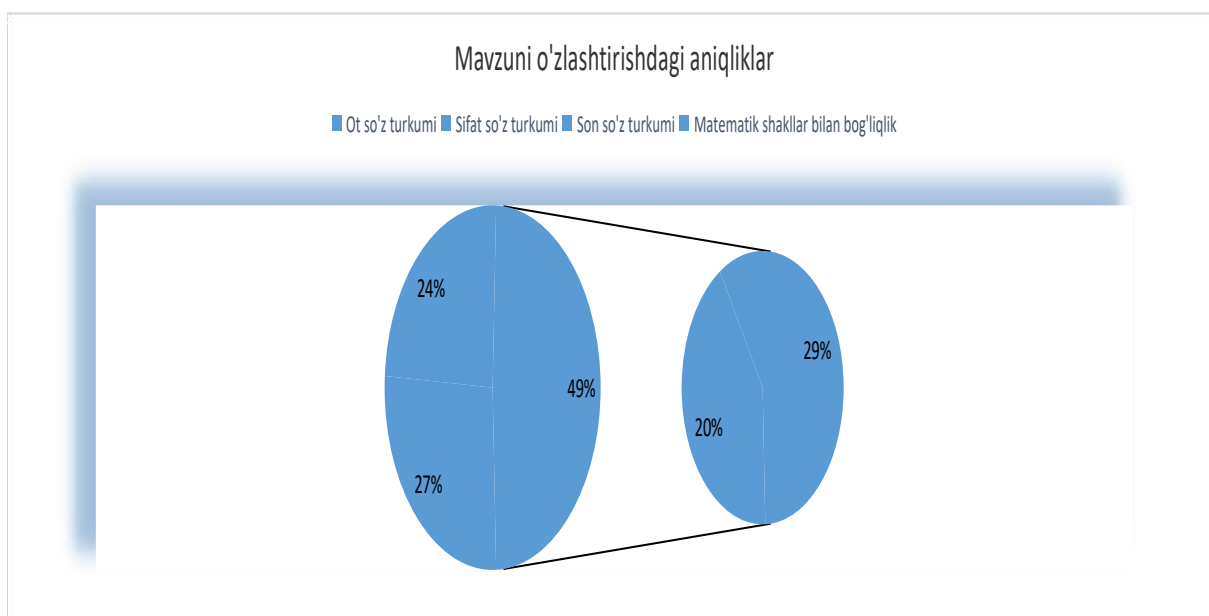
¹¹ Shahnoza A., Iroda X. Qadimgi turkiy lug'atlarda sifat so'z turkumiga oid so'zlarning lingvistik tahlili //Образование наука и инновационные идеи в мире. – 2023. – Т. 21. – №. 6. – С. 70-72.

¹² Mamazoirova J. H. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida sifat so'z turkumi bo'yicha lisoniy kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 2. – С. 393-396.

¹³ Ergashova M. H. Boshlang'ich sinflarda sifat turkumi ustida ishlash metodikasi //Journal of Innovation, Creativity and Art. – 2023. – Т. 2. – №. 1. – С. 134-137.

“Tafakkur” metodi orqali olingan natijalar

Muhokama. Biz Qo‘qon shahar 6-umumiy o‘rta ta‘lim maktabining 4-“B” sinf o‘quvchilari bilan ona tili fanidan “Sifat so‘z turkumi” mavzusini o‘rganish mobaynida yuqorida keltirilgan metodlarning mavzuni o‘rganish mobaynidagi samarasini kuzatdik. Jumladan, “Meni top” metodikasini qo‘llash orqali o‘quvchilardagi tanqidiy fikrlash qobiliyati rivojlantirildi. Shuningdek, o‘quvchilarga sifat so‘z turkumi qatnashgan topishmoqlar berilganda, yashirilgan predmetni uning belgilari orqali topishni o‘rganishdi. Predmetning belgilari bevosita sifat so‘z turkumi bilan bog‘liq ekanligi haqida o‘quvchilarda tushuncha hosil bo‘ldi.

“Teskari piramida” metodini sinfda o‘quvchilar bilan amaliy qo‘llash sifat so‘z turkumini bildirgan so‘zlarning qarama-qarshi ma‘noga ega bo‘lganlari yoki ma‘nodoshlarini tushuntirishda qo‘l keldi. Darsning yangi mavzuni mustahkamlash qismi ham aynan shu metod orqali amalga oshirildi. O‘quvchilardagi yangi mavzuga bo‘lgan qiziqish kuchayganini va tushunish osonlashganini ilmiy tadqiqotimizning natijalar bo‘limi orqali ko‘rishimiz mumkin.

Amaliyot jarayonlarida qo‘llagan metodlarimizdan yana biri – “Tafakkur” metodi orqali o‘quvchilar nafaqat sifat so‘z turkumini balki, ot, fe‘l so‘z turkumlarini ham mustahkamladilar. Shuningdek, sifat so‘z turkumiga ot va fe‘l so‘z turkumlarini bog‘lash orqali so‘z birikmalarini

hosil qilishni o‘rganganliklarini kuzatdik. Ayniqsa, matematik shakllar ichiga so‘zlarni yozish jarayoni o‘quvchilarda faollikni yuzaga keltirdi. Bu jarayon o‘quvchilarda sifat so‘z turkumini har tomondan mustahkamlash imkonini berdi.

Xulosa va takliflar. Dars jarayonlarini interfaol metodlar orqali tashkil etish, shubhasiz, foydali samara beradi. Boshlang‘ich ta‘lim fanlari ichida bolalar uchun biroz murakkab bo‘lgan fanlardan biri bo‘lgan ona tili grammatikasiga kirib borar ekanmiz, o‘qituvchi tomonidan qo‘llaniladigan qiziqarli usullarga ehtiyoj bor. Sababi o‘quvchilar uchun bu davrda o‘shish, rivojlanish bilan birga o‘yin faoliyati asosiy o‘rin egallaydi. Qiziqarli o‘yin faoliyatini dars jarayonlariga olib kirish orqali ta‘lim berish mavzuni tushuntirishda yaxshi samara beradi.

Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi bo‘yicha o‘qituvchilarning yaxshi bilimiga ega bo‘lishlari muhim. Shuning uchun keyingi ilmiy tadqiqot qilmoqchi bo‘lgan izlanuvchilarga “Sifat so‘z turkumini o‘rgatishdagi xatoliklar” mavzusida izlanish olib borishlarini tavsiya qilgan bo‘lardik. Chunki kuzatuv jarayonlarimizda sifat so‘z turkumini o‘rgatishda aynan “Sifatning ma‘no turlari” bilan tanishtirishda o‘qituvchilar tomonidan biroz chalkashliklar mavjudligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'rgatishning mazmuni va vazifalari. (abiturtest.uz)
2. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 23.09.2020dagi O'RQ-637-son
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 21.10.2019dagi PF-5850-son
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 20.10.2020dagi PF-6084-son
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.05.2022dagi PF-134-son
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 26.05.2023dagi PF-79-son
7. Nigora N. Boshlang'ich sinflarda ona tili fanida sifat so'z turkumini o'rgatish //Journal of new century innovations. – 2023. – T. 20. – №. 2. – C. 123-126.
8. Zebiniso T. Sifat soz turkumining uslubiy xususiyatlari//Scientific Impulse. – 2022. – T. 1. – №. 4.-C.34-37.
9. J.Mamazoirova Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning sifat so'z turkumi bo'yicha lisoniy kompetensiyalarini shakllantirish metodologiyasining adabiyotlarda o'rganilishi //Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. – 2023. – Т. 3. – №. 4 Part 2. – С. 7-10.
10. G.Urazova Boshlang'ich sinflarda sifat so'z turkumini o'rgatishda o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish: – 2023. – <https://doi.org/10.37547/iqro-volume04-issue01-35>.*IQRO*,4(1), 162–11.164. Retrieved from <https://wordlyknowledge.uz/index.php/iqro/article/view/1626>
11. Shaxnoza A., Iroda X. Qadimgi turkiy lug'atlarda sifat so'z turkumiga oid so'zlarning lingvistik tahlili //Образование, наука и инновационные идеи в мире. – 2023. – Т. 21. – №. 6. – С. 70-72.
12. J.H.Mamazoirova Boshlang'ich sinf ona tili darslarida sifat so'z turkumi bo'yicha lisoniy kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 2. – С. 393-396.
13. M.H.Ergashova Boshlang'ich sinflarda sifat turkumi ustida ishlash metodikasi //Journal of Innovation, Creativity and Art. – 2023. – Т. 2. – №. 1. – С. 134-137.
14. S.Matchonov, H.Bakiyeva, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva, G.Xolboyeva, Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi, darslik. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tasdiqlagan. Toshkent – 2021,142-145- betlar.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA FONETIKA MAVZUSINI O'QITISH BO'YICHA YANGICHA YONDASHUVLAR

Imomaliyeva Musharrafxon Ilhomjon qizi

Qo'qon universiteti Ta'lim kafedrasini o'qituvchisi, O'zRFA doktoranti

Valijonova Moxichexaxon Soxibjon qizi

Qo'qon universiteti Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 31

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.925>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Nutq, nutqiy qobiliyat, pedagogik mahorat, jargon, neogolizmlar, o'qituvchi so'z boyligi, ta'sir kuchi, talaffuz, ohang, diktsiya, nutq ifodaviyligi, nutq madaniyati, nutq texnikasi, fonetika, takt.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshlang'ich ta'limda Fonetika mavzusini o'qitishda yangicha yondashuvlarning qo'llanilishi va natijada o'quvchilarning bilim olish samaradorligiga qay darajada ijobiy ta'sir qilishi haqida so'z boradi. Bunda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutqiy mahorati, sifatleri va darsda qanday nutqdan foydalanishi haqida bir qancha o'zbek va xorijiy mamlakatdagi olimlarning nazariy va amaliy qarashlari tahlil etilgan, shu bilan birga, turli interfaol metodlar orqali yurtimizdagi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining innovatsion texnologiyalardan qay darajada foydalanishlari va boshlang'ich sinf o'quvchilarining yaxshi bilim olishi uchun darsni qanday tashkil etish borasida bir qator tavsiyalar berilgan

Kirish. Jahonda globallashtirish jarayoni tezlashayotgan bir paytda tillarni arash, ularni yanada takomillashtirish va o'qitish masalalari dolzarb bo'lib bormoqda. Bugungi kunga kelib til ta'limiga doir turli interfaol usullar amaliyotda keng qo'llanilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida "2020-2030- yillarda o'zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi"¹ qabul qilindi. Bu respublikamizda davlat to'g'risidagi qonunchilikni takomillashtirish vao'zbek tilining xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini oshirishga xizmat qiladi. Respublikamizda ham ona tili o'qitish kompetensiyaviy yondashuvga asoslandi. Umumiy o'rta ta'lim tizimidagi fonetika doir o'quv materiallari mazmunini takomillashtirish, o'quvchilarda talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish, uning natijasida imloviy savodxonlikni oshirish bugungi kunda davlat siyosati darajasidagi dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi. Fonetika o'qitish orqali o'quvchilarda kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish zarur. Zero, Prezidentimiz tomonidan "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz", - deb ta'kidlanishi ona tili ta'limi oldiga mamlakatimiz yoshlarini o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda erkin hamda savodli bayon qila oladigan mustaqil fikr sohiblari etib tarbiyalashdek dolzarb vazifalarni qo'ydi.²

Maktablarda ona tili o'rgatishning mazmuni jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida davlatimizning maktab oldiga qo'ygan vazifasiga moslandi. Bu vazifalar qo'p qirrali bo'lib, ularni bajarish o'quvchilarning ongini o'stirishga, ularga g'oyaviy-siyosiy, axloqiy, estetik va mehnat tarbiyasini berishga yo'naltirildi. Ona tilini o'rgatish natijasida o'quvchilarda fikrini grammatik to'g'ri, uslubiy aniq, mazmunli, ohangga rioya qilib ifodalay olish va uni imloviy to'g'ri yoza olish ko'nikmalari shakllantirildi. Bu vazifao'quv predmeti sifatida o'zbek tilining o'ziga xos xususiyati bo'lib, o'quvchini shaxs sifatida shakllantirishga yo'naltirilgan umumta'lim vazifalari bilan bog'liq holda amalga oshirildi.

Adabiyotlar tahlili. Ona tili o'qitish metodikasi taraqqiyotida mustaqil ishlar V.V. Davidov, N.G. Dayri va boshqa pedagog-psixologlar tomonidan didaktikaning asosiy konsepsiyalaridan biri sifatida qaralsa, V.K. Buryak, L.V. Jarovalar mustaqil ishni metod sifatida talqin qilinadi. B.P. Esipov, M.M. Moro, T.I. Shamovalar mustaqil ishlar o'quv faoliyatining shakli; P.I. Pidkasiy esa o'quvchilarning mustaqil bilish faoliyatining vositasi sifatida ko'rsatdilar.³ Mashhur rus olimi K. D. Ushinskiy boshlang'ich maktab

o'quv predmetlari tizimida ona tiliga katta ahamiyat berib, uni markaziy va yetakchi predmet hisoblandi. "Ajoyib o'qituvchi bo'lgan ona tili bolaga ko'p narsani o'rgatdi. Bola ikki-uch yil ichida shunchalik ko'p narsa o'rganadiki, ko'p narsa bilib oladiki, 20 yil qunt bilan metodik jihatdan juda to'g'ri o'qiganda ham uning yarmicha o'rgana olmaydi. Ona tilining ulug' pedagogligi ham ana shundadir", - deydi u.⁴ Boshlang'ich ta'lim Davlat ta'lim standartining "Kirish" qismida "Boshlang'ich ta'lim jarayoni bolaning mantiqiy tafakkur qila olish salohiyati, aqliy rivojlanishi, dunyoqarashi, kommunikativ savodxonligi vao'z-o'zini anglash salohiyatini shakllantirishga, jismonan sog'lom bo'lishga, moddiy borliq go'zalliklarini his eta olishga, go'zallik va nafosatdan zavqlana olish, milliy urf-odatlarini o'zida singdirish vaardolash, ularga rioya qilishga o'rgatadi",⁵ - deb alohida ta'kidlangan.

Boshlang'ich sinflarda o'rganish uchun tilni ongli egallashga vao'quvchilarda grafik va imloviy malakalarni shakllantirishga zamin bo'ladigan bilimlar tanlangan. Fonetika va grafika sohasida o'quvchilarning so'zning tovush tarkibini, unli va undosh tovushlarning o'ziga xos xususiyatlarini, so'zda tovushning ma'noni farqlashdagi ahamiyatini to'g'ri tushunishga imkon beradigan bilimlarni o'zlashtiradilar, shuningdek, ularga so'zning tovush va grafik shakli o'rtasidagi nisbat (bog'lanish)ni ongli aniqlash, so'zni to'g'ri yozish imkoniyati yaratiladi. Morfologiya sohasidan ham so'zni ongli o'zlashtirish, uni to'g'ri ishlatish uchun kattaamaliy ahamiyatga ega bo'lgan bilimlar tanlangan. Boshlang'ich sinf o'quvchilari 1- sinfdan boshlab so'z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, fe'l)ni har xil saviyada o'rgandilar.⁶

Tadqiqot metodologiya. Ona tili fanida o'quvchilarning mustaqil fikrlab, ijodiy ishlab, izlanib, tahlil etib, o'zlar xulosa qila olsa, ko'zlangan maqsad amalga oshirildi. O'qituvchi o'quvchilarning faoliyati uchun imkoniyat va sharoit yaratish, o'qitish jarayonining asosi hisoblanadi. Har bir dars, mavzu, o'quv fanining o'ziga xos texnologiyasi bor. Bugungi kunda bizga ma'lum va keng qo'llanadigan usullardan "Aqliy hujum", "Klaster", "Venn diagrammasi", "BBB", "FSMU" kabilar dars jarayonida o'zlarining samarali natijalarini ko'rsatib kelmoqda. "Qiyoslash metodi", "Davriy metodi", "6x6x6" kabi metodlarning dars samaradorligini ta'minlashda o'ziga xos o'rni bor. Shuningdek, ona tili darslarida o'quvchilarning yozma nutqi va imlo savodxonligini mustahkamlash maqsadida matn yaratish yuzasidan bir qancha qiziqarli topshiriqlar berildi.

Tadqiqot natijalari. O'qituvchi boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan barcha fanlarga oid darslarda so'zni aniq va to'g'ri talaffuz qilish ustida doimiy ishlab boradi, shu maqsadda ko'pincha so'zni tovush tomonidan tahlil qilishdan foydalanildi.⁷ Umumiy o'rta ta'lim tizimida fonetika o'qitish orqali o'quvchilarda nutqiy hamda lingvistik kompetensiyalarni, xususan, adabiy talaffuz ko'nikmasini to'la

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev. Toshkent shahri, 2019 yil. 21- oktabr O'za.

² Muhammadjonova Sayyoraxon (2022). Boshlang'ich sinfda fonetik mashqlarni o'qitishda innovatsion texnologiyalarning o'rni. SCIENCE AND INNOVATION INTERNATION. № 1

³ S.Matchonov, H. Bakiyeva, X. G'ulomova, Sh. Yo'ldasheva, G. Xolboyeva. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent. "Ishonchli hamkor" 5- bet

⁴ Qosimova K. Matchonov S. va boshq: Toshkent. "Noshir". 2009. 178-bet.

⁵ Lexus.uz DTS

⁶ Boshlang'ich ta'lim bo'yicha yangi tahrirdagi davlat ta'lim standartlari // Boshl. ta'l. jurnali. Toshkent, 2005, №5. 5, 6, 7, 8, 9-betlar.

⁷ A. Rafiyev. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi va imlosi. Toshkent. 2003.

shakllantirish, imloviy savodxonlikni rivojlantirish, soʻz boyligining oshishiga zamin yaratish va mustaqil fikrlashgaoʻrgatish uchun fonetikaga doir oʻquv materiallarining metodik taʼminotini takomillashtirish zarurati mavjud. Maktab dasturiga muvofiq, boshlangʻich sinf oʻquvchilari fonetik grafik koʻnikmalar tizimini hosil qiladilar: tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar, jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar, jufti yoʻq jarangli va jufti yoʻq jarangsiz undoshlar; soʻzni boʻgʻinlarga boʻlish, urgʻuli boʻgʻinni talaffuzga koʻraamaliy farqlash koʻnikmalariga ega boʻldilar. Bolalar maktabga kelgunga qadar ham nutqning tovush qurilishini amaliy oʻzlashtiradilar, ammo ular maxsus oʻqigunlariga qadar soʻzni boʻgʻinlarga boʻlishni, soʻzdagi tovushlarni izchil talaffuz qilishni bilmaydilar. 1-sinf oʻquvchilarida soʻzni toʻgʻri talaffuz qilish, boʻgʻinlarga boʻlish, undagi har bir tovushni tartibi bilan aniq aytish koʻnikmasini shakllantirish ustida maqsadga muvofiq ishlash, oʻz navbatida, analiz, sintez, taqqoslash, guruhlash kabi aqliy mashqlarni bilib olishga, shuningdek, tovushlarning tabiati, soʻz tarkibida bir-biriga taʼsiri kabi ayrim elementar bilimlarni oʻzlashtirishga imkon beradi 1-sinfda fonetika va grafikani oʻrganishga katta oʻrin beriladi, chunki oʻquvchilar oʻqish va yozish jarayonini shu sinfda egallaydilar.

Bu bilimlar keyingi sinflarda mustahkamlandi, takomillashtirildi.⁸ Bugungi kunda taʼlim jarayoniga turli yangi pedagogik texnologiyalar tatbiq qilinmoqda. Psixologik nuqtayi nazardan darsda, ayniqsa, yangi dars bayonida oʻquvchini qiziqtirish lozim. Aks holda, harakat samarasiz boʻlishi mumkin. Shu maʼnoda fonetika oʻqitishda ham turli noanʼanaviy dars usullaridan foydalanish lozim. Didaktik oʻyinlar nazariy amaliy, jismoniy, rolli, ishchanlik va boshqa yoʻnalishdagi turlarga ajratildi. Ular oʻquvchilardagi tahlil qilish mantiqiy fikrlash, tadqiq qilish, hisoblash, oʻlchash, yasash, sanash, kuzatish, solishtirish, xulosa chiqarish, mustaqil qaror qabul qilish, guruh yoki jamoa tarkibida ishlash, nutq oʻstirish, til oʻrganish, yangi bilimlar olish faoliyatini rivojlantirdi. Shuni takidlab oʻtish lozimki, taʼlim jarayonida uyushtiriladigan didaktik oʻyinlar oʻquvchilar tafakkurini rivojlantirishda asosiy vosita hisoblandi. Unga dam olish yoki vaqt oʻtkazish vositasi emas, balki taʼlim beruvchi faoliyati sifatida qarash lozim.⁹

“Fonetika” boʻlimi qisqa qilib aytganda, nutq tovushlarini oʻrganuvchi boʻlim hisoblanadi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilariga fonetika mavzularidan foydalanib qisqa matnlar tuzish kabi topshiriqlar berilsa ular bu mavzularni yanada chuqurroq oʻrgandi. Fonetika oʻquvchilarga nimalarni oʻrgatdi ?

Fonetik bilimga asoslangan holda 1- sinf oʻquvchilari savod oʻrganish davrida oʻqishni va yozishni bilib oladi. Fonetik bilim soʻzni toʻgʻri talaffuz qilish (tovushlarni toʻgʻri talaffuz qilish, urgʻuli boʻgʻinni farqlash, orfoepik meʼyorga rioya qilish) asosini tashkil etadi. Fonetik bilim morfologik va soʻz yasashiga oid bilimlar bilan birga oʻquvchilarda qator imloviy malakalar (jarangsiz va jarangli undoshlarning yozilishi) shakllantirish uchun zamin boʻladi. Fonetik bilim gapni ohangiga koʻra toʻgʻri aytish, logik urgʻu va gap qurilishidagi toʻxtamlarga rioya qilish uchun zarur. Soʻzning tovush

tomonini bilish uning maʼnosini tushunish va nutqda ongli qoʻllash uchun muhimdir.

Oʻqituvchilarning boshlangʻich taʼlimda fonetika darslarini oʻtishida metodlar va qiziqarli oʻyinlardan foydalanishi darsning samarali oʻtishini taʼminlaydi. Masalan, “Boʻgʻin” mavzusi darsida “Keyingi boʻgʻini top” metodi qoʻllanilsa oʻquvchilarning boʻgʻin nima ekanligini, uning turlarini va eng asosiy darsni qiziqarli oʻtilishi va oʻrgangan bilimlarni takrorlash imkoniyatini beradi. “Tutuq belgisi” metodini boshlangʻich sinflarda qoʻllab koʻrilganda ularda tutuq belgisi haqidagi maʼlumotlarni qanchalik oʻzlashtirishganini koʻramiz. Bu metod orqali tutuq belgisi qatnashgan xalq maqollarini qanchalik koʻp bilishlarini sinash mumkin. Bunda oʻquvchilarda ikki jamoada ishlash orqali qiziqish, energiya paydo boʻldi va bolalarning oʻtilgan mavzularga nisbatan bilimlari yanada ortdi.

Xulosa va takliflar. Maʼlumki, nutq tovushlari ikki katta guruhga boʻlinadi: unli tovushlar va undosh tovushlar. Buni oʻquvchilarga tushuntirishda ularning quyidagi belgilari hisobga olinadi:

1) talaffuz qilinish usuli (unli tovush talaffuz qilinganda havo oqimi ogʻiz boʻshligʻidan erkin ravishda oʻtadi, undosh tovush talaffuz qilinganda, havo ogʻiz boʻshligʻida toʻsiqqa uchraydi);

2) ovoz va shovqinning ishtiroki (unli tovushlar faqat ovozdan iborat, undosh tovushlar talaffuz qilinganda shovqin eshitiladi, baʼzan shovqin va qisman ovoz eshitiladi);

3) boʻgʻin hosil qilish xususiyati (unli tovushlar boʻgʻin hosil qiladi, undosh tovushlar boʻgʻin hosil qilmaydi).

Oʻquvchilar bu belgilarni yodlab olishlariga yoʻl qoʻymaslik, aksincha, 1-sinfda bolalarda tovushni talaffuz qilganda, ovoz yoki shovqin eshitilganda nutq aʼzolarining vaziyatini kuzatish koʻnikmasini oʻstirib borish lozim. Bunday kuzatishlar 4-sinfda davom ettiriladi va umumlashtiriladi. Tovushlar oʻzlashtirishga bunday yondashish, unli va undosh tovushlarni puxta oʻzlashtirishga imkon berishi bilan birga, oʻquvchilarning aqliy qobiliyatini oʻstirish vazifasini ham bajaradi; xususan, bolalar kuzatilgan hodisaning bir necha belgilarini taqqoslashga, umumlashtirishga oʻrganadi.

Oʻquvchi faoliyatini yuqori darajadagi koʻrsatkichi, oʻquv-biluv faoliyatini oʻzi tashkil etishi, iroda va faoliyatning oʻquvchi ongining predmetiga aylinishidir. Bu maqsadni amalga oshirish uchun, avvalo, taʼlim beruvchi maqsadga eltuvchi usullarni tanlay bilishi, oʻquv-tarbiyaviy jarayon yaxlitligini taʼminlashi lozim. Innovatsion texnologiyalarni taʼlim jarayoniga joriy etish, taʼlim samaradorligini oshirish uchun tinimsiz izlanish bugungi kunning ehtiyojiga aylantirildi.

Xulosa qilib aytganda, ona tili darslarida oʻquvchi nutqini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashgaoʻrgatish, bugungi globalashuv va jamiyat taraqqiyoti talabi darajasiga mos keladigan isteʼdodli, iqtidorli, mulohazali, dunyo qarashi keng ijodiy fikrga ega boʻlgan komil insonni tarbiyalashni taqozo etadi. Shunday ekan, maktablarda boshlangʻich sinflarda ona tili fonetika darslariga muvofiq keladigan samarali usullarni belgilash va ularni amalga oshirish oʻquvchilarning individual va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, taʼlim jarayonini toʻgʻri tashkillashtirish oʻqituvchining asosiy vazifasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev.Toshkent shahri,2019 yil. 21- oktabr OʻZA.
2. Boshlangʻich taʼlim boʻyicha yangi tahrirdagi davlat taʼlim standarti // Boshl. taʼl. jurnali. Toshkent, 2005, №5. 5, 6, 7, 8, 9-betlar.
3. A. Rafiyev. Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosi va imlosi. Toshkent. 2003.
4. A. Gʻulomov, M. Qodirov, M. Emazarova, A. Bobomurodova, N. Alavutdinova, V. Karimova. Ona tili oʻqitish metodikasi. Toshkent-2012. 144-bet.
5. B. Maʼqulova, T. Adashboyev. Kitobim- oftobim (1-sinf uchun sinfdan tashqari oʻqish kitobi). Toshkent. “Oʻqituvchi” 1999.

6. QosimovaK. Matchonov S. va boshq: Toshkent. “Noshir”. 2009. 178-bet.
7. S.Matchonov, H. Bakiyeva, X. Gʻulomova, Sh. Yoʻldasheva, G. Xolboyeva. Boshlangʻich sinflarda ona tili oʻqitish metodikasi. Toshkent. “Ishonchli hamkor” 5- bet
8. <https://lex.uz/Davlat> taʼlim standarti)
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/boshlangich> sinfda fonetik mashqlarni oʻqitishda innovatsion texnologiyalarning omi 1/viewer
10. <https://cyberleninka.ru/article/n/boshlangich> sinflarda fonetikaning nazariy asoslarini shakllantirish usullari/ viewer

⁸B. Maʼqulova, T. Adashboyev. Kitobim- oftobim (1-sinf uchun sinfdan tashqari oʻqish kitobi). Toshkent. “Oʻqituvchi” 1999.

⁹Jumakulova M. X. “Boshlangʻich sinflarda fonetikaning nazariy asoslarini shakllantirish usullari” maqolasi.

NODIRA MELODIES OF NAVOI

Imomaliyeva Musharrafxon Ilhomjon qizi

Kokand University, teacher of the Department of Education,
Doctoral student of UzRFAO Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 32

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.926>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Ghazal, tatabbu, weight, rhyme, artistic art, skill, tradition, following, talent, lyric, creativity, devan, poetry, artistry, classical, atmosphere, era, plot, creator, pseudonym, space and time, form, content, idea.

ANNOTATION

The article shows the influence of Alisher Navoi's heritage on the work of Mohlaroyim Nadira, as well as the example of Navoi-like melodies in the work of the poetess, and her introduction to the poet's ghazal. Although she lived in a very complicated political life, the poet made a great contribution to the development of our classical literature of the 19th century, gathered around her people who enjoyed art, and educated them. As a result, female poets also actively participate in literary life in Kokand. They also created divans, their works were included in collections, tazkiras, their recognition and notable aspects are mentioned in the article. The fact that Nodirabegim is the owner of high artistic thinking, he is also famous as a statesman with his active social activities, and at the same time, the aspects of Nodirabegim's lyrics, rich in deep and philosophical observations, are presented in a detailed study.

Introduction. The great figures who left a deep mark at a certain stage of the nation's history, contributed to the development of socio-philosophical thinking to one degree or another, and whose exemplary work focused on the celebration of goodness, were in the hearts of the people, will always belong to eternity. Masterpieces of artistic perfection do not fade away - they are like a huge caravan that has gone through the storms of time to eternity. Amir Umar Khan - Amiri is among such unforgettable figures who have a special place in the history of our culture as an enlightened ruler and a mature poet.

A special event in the history of the Uzbek classical art of words, the literary environment founded by Amiri played a special role in the emergence, development and formation of an important link of our literature, was one of the talented creators of his representatives. The works of Amiri, who was the initiator and patron of this literary environment during the Shura period, when class relations prevailed not only in society, but also in literature, and his followers and officials who were engaged in artistic creation, were labeled "palace literature" and pushed to one side. was placed.

In the past, not a single poet could rise to the level of creating a divan. It is not for nothing that Sahibdevan Amiri is mentioned with special respect in tazkira and bayaz. In most cases, the poets who composed the poem were the leading representatives of the literary environment of their time and had a certain influence on the literary process. Amiri wrote with equal skill in Uzbek and Persian-Tajik languages, and his collection consists of works created in both languages. As much as he was influenced by his great predecessors such as Hafiz, Kamal Khojandi, Lutfi, Jami, Navoi, Babur, Fuzuli, Bedil, he had a strong creative influence on the poets of his time and later. We can see its influence in the works of many poets from Nadira to Hamza.

In addition, Amiri's incomparable service to our culture is the fact that he united more than seventy poets around him and founded and sponsored a huge literary school, which entered the history of Uzbek literature under the name "Kokand literary environment".

After the Herat literary environment founded by Alisher Navoi, Uzbek literature rose to a new peak of development during the time of Amir Umar Khan and his life companion Mohlaroyim Nadira in Kok. In contrast to the literary environment of Herat, the volume of literary works created in Uzbek and the number of Uzbek-speaking poets increased in the Kokand literary environment. As a result, during this period, more than 20 master Uzbek poets made a valuable contribution to the enrichment of our classical poetry.

Literature review. "In Eastern classical poetry, it is a widespread tradition for several artists to create works based on one theme and one plot, and the phenomenon of tatabbu was a high manifestation of this tradition"¹. "Tatabbu not only shapes the skills of one or another poet, but also has a positive effect on the development of literature. Because by the means of tatabbu, new themes, ideas, images, pictorial means, genre and style enter literature, and new traditions emerge. Tatabbu is not an imitation, but the subject-idea and formal elements of the work to

which the tatabbu is connected, developing it in terms of content and form, achieving its own originality"². In this respect, the famous poet Nodirabegim's lyrics occupy a special place in the literary life of Kokand in the first half of the 19th century. In terms of artistic perfection, Nadira was one of the leading artists of his century. She is the owner of two divans, which are arranged in two languages. The poet used the pseudonyms Nadira and Komila for her collection of Uzbek poems. He gave the pseudonym Maknuna to the poems included in his collection in Farsi-Tajik language. "His poems are completely original both in terms of form and content. There are absolutely no imitative poems in the poet's divan. Each of his ghazals is an independent, original work"³. Although she lived in a very complicated political life, the poetess made a great contribution to the development of our classical literature of the 19th century, she gathered around her people who enjoyed art and educated them. As a result, female poets also took an active part in literary life in Kokand. They also created divans, their works were included in collections, tazkiras, and received recognition and attention. Nodirabegim was not only the owner of high artistic thinking, but also famous as a statesman with his active social activities. Nadirabegim's lyrics are full of deep and philosophical observations. "In Nadira's poems, the motives of complaining about the times and complaining about one's fate, which are seen in the works of other poets, are not heard. This is explained by the fact that he was one of the persons at the top of social life. But the poetess appeared as a singer of humanity, love and loyalty."⁴

Research methodology. Reading Nadira's sincere thoughts about loyalty, you involuntarily remember Hazrat Navoi. Nadira considered Alisher Navoi to be her mentor in terms of creativity.

In the analysis of Nadira's work, work was done based on comparative, typological, hermeneutic, structural and biographical methods of literary studies. By means of a comparative analysis, scientists can determine the similarities and differences in the work of Nadira, influences and other innovations. Typology involves dividing literary works into types or categories based on common characteristics or themes.

The structural method is aimed at analyzing the basic structure of a literary work, including its organization, narrative methods, symbolism and motives. Using the structural method, scholars can examine the formal elements of Nadira's writing, such as plot development, character dynamics, narrative point of view, and the use of literary devices. This analysis is artistic of Nadira

Research results. In Nadira's poetry, she is portrayed in the traditional way, that is, a lover who fights for love and agrees to any hardships to achieve her goal. In particular, the following example mentions the hardships Farhad endured to reach his lover. At the same time, in the following verse, it is said that the sufferings of hijran are several times more than Farhad's:

Don't give me the ratio of my madness,
Qilurmu choru hayshak tobi such enthusiasm.

¹ Imomnazarov M. Navoiy va fors mumtoz adabiyoti: tatabbu va talqin // Alisher Navoiy ijodi va Sharq adabiyoti (Ilmiy maqolalar to'plami). - Toshkent: Sharqshunoslik instituti. 2011. - B. 38

² Ochilov E. Tatabbu – mahorat maktabi // O'zbek tili va adabiyoti, 2018, № 1, - B. 47.

³ Aziz Qayumov. Asarlar. 10 tomlik 7- jild, 1- kitob. Toshkent, 2010. 155-b

⁴ Aziz Qayumov. Asarlar. 10 tomlik, 7- jild. 151-b.

Don't imitate me at the border, Farhad.
Do not smoke in vain on Firaq Mountain.
It's not equal to the manga Kohkan bila Majnun
They had one sorrow, but I have a thousand sorrows⁵.

In uzbek:

Mening jununima bermangiz nisbat,
Qilurmu xoru xashak tobi shu'lai g'ayrat.
Chekarda jon manga taqlid qilmasun Farhod,
Firoq tog'ida behuda chekmasun kulfat.
Manga barobar emas Ko'hkan bila Majnun
Alarda bir g'am edi,lek menda ming hasrat

Nadira compares her feelings about the pilgrimage to her beloved shore to the fate of Laila and Majnun. They seem to depict the fate of people in real life rather than the fate of Layli and Majnun, who became the heroes of many works of fiction. In particular, in the following verses:

Hard work is the pain of migration,
Lord, make the difficult thing easy for me.
I made the steppes and deserts willingly,
The story of Madnun is finished.⁶

In uzbek:

Mushkul ishdur dardi hijron kulfati,
Yo rab, ul mushkulni qil oson manga.
Dashtu sahrrolarni qildim ixtiyor,
Bo'ldi Majnun qissasi burxon manga.

In this ghazal, the poet expresses the mental state of the lyrical hero, his experiences in connection with the fate of a person known and famous among his contemporaries:

I'm sorry for my poor devan, O poor people,
I was a wise man, Majnunshior seven days away.

In uzbek:

Yorsiz devonamen ma'zur , ey ahli xirad,
Oqili davron edim, Majnunshior etti firoq.

In the above stanza, the poet compares herself to Majnun through the image of a lover, that is, she says, "I was smart, I became a madman, but Majnun made me cry."

Benazir poetess Nadira learns to think about a person in the language of poetry and to speak on the subject of love from the great genius of Navoi. The inspirational power of Navoi's genius was extremely great in the improvement of his ghazals in the field of idea-artistic, subject-content, and in his development as an incomparable master of poetry. This, in turn, can be seen in the fact that Nodira's work served as a creative school for poets after her. Literary scholar M. Kadirova, who studied Nodira's work very thoroughly, fully covers this topic in her research. "From her early experiences, Nadira considered the classics of Eastern literature, such as Lutfii and Navoi, Fuzuli and Bedil, to be her teachers. They were inspired by the strong social idea in their works, and they wrote verses to their ghazals, attached mukhammas. Nadira's great faith in Navoi's work is clearly visible in her mukhammas".⁷

As we browse through the divans of Nadirabegim, we can see that the poetess was directly inspired by some of Alisher Navoi's ghazals and created tatabbu-ghazals that express the pleasures and pains of her female heart in the style of these ghazals, radif-u rhymes, artistic symbols, themes and content. We observe in comparison to the famous ghazal of the great poet, which begins with "Kozingga tani notavonim fido", Nodirabegim creates his own ghazal, which begins with the verse "Labing shahdi nobiga jonim fido". Navoi's ghazal:

In your eyes, I can't help myself,
My soul is devoted to your smooth la'ling.

In uzbek:

Ko'zingga tani notavonim fido,
Ravonbaxsh la'lingga jonim fido.

This ghazal, placed in the "Navodir ush-shabab" divan, was created in a musaquli maqsur weight:

Fauvlun fauylun fauylun fauylun

The following ghazal created by the poetess Nodirabegim is also in harmony with the weight of Hazrat Navoi's ghazal:

My soul is devoted to the martyr of Labin,
I am devoted to you.⁸

Foulun Foulun Foulun Foulun

In uzbek:

Labing shahdi nobig'a jonim fido,
Xironom qadingga ravonim fido.]

"Ravonbakhsh"⁹ is a Persian word that means "giving life, reviving". In traditional Eastern poetry, the lips of a lover give life to the dead. In this way, the poet reflected the contradiction in the image of the lover: if the eyes are killing, while the lily brings the quality of resurrection and depicts the selfless image of the lover on the mat of the gazelle through the art of contrast, the poetess Nadira put her soul on the pure honey lips of the yor. Depicting the image of a lover who is ready to sacrifice his life if necessary for his beautiful stature, he creates a unique example of the art of tashbih through the phrases "labing shahdi" and "khiromon qad".

Navoi:

My heart is full of love,
I am open to you.

In uzbek:

Bel-u og'zing oldi tanu jonnikim,
Anga oshkoru nihonim fido.

In classical ghazals, the waist and mouth of the lover are depicted so thin that the mind cannot believe that the mouth is so small and the waist is so thin. In fact, in the 1 st verse of the poem, the poet gives the definition of these members, and in the 2 st verse, the sentence "Oshkoru nihon" is applied to them proportionally with the phrase "there was one, one was not", and he gave a good explanation¹⁰ a beautiful example was created.

Nodirabegim:

Fear and suspicion remained in Belu's mouth,
If the morning dies, fear and doubt.

In uzbek:

Belu og'zida qoldi vahmu gumon,
Ne tong o'lsa vahmu gumonim fido.

The poetess is depicted as a lover who is suspicious of the small and thin waist and mouth of a man, and even sacrifices this suspicion until morning.

Navoi:

Bagir la'li, spend it when you take the eyeballs,
I'm not saying, I'm sorry.

In uzbek:

Bag'ir la'li , ko'z durri olingda sarf,
Demaykim, sanga bahru konim fido.

Through the image of a lover, the poet does not praise his lover by devoting the things he doesn't have. On the contrary, he portrays the image of a lover who is ready to give his heart and all his love to him if necessary. He refers to the art of metaphor through the sentences "bahru kon".

Nodirabegim:

Two tulips to your ruby,
My two eyes are precious.

In uzbek:

Iki la'li nobingni yoqutig'a,
Iki chashmi gavharfishonim fido.

The poet turns to the art of metaphor through the phrases "two pearls", "two eyes", "gevarfishon", "ruby" and creates the image of a lover who is ready to sacrifice both eyes for the sake of the land.

Hazrat Navoi:

Where is the hustle and bustle in the Fano steppe,
Kim, ul sairg'a madam fido,-

In uzbek:

Fano dashtida qani ovvoralik,
Kim,ul sayrg'a xonumonim fido,-

in their mystical observations, one is ready to sacrifice his life for supreme love, while the other is ready to give his wife for the hustle and bustle of death.

Take your heart and soul from Navoi.
I turn to you, my dear, I am devoted.

In uzbek:

⁵ Nodira-Komila. Devon. -Toshkent, A.Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2001.42-44-b.

⁶ Qodirova M.Navoiy va Nodira.Adabiy me'ros.,1-kitob.Toshkent "Fan".1970.101-bet

⁷ Durdon Zohidova.Uslubiy qo'llanma.-Toshkent,"Muharrir" nashriyoti,2012.176-bet

⁸ Nodira-Komila. Devon. -Toshkent, A.Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2001.45-bet

⁹ Navoiy asarlari lug'ati.-Toshkent,G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti,1972.158-bet

¹⁰ Anvar Hojiahmedov.Mumtoz badiiyat malohati.-Toshkent,"Sharq" nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati,1999.28-bet

Navoiydan olding ko`ngul,jonni ham,
Sanga aylay,ey dilsitonim,fido.-

The poet describes that in the image of a lover, the soul and the heart cannot be separated, and the lover is described as "dilsiton" - an entertainer. If the lover, that is, the lover, has taken the heart, it means that the soul will also be a sacrifice for him.

In praise of the ghazal, the punctuated poetess:
What a sad love for me, Nadira,
If so, I will sacrifice my life.

In uzbek:
Nuktadon shoira g'azalning maqtasida:
Ne g'amdur menga ishq aro Nodira,
Agar bo'lsa jonong'a jonim fido.

Table 1.
Hazrat Navoi and poetess Nadira used the following words and sentences as rhyming words in ghazal:

T/R	Rhyming words used by Navoi	Origin	Explanatory meaning in the dictionary	Rhyming words used by Nadira	Origin	Explanatory meaning in the dictionary
1	Notavonim	Persian	Weak, weak	Jonim	Persian	Soul, soul, heart
2	Jonim	Persian	Soul, soul, heart	Ravonim	Persian	Soul, soul, life
3	Ravonim	Persian	Soul, soul, life	Jahonim	Persian	World, world
4	Oshkoru nihonim	Persian	Obvious, hidden	Vahmu gumonim	Arabic	Fear and suspicion
5	Bahru konim	Arabic-Turkish	Sea and mine	Mehribonim	Persian	my sun
6	Yaxshi-yomonim	Turkish	Good and bad	Gavharfishonim	Persian	Pearl quality
7	Xonumonim	Persian	Housing	Notavonim	Persian	Weak, weak
8	Dilsitonim	Persian	He who takes the heart, who takes the heart	Jonim	Persian	Soul, soul, heart

In Nadira's work, we can see the traces of literary influence, such as the words and expressions used by Navoi, the use of symbols and allusions, the formation of verses, verses and full-length ghazals like Navoi, and the use of Navoi's style.

Conclusion. In conclusion, Nadirabegim, who considered Navoi as his teacher, also found similes and talmehs in his ghazals. comes. The difference in Mohlaroyim's use of talmeh in Navoi's work is that the lover expresses his love for the lover, not for the mistress, through these images. If the images of Shirin and Layli in Navoi's work represent the lover, in Nadira's work, these images represent the lover. In particular, we can see it in Nodira's radiative ghazal "Figonkim, yor iskhi sabri konglumdin judo ker". As the theme of love is widely interpreted in the works of classical poets, it is written in a unique way in the works of

Reference list:

1. Imomnazarov M. Navoiy va fors mumtoz adabiyoti: tatabbu va talqin // Alisher Navoiy ijodi va Sharq adabiyoti (Ilmiy maqolalar to'plami). - Toshkent: Sharqshunoslik instituti. 2011. - B. 38
2. Ochilov E. Tatabbu – mahorat maktabi // O'zbek tili va adabiyoti, 2018, № 1, - B. 47.
3. Aziz Qayumov. Asarlar. 10 tomlik 7- jild, 1-kitob.Toshkent, 2010. 155-b
4. Aziz Qayumov. Asarlar. 10 tomlik, 7- jild. 151-b.
5. Nodira-Komila. Devon. -Toshkent, A.Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2001.42-44-b

Navoi and Nodira. Navoi's work was in the special attention of artists in the medieval and khanate period. In Nadira's work, the pleasure and consciousness of Navoi's ghazals can be felt in almost every ghazal.

*Hold on to the goodness of good reason,
Otar calls himself Neknom.*

In uzbek:
*Xusho oqilki aylab yaxshilik bunyodini mahkam,
O'tar bu dayri fonyidan o'zini neknom aylab.*

As noted by the poet Nodirabegim, the good name of Navoi and Nodira will live forever in centuries and generations due to their good service to the people and humanity.

6. Qodirova M.Navoiy va Nodira.Adabiy me'ros.,1-kitob.Toshkent "Fan".1970.101-bet
7. Durdona Zohidova.Uslubiy qo'llanma.- Toshkent,"Muharrir"nashriyoti,2012.78-bet
8. Nodira-Komila. Devon. -Toshkent, A.Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2001.45-bet
9. Navoiy asarlari lug'ati.-Toshkent,G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti,1972.158-bet
10. Anvar Hojiahmedov.Mumtoz badiiyat malohati.- Toshkent,"Sharq"nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati,1999.28-bet

NOIQTISODIY YO'NALISH TALABALARI UCHUN IQTISODIY BILIMLARNING AHAMIYATI

Kurbonov Baxodir Ergashevich

"Qo'qon universiteti" Andijon filiali,
ijtimoiy gumanitar va pedagogika fakulteti dekani, p.f.f.d., dotsent.

kurbanoff75@mail.ru

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 33

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.927>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

noiqtisodiy yo'nalish, iqtisodiy bilim, ahamiyat, kasbiy mahorat

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada noiqtisodiy yo'nalish talabalarini uchun iqtisodiy bilimlarning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot maqsadi noiqtisodiy yo'nalish talabalarining iqtisodiy bilimlarga bo'lgan ehtiyojini aniqlash va ularning kelajakdagi kasbiy mahorati uchun iqtisodiy bilimlarning qanchalik muhim ekanligini asoslashdan iborat. Maqolada kuzatish va tahlil usullaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, iqtisodiy bilimlarning noiqtisodiy yo'nalish talabalarini uchun ahamiyati katta ekanligi aniqlandi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, bugungi kunda har qanday mutaxassis iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishi zarur bo'ladi. Bundan tashqari, olib borilgan tadqiqotlar noiqtisodiy yo'nalish talabalarini uchun iqtisodiy bilimlarga oid maxsus kurslar joriy etilishi maqsadga muvofiqligini ko'rsatdi. Bu kabi kurslar talabalarni real hayotda duch keladigan amaliy iqtisodiy muammolarni yechishga o'rgatish, ular uchun zarur bo'lgan iqtisodiy kompetensiyalarni shakllantirish imkonini beradi. Tadqiqot doirasida o'tkazilgan so'rovnomaga natijalariga ko'ra, talabalar ayniqsa shaxsiy moliya, biznes boshqaruvi, bozor iqtisodiyoti va iqtisodiy tahlil kabi mavzularga qiziqish bildiridilar. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida iqtisodiy to'garak va musobaqalar tashkil etish, aholining barcha qatlamlari orasida iqtisodiy bilimlarni ommalashtirish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish tavsiya etiladi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim tizimida iqtisodiy fanlar o'qitilishini takomillashtirish va jamiyatda iqtisodiy madaniyatni yuksaltirishga xizmat qiladi.

Kirish. Zamonaviy dunyoda insonlarning ko'pchiligi o'ziga yoqqan kasb tanlaydi va shu sohada ta'lim oladi. Shu bilan birga, iqtisodiy bilimlar ham har bir kishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bugungi kunda iqtisod kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylangan. Iqtisodiy bilimlar noiqtisodiy yo'nalish talabalarini uchun ham juda zarur hisoblanadi.

Avvalambor, noiqtisodiy yo'nalish talabalarining kelajakdagi kasbiy faoliyatida iqtisodiy bilimlarning o'rni katta. Chunki ular tanlagan soha doirasida faoliyat yuritayotganda, moliyaviy, iqtisodiy masalalarga duch kelishlari tabiiy.¹ Masalan, tibbiyot yo'nalishi talabasi shifokor sifatida faoliyat olib borishda kasalxonaning moliyaviy holatini tushunishi, xarajatlar va daromadlarni tahlil qila olishi lozim bo'ladi. Shuningdek, o'qituvchi sifatida faoliyat yuritayotganda maktab yoki universitet budjetini tushunish, ta'lim xarajatlarni tahlil qilish zarur bo'ladi.

Bundan tashqari, Djuraev & Xoliqov² ta'kidlaganidek, noiqtisodiy yo'nalish talabalarini uchun iqtisodiy bilimlar ularning kundalik hayotida ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, to'g'ri moliyaviy qarorlar qabul qilish, oqilona iste'mol qilish, soliqlar to'lash kabi masalalarda iqtisodiy bilimlar juda foydali bo'ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi gipotezani ilgari surish mumkin: noiqtisodiy yo'nalish talabalarini ham iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishlari lozim va bu ularning kasbiy va kundalik hayotida muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Iqtisodiy bilimlarning ahamiyati mavzusi ko'plab mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar ishlarida o'z aksini topgan. Xususan, Vaxobov va boshqalar³ tomonidan nashr etilgan "Iqtisodiy nazariya asoslari" darsligida barcha soha mutaxassislari uchun iqtisodiy bilimlarning zaruriyati asoslab berilgan.

Ergashev & Farxodjonova⁴ esa noiqtisodiy yo'nalish talabalarini uchun alohida iqtisodiy fan o'qitilishi maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, bunday kurs talabalarga iqtisodning asosiy tushunchalari, bozor iqtisodiyoti tamoyillari va iqtisodiy siyosat yo'nalishlari haqida bilim beradi.

Djuraev & Xoliqov⁵ o'z tadqiqotlarida noiqtisodiy yo'nalish talabalarining iqtisodiy savodxonligini oshirish bo'yicha takliflarni

ishlab chiqqanlar. Ular iqtisodiy fanlarni o'qitishda amaliy mashg'ulotlarga ko'proq e'tibor qaratish, real hayotiy misollar keltirish va talabalarda iqtisodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish lozimligini ta'kidlaydilar.

Xorijiy tadqiqotchilardan Stigler⁶ har qanday oliy ma'lumotli kishi, shu jumladan noiqtisodiy yo'nalish bitiruvchilari ham iqtisodiy bilimlar asoslarini o'zlashtirishlari zarurligini uqtiradi. Uning fikricha, iqtisodiy tushuncha va tamoyillar har bir fuqaroga kundalik qarorlar qabul qilishda asqotadi.

Walstad & Soper⁷ esa Amerika Qo'shma Shtatlarida oliy ta'lim muassasalarida noiqtisodiy yo'nalish talabalarini uchun iqtisod asoslari kursini joriy etish taklifini ilgari surganlar. Ularning tadqiqot natijalariga ko'ra, bunday kursni o'qigan talabalar iqtisodiy bilimlarni yaxshi o'zlashtirganlar va real hayotda qo'llay olganlar.

Becker⁸ iqtisodiyot fanining ahamiyatini uning kundalik hayot va inson faoliyatidagi barcha jabhalarni qamrab olishida ko'radi. Uning ta'kidlashicha, bugungi kunda iqtisodiy bilimlar faqat iqtisodchilar uchun emas, balki muxbirlar, siyosatchilar, tadbirkorlar va oddiy fuqarolar uchun ham zarur ko'nikma hisoblanadi.

McEachern⁹ o'z tadqiqotida iqtisodiy bilimlar jamiyat rivojlanishi va farovonligida hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib o'tgan. Uning fikricha, avvalo yoshlar orasida iqtisodiy savodxonlikni oshirish, ularning tadbirkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish mamlakat kelajagi uchun muhim investitsiya hisoblanadi.

Mahalliy tadqiqotchilardan Shodiyev¹⁰ oliy ta'lim muassasalarida boshqa yo'nalishlar uchun iqtisodiy fanlarga oid maxsus kurslar joriy qilinishi lozimligini ta'kidlaydi. Bunda talabalarining kelajakdagi kasbiy faoliyatlarida duch kelishi mumkin bo'lgan iqtisodiy masalalarga e'tiborni qaratish muhimligi uqtiriladi.

Qosimova va Jalolova¹¹ tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy savodxonlik masalalariga alohida urg'u berilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, bugungi kunda nafaqat iqtisodchi mutaxassislari, balki barcha sohalar vakillari, jumladan, talabalar uchun ham moliyaviy bilimlar juda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

¹ Ergashev, I. & Farxodjonova, N. (2020). Integration of national culture in the process of globalization. *Journal of Critical Reviews*, 7(2), 477-479.

² Djuraev, Z.X. & Xoliqov, S.T. (2020). Noiqtisodiy oliy ta'lim muassasalarida iqtisodiy fanlarni o'qitishning dolzarb masalalari. *Iqtisod va moliya*, No4, 34-39.

³ Vaxobov, A.V., Tadjibayeva, D.A., & Xajibakiyev, Sh.X. (2014). *Iqtisodiy nazariya asoslari*. Darslik. Toshkent: Baktria press.

⁴ Ergashev, I. & Farxodjonova, N. (2020). Integration of national culture in the process of globalization. *Journal of Critical Reviews*, 7(2), 477-479.

⁵ Djuraev, Z.X. & Xoliqov, S.T. (2020). Noiqtisodiy oliy ta'lim muassasalarida iqtisodiy fanlarni o'qitishning dolzarb masalalari. *Iqtisod va moliya*, No4, 34-39.

⁶ Stigler, G. J. (1970). The case, if any, for economic literacy. *The Journal of Economic Education*, 1(2), 77-84.

⁷ Walstad, W. B., & Soper, J. C. (1988). A report card on the economic literacy of US high school students. *The American Economic Review*, 78(2), 251-256.

⁸ Becker, W. E. (2007). The importance of economics education. Transcript of speech at Ohio University Economics Department Commencement. Retrieved from <https://www.ohio.edu/instruct/becker/speech.doc>

⁹ McEachern, W. A. (2016). Economic education for life. *The American Economist*, 61(2), 119-125.

¹⁰ Shodiyev, T. Sh. (2021). *Iqtisodiy fanlarni o'qitishning nazariy-uslubiy asoslarini takomillashtirish*. Monografiya. Toshkent: Iqtisodiyot.

¹¹ Qosimova, D. S. & Jalolova, D. F. (2019). Importance of financial literacy in market economy. *Theoretical & Applied Science*, (12), 350-355.

Nosirova & Umarov¹² noiqtisodiy oliy ta'lim muassasalarida iqtisod fani o'qitilishidagi muammolarni tahlil qilgan. Xususan, mualliflar iqtisodiy fanlarning o'quv dasturlari va adabiyotlarini yangilash, ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, amaliyot bilan bog'liqlikni kuchaytirish zarurligini alohida qayd etadilar.

Yuqoridagi tadqiqotlar noiqtisodiy yo'nalish talabalar uchun iqtisodiy ta'limni takomillashtirish va rivojlantirish masalasi nafaqat mahalliy, balki xorijiy olimlar diqqat markazida ham turganligini ko'rsatadi. Ular iqtisodiy fanlarning mazmun-mohiyatini talabalar ehtiyojidan kelib chiqib qayta ko'rib chiqish, amaliy yo'nalganlikni kuchaytirish, interaktiv va raqamli texnologiyalarni joriy etishga oid qimmatli fikr-mulohazalarni ilgari suradilar.

Shu bilan birga, mazkur tadqiqotlarning aksariyati umumiy ta'lim yo'nalishlari doirasida olib borilgan bo'lib, aniq yo'nalishlar kesimida iqtisodiy bilimlarning o'rni va ahamiyatini yoritishga oid izlanishlar kam o'rganilgan. Shuningdek, noiqtisodiy ta'lim yo'nalishlari doirasida iqtisodiy fanlar o'qitilishining pedagogik shart-sharoitlari, o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini oshirishning innovatsion usullariga oid masalalar ham tadqiqotlarda o'z aksini topmagan.

Bundan tashqari, oliy ta'limni raqamlashtirish, masofaviy ta'lim texnologiyalarining rivojlanishi sharoitida noiqtisodiy yo'nalish talabalariga iqtisodiy bilimlarni onlayn formatda yetkazish imkoniyatlari ham alohida o'rganishni taqozo etadi. Chunki aynan raqamli texnologiyalar birinchi navbatda ta'lim samaradorligini oshirishga, uni talabalarga qulay shakl va vositalar orqali taqdim etishga imkon yaratadi. Shu bois, kelgusi tadqiqotlarda noiqtisodiy ta'lim yo'nalishlari uchun masofaviy iqtisodiy kurslar ishlab chiqish, ularni amaliyotga joriy etish samaradorligini tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Mavjud tadqiqotlar noiqtisodiy yo'nalish talabalar uchun iqtisodiy ta'limning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, bu boradagi mavjud muammolarni hal etish, xorijiy ilg'or tajribalarni o'rganish va mahalliy sharoitlarga moslashtirish, iqtisodiy fanlarni o'qitishda zamonaviy yondashuvlarni joriy etish bo'yicha yanada chuqur izlanishlar olib borish lozim. Chunki bu jarayon nafaqat talabalarga kerakli bilim va ko'nikmalarni beradi, balki jamiyatning barqaror rivojlanishiga ham o'z hissasini qo'shadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda kuzatish va tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning empirik qismi sifatida Respublikadagi 2 ta Oliy ta'lim muassasasida 100 nafar bakalavriat talabalar o'rtasida so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnoma noiqtisodiy yo'nalish talabalarining iqtisodiy bilimlarga bo'lgan munosabati va ehtiyojini aniqlashga qaratildi.

So'rovnoma natijalari SPSS dasturi yordamida tahlil qilindi, chastota va foizlar hisoblandi. Shuningdek, tomonidan bayon etilgan iqtisodiy bilimlarga oid masalalar konseptual jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari. O'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra, aksariyat noiqtisodiy yo'nalish talabalar (68%) iqtisodiy bilimlar uchun foydali ekanligini e'tirof etdi. Shuningdek, talabalar 72 foizi iqtisodiy fanlarni o'rganishdan manfaatdor ekanini bildirdi.

Respondentlarning 82 foizi iqtisodiy bilimlar kundalik hayotda, xususan shaxsiy moliya boshqaruvida zarur ekanligini ta'kidladilar. Bundan tashqari, 79% talaba kelajakdagi kasbiy faoliyatida iqtisodiy bilimlarga duch kelishi mumkinligini qayd etdi.

So'rovnoma davomida talabalardan ular qaysi iqtisodiy mavzular haqida ko'proq bilishni istashlari so'raldi. Natijalarga ko'ra eng ko'p qiziqish uyg'otgan mavzular quyidagilar bo'ldi:

Shaxsiy moliya boshqaruvi (92%)
Biznesni boshqarish (74%)
Bozor iqtisodiyoti asoslari (67%)
Iqtisodiy tahlil (61%)

Shunday qilib, olingan natijalar noiqtisodiy yo'nalish talabalar iqtisodiy bilimlarga ehtiyoj sezayotganini va bunday bilimlar ular uchun foydali ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqot doirasida o'tkazilgan intervyu va fokus-guruh muhokamalar ham so'rovnoma natijalarini tasdiqladi. Tadqiqot ishtirokchilari iqtisodiy bilimlarsiz bugungi kun talabalariga javob berish qiyin ekanligini ta'kidladilar. Xususan, tibbiyot yo'nalishi talabalar kelajakda shifokor sifatida nafaqat kasalliklarni davolash, balki sog'liqni saqlash muassasalarini boshqarish, moliyaviy resurslarni to'g'ri taqsimlash kabi masalolarga duch kelishlarini aytib o'tdilar.

O'qituvchilik sohasida tahsil olayotgan talabalar esa maktab yoki universitetdagi faoliyatida byudjet mablag'larini boshqarish, ta'lim sifatini oshirish uchun moliyaviy imkoniyatlarni izlash masalalari bilan

shug'ullanishlari mumkinligiga e'tibor qaratdilar. Muhandislik va qurilish sohasi vakillari esa har qanday loyihani amalga oshirishda uning moliyaviy-iqtisodiy asoslarini tushunish muhimligini qayd etdilar.

Fokus-guruh muhokamalarida talabalar iqtisodiy ta'limni takomillashtirish bo'yicha o'z fikr-mulohazalarini ham bildirdilar. Ularning aksariyati iqtisodiy fanlarni o'qitishda amaliy jihatga ko'proq e'tibor qaratish, real hayotiy misollar keltirish, keys-stadi va trening usullaridan keng foydalanish zarurligini ta'kidladilar. Shuningdek, ayrim ishtirokchilar bu jarayonda raqamli texnologiyalarni joriy etish, masofaviy ta'lim elementlaridan oqilona foydalanish muhimligiga ham urg'u berdilar.

Olib borilgan tadqiqot natijalari noiqtisodiy yo'nalish talabalar, shu jumladan tibbiyot, pedagogika, muhandislik, qishloq xo'jaligi kabi sohalarida tahsil olayotgan yoshlar uchun ham iqtisodiy bilim va ko'nikmalar bugungi kunda juda dolzarb ekanligini ko'rsatdi. Iqtisodiy savodxonlik nafaqat ularning shaxsiy hayotida, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatida ham muhim ahamiyatga ega.

Ayni paytda, noiqtisodiy ta'lim yo'nalishlarida iqtisodiy fanlar o'qitilishida ayrim kamchilik va muammolar ham mavjud. Ularni bartaraf etish va iqtisodiy ta'lim sifatini yanada oshirish uchun mazkur tadqiqot yakunida ishlab chiqilgan model va tavsiyalar amaliyotga joriy etilsa, ijobiy natijalarga erishish mumkin. Bu borada oliy ta'lim muassasalari, davlat organlari, biznes hamjamiyati va keng jamoatchilikning hamkorlikdagi sa'y-harakatlari talab etiladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari noiqtisodiy yo'nalish talabalar uchun iqtisodiy bilimlarning ahamiyati juda katta ekanligini ko'rsatdi. Ayni paytda, oliy ta'lim muassasalarida boshqa ixtisoslik yo'nalishlari uchun iqtisodiy fanlar o'qitilishida ayrim muammolar mavjud.

Avvalambor, ishlab chiqilgan o'quv dastur va qo'llanmalar talabalar ehtiyojlariga to'liq javob bermaydi. Ko'pincha, ular umumiy iqtisodiy nazariya masalalariga bag'ishlangan bo'lib, talabalar kundalik va kasbiy hayotida duch keladigan amaliy iqtisodiy muammolarga yetarlicha e'tibor qaratilmaydi. Oqibatda, talabalar olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llay olmaydilar.

Bundan tashqari, iqtisodiy fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish darajasi past. Darslar ko'proq an'anaviy ma'ruza shaklida o'tkaziladi, interfaol usullar, amaliy mashg'ulotlar, keys-stadilar kam qo'llaniladi. Bu esa ta'lim sifati va samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi choralarni ko'rish lozim, deb hisoblaymiz.

Noiqtisodiy yo'nalishlar uchun iqtisodiy fanlar mazmunini qayta ko'rib chiqish, ularni talabalar ehtiyojlari va kasbiy faoliyati xususiyatlarini hisobga olgan holda takomillashtirish. Bunda amaliy jihatga ko'proq e'tibor qaratish, real hayotiy misol va vaziyatlarni tahlil qilishga alohida o'rin berish zarur.

Iqtisodiy fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan keng foydalanish. Xususan, interfaol o'yinlar, trening, webinar, onlayn kurslar, mobil ilovalar kabi vositalar mashg'ulotlar samaradorligini oshirishga yordam beradi. Shuningdek, o'qituvchilarning kompyuter savodxonligini oshirish, ular uchun maxsus treninglar tashkil etish ham muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy fanlarni o'qitishda nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash, ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish va mahalliy sharoitlarga moslashtirish. Bunda iqtisodiy ta'limning ilg'or markazlari (masalan, AQShning Garvard universiteti, Buyuk Britaniyaning London iqtisodiyot maktabi) tajribalaridan unumli foydalanish, ular bilan hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yish foydali bo'ladi.

Oliy ta'lim muassasalarida iqtisodiy yo'nalishda tahsil oladigan talabalar bilan boshqa mutaxassislik talabalar o'rtasida o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish. Masalan, qo'shma loyiha va tadqiqotlar olib borish, muammoli vaziyatlar yechimini birgalikda topish kabi yo'llar bilan. Bu ikki yo'nalish vakillarining bir-biridan o'rganishi, tajriba almashishiga sharoit yaratadi.

Noiqtisodiy yo'nalishlar bitiruvchilari band bo'ladigan ish joylarida (maktab, kasalxona, sanoat korxonasi va boshqalar) iqtisodchi mutaxassislik faoliyatini kuzatish imkoniyatini yaratish. Bitiruvchilarga ish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy muammolarni bevosita ko'rish, ularni hal etishda ishtirok etish tajribasiga ega bo'lish juda foydali.

Noiqtisodiy yo'nalish talabalar orasida iqtisodiy bilimlarni ommalashtirish, ularning iqtisodiy dunyoqarashini kengaytirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar ko'rish. Masalan, iqtisodiy mavzulardagi davra subbatalari, musobaqa va viktorinalar, o'quv

12 10. Nosirova, M. K. & Umarov, I. Y. (2022). Problems and solutions in teaching economic sciences in non-economic higher education institutions. *International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research*, 11(05), 55-61.

ekskursiyalarini tashkil etish. Bu kabi tadbirlar talabalarning iqtisodiy jarayonlar va muammolarga qiziqishini oshirishga xizmat qiladi.

Yuqorida ko'rsatilgan tadbirlar oliy ta'lim muassasalarining o'zlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Shu bilan birga, keng jamoatchilikning sa'y-harakatlari, davlat va nodavlat tashkilotlarining faol ishtiroki ham muhim.

Xususan, OAV, ijtimoiy tarmoqlar orqali iqtisodiy bilimlarni keng tarqatish, turli yoshdagi insonlar uchun qiziqarli va tushunarli shaklda iqtisodiy ma'lumotlarni yetkazish zarur. Bugun zamon shiddat bilan o'zgarib borayotgan, yangi texnologiyalar, innovatsion g'oyalar iqtisodiy munosabatlarga kirib kelayotgan bir paytda, har bir inson moliyaviy savodxon bo'lishi, iqtisodiy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi juda muhim.

Davlat tomonidan iqtisodiy ta'limni yanada rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashga qaratilgan maxsus dasturlarni ishlab chiqish va moliyalashtirish, shuningdek nodavlat va xalqaro tashkilotlarning bu boradagi sa'y-harakatlarini rag'batlantirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Zero, mamlakatning barqaror rivojlanishi, iqtisodiy o'sish va farovonlik darajasi ko'p jihatdan aholining, eng avvalo, yoshlarning iqtisodiy savodxonligi va tadbirkorlik qobiliyatlariga bog'liq.

Boshqa tomondan, iqtisodiy ta'lim faqat muayyan kasb egalari uchun emas, balki jamiyatning barcha a'zolari uchun zarur ekanligini ham unutmaslik kerak. Iqtisodiy bilim va malakalar insonlarga nafaqat o'z mehnat faoliyatida, balki kundalik turmush, oilaviy byudjetni rejalashtirish, tadbirkorlik va investitsion faoliyat kabi sohalarida ham asqotadi. Binobarin, maktabgacha ta'lim muassasalaridan tortib, to keksalar va nafaqaxo'rlargacha bo'lgan barcha fuqarolar uchun moliyaviy savodxonlikni oshirish, iqtisodiy ko'nikmalarni shakllantirish borasidagi ishlarni tizimli ravishda olib borish lozim.

Masalan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida iqtisodiy bilim asoslarini o'quvchilarga yetkazish, ularda tadbirkorlik ruhini shakllantirish maqsadida maxsus o'quv dasturlari, qo'shimcha mashg'ulotlar tashkil etish mumkin. Kollejlar va oliy ta'lim muassasalarida esa bu jarayonlar yanada chuqurlashtirilishi, talabalarga biznes yuritish sirlarini o'rgatish, start-up loyihalarini qo'llab-quvvatlash yo'lga qo'yilishi dardkor. Shuningdek, aholining katta qismini

qamrab oladigan ommaviy onlayn kurslar, vebinarlar orqali iqtisodiy-moliyaviy savodxonlikni oshirish, zamonaviy texnologiyalar asosida masofaviy ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish bugungi kunning dolzarb vazifasidir.

Shunday qilib, noiqtisodiy yo'nalish talabalari uchun iqtisodiy ta'limni takomillashtirish va rivojlantirish nafaqat ularning shaxsiy va kasbiy manfaatlariga, balki butun jamiyat farovonligiga xizmat qiladi. Zamonaviy dunyoda har bir fuqaro iqtisodiy jihatdan savodxon bo'lishi - davr talabidir. Shu maqsadda ham ta'lim tizimida, ham keng jamoatchilik o'rtasida tizimli ishlarni amalga oshirish, yoshlarni iqtisodiy bilim va malakalar bilan qurollantirish oldimizda turgan ustuvor vazifalardan hisoblanadi. Zero, barkamol va ma'rifatli avlodni tarbiyalash, ularni XXI asr ko'nikmalari - kreativlik, tanqidiy fikrlash, muloqot va hamkorlik qobiliyatlari bilan birga, yuqori iqtisodiy savodxonlik bilan ta'minlash har bir jamiyatning gullab-yashnashi uchun muhim omildir.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, iqtisodiy bilimlar bugungi kunda har qanday mutaxassis uchun zarur ko'nikma hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, noiqtisodiy yo'nalish talabalari ham iqtisodning asosiy tushunchalari va tamoyillarini bilishlari ularning kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga yordam beradi.

Oliy ta'lim muassasalari mazkur yo'nalish talabalari ehtiyojlarini inobatga olgan holda iqtisodiy ta'limni takomillashtirishlari lozim. Bunda talabalarning amaliy ko'nikmalarini oshirish, ularning kundalik hayotda duch keladigan iqtisodiy muammolarni yechishga o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, jamiyatda iqtisodiy savodxonlikni oshirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilishi zarur. Buning uchun ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlarning imkoniyatlaridan unumli foydalanish, turli yoshdagi insonlar uchun qiziqarli va tushunarli tarzda iqtisodiy bilimlarni yetkazish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shunday qilib, noiqtisodiy yo'nalish talabalari uchun iqtisodiy bilimlar juda muhim bo'lib, bu borada barcha mas'ul tashkilotlar va mutaxassislar faol ishtirok etishi iqtisodiy savodxon va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim omil bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ergashev, I. & Farxodjonova, N. (2020). Integration of national culture in the process of globalization. *Journal of Critical Reviews*, 7(2), 477-479.
2. Djuraev, Z.X. & Xoliqov, S.T. (2020). Noiqtisodiy oliy ta'lim muassasalarida iqtisodiy fanlarni o'qitishning dolzarb masalalari. *Iqtisod va moliya*, No.4, 34-39.
3. Vaxobov, A.V., Tadjibayeva, D.A., & Xajibakiyev, Sh.X. (2014). *Iqtisodiy nazariya asoslari*. Darslik. Toshkent: Baktria press.
4. Stigler, G. J. (1970). The case, if any, for economic literacy. *The Journal of Economic Education*, 1(2), 77-84.
5. Walstad, W. B., & Soper, J. C. (1988). A report card on the economic literacy of US high school students. *The American Economic Review*, 78(2), 251-256.
6. Becker, W. E. (2007). The importance of economics education. Transcript of speech at Ohio University Economics

Foydalanilgan veb-saytlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti: <https://president.uz>
2. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi: <https://lex.uz>

Department Commencement. Retrieved from <https://www.ohio.edu/instruct/becker/speech.doc>

7. McEachern, W. A. (2016). Economic education for life. *The American Economist*, 61(2), 119-125.
8. Shodiyev, T. Sh. (2021). *Iqtisodiy fanlarni o'qitishning nazariy-uslubiy asoslarini takomillashtirish*. Monografiya. Toshkent: Iqtisodiyot.
9. Qosimova, D. S. & Jalolova, D. F. (2019). Importance of financial literacy in market economy. *Theoretical & Applied Science*, (12), 350-355.
10. Nosirova, M. K. & Umarov, I. Y. (2022). Problems and solutions in teaching economic sciences in non-economic higher education institutions. *International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research*, 11(05), 55-61.

3. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi rasmiy sayti: <https://edu.uz>
4. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi: <https://mineconomy.uz>

O'SMIRLARGA XOS DESTRUKTIV XULQNI SHAKLLANISHIDA IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK FENOMENLAR

Norqo'ziyeva Dilrabo Sheraliyevna

Qo'qon Universiteti

Psixologiya fanlari doktori (PhD), v.b.dotsent

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 34

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.928>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

agressiya, ijtimoiy-psixologik omillar, psixoprofilaktika, psixokorreksiya, konstruktiv xulq, kuchaytiruvchi stimullar, instrumental va ekspressiv xususiyat, konstruktiv xatti-harakat, destruktivlik.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ta'lim samaradorligini pasayishiga olib keluvchi o'smirlarga xos agressiv xulq-atvorning psixologik muammosi tahlili, keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-psixologik omillari va uni bartaraf etishning imkoniyatlari haqida keltirib o'tilgan. Shuningdek, maqolada agressiv xulq-atvorning o'smirlarda aksentuatsiya ko'rinishi sifatida namoyon bo'lishi, ularda mavjud konstruktiv xatti-harakatlarni destruktivlikka aylanishi borasidagi tahlillar ham bayon etilgan.

Kirish. Maktab o'quvchilarining konstruktiv xulqini shakllantirishga doir ijtimoiy xatti-harakatlar dasturini tuzish, jamoatchilik fikrini o'rganish asosida axloqiy tamoyillar, an'analar kuchiga tayanuvchi xulq-atvor qoidalariga ega bo'lish, shuningdek, har jihatdan komil insonni tarbiyalashga xizmat qiluvchi konstruktiv boshqaruvchanlikni shakllantirishda psixoprofilaktik hamda psixokorreksion shart-sharoitlar va mezonlardan foydalanish zarurati kuzatilmoqda.

Aksariyat psixologiya sohasida salbiy xulq ko'rinishi destruktivlikning yuqori, o'rta hamda past darajalari bilan baholanib, bunday xulq har qanday yosh va ijtimoiy maqomdagi shaxsni shakllanishiga to'siq bo'luvchi, shaxslararo munosabatlar tizimiga xavf soluvchi, o'zini hamda o'zgalarni «parchalovchi», ya'ni o'zini o'zi hurmat qilish yoki faoliyatini boshqarishdagi to'siqlar, muvaffaqiyatdan mahrum etishlik, shuningdek, atrofdagi insonlar ijtimoiylashuviga muayyan darajada salbiy ta'sir ko'rsatuvchi jarayonlarni qamrab oladi. Psixologiyada destruktiv xulq atamasining talqiniga turlicha yondashib tahlil etilgan, xususan, destruktiv xulq-atvor biror narsa yoki vaziyatga qaratilgan «buzg'unchilik» bo'lib, u ichki faoliyatning og'zaki va noverbal ko'rinishlari bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy faoliyatning boshqa turlariga organizmda ro'y beruvchi jadal garmonal qayta qurilishga uni o'ta zaif va muhitning salbiy ta'sirlariga beriluvchan qilib qo'yadi, ya'ni shu davrdagi fiziologik, psixologik yetilishning nosinxronligi o'smirlarda tajovuzkor xatti-harakatlarning kuchayishiga sabab bo'lib, buning natijasida shaxslararo munosabatlarda yuzaga keladigan muayyan ehtiyoj, dunyoqarash, intilish hamda irodaviy sifatning o'zgarishi bilan salbiy xarakterlanadi.

Biz tadqiqotimizda shaxsning destruktiv xulq ko'rinishi sifatida, namoyon bo'lishida keskinlikka ega, ijtimoiylashuvda dezadaptatsiyalashuvni keltirib chiqaradigan agressiv xatti-harakatlarni tahliliga to'xtalib o'tamiz.

Adabiyotlar tahlili. Agressiya – (lotincha «agressio» – hujum) boshqa shaxsga, odamlar guruhiga yoki jonli va jonsiz predmetlarga zarar yetkazishga qaratilgan qasddan qilingan harakatlar. Agressivlik – tajovuzga tayyorgarlikda namoyon bo'ladigan shaxs xususiyatidir¹.

Konstruktiv xulq-atvor – bu ziddiyatli tomonlar o'rtasidagi munosabatlarni me'yorlashtirishga ko'maklashadigan, keskinlikni yengillashtiradigan va o'zaro tushunishga olib keladigan so'zlar hamda harakatlardir. Konstruktiv xulq-atvorning yana bir izohi uni ijodiy xulq stereotiplari deb atash imkonini berib, bunda o'zaro ta'sirning yangi usullari yaratiladi, sodir bo'layotgan voqealardan xabardorlik ortadi, emotsional holatlarni boshqarish uchun qo'shimcha imkoniyatlar ochiladi².

Klassik psixologik tadqiqotlarda agressiyani o'rganishning asosiy nazariy yondashuvlari quyidagilar: a) etiologik, b) psixoanalitik, v) frustratsion, d) bixevioristik. Etiologik va psixoanalitik yondashuv namoyondalaridan Z.Freyd (1959) va K.Lorenslar (1967) fikricha, agressiya tug'ma instinkt sifatida spontan harakat reaksiyasidir, lekin inson o'zini-o'zi boshqarish orqali ma'lum bir muvaffaqiyatga erisha olishini asoslaydi³, temperament va xarakter xususiyati sifatida impulsivlik, reaksiyalar intensivligi, faollik va mustaqillik kabi insoniy «illatlar» (A.Bass, 1961), tajovuzkorlikni yuzaga keltiruvchi determinantlar ekanligi (F.Allan, 1964), «...tajovuzning kelib chiqish sabablarini inobatga olmay, ichki kuch sifatida tavsiflab, odamning tashqi kuchlarga qarshilik ko'rsatish imkoniyatidir» – degan g'oyani ilgari suruvchi shaxs hamda jamiyatga zarar yetkazish yoki unga urinishda kuchning namoyon bo'lishi bilan tavsiflangan xatti-harakatlar reaksiyasidir (X.Delgado, 1963), tajovuzni dushmanlik, instrumental va ekspressiv xususiyatlar differensiyasi (S.Feshbax, 1964)⁴, bixevioristik – ijtimoiy ta'lim nazariyasi, bunda agressiv xulqni paydo bo'lishiga tashqi rag'batlarning ahamiyatli jihati kuchli ekanligi hamda uning ta'sirida shaxs xulqida agressiyani «kuchaytiruvchi stimullar»ni yuzaga chiqaruvchi (A.Bandura, R.Uolters, 1959), motivatsiya va faoliyat natijasida agressiyaning yuzaga chiqishi (Xayns Xekxaufen, 1963), tajovuzkorlikni faqat tashqi xatti-harakatlar bilan baholab bo'lmasligini, uning ta'rifiga motivatsion omillarni kiritishni talab qildi (S.Feshbax, 1964 J.Kagan, 1969), kuchli faollik, o'zini o'zi tasdiqlash istagining mavjudligi orqali biror narsaga yaqinlashish yoki undan uzoqlashish tendensiyasi sifatida qarash (Bender L., Faretra G., 1972) kabi ko'plab o'z tasdig'ini topgan konsepsiyalarni kiritishimiz o'rinni hisoblanadi.

Bixevioristik nazariya namoyondalari A.Bandura, R.Uolterslar asosan agressiv xulqni paydo bo'lishiga tashqi rag'batlarning ahamiyati kuchli ekanligi va uning ta'sirida o'smir xulqida agressiyani «tetiklashtiruvchi stimullar» yuzaga chiqishi sabab motivatsiyaning o'zi yetarli ekanligi hamda ijtimoiy xatti-harakatlar modeli, shuningdek, unga ijobiy tomondan qaralib, unda bola kuchli, chidamli, irodali, baquvvat bo'lib shakllanishi uchun imkoniyatlar ham mavjudligi keltirib o'tilgan.

R. Beron va D. Richardson izlanishlarida, inson tajovuzkorligini oldini olish va nazorat qilish uchun ko'proq imkoniyat berish zarurati aytib o'tilgan. Yuqorida ta'kidlanganidek, munozarali bo'lib kelayotgan agressiyaning individual mustaqil mavjudligini tan olsak-da, lekin uni keltirib chiqaruvchi determinantlar ko'p omilli ekanligiga guvoh

¹ Энциклопедия. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-e/entsiklopediya-uz/>.

² Formation of constructive behavior as a factor in the effectiveness of schoolchildren's education.

ND Sheraliyevna. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, Vol. 10 No. 12 (2022) 1212–1216.

³ Анисеева Н. П. Психологический климат в коллективе. М., 1989. - 13с.

⁴ Смирнова Т.П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей. Серия «Психологический практикум». – Ростов н/Д: «Феникс», 2004. -160 с.

⁵ Самусенко И.Л. К решению проблемы агрессивного поведения детей и молодежи / И.Л. Самусенко // Вестник Тверского гос. ун-та. Серия: Педагогика и психология. – 2010. – № 7. 50-52 с.

bo'lamiz va uni konstruktivlikka yo'naltirish birmuncha qiyinchiliklar tug'dirishini anglab yetamiz⁶.

Yuqorida ta'kidlanganidek, munozarali bo'lib kelayotgan agressiyaning individual mustaqil mavjudligini tan olsak-da, lekin uni keltirib chiqaruvchi determinantlar ko'p omilli ekanligiga guvoh bo'lamiz va uni konstruktivlikka yo'naltirish birmuncha qiyinchiliklar tug'dirishini anglab yetamiz.

Darhaqiqat, yuqorida ta'kidlaganimizdek, konstruktiv xulqni shakllanishida shaxsning motivatsion bloki o'ziga xos ahamiyatga egaligi, ya'ni o'smirlarda agressiv xatti-harakatlarni bartaraf etishda ularning tajovuzkorona motivlarini ijobiy motivatsiyalar kompleksiga aylantirish bilan xarakterlanadi.

Bizningcha, tajovuzkorlikni tadqiq etgan ko'pchilik mualliflar tomonidan unga salbiy baho berilishiga qaramay, psixologiyada agressiyaning ijobiy xarakterga egaligi, ya'ni bunda shaxs xatti-harakatida yuzaga keladigan qo'zg'aluvchan reaksiyalar uni chidamli, irodali, maqsad sari intiluvchan hamda harakatchan qilib tarbiyalanishi uchun zamin yaratadi. Ayniqsa, bu xususiyat bo'lajak yosh sportchilar uchun asosiy stimulyazifasini o'taydi.

L.Berkovisning kognitiv nazariyasida (Berkovis L., 1962), agressiv harakatlarni bostirishda yangi kognitiv aloqalarni shakllantirish orqali konstruktivlikka aylantirish zarurligini, jumladan, tajovuzkor xatti-harakatlarni sodir etilishida kishilar qanday fikrda bo'lsa, shunday harakat qilishini, konstruktiv xulq ko'rinishi sifatida talqin etilgan emotsional barqaror bo'lgan mezonlarni me'yorda boshqara olish imkoniyati agressivlikni pasayishiga olib keladi. A.Banduraning ijtimoiy ta'lim nazariyasi (Bandura A., 1999), ya'ni shaxs tajovuzni aqliy harakatlar yordamida boshqa intellektual mashg'ulotlarga ko'chirish imkoniyati borligiga e'tibor qaratadi⁷.

E.Fromm (1973) tomonidan tajovuzning ikki turi mavjudligi ko'rsatib o'tiladi: «ijobiy» va «salbiy». Birinchisi xavf vaziyatida paydo bo'ladi va himoyalani xususiyatiga egadir. Xavf yo'qolishi bilanoq, tajovuzning bu shakli ham o'zgaradi. «Salbiy» tajovuz bir muncha xavfli bo'lib, o'zidan o'zi sodir bo'luvchi zo'rvonlik hamda buzg'unchi xatti-harakatlar tarzida ifodalanadi. Shuningdek, jamiyatda bozor munosabatlarini hukmronligi tufayli o'zaro yordam berish, asosan xulq-atvorni bostirilishi yoki o'ziga xos («bo'lish») istagi sabab boshqalar bilan birlashish va yengib o'tishga qaratilganligini anglatadi. Agressiyaning bunday kechishini konstruktivlikka yo'naltirish uchun ijtimoiy ta'sirlar bilan, eng avvalo, shaxsning psixologik motivatsion, emotsional, irodaviy sifatlarini to'g'ri shakllantirish hamda shaxslararo munosabatlar tizimida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish orqali erishiladi.

Bu borada A.Bandura ham tajovuzning sababini ijtimoiylashuv jarayonidagi o'zlashtirilgan axloq ko'rinishlaridan biri deb hisoblaydi. O'smir endigina o'zini taniy boshlaydi. O'z «Men»ini his qilish jarayoni boshlanadi. «Men»ini izlashda o'smir, hatto eng «muvozanatlashganida» ham unga tajovuzni keltirib chiqaradigan tashqi omillar ta'sir qiladi⁸.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim muhitidagi o'quvchilarning ijtimoiy me'yorlarga mos konstruktiv xulq-atvorini shakllantirishda agressiv xulqning ta'siri qanday tarzda kuzatilishi o'rganildi. Mazkur holatda o'quvchilar xulq-atvorida agressiyaning namoyon bo'lishini A.Bass va A.Darkning «Agressivlik ko'rinishlarini aniqlash testi» metodikasidan foydalanilgan holda tadqiq etildi. Metodika natijalarining talqiniga e'tibor qaratishdan oldin me'yoriy ko'rsatkichlariga aniqlik kiritish muhimdir. Metodika natijalari talqinini to'g'ri amalga oshirishda me'yoriy ko'rsatkichlar belgilovchi rol o'ynaydi. Bassa-Darkning «Agressivlik ko'rinishlarini aniqlash testi» metodikasidagi olingan natijalar dastlab quruq ballarda so'ngra stenlarda ifodalanadi. Tadqiqotimizdagi amaliy ko'rsatkichlar metodikaning qiymatlarini aks ettirish talablariga ko'ra, stenlarda ifodaladi. Natijalarning tadqiqida esa besh darajali agressiya xususiyatlarini aks ettiradi: 0-2 oraliqdagi sten quyi agressiya; 3-4 sten-o'rta; 5-6 sten o'sayotgan; 7-8 sten yuqori; 9-10 sten juda yuqori agressiyani ifodalaydi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqotda o'quvchilarning agressiv xulq-atvorini namoyon bo'lish xususiyatlari o'quv sinflari hamda umumiy ko'rsatkichlariga tayanib, yoritishga e'tibor qaratildi. Dastlabki tahlilni umumiy o'rta ta'lim maktablari va IDUMning 5-sinf o'quvchilarining «Agressivlik ko'rinishlarini aniqlash testi» metodikasi bo'yicha dastlabki tajriba-sinov natijalari yuzasidan amalga oshirildi (1-jadval).

Har ikki toifa ta'lim muassasalarida agressivlik 8 ta shkala bo'yicha tahlil qilindi. Barcha agressivlikni aks ettiruvchi shkalalarda stenlar 2,52 bilan 5,57 stenlar oralig'idagi qiymatlarga ega bo'ldi. UO'M va IDUMning 5-sinf o'quvchilari xulq-atvorida agressivlik o'rta va o'suvchan agressiya darajalarini aks ettirmoqda. 5-sinflarda verbal agressiya (4,14 va 2,90; farqlar ishonchligi p<0,001); negativizm (4,09 va 2,52; farqlar ishonchligi p<0,001); tajanglik (4,95 va 3,57; farqlar ishonchligi p<0,001), xafagarchilik (5,57 va 4,57; farqlar ishonchligi p<0,01) va aybdorlik hissi (2,52 va 3,61; farqlar ishonchligi p<0,01) bo'yicha farqli ko'rsatkichlar aniqlandi. Verbal agressiya bo'yicha tafovutlar UO'M o'quvchilarida agressiyaning o'rta darajasini aks ettirib, IDUM o'quvchilariga nisbatan farqli qiymatni ko'rsatdi. UO'M o'quvchilarida o'rtacha verbal agressiya namoyon bo'lsa-da, ular xulq-atvorida o'z salbiy tuyg'ularini haqoratli, ya'ni baqirish va tahdid so'zlar ishlatishlari orqali ifoda etadi.

1-jadval

Umumiy o'rta ta'lim maktablari va IDUM 5-sinf o'quvchilarining «Agressivlik ko'rinishlarini aniqlash testi» metodikasi bo'yicha dastlabki tajriba-sinov natijalari

Shkalalar	Ta'lim muassasalari	X	σ	Student t-mezoni
Jismoniy agressiya	Umumiy o'rta ta'lim maktabi (n=21)	4,14	1,23	1,156
	IDUM (n=21)	3,66	1,49	
Verbal agressiya	Umumiy o'rta ta'lim maktabi	4,14	2,32	2,876***
	IDUM	2,90	1,89	
Bilvosita agressiya	Umumiy o'rta ta'lim maktabi	3,47	1,50	0,0001
	IDUM	3,47	2,06	
Negativizm	Umumiy o'rta ta'lim maktabi	4,09	1,44	3,818***
	IDUM	2,52	1,16	
Tajanglik	Umumiy o'rta ta'lim maktabi	4,95	1,32	3,750***
	IDUM	3,57	1,43	
Shubhalanuvchanlik	Umumiy o'rta ta'lim maktabi	3,47	1,47	-0,839
	IDUM	3,71	1,52	
Xafagarchilik	Umumiy o'rta ta'lim maktabi	5,57	1,59	2,210**
	IDUM	4,57	1,74	
Aybdorlik hissi	Umumiy o'rta ta'lim maktabi	2,52	1,36	-2,686**
	IDUM	3,61	1,71	

Izoh: **p<0,01;* p<0,001**

Shuningdek, agressiyaning negativizm tarzida ifodalashda UO'M o'quvchilari tengdoshlariga qaraganda o'rtacha darajadagi hamda statistik ahamiyatli (4,09 va 2,52; p<0,001) qiymatga ega bo'ldi. Bu holat 5-sinf o'quvchilarining tengdoshlari, atrofdagilar va o'quv faoliyatida agressiya aks etganda ba'zan sinfdagi yetakchilarga yoki

o'qituvchilarga nisbatan norozilik hissini ifodalash ko'rinishida kuzatildi. O'z navbatida tajanglik bo'yicha UO'M o'quvchilari IDUMdagi tengdoshlariga qaraganda («o'sib boruvchi agressiya») ko'rsatkichga moyilliklari kuzatildi, ya'ni (4,95 va 3,57; p<0,001) dinamiklikka ega bo'ldi. Ular shaxslararo munosabatlarda xulq-atvor bilan bog'liq arzimas hollarda qo'pol, injiq va besabr bo'lib qoladilar.

⁶Барон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб: Питер, 2001. – 352 с: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

⁷Берковиц Леонард. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург, Прайм-Еврознак, 2007.- 111 с.

⁸Зимелева З.А. Агрессивное поведение подростков и личность родителей / Публикации в журналах портала PsiJournals.ru // Психологическая наука и образование. 2001. том 6, № 4 с. 22-27

Xafagarchilik bo'yicha agressiyaning namoyon bo'lishida an'anaviy holat kuzatilib, UO'M o'quvchilari yana yuqori ko'rsatkichga egadirlar (5,57 va 4,57; $p < 0,01$). Bunday agressiyaning namoyon bo'lishi o'quvchilar xulq-avtorida boshqalarga nisbatan hasad va nafratni atrofda qilargalarga real yoki xayoliy tarzda ifodalashga moyildirlar.

5-sinflarning birgina aybdorlik xususiyatida (2,52 va 3,61 $p < 0,01$) qayd etilib, bu IDUM o'quvchilari UO'M o'quvchilariga nisbatan yuqoriroq qiymatga egaligini anglatadi. Bu agressiya shkalasida IDUM o'quvchilari mavjud xulq-atvorlari orqali nimadir «yomonlik» sodir etgandek, bu esa ularning o'zlaridan xafa bo'lishga moyilliklarini aks ettiradi. Haqiqatdan ham, konstruktiv xulq-atvor shakllanishi sharoitida o'quvchilarda agressivlikning ma'lum shakllarining dinamik tarzda kuzatilishi tabiiydir.

Xulosa va takliflar. O'quvchilarda konstruktiv xulq-atvor shakllanish sharoitida agressiya so'zsiz namoyon bo'ladigan va salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillarning eng muhimi sifatida ko'rinadi. Ulardan o'zaro turli ta'lim muassasalarida o'zaro tafovutli va ko'proq takrorlangan shakli verbal agressiyadir. Albatta, ushbu o'rinda o'quvchilarning agressiya darajalarining o'rtacha holatiga ko'ra tahlili qilindi, ammo o'quvchilar orasida o'suvchi agressiyaga moyillik mavjud. O'quvchilarning natijalari solishtirilganda psixik holatlarini

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Аникеева Н. П. Психологический климат в коллективе. М., 1989. - 224 с.
2. Берковиц Леонард. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург, [Прайм-Еврознак](#), 2007.- 443 с
3. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб: Питер, 2001. – 352 с: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
4. Зимелева З.А. Агрессивное поведение подростков и личность родителей / Публикации в журналах портала ПсихЖурналс.ру // Психологическая наука и образование. 2001. том 6, № 4 с. 22-27
5. [Formation of constructive behavior as a factor in the effectiveness of schoolchildren's education.](#)

baholovchi shkalalar o'rtasidagi korrelyatsion tahlil agressiya shakllarini ajratish imkonini berdi. Bundan ta'lim muassasalarining umumiy natijalariga tayangan holda korrelyatsion tahlil amalga oshirildi. Bu holat o'quvchilar konstruktiv xulq-atvori shakllanishi sharoitida agressiya shakllarining o'zaro ichki munosabatlarini yoritish imkonitini yaratdi.

Xulosa qilib aytish joizki, o'smirlik yoshi – bu shaxsning hayotiy tushunchalarni o'zlashtirish davri bo'lishiga qaramasdan o'zini o'zi anglash, shuningdek, o'z dunyoqarashini yetuk emasligi bilan tavsiflanadi. Oqibatda ichki va tashqi omillar ta'siri natijasida ongning «sinishi» sodir bo'lib, bu o'smirlik davrining asosiy belgilaridan biri sifatida tan olinadi. Bunda o'smir o'z «Men»ini topishda bir muncha zo'riqish va xavotirlanish holatida bo'ladiki, natijada muayyan ehtiyoj va istaklarni qondirishni boshqa ambivalent usullar bilan bostirishga harakat qiladi. Natijada, kattalar tomonidan nazoratsiz qoldirilgan o'smir, shaxslararo munosabatlarda o'z harakatlari yordamida jinoyatchilikni submadaniyatini o'zlashtirib olishga muvaffaq bo'lishini inobatga olib, ular bilan amaliy psixologlar individual-psixologik, guruhiy-psixologik chora tadbirlar dasturini ishlab chiqish va amaliyotga tadbir etishlari talab etiladi.

ND Sheralieva. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, Vol. 10 No. 12 (2022) 1212–1216.

6. Самусенко И.Л. К решению проблемы агрессивного поведения детей и молодежи / И.Л. Самусенко // Вестник Тверского гос. ун-та. Серия: Педагогика и психология. – 2010. – № 7. –50 с.

7.Смирнова Т.П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей. Серия «Психологический практикум». – Ростов н/Д: «Феникс», 2004. -160 с.

8.Энциклопедия. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-e/entsiklopediya-uz/>.

ILK YOSH (3 YOSHGACHA BO'LGAN) DAVRDA BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH

Qodirov Valijon Abdurahmonovich

Qo'qon universiteti Andijon filiali Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasida pedagogika fanlari doktori, dotsent

e-mail: vqodirov@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 35

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.929>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

go'daklik davri, bola nutqi, nutqining rivojlanishi, nutqqa ilk tayyorgarlik, nutqining mustaqil rivojlanishi, yosh davrlari.

ANNOTATSIYA

Maqolada go'daklik davridan bola nutqining rivojlanishi, nutqqa ilk tayyorgarlik davri xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. Adabiyotlardagi mavjud qarashlarni psixologiya va pedagogikaning keyingi yutuqlariga uyg'unlashtirgan holda umumlashma xulosalar beriladi. Yurtimiz va xorijdagi soha mutaxassislari, pedagog olimlarning bu boradagi izlanishlari, yondashuvlari qiyosiy aspektda o'rganiladi. Shuningdek, hozirgacha nashr ettirilgan o'quv adabiyotlarida mazkur yosh davrida go'dakning muloqot, munosabat o'rnatish bosqichlariga diqqat etilmaganiga e'tibor qaralib, bu boradagi bo'shliqni to'ldirish zaruratiga urg'u beriladi. Bola nutqining mustaqil rivojlanish bosqichlari tahlil qilinib, ilk yosh davrida bolalar nutqini rivojlantirishning o'ziga xosligi ochib berilgan.

Kirish. Alisher Navoiy "Insonni so'z ayladi judo hayvondin, Bilki, guhari sharifroq yo'q ondin" misralarini yozar ekan, baytdagi "so'z" deganda insonni boshqa biologik mavjudotlardan farqlovchi tilni, ya'ni so'zlash qobiliyatini nazarda tutadi. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanganidek, til amaliy jihatdan nutqda voqelanadi. Agar inson bolasi dunyoga kelsa-yu, odamlar jamiyatida yashamay ulg'aysa, unda siz bilan biz odatlanganimiz mavjud aloqa vositasi bo'lgan til shakllanmaydi, natijada nutqi, ya'ni so'zlash qobiliyati ham bo'lmaydi. Buning davomida ongli insonlarga xos bo'lgan tafakkur ham rivojlanmaydi. Kelib chiqadiki, til, nutq, muloqot odam bolasining to'laqonli shakllanishida beqiyos ahamiyatga ega. Demak, bola nutqini rivojlantirish masalalari maktabgacha ta'lim metodikasi uchun ilk yosh (0–3 yoshgacha)dan boshlab o'rganish obyekti bo'lmog'i kerak. Oilada ota-onalar farzandlarining ilk kunlaridan muloqotga kirishishlari, ularda nutq ko'nikmalarining kundan kun rivojlanishi hamda bu ko'nikmalarining bola aqliy, hissiy, ruhiy takomiliga ta'sirini hamda ularga uyg'un jismoniy rivojlanishi bilan bog'liq xususiyatlarni bilishlari muhimdir. Ayniqsa, mazkur tushuncha va bilimlar maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilari uchun g'oyat dolzarb, chunki uez yoshdan boshlab uning tarbiyasiga keladigan bolalarning nutqiy genезisi borasida yetarli va yaxlit bilimlari bo'lmaguncha o'z faoliyatini to'laqonli darajada sifatli bajara oladi deyish qiyin. Qolaversa, tarbiyachi nafaqat bolalarning, ayni paytda ularning ota-onalari uchun ham murabbiydir, ya'ni farzand ta'limi, tarbiyasi borasida ularga maslahatchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi, har bir yosh davridagi o'ziga xosliklarni anglash, tarbiyadagi murakkablik, chigalliklarni hal qilishda eng yaqin hamkordir. Shundan kelib chiqilsa, bolalarning ilk yosh davri nutqiy rivojlanishi borasidagi ilmiy izlanishlar ham oilaviy tarbiya, ham maktabhacha ta'lim tashkilotlari faoliyati uchun dolzarb sanaladi.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgacha OTM uchun nashr qilingan aksar o'quv qo'llanmasi, darsliklarda bu muammo kichik (ya'ni 3) yosh davridan boshlab o'rganilgani kuzatiladi. Yurtimizda maktabgacha ta'lim metodikasi fanining darg'alaridan biri bo'lmish Fotima Qodirova ilmiy faoliyatida nutq o'stirish masalalari yetakchi o'rin tutadi. Olima asosan katta guruh bolalariga rus tilini o'rgatish, rusiyabon bolalarni o'zbekcha so'zlashishga o'rgatish, maktabgacha yoshda ikkinchi tilni o'zlashtirish kabi masalalarga e'tibor qaratgan. Uning "O'zbekiston bolalar bog'chalari va maktablarida bolalarga 5-6 yoshdan boshlab rus tilida dialogik nutqni o'rgatish" (1993), "Maktabgacha yoshdagi rusiyabon bolalarni o'zbekcha so'zlashishga o'rgatish" (1993), R.M.Qodirova bilan hammualliflikda "Maktabgacha yoshdagi bolalarga ikkinchi tilni o'rgatish metodikasi" (2004) nomli

qo'llanmalari soha mutaxassislariga yaxshi tanish. Shuningdek, oliy ta'lim uchun "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi"ni dastlabki yozgan mualliflardan bo'ldi¹. Asosan ilmiy-tadqiq ishlarining natijasi bo'lgan ushbu o'quv adabiyotlarida uch yoshdan keyingi tarbiyalanuvchilar nutqini rivojlantirish o'rganish predmeti bo'lgani kuzatiladi.

Dono Babayevaning qo'llanma va darsligida ham ayni shu holat kuzatiladi. "Nutq o'stirish metodikasi" o'quv qo'llanmasi tevarak-atrofnii o'rganish asosida katta guruh tarbiyalanuvchilarining nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadini ko'zlagan. Ko'rinadiki, ko'zlangan obyekt (katta, ya'ni 5-6 yosh guruh tarbiyalanuvchilari) va predmet (tevarak-atrofnii o'rganish asosida) jihatdan chegaralanganlikka guvoh bo'lamiz. Metodist olimaning "Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi" darsligi² F.Qodirova o'quv adabiyoti bilan ko'p jihatdan umimiylik kasb etadi – unda ham ilk yoshda nutq o'stirish masalalari alohida mavzu sifatida yoritilmagan.

Mualliflar guruhi (M.Asqarova, S.Matchonov va b.) tomonidan tayyorlangan "Kichik yoshdagi bolalar nutqini o'stirish" qo'llanma-majmuasi³, D.Komilovning "Bolalar nutqini o'stirish" o'quv qo'llanmasi⁴da ham ilk yosh bilan bog'liq maqolamizda ko'tarilayotgan mazkur muammoga to'xtanilmagan.

Bu borada Qumri Shodiyevaning "Nutq o'stirish uslubiyoti" nomli pedagogika yo'nalishidagi kasb-hunar kollejlari talabalari uchun yozilgan darsligi⁵ alohida e'tiborga molik. Unda alohida bob ilk yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish masalalariga alohida bob bag'ishlangan. Bizningcha, olimaning mazkur izlanishlari o'rta-massus va oliy ta'lim uchun yoziladigan adabiyotlarda aks etishi lozim. Negaki bo'lg'usi maktabgacha ta'lim sohasi pedagoglari bolalar nutq ko'nikmasining dastlabki rivojlanish davri haqida ham yetarli tasavvurga ega bo'lmog'liklari lozim.

Aslida rus psixologi L.S. Vigotskiy "Bola rivojlanish psixologiyasi"⁶ asarida (va boshqa tadqiqotlarida ham) biz so'z yuritayotgan mavzu yuzasidan nazariy va amaliy jihatdan qimmatli fikrlar bildirilgan. Lekin rus pedagogikasida yaratilgan darslik va o'quv qo'llanmalari ham asosan kichik, ya'ni uch yoshdan keyingi yosh davrlaridan boshlab bolalar nutqini o'rganganligi kuzatiladi. M.M.Alekseyeva, B.I. Yashinalarning "Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish va ona tilini o'qitish metodikasi"⁷ hamda O.C. Ushakova, Y.M.Struninalarning "Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o'stirish"⁸ nomli o'quv qo'llanmalari va yana B.I. Yashina hamda M.M.Alekseyeva hammuallifligidagi "Bolalar nutqini o'stirish nazariyasi va metodikasi" nomli darsligi⁹ kabi o'quv adabiyotlarini fikrimiz dalili sifatida keltirishimiz mumkin.

¹Qodirova F.R., Qodirova R.M. – Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. T.: – Istiqloq, 2006.

²Babayeva D. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. T.: Barkamol fayz media, 2018.

³Asqarova M., Matchonov S. va boshqalar. Kichik yoshdagi bolalar nutqini o'stirish. T.: O'zbekiston, 2001.

⁴Komilova D.A. Bolalar nutqini o'stirish. Andijon: "Hayot nashri-2020", 2023.

⁵Shodiyeva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: O'qituvchi, 2008.

⁶Vigotskiy L.S. Психология развитие ребёнка. Москва: Эксмо, 2005.

⁷Алексева М.М., Яшина Б.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: Учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. - 3-е изд., стереотип. - М.: Издательский центр «Академия», 2000.

⁸Ушакова О.С., Струнина Е.М. Методика развития речи детей дошкольного возраста: Учеб.-метод. пособие для воспитателей дошк. образоват. учреждений. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004.

⁹Яшина В. И., Алексеева М. М. Теория и методика развития речи детей. Москва: Издательский центр «Академия», 2013.

Tadqiqot metodologiyasi. Tug'ilgandan bir yoshgacha bo'lgan go'daklik davrida oila a'zolarining bola bilan muloqotlari: uni erkalash, suyushlari, tushunmasligini bilsalar-da, bir tomonlama suhbat qurishlari, onalarning aytgan allalari bola ijtimoiylashuvining asosiy sharti bo'lgan til stixiyasiga zamin yaratadi. Germaniyalik pedagog Edith Sánchez ta'kidlaganidek: "Bolalarda til rivojlanishi asta-sekin va yig'indisi sodir bo'ladi. Demak, ular asta-sekin o'rganib, asta-sekin til ko'nikmalariga ega bo'lishadi. Bu rivojlanish hamma odamlar uchun bir xil va bir xil yoshda ko'p yoki kamroq sodir bo'ladi"¹⁰. Yaponiyalik olim Masaru Ibukaning bola rivojlanishidagi uch yoshgacha bo'lgan davr ahamiyati borasidagi izlanishlari bugungi kunda butun dunyodagi ilm ahli, shuningdek, bola parvarishi va tarbiyasi faxldor har qanday insonlar e'tiborini qozondi¹¹. Go'daklik davridagi bunday uzluksiz muloqotning ahamiyati quyidagi amaliy oqibatlarida namoyon bo'ladi: 1) ona tilining tovush tizimi bola ong-u shuuriga singib boradi; 2) fiziologik jihatdan artikulyatsiya apparati shakllana boradi; 3) tovush kuchi, baland yoki pastligi kabi ko'rsatkichlarni shuuriy tarzda bo'lsa ham anglay boshlaydi; 4) ohangni farqlaydi va o'zi ham u orqali munosabat bildirishning ilk tajribasini egallaydi; 5) dastlab bir-ikki bo'g'indan iborat ma'nodan uzilgan tovushlar birikmasini, so'ng ma'no nazarda tutilgan hayotidagi birinchi so'zlarni talaffuz qila boshlaydi; 6) hayoti davomida mukammal kompetensiya darajasida shakllantirish ko'zlangan tinglash va so'zlash qobiliyati, ko'nikmalari nish ura boshlaydi. Bundan ayon bo'ladiki, ilk yosh davri bolalar nutqini rivojlantirish mazkur olti aspektning kichik yoshdagi bolalar nutqiy faoliyatlarida malaka o'laroq uyg'un tarzda voqelanishini maqsad qilib qo'yimog'i lozim.

Tadqiqot natijalari. Bola nutqi uni qurshagan insonlar bilan muloqotda rivojlanadi va namoyon bo'ladi. Bolaning til sezgisini o'stirish, nutqini rivojlantirish uning ijtimoiy aloqalarini bosqichma-bosqich kengaytirishni talab qiladi. Ular nutqning mazmuni va tuzilishiga ta'sir qiladi. Uning ijtimoiy rivojlanishida tug'ilgandan boshlab yo'lga qo'yiladigan ona va bola munosabatlari, keyinchalik boshqalar bilan turli shakldagi muloqotlar nutqining o'sishi va namoyon bo'lishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq taqlid jarayonida rivojlanadi. Mutaxassislariga ko'ra, taqlid qilish insonda refleksiv, instinktiv ravishda, ya'ni tug'ma qobiliyat orqali shakllanadigan ko'nikmadir. Bola birinchi navbatda muloqotda bo'layotgan odamlar orqali voqelanayotgan artikulyatsiya va nutqiy harakatlarga taqlid qiladi. Onasi va boshqa yaqinlari bilan kechadigan muloqoti bola sog'lom psixik rivojlanishining zaruriy sharti sanaladi. Nutqni o'zlashtirish murakkab, ko'p qirrali aqliy jarayon bo'lib, uning yuzaga kelishi va rivojlanishi ko'plab omillarga bog'liq. Tug'ilgandan ikki yoshga to'lguncha bo'lgan davr bola nutqi, tafakkuri va bilish faoliyatining rivojlanishi uchun eng muhim bosqich hisoblanadi. "Bu davrga kelib miyaning nutq bo'limi anatomik tomondan yetilib bo'ladi, bola ona tilining asosiy grammatik shakllarini egallaydi, ko'p so'z to'plamiga ega bo'ladi. Agar uch yoshgacha bo'lgan bolalar nutqiga yetarlicha e'tibor berilmagan bo'lsa, u vaqtda kelgusida yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf etish uchun katta kuch va g'ayrat sarf etishga to'g'ri keladi"¹².

Ilk yoshdagi bolalar nutqining rivojlanishi ikki davrdan iborat: 1) nutqqa ilk tayyorgarlik davri – bolaning bir yoshgacha bo'lgan hayotini o'z ichiga oladi;

2) bola nutqining mustaqil rivojlanishi davri - ikki yoshgacha va undan keyingi oylar.

Tayyorgarlik davri bola hayotida nafaqat nutq, ayni paytda har jihatdan (jismaniy, aqliy, iroda, hissiy) ildam rivojlanish kuzatiladi. Adabiyotlarda bu davr o'ziga xos xususiyatlari hamda vazifalari bilan farqlanuvchi to'rtta ichki davrga ajratiladi: a) tug'ilgandan 2, 5 – 3 oylikkacha; b) 2, 5 – 3 oylikdan 5 – 6 oylikkacha; c) 5 – 6 oylikdan 9 – 10 oylikkacha; d) 9 – 10 oylikdan 1 yoshgacha¹³.

Sanobar Olloberganova metodik qo'llanmasida Qumri Shodiyeva qarashlariga tayanib nutqqa tayyorgarlik davrini uch bosqichga ajratib izohlaydi¹⁴:

1. Chinqirish davri (tug'ilgandan 2, 5 – 3 oylikkacha).
2. Guvrash davri (2, 5 – 3 oylikdan 5 – 6 oylikkacha).
3. Til chiqarish davri (5 – 6 oylikdan 9 – 10 oylikkacha va 9 – 10 oylikdan 1 yoshgacha).

Chinqirish davrida hali bola nutq apparatidan foydalana bilmaydi, faqat chinqirish bilan, ya'ni ovoz reaksiyalari bilan turli istak va xohishlarini bildiradi. Qorni ochganligi, tagi ho'l bo'lganligi, o'zida bo'layotgan noqulayliklar yoki biror joyining og'riyotgani

kabilami ifodalaydi. Go'dak o'z chinqirishi orqali kattalar bilan o'ziga xos muloqotga kirishadi, ya'ni chinqirish ma'lum bir kommunikativ (muayyan kayfiyat, holatni ifodalash kabi) vazifani bajaradi. Kattalar (asosan ona)ning ana shu chinqirish orqali bola uzatayotgan ma'lumotlarga sergak bo'lishi, vaqtda javob qaytarishi (ya'ni kerakli choralar ko'rishi) unda muloqot hissi va qobiliyatining jadal rivojlanishiga turki beradi.

Guvrash davri bolaning 2, 5 – 3 oylikdan 5 – 6 oylikkacha bo'lgan kunlari kiradi. Guvrash noaniq, tushunib bo'lmaydigan ovoz chiqarish degani. Bolaning qisqa yoki cho'ziqroq, turli ohanglarda guvrashayotgani uning aqliy-intellektual hamda nutqiy apparatining rivojidan darak beradi. Guvrash bola tili chiqishiga zamin yaratadi. Bu davrda bolaning o'z muhitidagi eshitgan tovushlarga bo'lgan munosabati (reaksiyasi) ortadi. Bu uning sezish va idrok qilish qobiliyatining o'sayotganidan darak beradi. Bolaning qarshisidan, ikki yoni va ortida turib uni chaqirish, murojaat qilish bilan yoki boshqa narsalar (masalan, shaqildoq) tovushi bilan e'tiborini jalb etish zarur. Ovozni turli ohang, baland-past qilib, erkalash, suyishlarni tuydirib tez-tez va davomli suhbat qurib turish kerak bo'ladi. To'rt oylikdan boshlab ovoz (tovush) manbayini qidirib topadigan, unga o'zicha javob qaytaradigan bo'ladi.

Til chiqarish davri bola 5 – 6 oylikdan boshlanadi (bu davmning birinchi bosqichi). U atrofidagi katta-kichik odamlarga, jonivorlar (hayvon va qushlar)ga, narsalar (o'yinchoq va oiladagi buyumlar)ga, ularning ko'rinishi va ovozlarga qiziqish bilan qaraydigan bo'ladi. Asta-sekin ularni taniyidigan va farqlaydigan bo'ladi. Nutq shakllanishi uchun muhimi kishilar gapirayotganda quloq sola boshlaydi, ya'ni tinglash qobiliyati yuzaga kela boshlaydi. Buning natijasida tovush talaffuzini, hatto ba'zi bir so'zlarni farqlaydi, so'zlovchining ohangiga ongli munosabat ko'rsatadi, uni nutqning mazmuni bilan bog'lay oladi. Bu esa eshitganlarini tushuna boshlaganidan darak beradi. Shu tariqa nutq bola hayotida bilishning elementar funksiyasini bajara boshlaydi.

Til chiqarishning ikkinchi bosqichi 9 – 10 oylikdan 1 yoshgacha bo'lgan davr sanaladi. Shu oylardan bola hayoti, tarbiyasiga mas'ul kattalar nutqni o'stirishga alohida e'tibor bilan qarashlari lozim. Bola qurshovidagi kishilarning kimligini, ismlarini tanishtirishlari va bot-bot takrorlab, eslatib turish kerak bo'ladi. "Ana, dada keldi", "Oyisi ovqat beradi", "Qara, opang (Zilola) kiriyapti", "Aka (Bilol) senga o'yinchoqni beradi" kabi eslatishlar doimiy, davomli bo'lishi maqsadga muvofiq. Xuddi shu kabi bola faol munosabatga kirishadigan buyumlar, agar u yoda bo'lsa, uy hayvonlari, parranda va qushlar bilan tanishtirib, ularning harakati bilan bog'liq tushunchalarni ham aytib borish zarur. Shu tariqa asta-sekin bolaning passiv lug'ati boyligi shakllanadi. Lug'at boyligi ayrim so'zlarni talaffuz qilish, bir qancha so'zlarni talaffuz qila olmasada, ma'nosini tushunish bilan to'lib boradi.

Bolaga kattalar tomonidan uzatilayotgan fikr a) gap ohangi bilan (buyruq, iltimos, man etish, ruxsat berish); b) so'z hamrohligidagi xatti-harakatlar bilan (qaynoq narsalardan qo'lini olib qochish, barmoq bilan ishora, silash-siypalash va boshqalar); c) muayyan ifodadagi ohang hamrohligida mimika (jilmayish, xo'mrayish, tasdiq yoki inkor uchun bosh harakatlari); d) shaxs yoki narsalarni ko'rsatib tanishtirish (dada, oyi (aya), buvi, aka, opa, nanna, umma, qu-qu, miyov (-miyov), bo'-bo'.

Bir yoshga to'lganda bolalar ayrim so'zlarni idrok etib, ma'nosini anglagan holda ayta boshlaydilar va bu bilan so'z-gap shaklida dastlabki muloqot ko'nikmalarini egallaydilar. Ota-onalar bola bilan tez-tez qisqa muddatli va biri boshqalari bilan almashadigan kichik mashg'ulotlarni davomli o'tkazishlari lozim. Bu yoshda bolalar nutqini rivojlantirish vositalari quyidagilar bilan kengayadi: a) o'yinchoqlar turfaligi (sujetli o'yinchoqlar, qo'g'irchoqlar va hayvon o'yinchoqlar); b) jonivorlar (hayvonlar, qushlar, hasharotlar); d) transport vositalari; e) predmetlarni aks ettiruvchi rasmlarni ko'rsatish; f) qisqa ashula va she'rlar. Bu o'rinda ana shu predmetlarning o'ziga va ularning nomlanishiga e'tibor qaratish muhim sanaladi, chunki ko'rib, tinglay boshlagan bolada diqqat qilish qobiliyati shakllanadi va bu asta-sekin so'z o'zlashtirish, talaffuz qilishga olib keladi.

Q.Shodiyeva to'g'ri ta'kidlaganidek, bola nutqining mustaqil rivojlanishi davrida avvalo ikki yoshgacha bo'lgan jarayonlar ajratiladi va ikkita teng ichki davrga bo'linadi: 1) bir yoshdan bir yarim yoshgacha; 2) bir yarim yoshdan ikki yoshgacha.

Har ikki davrda ham bola nutqini rivojlantirish bo'yicha quyidagi vazifalarni amalga oshirish ko'zda tutiladi:

- a) nutqni tushunish va taqlid qilish malakasini rivojlantirish;

¹⁰ Edith Sánchez (2022). Wissenswertes über die Stadien der Sprachentwicklung bei Kindern. <https://bessergesundleben.de/wissenswertes-ueber-die-stadien-der-sprachentwicklung-bei-kindern/>.

¹¹ Masaru Ibuka (2023). Uchdan keyin kech. 1-kitob. T.: Hilol-nashr.; Masaru Ibuka. (2023). Uchgacha ayni vaqti. 2-kitob. T.: Hilol-nashr.

¹² Кольцова М.М. (1973). Ребёнок учится говорить. Москва. С.5.

¹³ Shodiyeva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: O'qituvchi, 2008. 39-40-betlar.

¹⁴ Olloberganova S. (2017). Maktabgacha ta'limga nutq va o'ziga tilga o'rgatish. Toshkent. 6-7-betlar.

b) bolalar lug'atini boyitish;
d) nutqni atrofda qilar bilan muomala qilish vositasi sifatida shakllantirish.

Bir yarim yoshgacha bo'lgan ichki davrda 1) bolaga o'zgalari nutqini tushunishni o'rgatish; 2) o'zgalari nutqiga taqlid qilish orqali faol nutqni o'stirish vazifalari ota-onalar va tarbiyachilar zimmasida bo'ladi¹⁵.

Bolaning boshqalar nutqini tushunish qobiliyati rivojlanish sohalari hamda asta-sekin shakllantirilajak kompetensiyalar bilan uzviy aloqadorlikda bo'lishi bu boradagi samaraning sifat va sifat jihatdan integrativ intensivlikni ta'minlaydi. Bu haqiqatni o'ylada kattalar, ayniqsa, ona yaxshi bilishi, his etishi muhimdir. Xalqimizda keng tarqalgan nutq tarbiyasi quyidagilarda ilk yosh bosqichida kuzatiladi: 1) o'z ismi va tana a'zolarini farqlash – ular bilan aloqador so'zlar asosan kommunikativ, shaxsiy kompetensiya ("Men" konsepsiyasini yaratish) hamda bilish kompetensiyalari poydevori; 2) o'z tana a'zolarini va shunga qiyosan o'yinchoqlar tana qismlari nomini ajratish – ular asosida shaxsiy ("Men" konsepsiyasini yaratish) hamda bilish kompetensiyalari shakllana boradi; 3) o'ziga tanish bo'lgan oila a'zolari, hayvonlar va o'simliklarni ko'rsata olishi – ijtimoiy, kommunikativ hamda bilish kompetensiyalariga asos bo'ladi; 4) kiyim-kechaklar, mebellar, idish-tovoqlar, uyda bor bo'lgan transport vositalari nomini eshitganda tushunishi - ijtimoiy, kommunikativ hamda bilish kompetensiyalarini rivojlantiradi; 5) ayrim harakatlarga undalga bajarishga urinishi (*ber, ol, kel, tur, o'tir, ye, ich* kabi) - ijtimoiy, kommunikativ, bilish kompetensiyalari hamda jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi sohasi uchun ga asos bo'ladi.

Ikki yosh davrida, ayniqsa, bir yarim – ikki yoshda taqlid bola tili (nutqi) va tafakkurining jadal rivojlanishi omili sanaladi. Go'daklikdan eshitib singgan tovushlar bolada fonemik qobiliyatlarga zamin hozirlaydi, artikulyatsiya apparati shakllanib, talaffuz ehtiyoji va qobiliyatini yuzga chiqaradi. Kattalar bolaga ayrim tovushlar, bo'g'inlar va so'zlarni namuna qilib aytib ko'rsatadilar, taqlidan aytirib, talaffuz ko'nikmasini va bu til birliklarining uning xotirasi, nutq zaxirasiga singdiradilar. Ayni paytda bola o'z kayfiyatini (xursandlik, rozilik, inkor, norozilik, xafalik) kattalarga taqlid qilib ohang orqali ifodalashni o'zlashtiradi. Bu davrda nutqni tushunish qobiliyatlari ularning faol nutqi taraqqiyotidan ancha o'zib ketadi.

Jismoniy va aqliy rivojlanishi me'yorda kechgan bolalar kattalarga taqlid bilan jadal sur'atda so'z o'zlashtirib boradilar. Ikki yosh bo'sag'asida bolalarning talaffuz etadigan so'zlari 200 dan ortadi. Ularning lug'ati boyligi oila a'zolaridan tashqari boshqa yaqinlari, qarindoshlarini anglatadigan so'zlar, makonga aloqador (uyda, ko'chada, hovlida, bog'da, ichkari, tashqari) tushunchalar, kunda ko'rib turadigan hayvonlar va o'simliklar nomlari, xatti-harakatlarini anglatuvchi so'zlar bilan kengayib, ko'payib boradi. Shuningdek, bu yoshdagi bolalar kundalik voqealar bilan bog'liq ibora va gaplar (masalan, payolada choy bor, choynak issiq (qaynoq) quydiradi; ovqat dasturxonada; shu yerga o'tir; u yerda) ma'nosini to'g'ri tushunish qobiliyatiga ega bo'ladilar va ularni o'z o'mida ishlata olish ko'nikmasi sekin-asta shakllana boradi. Ikki yoshdan bolalarda tevarakat-voqealar (tanish va ulanish kishilar, o'simliklar va hayvonlar, harakat va holatlar hamda ularning atalishi va boshqalar) asosida nutqni o'stirishga alohida o'rin ajratish muhimdir. Ayni paytda boshqalarga savollar berish, xohish-istaklarini ifodalash, turli munosabatlar bilan murojaat qilish ko'nikmalarini hosil qilishga diqqat qilish zarur. Shuningdek, o'z fikrini ikki-uch gap bilan ifodalashga, atrofda qilar muvofiqatiga murojaatiga tushunib quloq solishga, ularning so'z bilan ifodalangan talablarini bajarishga, savollarga (... qani? ... qayerda? Bu kim?, Bu nima? kabi) javob berish qobiliyatini o'stirishga erishish uchun harakat qilinadi.

Ayni paytda bu yoshda bola ijobiy yo salbiy xarakterdagi xatti-harakatlari muayyan so'z-gap, bolaga tushunarli ifodalor orqali qo'llab-quvvatlanishi, rag'batlantirilishi, oqibati tushuntirilishi orqali unda

faoliyatiga nisbatan ilk refleksiv munosabat shakllantirilishini ham nazarda turish maqsadga muvofiqdir¹⁶.

Yuqorida bildirilgan fikrlardan oydinlashadiki, ilk yosh davrida bola nutqini rivojlantirishga e'tiborsizlik qilib bo'lmaydi, chunki bu davrda bola miyasi jadal sur'atda o'sib, rivojlanib boradi va uning vazifalari shakllanadi¹⁷. Fiziologik tadqiqotlar markaziy asab tizimi vazifalarini aynan ularning tabiiy shakllanish davrida osongina mashq qildirish mumkinligini aniqlagan. Mashqlarsiz ushbu vazifalarning rivojlanishi sekinlashadi va hatto umuman to'xtab ham qolishi mumkin. «Nutq uchun rivojlanishning bunday «hal qiluvchi» davri bola hayotining dastlabki uch yili hisoblanadi: bu muddatga kelib miya nutqiy sohalarning anatomik o'sib yetilishi asosan nihoyasiga yetadi, bola ona tilining asosiy grammatik shakllarini o'zlashtirib oladi, katta so'z zaxirasi shakllanadi. Agarda dastlabki uch yilda kichikintoy nutqiga yetarlicha e'tibor berilmagan bo'lsa, bu holda kelgusida uning o'rnini to'ldirish uchun juda ko'p mehnat qilishga to'g'ri keladi»¹⁸.

Agarda bola atrofda qilar uni beshikdan boshlab to'g'ri so'zlashga o'rgatsalar, bu holda bunday bola intellektual jihatdan normal rivojlanadi: unda tasavvur qilish, so'ngra fikrlash va xayol surish qobiliyati paydo bo'ladi; har bir yosh bosqichida bu qobiliyat takomillashib boradi. Bola intellektning rivojlanishi bilan bir vaqtda uning emotsional-iroda sohasi ham takomillashib boradi. Bularning barchasi eshitganlarini qabul qilish, tinglaganlarini tushuna borish jarayoni orqali amalga oshadi.

Bir yoshdan bola eshitgan, tinglaganlari va ko'rganlari asosida ongli ravishda, yani ma'nosini bilgan holda ayrim so'zlarni aytib boshlaydi. Bunda ko'rgazmalilik yetakchi metod sanaladi, ya'ni bola muhitidagi eng ko'p muloqot qiladigan, duch keladigan va qo'llanadigan shaxs, narsa, harakat va holatlarni eshittirib va ko'rsatgan holda kundan kun lug'at boyligi oshirib boriladi. Ayniqsa, rangli suratlaridan foydalanish samarasi katta. Ikki yoshdan bolalar ikki so'z (ega va kesim yoki to'ldiruvchi va kesim)dan iborat yig'iq gaplarni tuzib aytib oladi (*dadam keldi, suv ichaman* kabi). Ikki-uch yoshdagi bolada mana shunday konstruksiyali birliklar sonining imkon qadar orttirib borish bilan uning lisoniy ko'nikmalarini rivojlanishiga diqqat qilish lozim. Buning uchun bola lug'at boyligidan joy olmagari shaxs, narsa, harakat va holatlarni tushuntirib, gap tuzgan holda takrorlatib boriladi. Masalan: «Bu – xo'roz, xo'roz qu-qu-qu deydi». «Bu – do'ppi, do'ppini kiyasan» va hokazo. Bola bu eshitganlarini tushunadi, takrorlab borishi natijasida so'larni eslab qoladi va ular faol lug'at boyligidan joy oladi.

Xulosa va takliflar. Demak, ilk yosh davri borasida quyidagi to'xtamlarga kelish mumkin:

- bolaning tinglab tushunishi va munosabat bildirishi to'la holda dialogik muloqot asosida kichadi, bu muloqot tashabbuskori mutloq holda kattalar (ona, ota, buvi, buva, aka, opa v.b.) bo'ladi;

- kattalarni tinglashi, ular o'rgatmoqchi, tushuntirmoqchi bo'lgan narsa, so'zlarga e'tibor qaratishi uchun bola majburlanmaydi, balki unda bu obyektga ko'rgazmalilik (jonli, tabiiy holatini yoki rasmlarini ko'rsatish) asosida qiziqish uyg'otib, eshinishi, tushunishi va javob qaytarishiga erishish lozim;

- bola tinglab, ko'rish orqali o'rgangan so'z, birikma va gaplarni davomli tarzda takrorlanishiga erishish uchun vaqti-vaqti bilan bu shaxs, narsa, hodisa va harakat-holatga qayta murojaat etib turish maqsadga muvofiq;

- har qanday katta-kichik muvaffaqiyat rag'batlantiriladi (maqto'v, suyish bilan), shuningdek, bola unutgan, yodolmagan, tushunmagan narsalari uchun tanbeh berilmaydi, aksincha, sabr, boschilik bilan boshdan tushuntirish, eshittirish, ko'rsatish lozim bo'ladi, eng asosiysi, metodikani almashtirish kerak;

- har bir bola o'ziga xos bir dunyo, takrorlanmas yaratqidir, uni qaysidir bola kabi qilishga, unga o'xshatishga urinmaslik kerak; u qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilib, imkoniyati, qobiliyatiga ko'ra yondashish kerak.

¹⁵Shodiyeva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: O'qituvchi, 2008. 39-47-bet.

¹⁶Qodirov V.A. (2023). Reflections on the formation of reflexive abilities in preschool education. Science and innovation international scientific journal volume 2 ISSUE 11 november. P.152.

¹⁷Кодирова Ф.Р. Мактабгача таълимда замонавий ёндашувлар. <https://giu.uz/wp-content/uploads/4.1>.

¹⁸Кольцова М.М. (1973). Ребёнок учится говорить. Москва. С.5.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Asqarova M., Matchonov S. va boshqalar (2001). Kichik yosgdagi bolalar nutqini o'stirish. T.: O'zbekiston.
2. Babayeva D. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi (2018). T.: Barkamol fayz media.
3. Edith Sánchez (2022). Wissenswertes über die Stadien der Sprachentwicklung bei Kindern. <https://bessergesundleben.de/wissenswertes-ueber-die-stadien-der-sprachentwicklung-bei-kindern/>.
4. Komilova D.A. Bolalar nutqini o'stirish. Andijon: Hayot nashri-2020, 2023.
5. Masaru Ibuka (2023). Uchdan keyin kech. 1-kitob. T.: Hilol-nashr.
6. Masaru Ibuka. (2023). Uchgacha ayni vaqti. 2-kitob. T.: Hilol-nashr.
7. Olloberganova S. (2017). Maktabgacha ta'limda nutq va o'zga tilga o'rgatish. Toshkent.
8. Qodirov, V. (2023). REFLECTIONS ON THE FORMATION OF REFLEXIVE ABILITIES IN PRESCHOOL EDUCATION. *Science and innovation*, 2(B11), 150-153.
9. Qodirova F.R., Qodirova R.M. (2006). Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. T.: – Istiqlof.
10. Shodiyeva Q. (2008). Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: O'qituvchi.
11. Алексеева М.М., Яшина Б.И. (2000) Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: Учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. - 3-е изд., стереотип. - Москва: Издательский центр «Академия».
12. Выготский Л.С. (2005) Психология развитие ребёнка. Москва.
13. Кольцова М.М. (1973). Ребёнок учится говорить. Москва.
14. Қодирова Ф.Р. Мактабгача таълимда замонавий ёндашувлар. <https://giu.uz/wp-content/uploads/4.1>.
15. Ушакова О.С., Струнина Е.М. (2004). Методика развития речи детей дошкольного возраста: Учеб.-метод. пособие для воспитателей дошк. образоват. учреждений. – Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС.
16. Яшина В. И., Алексеева М. М. (2013) Теория и методика развития речи детей. Москва: Издательский центр «Академия».

PEDAGOG PROFESSIONALIZMNI RIVOJLANTIRISHNING AKMEOLOGIK DETERMINANTLARI

Salayeva Muborak Saburovna

psixologiya f.n., Toshkent amaliy fanlar universiteti
"Psixologiya" kafedrası professori v.b., Toshkent, O'zbekiston,
muborakxon71@mail.ru

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil Jurnal soni: 10 Maqola raqami: 36 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.930</p>	<p>Maqolada pedagogik professionalizmni rivojlantirishga akmeologik yondashuv masalalari tadqiq qilingan. Pedagogik professionalizmni rivojlantirishga eng maqbul sharoit yaratishning akmeologik modeli tahlil qilinib, unda pedagogik professionalizmni tarkibiy tuzilmalarining o'zaro ta'siri va pedagogik faoliyat samaradorligini belgilovchi omillar muhokama qilingan. Shuningdek, ushbu model asosida pedagogning shaxsiy-individual xususiyatlari o'rganilishi bilan birga pedagogik professionalizming rivojlanishiga kasbiy faoliyatining ta'siri to'g'risidagi ma'lumotlar berilgan.</p>
<p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p> <p>shaxs, pedagog, professionalizm, pedagogika, psixologiya, akmeologiya, faoliyat, ehtiyoj, ta'lim, bilim, sharoit, omil, tahlil, mezon, daraja, ko'rsatkich, o'zi o'zini anglash, shaxsiy-kasbiy va ma'naviy cho'qqi, akmeologiya, ijodiy kamolot.</p>	

Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida pedagog professionalizmi muammosi eng dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Har bir shaxsning kasbiy faoliyatida professionalizmni rivojlantirish uchun, avvalo, o'zini o'zi tahlil qilish va o'zining individual xususiyatlarini anglashga asos bo'la oladigan ichki "Men"ni saqlab qolish muhimdir.

Pedagog professionalizmi asosan kasbiy rivojlanishning ob'ektiv va sub'ektiv determinantlari bilan belgilanadi. Chunki bu determinantlar pedagog professionalizmini rivojlantirishda hal qiluvchi omil hisoblanib, ularni bilmaslik pedagog professionalizmini rivojlantirish borasida noto'g'ri strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirishga olib keladi. Bu albatta pedagogning o'ziga ham psixologik, ham fiziologik ortiqcha yuklama bo'lishi bilan birga ta'lim-tarbiya berayotgan shogirdlari shaxsining bir tomonlama rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

Pedagog professionalizmini rivojlantirish jarayonini o'rganishga qaratilgan kuzatuvlarimiz bu sohada bir qator muammolar mavjud ekanligini ko'rsatadi. Masalan:

- pedagog faoliyatidagi individual o'qitish usullarining o'ziga xosligi bilan kasbiy tayyorlash jarayonidagi usul va uslublarni standartlashtirish o'rtasida;

- pedagog professionalizmini rivojlantirish jarayoniga muvofiq sharoitlarni yaratish zarurati mavjud bo'lsa-da, bunday rivojlanish texnologiyalarining ishlab chiqilmaganligi o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni kuzatishimiz mumkin.¹

Shu nuqtai nazardan pedagog professionalizmini rivojlantirish jarayoniga eng maqbul bo'lgan sharoitlarni yaratish yo'llarini o'rganish, uning akmeologik mezonlari, ko'rsatkichlari, professionalizmni rivojlantirish omillari va darajalarini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Professionalizm pedagogika va psixologiya sohaslarida ko'proq o'rganilgan muammodir. Shu jumladan, rus psixolog va pedagog olimlari - O.S.Anisimov, A.A.Bodalev, A.A.Derkach, V.G.Zazikin, N.V.Kuzmina, A.K.Markova, V.N.Markin, V.G.Mixaylovskiy, A.S.Ognev, A.A.Rean, Yu.V.Sinyagin, V.A.Slastenin, L.A.Stepnova, V.D.Shadrikov, E.A.Yablokova va N.N.I.Kovalovalar professionalizm muammolarini o'rganishning nazariy tamoyillarini ishlab chiqishga, kasbiy o'sish va shaxsning kasbiy "akme"ga erishishini ta'minlash sharoitlarini aniqlashga katta hissa qo'shdilar.²

"Professionalizm" atamasi psixologiyada (A.K.Markova, T.M.Mitina, N.V.Kuzmina), pedagogik (V.A.Mizherikov, V.P.Simonov), ijtimoiy (Yu.A.Karpova, V.P.Zinchenko, S.B.Popov), iqtisodiy (S.Yu.Glazhev, N.D.Kondratiev) va boshqa adabiyotlarda juda faol qo'llaniladi.

Professionalizm fenomen sifatida haqiqiy pedagogik amaliyotda mavjud bo'lib, attestatsiya tartib-qoidalarida o'qituvchining mehnat unumdorligi va faoliyati ko'rsatkichi sifatida foydalaniladi (N.M.Zvereva, G.A.Kozberg, L.B.Mozgarev)³.

Shu bilan birga, "professionalizm" tushunchasining mazmuni va asosiy xususiyatlari hali to'liq ochib berilmagan. Nufuzli manbalar - pedagogik ensiklopediya, pedagogik ensiklopedik lug'at va katta psixologik lug'atlarda bu hodisaning izohi yo'q (B.M.Bim-Bad, G.M.Kodjaspurova, B.G.Meshcheryakov, V.I.Zinchenko)⁴.

Psixolog olim A.A.Derkach nazariyasiga ko'ra, *faoliyat professionalizmi* - mehnat sub'ektining sifat ko'rsatkichlari tavsifi bo'lib, u shaxsning chuqur kasbiy malaka va kompetentlik, mehnat unumdorligini ta'minlovchi turli xil bilim va ko'nikmalar, shu jumladan, ijodiy hal qilishga asoslangan, yuqori va barqaror samaradorlikdagi faoliyatni namoyon qilishga undovchi kasbiy topshiriqlarni hal etish usullari va zamonaviy algoritmlarning egallanligida aks etadi.

Bu holatda o'qituvchining xulq-atvorini boshqaradigan eng muhim kasbiy tuyg'u - bu uning xatti-harakatlari pedagogik maqomga ega bo'lgan vaziyat chegarasining yaxlitligidir.

Taniqli rus olimi B.G.Ananyev ta'kidlaganidek, har qanday faoliyat muvaffaqiyatining sharti shunchaki zaruriy xususiyatlar yig'indisi emas, balki qobiliyat va iste'dodlarning ma'lum bir strukturasi, ularning funktsional tarkibi, sensorimotor, mnemonik, mantiqiy, hissiy-irodaning turli xil kombinatsiyasi hisoblanadi. va undagi boshqa komponentlar, turli xil inson faoliyatida notekis va o'ziga xos tarzda rivojlanadi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, o'rganilgan barcha tadqiqotlarda "professionalizm" tushunchasi ko'pincha shaxs faoliyatining samaradorligi yoki yuqori darajadagi sermahsulligi bilan tavsiflanadi. Masalan, rus psixolog olimi K.K.Platonov shaxs faoliyatining yuqori darajadagi mahsuldorligi, unumdorlikning o'rta va kam darajalarini tadqiq qilgan. U yuqori darajadagi sermahsullikni "professionalizm" deya ataydi.

"Pedagog professionalizmi" ko'plab tadqiqotlar orqali ochib beriladigan keng qirrali hodisa hisoblanib, biroq bu muammoga hali ham etarli darajada e'tibor qaratilmagan.

Pedagog professionalizmini integral shaxsiy resurs sifatida ochib beradigan, ob'ektiv ravishda kuzatilgan va o'chanadigan, kasbiy faoliyatda shakllanayotgan va rivojlanayotgan keng qamrovli tadqiqotlar hali ham etarli emas, bu nazariy-empirik tadqiqotlar uchun muhim maydonni egallaydi.

Taniqli rus psixologi N.T.Seleznevaning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, professional o'qituvchi barqaror integral xususiyatlar bilan

¹ Гребенкина Л.К. Формирование профессионализма учителя в системе непрерывного педагогического образования: монография / Л.К.Гребенкина. Рязань: Изд-во РГПУ, 2000. - 204 с.

² Деркач А.А., Кузьмина Н.В. Акмеология: Пути достижения вершин профессионализма. М.: ПАУ, 1993. - 123с.

³ Климов Е.А. Пути в профессионализм (психологический взгляд). Учебное пособие / Е.А.Климов. — М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2003. 183 с.

⁴ Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя. - М: 1990.

ajralib turadi: munosabatlar, pozitsiyalar, qarorlar qabul qilish usullari, tartibga solish mexanizmlari⁵.

Pedagog professionalizmini o'rganish va uni rivojlantirish muammosining murakkabligi, shuningdek, zamonaviy o'qituvchining kasbiy funksiyalarining o'zgarishi, yangilanishi, noaniqligi, professionalizm me'yorlarining "emirilishi" (buzilishi holatlari), jamiyat va davlat tomonidan mutaxassislariga, shu jumladan, pedagoglarga qo'yiladigan talablarning murakkablashishi bilan bog'liq.

Muammo shundaki, professionalizmning umumiy psixologik tushunchasini boshqa shaxsning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan kasbning maxsus turi sifatida pedagogik kasbga nisbatan qo'llash biroq qiyin. Vaziyat asosan professionalashirish bosqichida (ko'p yillik pedagogik stajga ega) bo'lgan pedagoglarda professionalizmning etishmasligi va uzluksiz kasbiy pedagogik tizimda haqiqatan ham faoliyat ko'rsatayotgan oliy pedagogik kasbiy ta'lim, qayta tayyorlash va malakasini oshirish "ma'lumot"larining yo'qligi bilan murakkablashadi.

Biroq, mavjud tadqiqotlar orasida akmeologik yondashuvga muvofiq o'qituvchi professionalizmining akmeologik omillari hamda uni rivojlantirish uchun eng maqbul sharoitlarni yaratish yo'llarini o'rganadigan tadqiqotlar nisbatan juda kamdir. Bugungi kunda mazkur masalaning dolzarbligi va uning maxsus dissertatsiya shaklida ilmiy nuqtai nazardan tadqiq qilinmaganligi tadqiqot mavzusini tanlashga hamda tadqiqot ob'ekti, predmeti, maqsad va vazifalarini oldindan belgilab berishga sabab bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodlari sifatida tarixiy, retrospektiv va nazariy-uslubiy tahlil, olingan ma'lumotlarni umumlashtirish va izohlash, kuzatish, suhbat, anketa, kontent-tahlil, kvalimetriya, ekspert baholash usuli keng qo'llanildi. Asosiy metodologiya shaxs yo'nalganligini aniqlash uchun B.Bass-V.Kucher metodikasining mahalliy-etnik xususiyatlarga moslashtirilgan versiyasi, Leonhard-Szmishekning kommunikativ masofani o'lchash metodikasi hamda ta'lim oluvchiga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshiruvchi o'qituvchi faoliyati samaradorligiga ta'sir etuvchi talablar tizimini o'rganishga qaratilgan maxsus ishlab chiqilgan anketadan iborat psixologik va akmeologik diagnostika majmuasidan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari. Pedagog professionalizmini rivojlantirishga eng maqbul sharoit yaratishning akmeologik modeli pedagog professionalizmi tarkibiy tuzilmalarining o'zaro ta'sirini aks ettiradi va uning pedagogik faoliyati samaradorligini belgilaydi. Modelni amalga oshirishda o'qituvchiga uning shaxsiy-individual xususiyatlari, professionalizmining rivojlanishi va kasbiy faoliyatining samaradorligiga qanchalik hissa qo'shishi yoki to'sqinlik qilishi to'g'risidagi ob'ektiv ma'lumotlar berish lozim⁶.

Pedagog professionalizmini rivojlantirishning akmeologik modeli quyidagi muammolarni hal qilishga yordam beradi:

pedagog kasbiy faoliyatining yuqori mahsuldorligini ta'minlash;

pedagog shaxsining zahiraviy-funksional imkoniyatlari va uning turli vaziyatlardagi faoliyatga psixologik tayyorligini shakllantirish⁷.

Pedagog professionalizmi uch xil darajada rivojlanishga ega: *mukammal, qoniqarli va qoniqarsiz*.

Shaxsiy professionalizmini *mukammal* darajada rivojlantirish darajasiga ega bo'lgan pedagog quyidagilar bilan tavsiflanadi:

yuqori samarali pedagogik faoliyat, yaxlit akme-motivatsiyasi, yuqori hayotiy pozitsiyasi;

tizimlashtirilgan akmeologik bilim darajasi, pedagogik faoliyatini "Men" tasvirida aks ettirishi, ya'ni o'zini "Men pedagogman", "Men ustozman" shaklida ko'ra olishi;

yuqori darajadagi ijodkorlik, qat'iy yangi uslubiy tizimni yaratish, yangi imkoniyatlarni topishi va amalga oshirishi, kreativ shaxs sifatida o'zini o'zi anglashi, o'zini kasbiy rivojlanishining individual yo'llarini aniqlashi, o'z-o'zini anglash jarayonining akmeologik texnologiyalarini yuqori darajada bilishi va ularni tartibga solishi⁸.

Pedagog professionalizmining *qoniqarli* (etarli) darajada rivojlanishi: o'zini-o'zi hurmat qilishi, yuqori hissiy barqarorlik,

faoliyatdan qoniqish; kamroq tashvishlanishi va tajovuzkorlikka kamroq moyilligi; katta xayrixohlik, bag'rikenglik va o'ziga bo'lgan ishonch; o'z hayotining mazmun-mohiyatini topishi; kuzatuvchanligi va me'yoriy xatti-harakatlari; o'zini o'zi yuqori baholashi; muammoni oldindan ko'ra olishi; insonlarga nisbatan empatiya va ularni o'zaro tushunishga harakat qilishi kabi akmeologik sifatlar bilan tavsiflanadi⁹.

Pedagog professionalizmining *qoniqarsiz* darajada rivojlanishi: o'rtacha samarali pedagogik faoliyat, o'rtachadan yuqori motivatsiya (muvozanatli akme-motivatsiya); o'z xatti-harakatlaridan qoniqishi; o'z-o'zini rivojlantirish vaziyatiga tayyorligi; etarli darajada tizimlashtirilmagan akmeologik bilimlari; pedagogik faoliyatini "Men" tasvirida aks ettira olmasligi; qoniqarsiz darajadagi ijodkorligi, tayyor o'qitish texnologiyalarini joriy etishi, o'zini o'zi anglashi va o'z-o'zini tartibga solishning akmeologik texnologiyalarini etarli darajada bilishi; adekvat o'zini-o'zi hurmat qilishi, hissiy barqarorligi, o'z faoliyatidan qoniqishi, masofaga nisbatan munosabatning kamayishi va muloqotda o'zining asosiy rolda ko'rishi, ta'lim oluvchilarga ta'sir qilishning imperativ usullarining ustunligi, ta'lim oluvchilarning xatti-harakatlaridagi xato va kamchiliklarga toqat qilmasligi bilan tavsiflanadi¹⁰.

Mazkur holatlar quyidagi akmeologik fazilatlar bilan ajralib turadi: ularning intellektual darajasini oshirish istagi, empatiya, kasbiy faoliyatdan qoniqish.

Agar pedagog professionalizmi etarli darajada rivojlanmasa: samarasiz pedagogik faoliyat; past motivatsiya; hayotdagi pozitsiyasi qiyamatining pasayishi; o'zini rivojlantirishga tayyorgarligining susayishi; akmeologik bilimlarning etishmasligi; "Men pedagogman", "Men ustozman" imidjining shakllanmasligi; ijodkorligining kamayishi; tayyor o'qitish texnologiyalarini joriy etishi va ulardan foydalanishi; mavjud texnikalarni doimiy takrorlashi; o'zini ijodiy shaxs sifatida anglamasligi; o'zini o'zi anglash va o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarining pasayishi; o'zini-o'zi baholash va qadrlash mezonlarining etishmasligi (past yoki yuqori bo'lishi); past hissiy barqarorlik; o'z faoliyatidan qoniqmasligi va o'z ishidan noroziligi kabi holatlar kuzatilishi mumkin¹¹. Biroq ushbu holarlar: o'z-o'zini yo'naltirish, o'z manfaatlarini qondirish, empatiya va ishtiyok kabi fazilatlar asosida ijobiy tomonga o'zgarishi mumkin.

Pedagog professionalizmini rivojlantirishga eng maqbul sharoitlarni yaratish: o'qituvchilar faoliyatining jamiyatdagi nufuzini oshirish; o'qituvchining ijtimoiy mavqeiini oshirish; ta'lim muassasalarida rivojlanayotgan kasbiy muhitni yaratish; ustoz-murabbiy sifatida muloqot qilishi va ilg'or tajribalarni o'zlashtirish imkoniyati; jamiyatning ta'lim oluvchilarga hayotda o'z taqdirini o'zi belgilashlarida haqiqiy yordam ko'rsatishga qodir bo'lgan oliy ma'lumotli mutaxassislariga bo'lgan talab va ehtiyoji; o'zining kasbiy o'sish istiqbollarini bilishi va belgilashi; ta'limni insonparvarlashtirishi va akmeologizatsiya qilishi (yuqori cho'qqilarga olib chiqishi, ta'lim oluvchilar muvaffaqiyatini ta'minlashi); ta'lim oluvchilarga nisbatan o'qitish jarayonida shaxsiga yo'naltirilgan va subyektiv yondashuvi kabi akmeologik determinantlarga bog'liq¹².

Professionalizmi rivojlantirish jarayonini akmeologik ta'minlash - bu pedagogning pedagogik faoliyati va uning shaxsiy-kasbiy rivojlanish xususiyatlaridan xabardorligini ta'minlaydigan bilim, axborot mazmuniga asoslangan chora-tadbirlar majmui bo'lib, u ta'lim-tarbiya natijasining yuqori mahsuldorligini ta'minlaydi¹³. Ushbu chora-tadbirlar majmui pedagog professionalizmini rivojlantirishning barcha akmeologik determinantlarini hisobga olgan holda quriladi.

Akmeologik qo'llab-quvvatlash jarayonida quyidagi maqsadlar amalga oshiriladi:

- *axborot* - o'qituvchilarga ularning professionalizmini rivojlantirish xususiyatlari, shaxsning aqliy rivojlanishi haqida o'z vaqtda ma'lumot berish;
- *diagnostik* - pedagogning kasbiy rivojlanish darajasining mavjud holatini tashxislash;

⁵ Маркова А.К. Психология профессионализма. М.: Знание, 1996. -308 с.

⁶ Салаева, М.С. (2022). Педагогик профессионализм: Монография. - Т.: "LESSON PRESS" nashriyoti. - 168 б.

⁷ Салаева, М.С. (2012). Мутахассис касбий фаолиятини аниқлашда психогарма ва профессиогарманнинг аҳамияти / "Глобал олий таълим тизимда илмий тадқиқотларнинг замонавий услублари" мавзусидаги Халқаро илмий конференция. Навоий давлат педагогика институти – Бухоро давлат университети. 2015 йил 9 апрель. Навоий – 2015. –Б.252-254.

⁸ Салаева, М.С. (2014). Профессионализм в касбий компетентлик / "Наука, образование и производство в обеспечении устойчивого развития инновационной экономики" материалы научно-практической конференции. Филиал МГУ имени В.М.Ломоносова. 15-16 апреля 2014 года. Часть 1. –С.215-217.

⁹ Салаева, М.С. (2022). Педагог профессионализмининг шаклланиши касбий кадрларни ўзлаштиришга йўналтирилган ижтимоий-психо-логик жараён сифатида // «Мугаллим ҳам узликсиз билимлендириш» журналы № 3/2. ISSN 2181-7138. – Б.48-52.

¹⁰ Салаева, М.С. (2022). Педагогнинг ўз-ўзини касбий такомиллаштириши ва ўз имкониятларини рўёбга чиқаришнинг психологик механизми // «Мугаллим ҳам узликсиз билимлендириш» журналы № 6/3. – Б. 83-88.

¹¹ Салаева, М.С. (2020). Педагогнинг касбий компетентлиги ва профессионализмга психологик ёндашув / "Психология фани ва ёшларнинг рivojланиши" мавзусидаги Халқаро онлаин конференция / "INTERNATIONAL PSYCHOLOGY SUMMIT" (Халқаро психология САММИТИ). ЎзМУ. 2020 йил 27-28 июль. – Б.205- 211.

¹² Салаева, М.С. (2021). Педагогнинг самарали инновацион фаолиятини таъминлашда шахсий-касбий рivojланишини психологик қўллаб-қувватлаш / Инновацион таълим: халқаро таъриба, муаммо ва ечимлар" мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман. Тошкент шаҳридаги ЁДЖУ техника университети. Электрон тўплам. 3-кисм. 2021 йил 21 апрель. - Б.405-407.

¹³ Салаева, М.С. (2021). Педагог профессионализмининг шаклланиши интегратив психологик ҳодиса сифатида / Материалы международной научной конференции "Педагогические и психологические-кие особенности раз-вятия, формирования и становления личности врача". – Самарканд. Самаркандский государственный медицинский институт. (СамГМИ) 5 мая 2021 года. Электронный сборник. – С.178-180.

- *rivojlanish* - pedagog professionalizmi va uni shaxsiy rivojlantirish;
- *korreksion* - pedagog professionalizmini rivojlantirish darajasini tuzatish.

Pedagog professionalizmini rivojlantirish jarayonini eng maqbul sharoitlarni ta'minlaydigan akmeologik omillar: o'qituvchining kasbiy o'zini o'zi anglashini rivojlantirish; o'qituvchining o'zini o'zi o'zgartirishga motivatsion tayyorligi, umuminsoniy qadriyatlarini shakllantirish va o'qituvchilar o'rtasida o'z talabalarini rivojlantirishda natijalarga erishish uchun yuqori motivatsiya; o'qituvchining o'quv faoliyatida individual ijodiy o'zini o'zi amalga oshirishga yo'naltirilganligi; kasbiy-pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish, o'qituvchilarda psixologik-pedagogik bilim va ko'nikmalarni shakllantirish; ta'lim oluvchilar bilan suhbat jarayonida o'qituvchining fikrlashini rivojlantirish va uning o'zini o'zi boshqarishini faollashtirish, kasbiy faoliyat talablariga va ta'lim muhiti shartlariga muvofiq individual salohiyat imkoniyatlardan foydalanish bo'yicha faol pozitsiyani shakllantirishdan iborat¹⁴.

Bizning tadqiqotlarimiz pedagoglarning professionalizmini rivojlantirishda har bir omilning alohida ahamiyatini ko'rsatdi.

Biz tadqiqot natijalarini hisobga olgan holda pedagog professionalizmini rivojlantirish jarayoniga psixologik va akmeologik yordam ko'rsatish va uni qo'llab-quvvatlashning ikkita komponentini ajratib oldik:

1. Pedagogik professionalizmi rivojlantirishning hozirgi va potensial darajalari, shaxsiy professionalizmini rivojlantirishdagi psixologik qiyinchiliklar va boshqalar haqida akmeologik ta'lim.

2. Pedagogning shaxsiy va kasbiy o'sishini ta'minlashda uning professionalizmini rivojlantirish bo'yicha bir qator akmeologik ishlarni amalga oshirish, bunda shaxsning o'zini o'zi anglash, o'zini o'zi tartibga solish va hayoti va faoliyatida davomidagi psixologik qiyinchiliklarni tashxislash, ularni oldini olishga tayyorgarlikni shakllantirish va engish kabilarni nazarda tutiladi.

Ushbu psixologik yordam pedagogik professionalizmini rivojlantirish va kasbiy faoliyat samaradorligini oshirishning asosi sifatida uzluksiz ta'lim tizimidagi pedagoglarni kasbiy va qayta tayyorlash, yosh o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga moslashtirish va ularga individual maslahatlar berishda qo'llanilishi mumkin.

Amalga oshirilgan tajriba-sinov ishlarimiz natijalari asosida chiqirilgan xulosalarimiz pedagogik professionalizmi rivojlantirishga oid tadqiqotimiz farazlarida bayon etilgan masalalarni nazariy-uslubiy va eksperimental-amaliy tasdiqladi.

Tadqiqotimiz "Inson-Inson" tizimida faoliyat yurituvchi pedagog shaxsi va professionalizmini rivojlantirishga akmeologik yondashuvni amalga oshirish nuqtai nazaridan qiziqish uyg'otadi.

Shu nuqtai nazardan tajriba-sinov ishlarimizning asosiy e'tibor qaratilgan nuqtasi - pedagoglarning shaxsini o'rganish va ularning professionalizmini rivojlantirishda akmeologik yondashuvni amalga oshirishdir. Bu bizga psixologik va akmeologik qonuniyatlarning kontseptual jihatdan umumiylikni hamda pedagoglarning shaxsi va professionalizmini rivojlantirishni ta'minlaydigan omillarni o'rganishga imkon berdi va tanlangan tadqiqot strategiyasining qonuniyligini isbotladi.

Muhokama. Pedagogik professionalizmi rivojlantirish strategiyasi o'qituvchilarning kasbiy faoliyat xususiyatlarini nazariy jihatdan o'rganish hamda psixologik va akmeologik tahlil qilish jarayonida belgilab olindi. Biroq ko'pchilik olimlar pedagogik professionalizmining rivojlanishini o'qituvchining mutaxassis sifatida shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'laydi.

Pedagog shaxsi va uning professionalizmini rivojlantirish murakkab tuzilishga ega tizimli ta'lim natijasi bo'lib, bu nafaqat o'qituvchi, balki ta'lim oluvchi tomonidan ham "akme"ga erishishga qaratilgan kasbiy pedagogik faoliyatni amalga oshirish imkonini beradi.

Pedagog professionalizmi - bu kasbiy bilim va ko'nikmalarning chuqurligi, o'zini o'zi anglash va qadrlash, o'ziga ishonch va kompetensiyaning etarligi bilan belgilanadigan tizimli integratsiyalashgan ta'lim natijasidir.

Pedagogik professionalizm tushunchasining mazmuni hayotiy qadriyatlar bilan bog'liq, hayotiy pozitsiyada yutuqlarga erishish uchun ifodalangan motivatsiya, shu bilan birga kasbiy faoliyatning muvaffaqiyati va undan sub'ektiv qoniqish hamda professional "akme"ga olib keladigan eng maqbul mahorat darajasini belgilaydi.

Pedagog shaxsi va uning professionalizmi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- motivatsion qadriyatlarga ega;
- kognitiv bilimlarining chuqurligi;

• kreativ qirralarini namoyon eta oladigan;

• o'z imkoniyatlarini tartibga soluvchi va kuchli irodaviy;

• o'z faoliyati va xatti-harakatlarini hissiy baholay oladigan;

• hissiy barqarorlik va kasbiy deformatsiyalar.

Pedagogik professionalizmining rivojlanishi o'qituvchining o'zini o'zi anglashi, shaxsiy-kasbiy va ma'naviy cho'qqilar(akme)ga erishish jarayonida ijodiy kamolotiga yordam beradi. Pedagogik professionalizmi mukammal rivojlantirish darajasida o'qituvchi o'z kasbi va hayotiy pozitsiyasida yanada barqaror, samarali va uzoq muddat faoliyat yuritadigan shaxsiga aylanadi.

Amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, o'qituvchining pedagogik faoliyati va professionalizmi *ob'ektiv* va *sub'ektiv* nuqtai nazardan baholanadi.

Pedagogik professionalizm mezon va ko'rsatkichlarini aniqlash jarayoni turli kasblar doirasidagi mutaxassislarining kasbiy mahoratiga nisbatan pedagogik faoliyatda o'qituvchi professionalizmini rivojlantirishning psixologik va akmeologik mezonlarining ob'ektiv va subyektiv jihatlarini tahlil qilish imkonini berdi.

Ob'ektiv nuqtai nazardan, o'qituvchining muvaffaqiyatga erishish yoki muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik motivatsiyasi, kasbiy bilim darajasi, o'qitishga ijodiy yondashishi, ijodkorligi, o'qitish samaradorligi - ta'lim oluvchilar bilim darajalarining kuchliligi va chuqurligi bilan belgilanadi. Shuningdek, o'qituvchidagi hissiy barqarorlik va kasbiy deformatsiyalar uning ta'lim oluvchilar va hamkasblari bilan munosabatlarida o'zini o'zi va o'z faoliyatini tartibga solish qobiliyatlari asosida aniqlanadi.

Pedagogik professionalizmining *ob'ektiv mezon ko'rsatkichlari* quyidagilardan iborat:

o'qituvchining muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatsizliklarga yo'l qo'ymaslik motivatsiyasining rivojlanish darajasi;

kasbiy bilim darajasi;

o'qituvchining kasbiy yo'naltirilganligi darajasi; o'quv faoliyatiga ijodiy yondashish, o'qituvchi ijodkorligi;

pedagogik faoliyat samaradorligi; o'qituvchi tomonidan o'qitiladigan maktab o'quvchilarining kuchlilik darajasi va bilim chuqurligi;

hissiy barqarorlik darajasi; kasbiy deformatsiyalarning mavjudligi yoki yo'qligi, o'z faoliyatini va bolalar va hamkasblar bilan munosabatlarini o'z-o'zini tartibga solish usullari;

rivojlangan aloqa va tashkiliy qobiliyatlar darajasi; o'qituvchining xushmuomalalik darajasi va xususiyatlari; o'qituvchining empatiya qobiliyati.

Pedagog professionalizmining *sub'ektiv mezon ko'rsatkichlari*:

o'qituvchining o'z pedagogik faoliyati va hayotidan qoniqish darajasi;

kasbiy muvofiqlikni o'z-o'zini baholashning shakllangan darajasi;

sub'ektiv nazorat darajasi;

o'z-o'zini rivojlantirishga tayyorlik darajasi;

reaktiv va shaxsiy tashvish darajasini o'z-o'zini baholashning shakllangan darajasi;

o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini aks ettirish, o'ziga munosabat, o'z-o'zini hurmat qilish, o'z imkoniyatlarini amalga oshirish xususiyatlari.

Bir so'z bilan aytganda, pedagogik professionalizm darajasi *subyektiv nuqtai nazardan* pedagogning o'z faoliyatidan qoniqishi, o'z imkoniyatlarini aks ettirishi va o'z orzularini amalga oshirish xususiyatlari, o'zini o'zi anglashi bilan baholanadi.

Shu tarzda tahlil qilingan pedagog professionalizmining akmeologik mezonlari har bir mezon uchun daraja va ko'rsatkichlarni aniqlash imkonini beradi.

Pedagogik professionalizmi rivojlantirishning har bir mezon bo'yicha ko'rsatkichlarni ishlab chiqishda biz uchta darajasini aniqladik: mukammal, qoniqarli va qoniqarsiz. Har bir mezon eng kam rivojlangan darajadan boshlab ortib boruvchi tartibda tavsiflanadi. Shu tariqa biz nazariy jihatdan pedagog shaxsining rivojlangan professionalizm darajalarini, uning mezon va ko'rsatkichlarini taqdim etdik.

Xulosa. Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, pedagogik professionalizmi rivojlantirishning eng maqbul sharoitlarini yaratish strategiyasini aniqlash va bu asosda uning mexanizmlarini o'rganish pedagog professionalizmini rivojlantirish uchun psixologik va akmeologik tayyorgarlikni ta'minlashi mumkin. Bugungi kunda ushbu psixologik-akmeologik kontseptsiyani pedagog professionalizmi, uning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini o'rganish uchun qo'llash zarurati mavjud. Shuningdek, pedagog shaxsi va professionalizmini uning kasbiylashuvi konteksti rivojlantirishda psixologik-akmeologik qonuniyatlardan tashqari pedagogik, texnologik, ijtimoiy, iqtisodiy, boshqaruv va siyosiy sohalaridagi o'zaro ta'sirlarini integratsiyalashni

¹⁴ Салаев, А. М. С., Джумабаева, М. Таълимни модернизациялаш шароитида педагог шахсининг ижтимоийлашуви ва профессионаллашуви // UZACADEMIA Ilmiy-uslubiy

jurnali ISSN (E) – 2181 - 1334 Barcha sohalar bo'yicha electron jurnal. VOL. 2, ISSUE 9 (19), July 2021 Part - 1. - C.54-60. www.academscience.uz

ham taqozo etadi. Bu esa ta'lim, boshqaruv, davlat xizmati va boshqa davlat muassasalari tizimidagi kasbiy faoliyat uchun eng maqbul

sharoitlarini yaratish va uni ilmiy-uslubiy ta'minlashda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Гребенкина Л.К. Формирование профессионализма учителя в системе непрерывного педагогического образования: монография / Л.К.Гребенкина. Рязань: Изд-во РГПУ, 2000. - 204 с.
2. Деркач А.А., Кузьмина Н.В. Акмеология: Пути достижения вершин профессионализма. М.: РАУ, 1993. - 123с.
3. Зазыкин В.Г., Чернышев А.П. Акмеологические проблемы профессионализма. - М: 1993.
4. Исаев И.Ф. Профессионализм преподавателя: культура, стиль, индивидуальность. Учеб. пособие / И.Ф. Исаев, Л.Н. Макарова. - Москва; Белгород: Изд-во БелГУ, 2002. -196 с.
5. Климов Е.А. Пути в профессионализм (психологический взгляд). Учебное пособие / Е.А.Климов. — М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2003. 183 с.
6. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя. - М: 1990.
7. Маркова А.К. Психология профессионализма. М.: Знание, 1996. -308 с.
8. Салаева, М.С. (2022). Педагогик профессионализм: Монография. - Т.: "LESSON PRESS" nashriyoti. - 168 б.
9. Салаева, М.С. (2012). Мутахассис касбий фаолиятини аниқлашда психогарма ва профессиогарманнинг ахамияти / "Глобал олий таълим тизимида илмий тадқиқотларнинг замонавий услублари" мавзудаги Халқаро илмий конференция. Навоий давлат педагогика институти – Бухоро давлат университети. 2015 йил 9 апрель. Навоий – 2015. –Б.252-254.
10. Салаева, М.С. (2014). Профессионализм ва касбий компетентлик / "Наука, образование и производство в обеспечении устойчивого развития инновационной экономики" материалы научно-практической конференции. Филиал МГУ имени В.М.Ломоносова. 15-16 апреля 2014 года. Часть 1. –С.215-217.
11. Салаева, М.С. (2022). Педагог профессионализмнинг шаклланиши касбий кадрларнинг ўзлаштиришга йўналтирилган ижтимоий-психологик жараён сифатида // «Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириш» журналы № 3/2. ISSN 2181-7138. – Б.48-52.
12. Салаева, М.С. (2022). Педагогнинг ўз-ўзини касбий такомиллаштириши ва ўз имкониятларини рўёбга чиқаришнинг психологик механизмлари // «Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириш» журналы № 6/3. – Б. 83-88.
13. Салаева, М.С. (2020). Педагогнинг касбий компетентлиги ва профессионализмга психологик ёндашув / "Психология фани ва ёшларнинг ривожланиши" мавзусидаги Халқаро онлайн конференция / "INTERNATIONAL PSYCHOLOGY SUMMIT" (Халқаро психология САММИТИ). ЎзМУ. 2020 йил 27-28 июль. – Б.205- 211.
14. Салаева, М.С. (2021). Педагогнинг самарали инновацион фаолиятини таъминлашда шахсий-касбий ривожланишини психологик қўллаб-қувватлаш / Инновацион таълим: халқаро тажриба, муаммо ва ечимлар" мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман. Тошкент шаҳридаги ЁДЖУ техника университети. Электрон тўплам. 3-қисм. 2021 йил 21 апрель. - Б.405-407.
15. Салаева, М.С. (2021). Педагог профессионализмнинг шаклланиши интегратив психологик ҳодиса сифатида / Материалы

международной научной конференции "Педагогические и психолингвистические особенности развития, формирования и становления личности врача". – Самарканд. Самаркандский государственный медицинский институт. (СамГМИ) 5 мая 2021 года. Электронный сборник. – С.178-180.

16. Салаева, М.С. (2021). Инновацион таълим шароитида педагогнинг шахсий-касбий ривожланишининг психологик омиллари // "Образование и наука в XXI веке" Международный научно-образовательный электронный журнал. ISSN: 2658-7998. Электронный журнал. Выпуск № 12 (том 3) (март, 2021). - С.567-570.

17. Салаева, М.С., Джумабаева, М. Таълимни модернизациялаш шароитида педагог шахсининг ижтимоийлашуви ва профессионаллашуви // UzACADEMIA Ilmiy-uslubiy jurnali ISSN (E) – 2181 - 1334 Barcha sohalar bo'yicha electron jurnal. VOL 2, ISSUE 9 (19), July 2021 Part - 1. - С.54-60. www.academicscience.uz

18. Салаева, М.С. & Абдурасулова, Ш.К. (2022). Педагог профессионализмнинг шаклланиши касбий кадрларнинг сифатида намоён бўлиши // *Eurasian journal of social sciences, Philosophy and culture Innovative*. Academy Research Support Center. ISSN 2181-2888. With Impact Factor: 8.2. Volume 2 Issue 02, February 2022. Pages 183 -188. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6242575>

19. Salayeva, M.S. (2023). Pedagogical professionalism: monograph / International Academic Research and Reviews in Educational Sciences / Chapter 4. -Turkey: Serüven Publishing. First Edition •©March 2023.-151 p.

20. Salayeva M.S. & Koshnazarova, M.A. & Abdukodirov, G. & Radjabova, D.A. (2022). Professionalism of the Teacher as a Pedagogical Credo in the Age of Innovation // SPECIALUSIS UGDYMAS / SPECIAL EDUCATION. 1(43). Pp. 10571 – 10576.

21. Salayeva, M.S. & Ergasheva, G.M. & Magdiyeva, M.E. & Shayunusova, F.S. (2023). Scientific Aspects of Pedagogical Professionalism // Tuijin Jishu/Journal of Propulsion Technology. ISSN: 1001-4055 Vol. 44 No. 6 (2023). – Pp.2264-2270.

22. Salayeva, M.S. (2021). Psychological conditions for personal and professional development of future teachers. // Washington DC, USA International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS). ISSN: 2643-640X. With Impact Factor: 3.2. Vol.5 Issue 3, March - 2021.- P.231-233.

23. Salayeva, M.S. (2021). Personal and professional self-development of a teacher to achieve a professional level. // Washington DC, USA International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS) ISSN: 2643-640X. With Impact Factor: 3.2. Vol.5 Issue 3, March 2021.- P. 234-237.

24. Salayeva, M.S. (2021). Formation of teacher professionalism as an integration psychological event in the context of globalization of education // Washington DC, USA International Journal of Trend in Scientific Research Development (IJTSRD). Innovative Development of Modern Research. With Impact Factor: 6.410. E-ISSN 2456-6470. Special Issue – IDMR. April 2021.- P.109-111.

БОЛАЛАР УЧУН ЯРАТИЛГАН МАТНЛАРНИНГ АНТРОПОЦЕНТРИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Юлдашева Дилафруз Махамдалиевна,

Қўқон университети профессори,
филология фанлари доктори (DSc)

yuldilaf@mail.ru

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIIYA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 37

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.931>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

матн, антропоцентризм,
лингвомаданият, лисоний кобилят,
омил.

Мазкур мақолада матн маълум бир давр маҳсули, муайян воқеликни тил воситаларида акс эттирувчи лисоний кобилят маҳсули эканлиги, бола ўзига тушунарли матн орқали онгида оламнинг антропоцентрик тартибга солинган олам манзарасини яратиши таъкидланган. Шунингдек, матннинг когнитив ва лингвомаданий жиҳатдан аҳамияти шакл ва мазмун бирлиги, умумийлик ва хусусийлик уйғунлиги тамойилида акс этиши, болалар учун яратилган матнларда болаларга хос ички кечинмаларни тасвирлаш натижасида воқелик вужудга келиши мисоллар орқали далилланган.

Кириш. Ўзбек тилшуносларининг лингвистик семантика, прагматика, когнитив тилшуносликка оид тадқиқотлари, матннинг лингвопоэтик, прагматик, деривацион, коммуникатив хусусиятларига бағишланган муайян ишлар ўзида антропоцентрик йўналишни акс эттирган бўлиб, бу масала ўзбек болалар фольклори, яъни оғзаки ижоди ҳамда ёзма бадий матни мисолида антропоцентрик жиҳатдан тадқиқ этишга эҳтиёж пайдо бўлди. Сир эмаски, дунё тилшунослигида матни антропоцентрик ёндашув асосида ўрганиш, муайян коммуникатив вазиятларга миллий-маданий омилларнинг таъсири ҳамда тили универсал-объектив, субъектив-миллий аспектда унинг соҳиби билан бирга ўрганиш ва ўргатиш масаласи тобора долзарб аҳамиятга эга бўлмоқда. Бу эса асримиз бошлариданок лингвокультурология, прагмалингвистика, социолингвистика, когнитив ва психолингвистик тамойилларнинг тараққиётига ва истиқболига замин ҳозирлади. Матн ва нутқ эса шунчаки, синтактик-семантик жиҳатдан бириккан нисбий мустақил гаплар кетма-кетлигига эмас, балки муайян вазиятда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган вербал мулоқот усули, сўзлашувчиларнинг дунёкараши, ижтимоий мавқеи, тафаккури, миллий ўзига хослигини ифодаловчи ментал қурилма сифатида қарала бошланди. Номинатив-прагматик парадигма саналган антропоцентрик парадигманинг ривожланиши шахсни, маълум вазиятда сўзловчи ва тингловчи ҳолати ва хусусиятини ўрганиш, билиш билан боғлиқдир.

Дунё тилшунослигида антропоцентрик ёндашув оламнинг миллий-лисоний манзараси билан маънодошлик касб этади. Рус тилшуноси В.А.Маслованинг назариясига кўра антропоцентрик парадигма когнитив лингвистика, лингвокультурология, этнолингвистика, психолингвистикани камраб олувчи очик парадигма, деб ҳисобланади. Антропоцентризмнинг кўринишлари В.Гумбольдт ҳамда Л.Вайсгербернинг тадқиқотларида ҳам келтирилган. Тилшуносликда лингвистик белгининг умумсемиологик табиатини ёритиш жараёнида ҳамда семантика, когнитив тилшунослик, психолингвистика, прагматик тилшунослик, лингвокультурологияга оид тадқиқотларда антропоцентрик ёндашув масаласига эътибор қаратилган. Антропоцентрик парадигма асосида яратилган ишларда тил тизими шахс омил билан боғлиқликда тадқиқ этилган.

Ҳар қандай матн маълум бир давр маҳсули, муайян воқеликни тил воситаларида акс эттирувчи лисоний кобилят маҳсулидир. Бола ўзига тушунарли матн орқали онгида оламнинг антропоцентрик тартибга солинган олам манзарасини яратади. Хусусан, матннинг когнитив ва лингвомаданий жиҳатдан аҳамияти шакл ва мазмун бирлиги, умумийлик ва хусусийлик уйғунлиги тамойилида акс этади. Болалар учун яратилган матнларда

болаларга хос ички кечинмаларни тасвирлаш натижасида воқелик вужудга келади. Бунда муаллиф турли сатҳ бирликларидан айнан болаларга хосларини танлаб, матн тузилади.

Адабиётлар таҳлили. Р.Ҳ.Давлатова матнларда кишиларга қўйилган айрим лақаб, тахаллусни ифодаловчи атоқли отлар ҳам шахсга, ҳам унинг муайян белгисига ишора қилганда уларнинг дейктик доирасининг кенгайишини таъкидлайди¹. Бу ҳолат айниқса, болаларга хос эгоцентрик хусусиятли матнларда яққол намоён бўлади. М.Қурбонова болалар нутқида мавжуд бўлган такрорлар коннотатив маъно ифодалашини таъкидлаган². Жумладан: “Лексик бирликлар такрори коннотатив маънони ҳосил қилувчи прагматик восита сифатида, айниқса, болалар нутқида кўп кузатилади. Болалар нутқида лексик бирликлар такрорининг турли кўринишлари акс этади. Кўпинча такрор ёрдамида таъкидни кучайтириш асосида нутқнинг таъсирчанлиги таъминланади,” деб болалар нутқида такрорнинг ўзига хос жиҳатлари хусусида фикр юритади³.

А.К.Фролов болалар учун яратилган матнлар болаларга хос рефлексиянинг вужудга келтиришини таъкидлайди⁴. У болалар учун яратилган бадий прозаик матнларни лингвистик аспектда таҳлил қилиб, асар сюжети ва мазмуни болаларга хос рефлексияни ҳосил қилишини мисоллар билан изоҳлайди. Танқидий фикрлаш тарзида баҳоланадиган рефлексия атамаси педагог-психологлар томонидан “Инсон ён-атрофидаги одамларга қараб, гуёки, ойнада ўзини кўргандай тасаввур қилиши, психологияда рефлексия” сифатида изоҳланади. М.Иўлдошев⁵ таснифига кўра, болаларга хос матнларни ҳажм белгиси, ифода мақсади ва мазмун-моҳиятига қараб, турли типларга ажратиш мумкин. Олим матнларни ҳажм нуқтани назардан таснифлар экан, уларни минимал матн ва максимал матнларга ажратади. Матн услуб жиҳатидан илмий, бадий ҳамда расмий, оммабоп қабиларга бўлинса, мазмун ифодаси, мақсадига кўра қуйидагиларга ажратилади:

1. Ҳикоя мазмунли матнлар (Le texte narrative – нарратив).
2. Тасвирий матн (Le texte descriptive – дескриптив).
3. Изоҳ мазмунли матн (Le texte argumentatif – аргументли).
4. Дидактик матнлар (Le texte explicatif – экспликатив).
5. Хабар мазмунли матнлар (Le texte informatif – информатив).
6. Буйруқ мазмунли матнлар (Le texte injonctif – инжонктив).
7. Ҳиссий ифода мазмунли тур (Le texte expressif – экспрессив)га бўлинади.

Тадқиқот методологияси.

Мазмуни тадқиқ этишда таснифлаш, тавсифлаш, компонент таҳлил, дифференциал-семантик, киёслаш ва дистрбутив таҳлил

¹ Давлатова Р.Ҳ. Ўзбек тилининг дейктик бирликлари: филол.фан. д-ри (DSc) ... дис. автореф. – Тошкент, 2020. – Б.18.

² Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагмалингвистик аспекти. – Тошкент.2018. – Б.121

³ Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагмалингвистик аспекти. – Тошкент.2018. – Б.121

⁴ Фролов А.К. Языковая специфика текстов художественной прозы для детей: автореф.дис. ...канд.филол. наук. – Тверь, 2003. – С.11.

⁵ Иўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент : Фан, 2007. – Б.12.

усулларидан фойдаланилди. Тадқиқот методологияси антропоцентрик ёндашув асосида муаммонинг аниқ қўйилганлиги, илмий маълумотларнинг нашр этилган манбалардан олинганлиги, мисоллар билан далилланган хулосаларни амалиётга татбиқ этиш мумкинлиги, мисол учун танланган матнлар ўзбек тили табиатидан келиб чиққан ҳолда танланганлиги билан изоҳланади.

Тадиқот натижалари.

Матнни тушуниш кўрсаткичлари интралингвистик (ички) ва экстралингвистик (ташки) омилларга боғлиқ. А.Обиджоннинг “Жаққи” ҳикоясида шевага хос *эна*, *буришита* ва *жаққи* сўзларидан воқеа-ходиса водий қишлоқларининг бирида, муаллифнинг туғилган жойи – Олтиариқда рўй бераётганини сезиш мумкин. Масалан: *Энасининг яна бир гапоти гапини илиб олган Ўғлойд: “Ий! “Буришита” дегани нима?” – деб кампирга баттардан суйканади.*

– *Буришита* дегани – доим, ҳадеб дегани-да, – чой ҳўлаёттиб тушунтиради энаси. – Шуням билмайсанми, *жаққи*? – Ий! “*Жаққи*” нима? – дея тагин гапни кавлайди Ўғлойд. Энаси бурушқоқ қўлида неварасининг сочини тўзгитиб эркалатади: – Сендақанги тинмай гапирадиганларни “*жаққи*” дейишади. Уқдингми?

Мисолдаги *жаққи* кўп гапирадиган боланинг аудиаллигига ишора қилувчи лақаб, яъни белги дейкисини бўлиб, муаллифнинг воқеликка нисбатан субъектив муносабатини ҳам акс эттиради.

Қизалогим оппогим, алла.

Қора кўзим, қундузим, алла.

Мухаррамхон – подишо қиз.

Болалар учун яратилган матнларнинг нарратив, дескриптив, экспликатив турларини ажратиш мумкин. Уларнинг айримларини изоҳлаб ўтамыз:

1. Болалар оламига хос ҳикоя мазмунли матнларда изчил ва яхлитловчи оҳанг, ривожланиб борувчи ифода тарзи, монологик ва диалогик нутқнинг уйғунлиги ва муаллиф омилнинг устуворлиги намоён бўлади. Болалар учун қайта ишланган эртақлар, ёш хусусиятларига таянилган ҳикоя матнларини нарратив матн типига киритиш мумкин. Масалан, халқ эртақларини табиқлаш усули орқали болаларга хос қуйидагича нарратив матн ҳосил қилинган:

Қуллардан бир кун Уктам, дарахт тагига ўтириб: “Оллоҳ менга бир куч берса-ю, қўлимни нимага урсам, ўша нарса тиллага айланиб қолаверса, ана ўшанда оғир меҳнатдан қутулиб, фаровон ҳаёт кечирган бўлар эдим”, – дея хаёл сура бошлабди. Тўсатдан унинг қўлига: – Уктам! Ҳозир сен тилагинга етасан! Қўлингни бирон нарсага теккизгин, дарҳол тиллага айланиб қолади, – деган овоз эшитилди. Уктам ўз қўлларига шонмабди. Шундай бўлса ҳам, бир тошга қўл теккизган экан, тош тиллага айланиб қолди. Уктам ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетибди... Тўрвачада олма бор экан. Уктам шоша-пиша олмани олса, у тиллага айланиб қолди. Уктам қўрқиб кетибди. Шу пайт у кўзларини очиб, дарахт соясида ўтирганини кўрибди-да, хомхаёл қилганини англабди. Бунинг туши эканини билгач, елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлибди.”

Мазкур типли матнларда болалар оламига хос тасвирий, изоҳ, хабар, хиссий ифода муштарак ҳолда қўлланилиши мумкин.

2. Болалар оламига хос тасвирий матнлар (Le texte descriptif). Болалар табиатан атроф-муҳитга, ҳаракатланувчи нарса-буюмлар, ҳайвонот ва наботот оламига қизиқувчан бўлганлиги сабабли уларнинг оламига хос дескриптив матнлар бадиий адабиётда салмоқли ўрин эгаллайди. Матн бирликлари ўзаро партонимик муносабатни ҳосил қилиб, бутун орқали бўлак ёки аксинча, бўлак орқали бутун тасвирланади. Масалан, қуйидаги мисолда воқеалар тасвирига эътибор қаратилган. Чунки бола маълумотларни 83 фоиз кўриш орқали, 10 фоиз эшитиш орқали қабул қилади, шу боис болаларга хос матнларда нарса-буюмнинг ташки қўринишлари, воқеа-ходисаларнинг тасвирига алоҳида эътибор қаратилган:

Кичкинагина елим кўгирчоқ Қизилой ўйинчоқлар дўконидан яшарди. Унинг жигарранг кўзлари, қизил лаблари, калта кўнжир сочлари ва чиройли кўлига бор эди. Қизилой бир неча ойдан бери шу дўконда эди (И. Сайидқулов “Қизилой” эртақ-ҳикоя).

Дескриптив матнларда болалар тушунчасига мос тарзда ўхшатиш, метафора ва услубий фигуралардан фойдаланилади. Масалан, қуйидаги матнда болага маълум бўлган ранг, шакл, хил-хусусиятга кўра ўхшатиш усулидан фойдаланилган: *Бир тўп бор экан. У дум-думалоқ, бир томони гўл баргидай яшил, жуда чиройли экан. Унинг қўли ҳам, оёғи ҳам бўлмаган экан. Шунга қарамай, тўп тиниб-тинчимас экан.* Бола рецепиент сифатида гўл ва барги шакли, рангини яхши билади, шу боис матнда *гўл баргидай яшил* ўхшатишидан унумли фойдаланилган. Ўхшатиш ўзбек

тилшунослигида кенг ва атрофлича ўрганилган бўлиб, Н.Маҳмудов ва Д.Худойберганаоваларнинг “Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли лугати” ҳамда Н.Маҳмудовнинг бир қатор мақолаларида “Ўзбек тилининг тамомила ўзига хос бойлиги, халқ миллий-маданий тасаввуроти ва анъаналарининг бетақдор кўзгуси, бежирма ва таъсирли нутқ имкониятларига куч берадиган туганмас манба, авлодлар ўртасидаги образлар ворисийлигини сақловчи муҳташам восита сифатида” талкин қилинади.

3. Болаларга хос изоҳ мазмунли матн (Le texte argumentatif – аргументли матн)

Матнларда воқеа-ходисаларнинг ишонарли бўлиши, болалар дунёқарашига мос тарзда яратилиши изоҳ мазмунли матнларнинг асосий мақсади саналади. Фикр ва қарашларни исботлаш учун турли далил ва изоҳлар келтирилиши, асослаш, ишонтириш, ўзини оқлашга уриниш аргументли матн типининг ўзига хос жиҳатларидан бири саналади.

Масалан, мазкур изоҳ мазмунли матнда *аммо* инкор боғловчиси фикр билан келтирилган далил ўртасида мантқиқий боғлиқлик ҳосил қилган:

Баҳор келди. Ўриқлар гўлга бурканди. Лекин Ҳамробой отанинг ҳовлисиданги бир тўп ўрик гўлламади. Ҳар баҳор ўрик қийгос гўллаганда отага олам-олам қувонч олиб келарди. Аммо бу йил...

Ҳамробой ота ҳасрат билан ўриқнинг гадур-будур танасини қўллари билан оҳиста сийталади. Унинг кўз олдига ўғли Рустамжон келди. “Ўғлим бу ўриқни ўз қўли билан ўтқазган эди. Қарибди, ҳа қарибди” – деди ва кўзларига ёш қалқди. Отанинг ёш, навақирон ўғли Рустамжон уруида ҳалок бўлган эди. Ота шу ўрик орқали ўғлини эслаб, Рустамжонни кўргандай бўлиб юрарди (С.Ғофуров. “Мағзи ширин” ҳикояси).

Ўқоридаги мисолнинг биринчи абзацда далил, иккинчи абзацда эса изоҳ, асос келтирилган.

4. Болаларга хос дидактик матнлар (Le texte explicatif – экспликатив матн)нинг мазмуний субтекстида таълимий-тарбиявий аҳамият устуворлиги билан ажралиб туради. Болалар адабиётининг тадрижий тараққиёти ХХ асрнинг биринчи чорагидан бошланган бўлса, жадидчилик ҳаракати натижасида пайдо бўлган маърифатпарвар адабиёт, мумтоз адабиётнинг анъаналари, сўнг рус адибларидан таржималар дидактик характерга эга матнлар сифатида ўзбек китобхонида маълум бўлган.

Б.С.Жамилова маърифатпарвар адибларнинг савод ўргатиш даврига оид қўлланма ва дарсликлари, болалар учун ёзилган дидактик ҳикояларидан “болаларга мўлжалланган махсус адабиёт сари жадал қадам” қўйилганлигини таъкидлайди. З.Иброҳимова тадиқотида ҳам кичкинтойлар учун яратиладиган матн, аввало, дидактик матн бўлиши зарурлиги айтилади.

Экспликатив матн бирлиги бўлган дидактемалар тайёр ҳолда матндан ташқарида мавжуд бўлиб, рецепиентнинг экспликатив қобилиятини ривожлантиради. Масалан, қуйидаги мисолда келтирилган мақол дидактема сифатида матннинг экспликативлигини оширган:

Ёлиз бола – ялмоғиз бола, деган эканлар. Сен ҳеч ўнганмадинг. Тириқлигимда сени кўп ардоқладим, лекин ўзимга ҳам, сенга ҳам зиён қилган эканман. Энди бўлган иш бўлди, ўлар олдиндан сенга айтадиган гапим шуки, кунинг келиб, ҳеч нарсанг қолмасанида, бога чиқиб, дарахтларнинг остини қовлаб чиқасан. Йигит бунга ҳеч нарво қилмай, кайф-сафода юраверибди.

Мисолдан аён бўладики, мақол дидактема сифатида матннинг шаклланишига ёрдам берган.

Буйруқ мазмунли (инжонктив), хиссий-экспрессив матнлар болаларга хос руҳиятни ифодалагани боис ишнинг кейинги бобларида уларга алоҳида эътибор қаратамыз.

Ўзбек болаларига хос бўлган матнлар услубий жиҳатдан таснифланганда Н.Маҳмудовнинг бошланғич синф ўқувчилари учун тайёрланган “Сўз сандиқчаси” номли ўзбек тилининг изоҳли лугатчасини илмий-оммабоп матн сифатида талқин қилиш мумкин. Асарда таъкидланганидек, “Дунё лугатчилиги тажрибасида (рус, турк, инглиз ва бошқа) айнан болаларбоп бундай изоҳли лугатлар тузиш аънаъаси кўпдан бери мавжуд бўлса-да, мазкур лугат ўзбек тилидаги дастлабки иш” бўлиб, сўзлар изоҳида болаларга хос “...соғлом тил туйғуси, нозик сўз сезгиси, гўзал ва таъсирли нутқ завқини уйғотиш” мақсад қилиб олинган. Унда сўзлар лугат тузиш қоидаларига амал қилинган ҳолда нафақат биринчи, балки кейинги сўзлар кетма-кетлигига кўра жойлаштирилган. Шунингдек, таркибида изоҳланаётган сўз қатнашган бирликлар (ибора, тургун бирикмалар) ҳам алоҳида изоҳланган. Масалан, лугатчанинг 144-саҳифасида: **Сухбат**. Икки ёки ундан ортик киши ўртасидаги

сўзлашув. Маънодоши: **гурунг**. *Сухбати кўп сермаъно, Юриштириши аъло. Олар фақат “беи” баҳо Китоб ўқиган бола* (Пўлат Мўмин. Китоб ўқиган бола). *Булоқнинг суви тиниқ, дононинг – сухбати* (Мақол).

Сухбат қилмоқ (ёки **қурмоқ**). *Бироздан кейин уч ога-ини ботирлар ўзаро сухбат қила бошладилар* (“Уч ога-ини ботирлар” эртаги). *Бир неча киши бўлиб, гаплашиб ўтирмоқ. Ўлтиришиб уч ўртоқ Сухбат қурдилар узоқ* (Қудрат Ҳикмат. Уч ўртоқнинг совғаси).

Мисолдан кўриниб турибдики, луғат мақоласи матни болаларга хос илмий-оммабоп матн бўлиб, унда сўз маъносини далиллаш учун ҳам болалар бадий матнига мурожаат қилинганлигини кўришимиз мумкин.

Ёки кейинги мисолда:

Юлдуз туркумлари орасида “Бурж” деб аталувчи юлдуз туркумлари алоҳида ўрин тутлади. “Бурж” сўзи юнончада “зодиак” деб юритилди ва у “ҳайвонлар минтақаси” деган маънони англатади. Бурж юлдуз туркумлари 12 та туркумдан иборат. Улар араб ва ўзбек тилларида қуйидагича номланади: Ҳамал (Кўй), Савр (Сигир), Жавзо (Эгизак), Саратон (Қичқичбақа), Асад (Арслон), Сунбула (Бошоқ), Мезон (Тарози), Ақраб (Чаён), Қавс (Ёй), Жаҳди (Тоғ эчкиси), Далв (Қовға), Ҳут (балиқ). Бу юлдуз туркумларининг ажойиб томони шундаки, Ер ўзининг Қўёш атрофидаги бир йиллик йўлида галма-гал ана шу 12 туркумдаги юлдузлар фониди ҳаракат қилади. Ер уларнинг ҳар бирида тахминан бир ой юради.

(А.Баҳромов “Танишинг, Ер сайёраси” билимдон энциклопедияси).

Агар матни коммуникация воситаси, тил бирликларининг муайян мақсад асосида реаллашув муҳити, мазмуни тафаккурга элтвучи мураккаб тузилма сифатида таҳлил қилинса, болаларга хос матнларда муаллиф хоҳиш-ихтиёрига кўра когезия (ички алоқалар тизими орқали) – номинатив-эстетик мақсаднинг болаларга хосланиши намоён бўлади.

Таъкидлаш жоизки, болалар учун асарлар яратилаётганда *сўзловчи – матн – тингловчи* (матн муаллифи – матн – реценгент) муносабатга киришади, натижада оғзаки ва ёзма матнларнинг

болаларга хослиги вужудга келади. Мавжуд халқ эртаклари, анъанавий топишмоқ, ривоят матнлари сўзловчи, муаллиф томонидан ўзгартирилиб, болалар дунёқараши ва идрокига мосланади, “фольклор намуналарини (эرتак, масал, ривоят, латифа каби) болалар ёши, савияси ва қизиқишига мослаштириб қайта ишлаш ёки табдил (интерпретация) қилиш” жараёни кузатилади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да табдил сўзи араб тилидан олинган бўлиб, “ўзгартириш, алмаштириш” маъноларини англатиши кўрсатилади. Матн тилшунослигида “лисоний табдил усули” ҳам мавжуд бўлиб, унда ҳам бу сўз «алмаштириш, ўзгартириш, ўрин алмаштириш» каби маъноларни ифодалаш таъкидланади. Бадий асар тилининг ифодаси, бадийлиги, ишонарлиги, ёзувчининг муаллифлик маҳоратини ойдинлаштиришда ушбу таҳлил усулидан фойдаланилади. Матнда қўлланилган сўз ва ибораларни қайта тузиб кўриш, ўхшаши билан алмаштириш ва шу асосда баҳо бериш инobatга олинади.

Хулоса. Болалар учун ёзилган матнларда бола шахси устуворлиги сезилади, чунки тилшунос олим Ю.Н.Қараулов айтганидек, болаларга хос бўлган матн ортида лисоний тизимларни эгаллаган муайян шахс – муаллиф туради.

Тил халқнинг автопортрети эканлигини таъкидлаган адиб Чингиз Айтматов айнан матнда миллат онги ва замон руҳи “яшашини” назарда тутган бўлса ажаб эмас. Зеро, инсоннинг ижтимоий оламда муайян ижтимоий фаол фуқаролик ўрнини белгилувчи она тилига муносабатини кўрсатувчи энг муҳим лисоний бирлик – бу матндир.

Матн, тор маънода, тилининг барча сатхларини уйғунлаштирган нутқий-синтактик бирлик бўлса, кенг маънода, сўзловчи ёки ёзувчи шахсининг лисоний салоҳиятини ўзида тўлик намоён этувчи ҳодиса ҳамдир.

Матн миллатнинг лисоний кўзгуси, лисоний дарахтнинг меваси.

Ўзбек тилшунослигида матн тадқиқи бағишланган илмий ишларда, муаллифнинг матн семантикасига сезиларли таъсир кўрсатиши билан боғлиқ илгор фикрлар ёритилган бўлиб, улар психоллингвистика ва прагматлингвистика йўналишидаги тадқиқотларнинг яратилишига замин ҳозирлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Давлатова Р.Ҳ. Ўзбек тилининг дейктик бирликлари: филол.фан. д-ри (DSc) ... дис. автореф. – Тошкент, 2020. – Б.18.
2. Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматлингвистик аспекти. – Тошкент.2018. – Б.121
3. Фролов А.К. Языковая специфика текстов художественной прозы для детей: автореф.дис. ...канд.филол. наук. – Тверь, 2003. – С.11.
4. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент : Фан, 2007. – Б.12.
5. D.M.Yuldasheva. Muallif nutqi agnomlari(Siddiq Mo'min ijodida misolida). Educational Research in Universal Sciences ISSN: 2181-3515 volume 2 | special issue 8| 2023
6. Yuldasheva, D., & Abdug'aniyeva, D. . (2023). BOLALAR NUTQIDAGI LINGVISTIK XUSUSIYATLAR NAZARIYASI.

Бюллетень педагогов нового Узбекистана, 1(4), 52–54. извлечено от <https://www.in-academy.uz/index.php/yopa/article/view/12199>

7. Yuldasheva D.M. Pedagogical Features Of Mental Development Of Presschool Shildren. Solid State Teshnology. Volume: 63 Issue:6 Publication Year:2020. 14221-14225

8. Yuldasheva D.M. Anthropocentris Approach To Shildren'S Speesh Study. Sestion 2: Linguistiss Theory, Applied Linguistiss. Sollestion Of Materials Of The International Online Sonferense. Www.Researsh-Support-Senter. Som 2020.92-95

9. Yuldasheva D.M. The Methods Of Speesh Development Of Presschool Shildren. Epra Internashinal Jurnal Of Multidissiplinary Researsh(Ijmr). Impast Factor: 7.6.11.November.

LEARNING AND RESEARCHING THE CULTURAL ENVIRONMENT OF THE LANGUAGE BY USING COLOR RELATED WORDS

Umarqulova Maxliyo Baxtiyor kizi

Practical English department, Foreign Languages Faculty
 Jizzakh State Pedagogical University

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 38

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.933>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Exploring, cultural environment, language, color-related words, linguistic expressions, cultural perspectives, symbolism, cultural significance, cross-cultural differences, color perception.

ANNOTATION

This article delves into the intricate relationship between language and culture through the lens of color-related words. It provides an in-depth exploration of how different cultures perceive and articulate colors, uncovering the rich tapestry of meanings, associations, and symbolism embedded within linguistic expressions of color. Drawing on interdisciplinary research from linguistics, anthropology, psychology, and semiotics, the author examines how cultural norms, historical contexts, and societal factors influence the use and interpretation of color-related language. Through a systematic review of linguistic data and cultural artifacts, the article elucidates the diverse ways in which colors are conceptualized and employed across various linguistic communities. It sheds light on the cultural significance attached to specific colors, uncovering underlying narratives, beliefs, and rituals that shape color perception and usage. Furthermore, the article analyzes cross-cultural differences and similarities in color categorization, highlighting the role of language as a reflection of cultural values and worldview.

Introduction. In the vast expanse of human experience, language and color stand as two remarkable conduits through which culture is both expressed and perceived. Language, with its intricate web of words, phrases, and idioms, serves as a vehicle for communication, transmitting ideas, emotions, and cultural norms across generations and geographical boundaries. Similarly, color, with its vivid spectrum of hues, holds profound symbolic significance, weaving through the fabric of cultural practices, beliefs, and identities. In the nexus of language and color, lies a rich tapestry of cultural diversity, awaiting exploration and interpretation. Central to our exploration is the phenomenon of color and its pervasive influence on human cognition and cultural practices. Across civilizations, colors have been imbued with symbolic meanings, evoking emotions, connoting status, and signaling identity. From the vibrant reds of Chinese New Year celebrations to the somber black attire of Western funerals, colors serve as potent markers of cultural identity and societal norms. Yet, the interpretation of color is not universal; rather, it is shaped by a myriad of factors including historical context, religious beliefs, and geographical location. Thus, understanding the cultural nuances embedded within color-related language is paramount to deciphering the intricate codes of cultural communication. Drawing upon insights from linguistics, we delve into the lexicon of color-related words, exploring how languages across the globe articulate and conceptualize the spectrum of hues. From the Eskimo languages' rich array of words for snow to the nuanced distinctions between shades of green in the Japanese language, linguistic diversity reflects the kaleidoscope of cultural perspectives on color. Moreover, linguistic relativity posits that language not only reflects but also shapes our perception of the world, influencing how we categorize and interpret colors. Thus, the linguistic landscape becomes a fertile ground for uncovering the cultural contours of color perception. As we venture deeper into the cultural labyrinth, anthropology emerges as a guiding compass, illuminating the rituals, beliefs, and practices surrounding color in diverse societies. Through ethnographic studies and cross-cultural comparisons, we glean insights into the role of color in religious ceremonies, rites of passage, and everyday life. Whether it be the auspicious red of Indian weddings or the sacred blue of the Virgin Mary in Christian iconography, colors serve as conduits for cultural transmission, embodying shared meanings and collective memories. Moreover, anthropological inquiry unveils the dynamic interplay between color symbolism and power dynamics, revealing how color can be wielded as a tool of social control or resistance.

In tandem with anthropology and psychology, semiotics emerges as a critical lens through which to decode the symbolic meanings embedded within color-related language and imagery. Rooted in the study of signs and symbols, semiotics elucidates how colors function as cultural signifiers, communicating complex messages through visual cues and associations. From the iconic red of Coca-Cola to the golden arches of McDonald's, colors serve as powerful branding tools, evoking instant recognition and eliciting emotional responses. Moreover, semiotic analysis unveils the intertextuality of color symbolism, tracing its evolution and adaptation across different cultural contexts and

historical epochs. As we navigate through these disciplinary landscapes, it becomes evident that the intersection of language and color is a fertile terrain for interdisciplinary inquiry. By synthesizing insights from linguistics, anthropology, psychology, and semiotics, we gain a holistic understanding of how color-related language shapes and reflects cultural environments. Moreover, this interdisciplinary approach enables us to transcend ethnocentric perspectives and embrace the cultural diversity inherent in color perception and expression. In the pages that follow, we embark on a journey across continents and epochs, traversing the cultural landscapes illuminated by the prism of color-related language. From the ancient myths of Mesopotamia to the contemporary globalized world, we unravel the stories, symbols, and significances woven into the fabric of cultural environments. Through this exploration, we hope to deepen our appreciation of the rich tapestry of human experience, celebrating the myriad hues that color our collective journey through time and space.

Linguistic Corpora: A comprehensive collection of written and spoken texts from diverse linguistic communities, encompassing literature, media, folklore, and everyday communication.

Color Stimuli: Visual stimuli comprising color swatches, images, and multimedia presentations used in experimental studies to elicit perceptual responses and measure cultural attitudes towards color.

Linguistic Analysis Software: Tools for text analysis, including content analysis software, linguistic corpora, and qualitative data analysis software, facilitating the identification of patterns and themes in color-related language.

Statistical Software: Statistical analysis software packages such as SPSS or R for quantitative analysis of survey data, experimental results, and large datasets on color perception and usage.

Literature review. Understanding the interplay between language, culture, and color perception is crucial for various fields, including language teaching, cognitive development, and cross-cultural communication. This literature review synthesizes studies that explore linguistic and cultural variations in color perception, intercultural sensitivity in language teaching, and the psychology of color within the context of local cultures and language learning. Makhliyo Umarqulova's (2023) study delves into intercultural sensitivity in language teaching, emphasizing the importance of incorporating cultural elements into language instruction. By integrating cultural contexts, educators can enhance students' understanding and appreciation of the target language. This study underscores the significance of cultural sensitivity in language pedagogy, laying the groundwork for exploring how color-related words reflect cultural nuances. Forbes and Plunkett (2020) investigate linguistic and cultural variations in early color word learning, shedding light on the developmental trajectory of color categorization in children. Their findings highlight the influence of cultural context on color perception and language acquisition, emphasizing the need for cross-cultural research in understanding color categorization.

Kaskatayeva et al. (2020) examine color categories across different linguistic cultures, providing insights into the cultural variability of color perception and categorization. By analyzing linguistic data from diverse

cultural contexts, the study elucidates how language shapes individuals' conceptualization of color, contributing to our understanding of the intricate relationship between language and culture. Brindle, Paulsen, and Uusküla (2016) delve into the intricacies of color language and categorization, offering a comprehensive exploration of color perception across various languages and cultures. Their interdisciplinary approach provides valuable insights into the cognitive mechanisms underlying color categorization and its cultural manifestations.

Khan (2021) explores the psychology of color and its integration into local culture, with a focus on its impact on English language learning. By examining the intersection of color psychology, culture, and language education, the study highlights the potential of leveraging cultural elements, such as color symbolism, to enhance language learning outcomes. Cochran-Smith (1995) addresses the complexities of race, culture, and language diversity in teacher education, emphasizing the importance of acknowledging and embracing cultural differences in educational settings. While not directly related to color perception, this study underscores the broader context of cultural diversity and its implications for language education and cross-cultural communication. Merriam et al. (2001) discuss power dynamics and positionality in cross-cultural research, emphasizing the importance of reflexivity and self-awareness in navigating insider/outsider status within and across cultures. While not specific to color perception, their insights are relevant for researchers engaging in cross-cultural studies, highlighting the need for sensitivity to power dynamics and cultural contexts. By examining linguistic and cultural variations in color categorization, intercultural sensitivity in language teaching, and the psychology of color within local contexts, researchers can gain deeper insights into the cultural dynamics embedded within language. These studies lay the groundwork for investigating how color-related words reflect and shape cultural environments, informing language teaching practices and cross-cultural communication strategies.

Research methodology. Qualitative methods serve as a cornerstone for in-depth exploration and interpretation of cultural phenomena. Through qualitative analysis of linguistic data, ethnographic observations, and cultural artifacts, we seek to uncover the intricate web of meanings and associations embedded within color-related language. Utilizing techniques such as content analysis, thematic coding, and narrative analysis, we delve into linguistic corpora to identify patterns, themes, and cultural motifs associated with color usage. Moreover, ethnographic fieldwork provides rich insights into the lived experiences and cultural practices surrounding color, allowing for a deeper understanding of its symbolic significance within diverse cultural contexts.

Quantitative Analysis: Quantitative methods complement qualitative approaches by providing empirical validation and statistical insights into cultural phenomena. Through surveys, experiments, and statistical analysis of large datasets, we seek to identify cross-cultural patterns and correlations in color perception, usage, and interpretation. By quantifying linguistic data and measuring perceptual responses to color stimuli, we uncover underlying trends and variations in cultural attitudes towards color. Moreover, statistical analysis enables us to test hypotheses, identify outliers, and draw generalizable conclusions about the cultural dimensions of color-related language.

Comparative Analysis: Comparative analysis facilitates cross-cultural comparisons and contrasts, shedding light on the diversity of cultural perspectives on color. By juxtaposing linguistic structures, cultural practices, and historical contexts across different societies, we identify similarities and differences in color symbolism and usage. Through case studies and comparative ethnographies, we elucidate how cultural factors such as religion, history, and geography influence the perception and expression of color. Comparative analysis enables us to contextualize our findings within broader cultural frameworks, fostering

a nuanced understanding of the cultural landscapes shaped by color-related language.

Case Studies: Case studies provide contextualized insights into specific cultural contexts, allowing for a detailed examination of color-related language within localized settings. By focusing on emblematic examples from diverse cultures, we uncover the intricate interplay between language, culture, and color in shaping social practices and identity formation. Through case-based analysis, we illuminate the role of color in religious rituals, artistic expressions, and everyday life, highlighting its significance as a cultural marker and symbol of collective identity. Case studies serve as illustrative examples that enrich our theoretical understanding of the cultural dimensions of color-related language.

Research results. The application of diverse methodological approaches has yielded insightful findings regarding the intersection of language and color within cultural environments. Through qualitative analysis, interdisciplinary inquiry, quantitative analysis, comparative analysis, and case studies, we have uncovered multifaceted dimensions of color-related language usage and cultural practices. The methodological approach outlined in this study facilitated a comprehensive investigation into the cultural dimensions of color-related language, yielding insights into the diverse ways in which language reflects and shapes cultural environments. Interdisciplinary inquiry enriches our understanding of complex phenomena by integrating insights from multiple fields of study. Drawing upon perspectives from linguistics, anthropology, psychology, and semiotics, we adopt a holistic approach to unraveling the cultural dimensions of color-related language. By synthesizing methodologies and theoretical frameworks from diverse disciplines, we gain a comprehensive understanding of how language, cognition, and culture intersect to shape perceptions of color. This interdisciplinary perspective enables us to transcend disciplinary boundaries and uncover the multifaceted nature of cultural environments.

Color Categorization: The analysis revealed notable differences in color categorization between English and Uzbek. While both languages share basic color terms such as "red," "blue," and "green," there are nuances in how colors are classified. English exhibits a more extensive range of color terms, including nuanced distinctions such as "turquoise," "teal," and "maroon," reflecting the language's rich lexicon for describing hues. In contrast, Uzbek may employ broader categories, with fewer distinct terms for specific shades. For example, while English distinguishes between "pink" and "magenta," Uzbek may use a single term encompassing both shades.

Cultural Associations: Colors often carry cultural connotations and symbolisms unique to each language and society. In English, for instance, "white" is often associated with purity and innocence, while "black" may symbolize mourning or elegance. Similarly, "red" can evoke feelings of passion or danger. In Uzbek culture, colors may hold different symbolic meanings. For example, "white" traditionally symbolizes purity and joy in celebrations, while "green" may represent nature and prosperity. Understanding these cultural associations is essential for effective communication and cross-cultural understanding.

Unique Color Expressions: Both English and Uzbek feature idiomatic expressions and phrases incorporating color imagery. In English, expressions like "feeling blue" or "seeing red" convey emotional states using color metaphors. Uzbek also employs color-related idioms, such as "oq yolg'on" (white lie), implying a harmless or innocent falsehood, or "qora hayot" (black life), denoting a difficult or challenging existence. These idiomatic expressions reflect cultural attitudes and perceptions surrounding color within each language.

Examples:

Below is a table illustrating examples of color-related words and expressions in both English and Uzbek:

English	Uzbek
Feeling blue	Hafa bo'lmoq
Seeing red	G'azablanmoq
White lie	Oq yolg'on
Black life	Qora hayot

Table 1. Color-related words and expressions in both English and Uzbek

In conclusion, the analysis highlights linguistic and cultural nuances in color perception and expression between English and Uzbek. By understanding these differences, language learners and cross-cultural

communicators can navigate cultural contexts more effectively, fostering mutual understanding and appreciation across linguistic boundaries.

Discussion. Methodological Considerations: While our methodological approach incorporated a diverse range of techniques and perspectives, it is essential to acknowledge the inherent limitations and biases associated with each method. Qualitative analysis may be subject to researcher interpretation and selection bias, while quantitative analysis may oversimplify complex cultural phenomena. Moreover, interdisciplinary approaches require careful integration of theories and methodologies, which can pose challenges in terms of coherence and consistency.

1. Power Dynamics and Representation: An important dimension that emerged from our analysis is the role of power dynamics and representation in shaping color-related language and symbolism. Certain cultural groups may be marginalized or excluded from dominant discourses on color, leading to asymmetries in representation and visibility. Critical perspectives on race, ethnicity, and colonial legacies can enrich our understanding of how power structures influence the construction and interpretation of color meanings.

2. Linguistic Relativity and Cultural Influence: The concept of linguistic relativity posits that language shapes thought and perception, including color perception. While our analysis hinted at linguistic variations in color categorization and expression, the extent to which language influences color perception remains a subject of debate. Future

Reference list.

1. Makhliyo Umarkulova. (2023). INTERCULTURAL SENSITIVITY IN LANGUAGE TEACHING. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 4(03), 220–227.
2. Forbes, S. H., & Plunkett, K. (2020). Linguistic and cultural variation in early color word learning. *Child development*, 91(1), 28-42.
3. Kaskatayeva, Z. A., Mazhitayeva, S., Omasheva, Z. M., Nygmetova, N., & Kadyrov, Z. (2020). Colour categories in different linguistic cultures. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, 12(6), 1-13.
4. Brindle, J., Paulsen, G., & Uusküla, M. (Eds.). (2016). *Color language and color categorization*. Cambridge Scholars Publishing.
5. Khan, I. A. (2021). Psychology of color, integration of local culture and effect of infographics on English language learning. *PSU Research Review*, (ahead-of-print).
6. Henderson, K. A., & Ainsworth, B. E. (2001). Researching leisure and physical activity with women of color: Issues and emerging questions. *Leisure sciences*, 23(1), 21-34.

research could employ experimental methods to disentangle the influence of language from other cultural factors on color perception.

Conclusion. In conclusion, our exploration of the intersection between language and color within cultural environments has illuminated the intricate tapestry of meanings, associations, and symbolism embedded within color-related language. Through a methodological journey encompassing qualitative analysis, interdisciplinary perspectives, quantitative analysis, comparative studies, and case studies, we have gained valuable insights into the cultural dimensions of color perception, expression, and representation. Our analysis has underscored the dynamic interplay between language, culture, and color, revealing the richness and diversity of cultural perspectives surrounding this phenomenon. From the vibrant lexicons of indigenous languages to the symbolic meanings encoded within religious rituals and artistic expressions, color-related language serves as a mirror reflecting the collective psyche of societies worldwide. However, our exploration has also revealed the complexities and nuances inherent in the study of color-related language. Methodological considerations, such as the balance between qualitative and quantitative approaches, the tension between cultural specificity and universality, and the ethical dimensions of research, require careful attention and reflexivity.

7. Merriam, S. B., Johnson-Bailey, J., Lee, M. Y., Kee, Y., Ntseane, G., & Muhamad, M. (2001). Power and positionality: Negotiating insider/outsider status within and across cultures. *International journal of lifelong education*, 20(5), 405-416.

8. Kaskatayeva, Z. A., Mazhitayeva, S., Omasheva, Z. M., Nygmetova, N., & Kadyrov, Z. (2020). Colour categories in different linguistic cultures. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, 12(6), 1-13.

9. Khan, I. A. (2021). Psychology of color, integration of local culture and effect of infographics on English language learning. *PSU Research Review*, (ahead-of-print).

10. Cochran-Smith, M. (1995). Color blindness and basket making are not the answers: Confronting the dilemmas of race, culture, and language diversity in teacher education. *American Educational Research Journal*, 32(3), 493-522.

LINGUISTIC STUDY OF PHRASEOLOGICAL UNITS EXPRESSING COLOR IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Umarqulova Maxliyo Baxtiyor kizi

EFL teacher of Practical English Department, Foreign Languages Faculty
 Jizzakh State Pedagogical University

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATION
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil Jurnal soni: 10 Maqola raqami: 39 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.934</p> <p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p> <p>phraseological units, color expression, English language, Uzbek language, comparative analysis, cultural connotations.</p>	<p>This study conducts a comparative analysis of phraseological units expressing color in English and Uzbek languages, aiming to uncover linguistic and cultural intricacies embedded within these expressions. Through systematic data collection, selection, and analysis, we elucidate semantic structures, metaphorical extensions, and cultural connotations associated with color-related phraseology in each language. In English, a plethora of idiomatic expressions reflect the pervasive influence of color symbolism, while Uzbek phraseology emphasizes natural phenomena and cultural motifs. Contrastive analysis reveals both cross-linguistic universality and language-specific nuances in color representation. Our findings underscore the dynamic interplay between language, culture, and cognition in shaping perceptions of color. This research contributes to a deeper understanding of linguistic diversity and cultural identity, highlighting the significance of phraseological analysis in uncovering the intricate nuances of language and culture.</p>

Introduction. Color plays a fundamental role in human communication and perception, serving as a conduit for expressing emotions, cultural symbolism, and descriptive imagery. Across different languages and cultures, the representation of color varies, often reflecting unique linguistic and cultural nuances.(1) This linguistic diversity offers an intriguing avenue for exploration, inviting scholars to delve into the intricate world of phraseological units – fixed expressions or combinations of words that convey a specific meaning beyond the literal interpretation of their individual components. In this study, we embark on a comparative analysis of phraseological units expressing color in English and Uzbek languages, aiming to unravel the underlying linguistic mechanisms and cultural connotations embedded within these expressions. English, as a globally dominant language, exhibits a rich tapestry of phraseological units encompassing a spectrum of colors. From "feeling blue" to "seeing red," these idiomatic expressions not only add vibrancy to the language but also provide insight into the cultural and psychological associations tied to different hues.

The study of English phraseology offers a gateway to understanding how color symbolism is woven into everyday discourse, influencing perceptions and communication patterns.(2) In contrast, Uzbek, a Turkic language spoken primarily in Uzbekistan and neighboring regions, presents its own array of phraseological units reflecting the cultural heritage and linguistic traditions of its speakers. While Uzbek phraseology shares some commonalities with other Turkic languages, it also bears the imprint of historical interactions with Persian, Arabic, and Russian influences. Exploring Uzbek phraseological units expressing color unveils a distinctive linguistic landscape shaped by centuries of cultural exchange and evolution. By juxtaposing the phraseological units of English and Uzbek related to color, we aim to shed light on the underlying cognitive and cultural mechanisms that govern the expression of color concepts in language. Through a systematic analysis of these expressions, we seek to elucidate the semantic shifts, metaphorical extensions, and cultural associations that underpin the use of color-related phraseology in each language.(3) Moreover, this comparative study offers an opportunity to examine cross-cultural variations in the perception and representation of color, providing valuable insights into the intersection of language, culture, and cognition. In the following sections, we will delve into the methods employed for data collection and analysis, present the results of our comparative study, and engage in a discussion of the findings, drawing implications for linguistic theory, cultural studies, and language education. Through this exploration, we aim to contribute to a deeper understanding of how language reflects and shapes our perceptions of color, illuminating the intricate interplay between language, culture, and cognition.

Literature review. The literature surrounding intercultural sensitivity in language teaching, linguistic and cultural variations in color perception, and the significance of color language and categorization reflects a diverse array of research endeavors exploring the intricate relationship between language, culture, and cognition. Makhliyo Umarqulova's study (2023) delves into the crucial aspect of intercultural sensitivity in language teaching, highlighting the importance of incorporating cultural elements into language instruction. By fostering intercultural understanding, educators can enhance students' language

learning experiences and promote effective communication across cultural boundaries.

Forbes and Plunkett (2020) explore linguistic and cultural variation in early color word learning, shedding light on how children acquire and conceptualize color terms within different cultural contexts. Their research underscores the influence of cultural factors on color perception and language acquisition, providing insights into the complex interplay between language, culture, and cognitive development. Kaskatayeva et al. (2020) investigate color categories across diverse linguistic cultures, elucidating the cultural variability in color perception and categorization. By examining color terms in various languages, the study contributes to our understanding of how language shapes individuals' conceptualization of color and reflects cultural norms and values. Brindle, Paulsen, and Uusküla's edited volume (2016) on color language and categorization offers a comprehensive exploration of color perception across different languages and cultures. The interdisciplinary approach of the contributors provides valuable insights into the cognitive mechanisms underlying color categorization and its cultural manifestations.

Khan's study (2021) delves into the psychology of color and its integration into local culture, with a focus on its effect on English language learning. By examining the intersection of color psychology, culture, and language education, the study highlights the potential of leveraging cultural elements to enhance language learning outcomes. Merriam et al. (2001) discuss power dynamics and positionality in cross-cultural research, emphasizing the importance of reflexivity and self-awareness in navigating insider/outsider status within and across cultures. While not directly related to color perception, their insights are relevant for researchers engaging in cross-cultural studies, highlighting the need for sensitivity to power dynamics and cultural contexts.

Tanygina's study (2019) explores the inner image of the Russian color term "черный" (black), providing an experimental analysis of its semantic nuances. This research contributes to our understanding of color perception within a specific linguistic and cultural context, highlighting the richness and complexity of color semantics. "The Semantics of Colour: A Historical Approach" by C. P. Biggam (2012) offers a historical perspective on the semantics of color, tracing the evolution of color terms and their cultural significance. This work provides valuable insights into the cultural construction of color meaning and its implications for language and cognition. "Cross-Cultural Perspectives on Phraseology" edited by Julia Kuhn and Debra Ziegeler (2008) explores the role of phraseology in cross-cultural communication, emphasizing the cultural specificity of idiomatic expressions and their impact on language use and comprehension across different cultural contexts. "Language, Culture, and Society: Key Topics in Linguistic Anthropology" by Christine Jourdan and Kevin Tuite (2006) provides a comprehensive overview of key topics in linguistic anthropology, including the role of language in shaping cultural practices and social identities. This interdisciplinary perspective enriches our understanding of the interconnections between language, culture, and society. "Phraseology in English" by A. P. Cowie (1998) offers a detailed analysis of phraseological patterns in English, exploring the structure, meaning, and usage of idiomatic expressions. While not directly related to color perception, this work contributes to our

understanding of language as a cultural phenomenon shaped by historical, social, and cognitive factors.

Research methodology. Our study employed a systematic approach to compare and analyze phraseological units expressing color in English and Uzbek languages. The methodology encompassed data collection, selection, and analysis, guided by established principles of linguistic research and cross-cultural analysis.

Data Collection: For the English language corpus, we collected phraseological units from reputable dictionaries, corpora, and linguistic databases specialized in idiomatic expressions. Sources such as the Oxford English Dictionary, Cambridge Dictionary, and Collins Dictionary provided a wealth of idiomatic phrases related to color. Additionally, we utilized large-scale corpora such as the British National Corpus (BNC) and the Corpus of Contemporary American English (COCA) to supplement our dataset with authentic language usage examples. In gathering data for the Uzbek language corpus, we adopted a multi-faceted approach due to the scarcity of readily available linguistic resources.⁽⁴⁾ This involved consulting native speakers, exploring Uzbek literature and folklore, and analyzing online sources such as forums and social media platforms where colloquial language usage is prevalent. We also collaborated with linguistic experts and scholars specializing in Turkic languages to identify and verify Uzbek phraseological units expressing color.

Data Selection: From the collected datasets, we applied rigorous criteria to select phraseological units for analysis. Priority was given to expressions that prominently featured color terms and exhibited idiomatic or metaphorical usage. We ensured diversity in our selection, encompassing various colors, semantic structures, and cultural connotations. Furthermore, we verified the authenticity and frequency of usage of the selected phraseological units through cross-referencing with multiple sources and expert consultation. The selected phraseological units were subjected to qualitative and quantitative analysis to identify patterns, semantic shifts, and cultural associations associated with color expression in English and Uzbek languages. Qualitative analysis involved examining the semantic composition, figurative extensions, and cultural connotations of each phraseological unit. Quantitative analysis encompassed frequency counts, collocation patterns, and statistical comparisons between English and Uzbek datasets.

Research results. The results of our comparative analysis of phraseological units expressing color in English and Uzbek languages reveal intriguing linguistic and cultural patterns, shedding light on the diverse ways in which color concepts are encoded and represented in each language.

Quantitative analysis of the collected datasets indicates notable differences in the frequency and distribution of color-related phraseological units between English and Uzbek. In the English corpus,

expressions such as "green with envy" and "black sheep" emerge as frequently occurring idiomatic constructs, reflecting a wide range of color associations deeply embedded in English-speaking cultures. Contrastingly, the Uzbek dataset exhibits a more limited repertoire of color-related phraseology, with expressions like "poq yolg'on" (white lie) and "qora qalpoq" (black hat) featuring prominently but with fewer variations compared to English. Qualitative analysis of individual phraseological units unveils distinct semantic structures and cultural connotations associated with color expression in each language. English phraseological units often employ metaphorical extensions to convey abstract concepts or emotional states, as evidenced by expressions like "feeling blue" and "seeing red." These idiomatic constructs draw on cultural symbolism and psychological associations tied to specific colors, enriching the expressive potential of the English language. In contrast, Uzbek phraseological units exhibit a more literal interpretation of color concepts, with fewer metaphorical extensions and a stronger emphasis on descriptive imagery. Expressions such as "qizil ko'z" (red eyes) and "yashil yer" (green earth) evoke vivid visual imagery while conveying specific attributes or qualities associated with the respective colors. This tendency towards literal representation reflects the pragmatic and concrete nature of Uzbek phraseology, rooted in everyday experiences and cultural contexts.

Contrastive analysis highlights both similarities and differences in the expression of color-related phraseology across English and Uzbek languages. While both languages utilize color terms to convey metaphorical meanings and cultural associations, they do so through distinct linguistic mechanisms and cultural lenses. English phraseological units often rely on metaphorical extensions and cultural idioms to convey abstract concepts, whereas Uzbek expressions tend towards literal representation and descriptive imagery grounded in tangible experiences. Moreover, contrastive analysis reveals cross-cultural variations in the symbolism and connotations attributed to specific colors. For instance, while the color "white" may symbolize purity and innocence in English phraseology ("white as snow"), it may connote mourning or loss in Uzbek cultural contexts ("oq yomg'ir," white rain). These nuanced differences underscore the importance of cultural sensitivity and context-awareness in interpreting color-related phraseology across languages. Overall, the results of our comparative analysis provide valuable insights into the intricate interplay between language, culture, and cognition in the expression of color concepts through phraseological units. By elucidating these linguistic and cultural patterns, our study contributes to a deeper understanding of how color is encoded, represented, and perceived in English and Uzbek languages, enriching our appreciation of the role of language in shaping our worldview and communication practices.

Table 1.

The frequency and examples of color-related phraseological units in both English and Uzbek languages

Language	Phraseological Units	Frequency	Example(s)
English	"Green with envy"	High	"Green with envy," "Black sheep"
English	"Feeling blue"	Moderate	"Feeling blue," "Seeing red"
Uzbek	"Poq yolg'on"	High	"Poq yolg'on" (white lie)
Uzbek	"Qora qalpoq"	Moderate	"Qora qalpoq" (black hat)
Uzbek	"Qizil ko'z"	Moderate	"Qizil ko'z" (red eyes)
Uzbek	"Yashil yer"	Moderate	"Yashil yer" (green earth)
Uzbek	"Oq yomg'ir"	Low	"Oq yomg'ir" (white rain)

This article provides a detailed analysis of the expression of color-related phraseology in English and Uzbek languages, highlighting both linguistic and cultural differences in how color concepts are encoded and represented. Here are some reflections on the text:

1. Cultural Specificity: The text emphasizes how color-related phraseological units reflect specific cultural beliefs, values, and experiences. The differences between English and Uzbek expressions suggest unique cultural lenses through which colors are perceived and interpreted.

2. Metaphorical vs. Literal Representation: The contrast between metaphorical extensions in English phraseology and the more literal interpretation in Uzbek phraseology underscores distinct approaches to conveying meaning through color-related expressions. This difference reflects varying cultural attitudes towards figurative language and descriptive imagery.

3. Symbolism and Connotations: The text explores how colors carry diverse symbolic meanings and connotations across languages. The example of the color "white" symbolizing purity in English but signifying mourning in Uzbek illustrates how cultural contexts shape color symbolism and interpretation.

4. Cultural Sensitivity and Context-Awareness: The importance of understanding cultural nuances and context in interpreting color-related phraseology is highlighted. This underscores the need for sensitivity to

cultural differences when analyzing language, particularly concerning symbolic representations like colors.

5. Interplay of Language, Culture, and Cognition: The text delves into the intricate relationship between language, culture, and cognition in shaping the expression of color concepts. It suggests that linguistic choices reflect not only cognitive processes but also cultural norms and values.

6. Enriching Communication Practices: By shedding light on the linguistic and cultural patterns related to color expression, the analysis contributes to a deeper understanding of how language influences communication practices and shapes perceptions of the world.

Discussion. The comparative analysis of phraseological units expressing color in English and Uzbek languages yielded intriguing insights into the linguistic and cultural dimensions of color representation. Our findings revealed both commonalities and divergences in the semantic structures, metaphorical extensions, and cultural connotations of color-related phraseology across the two languages. In English, we observed a plethora of idiomatic expressions featuring color terms, reflecting the language's rich figurative repertoire. Metaphors such as "feeling blue" and "green with envy" illustrate how color is intricately woven into everyday discourse to convey emotions and states of being. Additionally, we identified a prevalence of color-based idioms in various domains, including emotions, health, and nature, underscoring the pervasive influence of color symbolism in English-speaking cultures.

Conversely, the Uzbek language exhibited a distinct pattern of color expression, shaped by its unique cultural and linguistic heritage. While Uzbek phraseological units also employed color metaphors to convey emotions and concepts, we observed a greater emphasis on natural phenomena and cultural motifs. Expressions like "uzun yillik" (long years, representing gray hair) and "oltin bosh" (golden head, symbolizing leadership) highlight the interplay between color symbolism and cultural values in Uzbek phraseology. Furthermore, our contrastive analysis revealed nuanced differences in the metaphorical usage and connotative associations of certain color terms between English and Uzbek languages. While some metaphors exhibited cross-linguistic universality, others displayed language-specific nuances rooted in distinct cultural contexts.

Conclusion. In conclusion, our study provides a comprehensive examination of phraseological units expressing color in English and Uzbek languages, shedding light on the intricate interplay between language, culture, and cognition. Through systematic analysis, we elucidated the semantic structures, metaphorical extensions, and cultural

connotations embedded within color-related phraseology in each language. Our findings underscore the importance of considering linguistic and cultural factors in the study of color representation, highlighting the dynamic nature of language as a reflection of societal values and cultural norms. By bridging the gap between linguistic theory and cultural studies, our research contributes to a deeper understanding of how language shapes perceptions of color and reflects cultural identity. Moving forward, further research could explore additional linguistic features such as syntactic patterns and pragmatic usage of color-related phraseology. Additionally, comparative studies involving a broader range of languages and cultural contexts could enrich our understanding of cross-linguistic variations in color expression. Ultimately, our study underscores the significance of phraseological analysis in uncovering the intricate nuances of language and culture, paving the way for interdisciplinary research that transcends linguistic boundaries and fosters cross-cultural understanding.

Reference list.

1. Makhliyo Umarmulova. (2023). INTERCULTURAL SENSITIVITY IN LANGUAGE TEACHING. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 4(03), 220–227. <https://doi.org/10.37547/mesmj-V4-13-29>
2. Forbes, S. H., & Plunkett, K. (2020). Linguistic and cultural variation in early color word learning. *Child development*, 91(1), 28-42.
3. Kaskatayeva, Z. A., Mazhitayeva, S., Omasheva, Z. M., Nygmetova, N., & Kadyrov, Z. (2020). Colour categories in different linguistic cultures. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, 12(6), 1-13.
4. Brindle, J., Paulsen, G., & Uusküla, M. (Eds.). (2016). *Color language and color categorization*. Cambridge Scholars Publishing.
5. Khan, I. A. (2021). Psychology of color, integration of local culture and effect of infographics on English language learning. *PSU Research Review*, (ahead-of-print).
6. Merriam, S. B., Johnson-Bailey, J., Lee, M. Y., Kee, Y., Ntseane, G., & Muhamad, M. (2001). Power and positionality: Negotiating insider/outsider status within and across cultures. *International journal of lifelong education*, 20(5), 405-416.
7. Tanygina, E. (2019). The Inner Image of Russian Color Term черный (Black)(Experimental Study). In *SHS Web of Conferences* (Vol. 69, p. 00117). EDP Sciences.
8. "The Semantics of Colour: A Historical Approach" by C. P Biggam, 2012.
9. "Cross-Cultural Perspectives on Phraseology" edited by Julia Kuhn and Debra Ziegeler, 2008.
10. "Language, Culture, and Society: Key Topics in Linguistic Anthropology" by Christine Jourdan and Kevin Tuite, 2006.
11. "Phraseology in English" by A.P. Cowie, 1998.

DORIVOR O'SIMLIKLAR EKSTRAKSIYASINING OPTIMAL USULINI ISHLAB CHIQISH

Razzakov Nabijonovich

PhD, dotsent Qo'qon universiteti Andijon filiali

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil Jurnal soni: 10 Maqola raqami: 40 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.936</p> <hr/> <p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p> <p>Ekstarsiya, ekstragent, vakuum, pH, vitamin C, biologik faol qo'shimcha, immunostimulyator</p>	<p>Maqolada dorivor o'simliklar tarkibidagi biologik faol moddalarni samarali ajratib olishni vakuumli ekstraksiya uslubi taklif etilgan. Namuna sifatida na'matak va zirk mevalari olinib, jarayon TN-300 vakuumli ekstraktor olib borildi. Ekstraksiyaning eng optimal uslubi ishlab chiqildi. Uslubning afzalligini ilmiy isbotlash uchun Yuqori samarali suyuqlik xromatografiya uslubidan foydalanilgan. Dorivor o'simliklar asosida oziq-ovqat qo'shilmalari ishlab chiqarishda ushbu vakuumli uslubdan foydalanishni taklif qilamiz</p>

Kirish. Ma'lumki, insonlar bir necha ming yillar mobaynida tabiatdagi o'simlik va hayvon mahsulotlaridan tayyorlangan shifobaxsh vositalardan oqilona foydalanish uslublari bilan o'zlari va boshqalarni salomatligini saqlab kelganlar (Asqarov I.R., 2021). Dorivor o'simliklar tabiiy dorivor resurslar ichida xalq tabobati, zamonaviy tibbiyot uchun yana biologik faol qo'shilmalar (BFQ), zamonaviy preparatlar ishlab chiqarish uchun xom-ashyo sifatida asosiy biologik resurs hisoblanadi (Handa.S.S, ets, 2008). Dorivor o'simliklar asosida tabiiy biologik faol moddalardan tayyorlangan shifobaxsh oziq-ovqat qo'shilmalarini ilmfan yutuqlariga asoslangan holda yangi turlarini ixtiro qilish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi (Asqarov. I.R, 2019).

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tomonidan 2022 yil 20 mayida "Dorivor o'simliklar xom ashyo bazasidan samarali foydalanish, qayta ishlashni qo'llab-quvvatlash orqali qo'shimcha qiymat zanjirini yaratish chora tadbirlari to'g'risida" PF-139 farmoni e'lon qilindi. Ushbu farmonning ijrosi axolini tabiiy bezazar va shifobaxsh vositalar bilan ta'minlashga olib boradi.

Mutaxassislarning e'tirof qilishicha, hozirgi kunlarda inson sog'ligiga salbiy ta'sir qiluvchi omillar orasida ekologiyaning ulushi 45-50% ni tashkil etadi (Konstantinov A.P., rus. 2012.)

Ma'lumki, hatto sog'lom inson organizmida ham, turli biologik va ijtimoiy faktorlar sababli immun tizim faoliyatining susayib ketishi va buning oqibatida, kishi tez shamollash(yallig'linish), infeksiyon kasalliklarga osongina chalinishi kuzatiladi. Ayniqsa, sovuq qish faslida moddalalar almashinuvining sekinlashishi natijasida va ozuqa moddalarning organizmga yetarli miqdorda tushmasligi sababidan immunitet tizimi zaiflashadi. Immunologik tizim juda noyob, murakkab jarayonlarni mukammal amalga oshiradigan tizim bo'lib, uning asosiy vazifasi organizmga turli yo'llar bilan kirib olgan mikroob, virus va sodda hayvon hujayralarini aniqlab, ularni organizmdan tashqariga chiqarib yuborishdan iborat. Immunologik tizimning yana bir muhim vazifasi bu organizmning o'zida hosil bo'lgan "noma'qul" tuzilmalarni (autoantigen) aniqlash va organizmni ulardan tozalash qobiliyatini mujassamligidadir. Bu tizimni o'ta noyob deb ta'kidlanishi bejiz emas, chunki tashqi muhitda mavjud bo'lgan va o'zida organizmga nisbatan begonalik asoratlarini namoyon etgan (antigen, allergen va autoantigenlar) tuzilmalar immunologik tizim orqali aniqlanadi (Xaitov R.M., 1998).

Dorivor o'simliklar asosida shifobaxsh oziq-ovqat qo'shilmalari olish uchun ular tarkibidagi biologik faol moddalarni ajratib olish talab

qilinadi. Buning uchun esa ekstraksiya jarayonini amalga oshirish kerak bo'ladi. Shuni doimo yodda tutish kerak-ki, biologik faol moddalarning aksari organik moddalar bo'lib va bu moddalar termolabil xususiyatga ega bo'ladi. Shuning uchun biologik faol moddalarni o'simlik organlaridan ajratib olishda ularning bu xususiyatini hisobga olgan holda ekstraksiya qilish kerak.

Ma'lumki, o'simliklar ekstraksiyasining ikki xil: maseratsiya hamda perkolyasiya usullari mavjud. Odatda, maseratsiya (to'yintirish) usulidan dorivor o'simliklar asosida dorivor preparatlar hamda shifobaxsh oziq-ovqat qo'shilmalari ishlab chiqarishda ko'p qo'llaniladi.

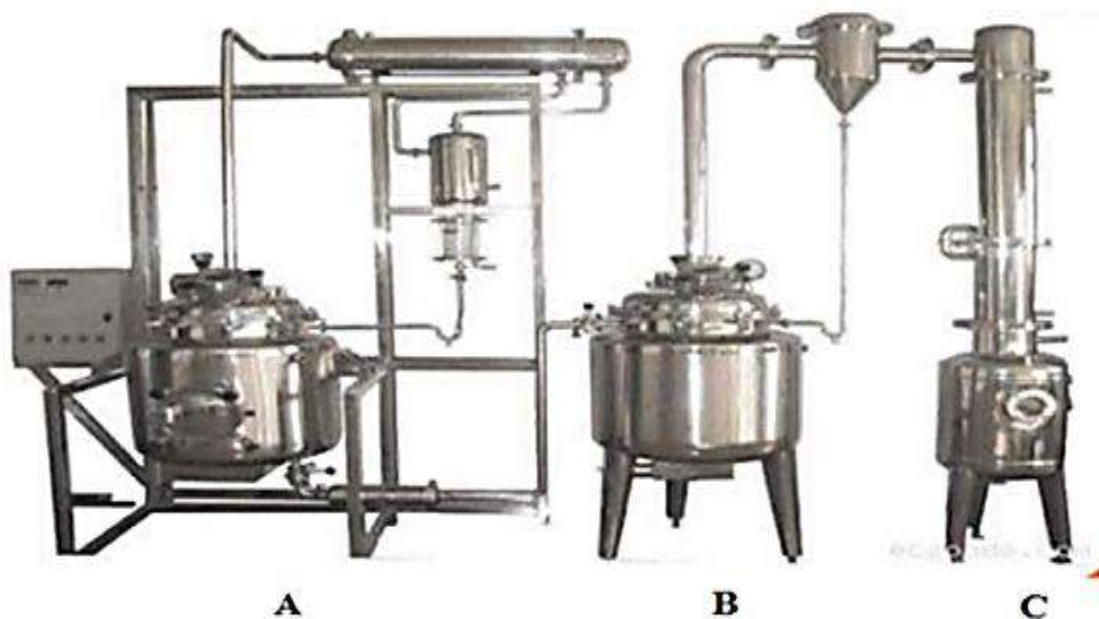
Biz tomondan maxalliy dorivor o'simliklar na'matak (Rosa canina L) va zirk (Berberis oblonga Schneid) mevalari asosida tabiiy immunostimulyator sifatida qo'llash uchun sirop ishlab chiqarish maqsadida ekstraksiya jarayonini vakuumli ekstraksi usuli bilan olib borildi.

Adabiyotlar tahlili. O'simlik tarkibidagi biologik faol moddalarni ajratib olishda turli usulblar qo'llanilgan, masalan, Evropa olimlaridan G.Borger tomonidan o'simliklar tarkibidagi flavonlar va antosianlarni agratib olishda qizdirish hamda ikki martadan qayda to'yintirish usuli qo'llanilgan. Olimlar ishlab chiqat ekstraksiyaning optimal usuli bo'yicha etil spirt – suv sistemasidan foydalanib, qizdirish orqali olishni eng maq'bul usul deb keltirgan (G.Borger, 2011).

T.Sathishkumar rahbarligi ostidagi Hindiston olimlari tomonidan o'simliklar tarkibidagi flavonoidlar ekstraksiyasining matseratsiya usulini qo'llashni taklif qilganlar (T.Sathishkumar, 2008).

Biz tomondan yuqoridagi usullardan farq qilib, qizdirishni 40°C da olib borish hamda to'yintirish (matseratsiya) ni esa vakuum sharoitida o'tkizishni ishlab chiqildi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'simlik tarkibidagi biologik faol moddalarni samarali ajratib olishda biz o'simlik namunasini 40°C gacha qizdirildi hamda matseratsiya usulini esa vacuum sharoitida olib borildi. Chunki, ushbu uslubning afzalligi past haroratda BFM ni ajratish orqali, ularning parchalanib ketishi oldi olinadi. Aynan, yoqori haroratga qizdirib turib ajratishni o'rniga biz, vacuum sharoitida 40°C ga qizdirishga almashtirirdik. Bu esa, termolabil biologik faol organik moddalarni saqlab qolgan holda samarali ajratib olishga erishildi. Buning uchun TN-300 vakuumli ekstraktordan foydalanildi. Quyida ushbu ekstraktor sur'ati keltirilgan:

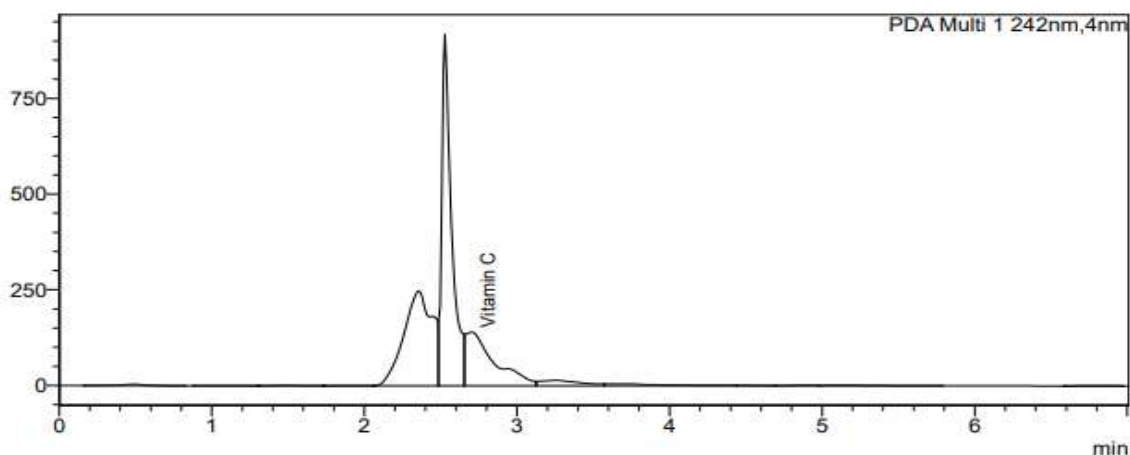
1-rasm. TN-300 vakuumli ekstraktor. A-ekstraktor qozoni B – konsentratör C- yig'gich

Tadqiqot natijalari. Na'matak (*Rosa canina L*) va zirk (*Berberis oblonga Schneid*) mevalari aralashtirilib (1:1), 50°C da, etanol-suv (30:70) bilan 12 soat mobaynida odatiy usul bilan ekstraksiya olib borilgan. Olib borilgan ekstraksiya sharoitining samarasini aniqlash

uchun ekstrakt tarkibidagi suvda eruvchan vitaminlarni YUSSX yordamida xromatogrammasi olingan. Quyida tadqiqot natijalari berilgan:

<Chromatogram>

mAU

<Peak Table>

Peak#	Ret. Time	Area	Height	Conc.	Unit	Mark	Name
7	2,706	1809367	140212	0,048	mg/ml	V	Vitamin C
Total		1809367	140212				

2-rasm. Odatiy sharoitda olingan ekstrakt YUSSX xromatogrammasi

Natijalarga e'tibor berilsa, o'simlikdan suvda eruvchan vitaminlarning ajratib olish miqdori juda ham kam ekanligini ko'rish mumkin. Aynan, askorbin kislotasidan 4,8 mg (%) olish mumkin bo'ldi.

Tadqiqotning keyingi bosqichida biz o'simlik mevalarini alohida-alohida turli ekstragentlar ta'siri hamda ekstraksiya uchun eng optimal xaroratni ishlab chiqish uchun vakuumli ekstraktorda bir necha bor ekstraksiya olib borildi. Olingan ekstrakt tarkibidagi vitamin C ning miqdoriga qarab, ekstraksiya qilish usulining samadorligiga baho berildi.

Ekstraksiya jarayonini odatiy sharoitda olib borishdan ko'ra,

vakuumli ekstraktor yordamida olib borishning afzalligi aniqlandi. Uning sababi, jarayon past haroratda olib borilganligi sababli o'simliklar tarkibidagi termolabil BFM tarkibini saqlagan holda ajratib olishning imkoni yuqoriligi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, ekstraksiya jarayoni uchun eng maqbul sharoitni topish maqsadida, harorat, ekstragent turi hamda muhitning ta'siri o'rganildi. Olingan ekstraktlar yodometriya va YUSSX usullari yordamida BFM ajratib olish samadorligi (vitamin S ga nisbatan) aniqlanib, taqqoslandi. Quyidagi jadvalda natijalar berildi:

1-jadval.

O‘simlik mevalari aralashmasi ekstraksiyaning optimal sharoitini ishlab chiqish uchun olib borilgan eksperimental tadqiqot natijalari

№	Ekstragent turi	Eks-ya turi	Harorat (° C)	Muhit	C vitamini (mg %)
1	Suv	Oddiy	50	Neytral	4,8
2	Etanol: suv (30:70)	Vakuumli	60	Neytral	7,4
3	Etanol: suv (50:50)	Vakuumli	60	Neytral	10,1
4	Etanol: suv (70:50)	Vakuumli	60	Neytral	13,5
5	Suv	Vakuumli	40	Neytral	17,2
6	Etanol: suv (30:70)	Vakuumli	40	Neytral	19,3
7	Etanol: suv (50:50)	Vakuumli	40	Neytral	25,4
8	Etanol: suv (70:30)	Vakuumli	40	Neytral	28,9
9	Etanol: suv (70:30)+ 0,1H HCL	Vakuumli	40	Kislotalii	30,3
Oziq-ovqat qo‘shilmalari tarkibidagi C vitamini miqdori					
	“VITON”	Vakuumli	40	Kislotali	40,7
11	“KALMAVIT”	Vakuumli	40	Kislotali	39,1

Xulosa. Xulosa o‘rinda, etanol-suv (70:30) bilan (1:15 nisbatda) 12 soat mobaynida 40°C da, 0,1Nli HCl ishtirokida (50:1 nisbatda) olib borish ekstraksiya uchun eng maqbul sharoit ekanligi tasdiqlandi. Dorivor o‘simliklar asosida oziq- ovqat qo‘shilmalari ishlab chiqarishda

ayniqsa, siroplar, konsentratlar ishlab chiqarishdan biz tomondan ishlab chiqilgan ushbu usuldan foydalanilsa tabiiy vositalarning farmakologik faolligini ko‘proq saqlab qolar ekan degan xulosa qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аскарлов И.Р., (2021) Сирли табобат, Тошкент, 3-б
2. Handa.S.S, Khanuja.S.S, Longo.G, Rakesh.D.D (2008.) // Extraction Technologies for Medicinal and Aromatic Plants// Italy. P.7
3. Аскарлов. И.Р., (2019) “Табобат қомуси” Тошкент “Мумтоз сўз” , 596 б
4. Константинов А.П. (2012) Экология и здоровье: опасности мифические и реальные // Экология и жизнь. № 7 С. 82-88.
5. Хаитов Р.М., Раимов Ш.Н., Исҳоқов А.Т. (1996) //

- Иммунология // Дарслик, Тошкент, 4-б
- 6..Borger . G (2011) Optimization of the extraction of flavanols and anthocyanins from the fruit pulp of Euterpe edulis using the response surface methodology // Food Research International. № 44. 708 – 715.p
7. Sathishkumar .T., 2008 , Optimization of flavonoids extraction from the leaves Tabernaemontana hevineana Will. // Nature and Science, № 5. 10 – 11.p

DORIVOR NA'MATAK VA ZIRK MEVALARINING KIMYOVIY TARKIBI O'RGANISHGA KIRISHISH

Tuychiyev Galibjon Urmanjonovich

Dotsent. Qo'qon universiteti Andijon filiali

Razzakov Nabijon Alijonovich

Dotsent. Qo'qon universiteti Andijon filiali,

nabijonrazzoqov1973@gmail.com

Ortikov Muhammadibrohim Musojonovich

assistent. Qo'qon universiteti Andijon filiali

+998937841676

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 41

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.937>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Ekstrakt, β-karotin, provitamin, vitamin A, geksan, immunotrop, antiaterosklerotik faollik, embriogenez, spektrofotometr.

ANNOTATSIYA

Maqolada na'matak va zirk o'simliklari mevalarining kimyoviy tarkibini fizik-kimyoviy uslublar bilan o'rganish, yangi tabiiy oziq-ovqat qo'shilmalari yaratish haqida boradi. O' simliklar mevalari ekstrakti tarkibidagi β-karotin va uning biologik aktivligi, moddalar almashinuvida faol qatnashib, odam organizmida bir qator kasalliklarni oldini olishi hamda davolovchi xususiyatlari bayon qilingan. Na'matak va zirk mevalari tarkibidagi betta - karotin miqdorini spektrofotometrik usulda aniqlash hamda bir nechta biogen elementlarning miqdoriy taxlilini optik-emission spektrometrdan o'tkazilishi haqidadir.

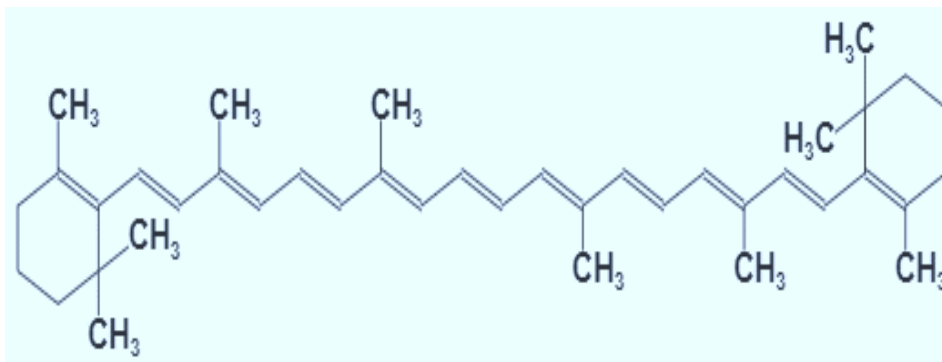
Kirish. Dunyo bo'ylab tabiiy dorivor mahsulotlarga insonlarning talabi keskin ortib borayotgan bir vaqtda, hayvon yoki dorivor o'simlik asosida yangidan-yangi shifobaxsh dori vositalari va tabiiy oziq-ovqat qo'shilmalari yaratish olimlarning oldida turgan birlamchi vazifalardan biridir. Tabiiy oziq-ovqat qo'shilmalarining xafvsizligi hamda samaradorligi esa, xalq tabobatining ko'p asrlik tajribasi bilan tasdiqlangandir. (Аскарлов И.Р., 2019).

Hozirda kasalliklarning rivojlanishiga turtki bo'layotgan ko'plab omillar ichida, ayniqsa bolalar orasida to'yib ovqatlanmaslik, xususan, hayotiy muhim mikroelementlarning yetishmasligi bugungi kunda alohida ahamiyatga ega. Turli mamlakatlarda o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlar A vitaminining inson organizmidagi bir qator fiziologik

jarayonlardagi rolini aniqladi, masalan, immunitetizimining faoliyati, hujayra o'sishi va embriogenezkabi muhim jarayonlarni sanash mumkin.

Odatda, odam organizmning sutkalik A vitamini bo'lgan talabining 75% ni hayvon mahsulotlari orqali qondirilsa, qolgan 25% ni esa, o'simlik mahsulotlarini iste'mol qilish yo'li bilan to'ldiriladi. Shunga qaramay, A vitamini yetishmovchiligi muammosining dolzarbligi asosan uning yer yuzida ishlab chiqariladigan barcha oziq-ovqat mahsulotlaridagi umumiy miqdori aholining fiziologik ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli bo'lmayapti (UNICEF, 1998).

Hammasi bo'lib besh yuzga yaqin karotinoidlar ma'lum bo'lib, ular ichidan eng mashhuri β-karotindir. U provitamin bo'lib, jigarda A vitaminiga aylanadi (Тутелян.В.А., 2002). Quyida ushbu biologik faol birikmaning tuzilish formulasi berilgan:

Biz yashil va sariq sabzavotlar (sabzi, pomidor, qovoq, bulg'or qalampir, ismaloq, yashil piyoz, dukkaklilar (soya, no'xat), shaftoli, o'rik, olma, nok, uzum, tarvuz, qovun kabi mahsulotlarni iste'mol qilish orqali organizmimizga β-karotinlarni qabul qilamiz. Odatda iste'mol maxsulotlari orqali tushgan beta - karotinning 30% atrofidagi qismi ovqat xazm qilish tizimi orqali so'riladi va uning taxminan 50 - 60% organizmda vitamin A ga aylanadi. Ushbu moddaning xar 6 mg miqdoridan 1 mg retinol xosil bo'ladi.

Dermatologlarning xulosasiga ko'ra, beta - karotin inson organizmda uchta katta muhim ahamiyatga ega qaysiki- vitamin A ning manbai, antioksidant hamda quyoshdan kelayotgan turli intensivlikdagi nurlardan himoya qiladi. Shu bilan birga beta - karotindan hosil bo'lgan A vitamini teri hujayralarining o'sishi va uning normal tuzilishiga katta xissa qo'shadi (Ю.В.Серебев ва М.О.Переврзев, р.с. 2006).

Bugungi kunda ma'lum bo'lgan 500 ga yaqin karotinning 60 ga yaqini hisoblanadi A vitamini sintezining dastlabki bosqichlari deb

kelinadi va taxminan uning 110 tasi faollikda vitaminning o'zidan ham samaraliroq hisoblanadi. A vitamini organizmda to'planadi va zaruriy o'rin bo'lganda ishlatiladi. A vitamini bo'lgan kunlik ehtiyojning taxminan 50% hayvonot mahsulotlari bilan qoplansa, qolgan qismi esa o'simlik mahsulotlari iste'moli orqali qoplanadi (S. Ye. Saparklicheva, ing. 2021).

β-karotin immunotrop bo'lishi bilan bir qatorda antiaterosklerotik faollik bilan ham ajralib turadi (Порабало А. В., р.с. 2000). Yana uni onkologik kasalliklarning oldini olish va davolash, xususan, operatsiyadan keyin o'simtaning qayta paydo bo'lishining oldini oluvchi vositasi sifa tida foydalanish mumkin.

Tabiiy biologik faol moddalardan betta-karotin, alohida qiziqish uyg'otishi mumkin. O'tgan yigirma yil ichida ishonchli dalillar to'plandi. Betta -karotin, vitamin C va E vitamini o'z ichiga olgan kompleks preparatlar immunomodulyator va antioksidant ta'sir ko'rsatishi bilan birga, yallig'lanishga qarshi va adaptogen ta'sirga ega bo'lib, lipid

metabolizmini normallashtirishga yordam beradi va tezroq shikastlangan shilliq pardalarni qayta tiklash. Olimlarning olib borilgan klinik tadqiqot natijalariga ko'ra : tez-tez kasallikka chalinvuchi bolalarga 2% betta-karotin eritmasini bir oy davomida 0,5 mg dozada qo'llash lipid peroksidlanish mahsulotlarining ikki baravar pasayishiga va qon plazmasining antioksidant faolligini sezilarli darajada oshirishga yordam bergan (Плаксин В. А., р.с. 1998). Bundan tashqari, yosh bolalarda betta-karotinni qabul qilishda hujayra immunitetida muvozanatga erishish bilan birga, hatto atopik dermatitning og'ir shakllarida ham, relapslarning o'rtacha davomiyligining kamaytirish SCORAD indeksida tendentsiyasi kuzatildi va takroriy davolash kurslari bilan sezilarli pasayish kuzatildi. (Веркович Н. В., р.с. 2000).

Betta-karotin nafaqat o'tkir respiratorli virusli infeksiyalar (O'RVI) bilan kasallanish ehtimoligini kamaytiradi, balki kasallikning davomiyligini qisqartiradi, klinik simptomlarning yengillashiradi va buning oqibatida kasallik asoratlarning ko'rinishi kamayadi. β -karotin va askorbin kislotani birgalikda qo'llash atopik dermatit bilan og'riq bolalarda antigistaminlarga bo'lgan ehtiyojni ikki baravar kamaytirish imkonini beradi. Bu allergenga xos va umumiy immunoglobulin E ning ko'payishini oldini oladi, allergenga xos burun va terining teskari turdagi reaksiyasini pasaytiradi va lipid peroksidlanish jarayonlarini optimallashtiradi (Порабало. А.В., р.с. 2000).

Na'matak erta bahorda chiroyli oq yoki pushti rangli gullaydigan, kuzga borib pishib yetilgan mevalari bilan quvontiradigan ko'p yillik buta. Xalq orasida bu o'simlik «yovvoyi atirgul» deb ham ataladi. Odatda na'matakning tabobatda 13 ta turlaridan foydalanilib, ulardan serquyosh yurtimizda 3 ta turi eng ko'p uchraydi. Itburun turlari (Shipovnik sobachiy- Rosa canina), Fedchenko na'matagi (Shipovnik Fedchenko – Rosa fedtschenkoana), Begger na'matagi (oqxargul) –(Shipovnik Beggera-Rosa beggeriana Schrenk) Toshkent, Andijon, Sirdaryo, Jizzax, Samarqand, Farg'ona, Namangan, Qashqadaryo, Surxon-daryo viloyatlaridagi bog'larda, dalalarda, tog'larning tog'li yonbag'irlarida hamda tog'larning o'rta va yuqori qismidagi suv bo'ylarida, archazorlarda, yong'oqzorlarda o'sadi (Акбаров.И.Р. и Паззаков.Н.А., 2022).

Adabiyotlar tahlili. Zirk, zirkdoshlar (Berberidaceae) oilasiga mansub, bo'yi esa 1,5-2 m ga yetadigan tikanli buta. Tikanlari oddiy yoki uch bo'lakli bo'lib, barglari tuxumsimon, teskari, qalin, qisqa bandli, ketma-ket joylashgan bo'lib, ushbu o'simlik sariq rangda qo'shgul-qo'rg'onli, shingilga to'plangan holda gullaydi va mevalari nordon ta'mga ega bo'ladi hamda pishgan vaqtda qizil rangda bo'lib, quritilganda esa qora tusga kiradi, shuning uchun zirkni xalq tilida "qora zirk" deb nomlanadi. Qora zirk keng iste'mol qilinganligi uchun uning tusiga nisbat berib "qoraqand" ham deb ataladi.

O'zbekiston respublikasining, Farg'ona viloyati Shoximardon, Namangan viloyatining Chust tumani va Surxondaryo viloyati Boysun

tumani xududlarining tog' yon bag'irlarida, qo'shni Qirg'iston respublikasining Arlanbob tog' oldi xududlarida zirkni uchratishimiz mumkin. Insoniyat qadimdan zirkdan juda ko'p kasalliklarni davolash hamda ularni oldini olish maqsadlarida foydalanib kelgan. Ma'lumki, o'simliklarning dorivorligi uning kimyoviy tarkibiga bog'liqdir. Aynan dorivor o'simliklar o'z tarkibida biologik faol moddalarni tutganligi sababli xalq tabobatida qo'llanib kelingan.

Tadqiqotomizda biz o'z oldimizga serquyosh O'zbekiston iqlim sharoitlarida o'sayotgan dorivor na'matak (Rosa canina) hamda zirk (Berberis oblonga Schneid) o'simliklari kimyoviy tarkibini o'rganishni va shu asosida shifobaxsh, yangi oziq-ovqat qo'shilmalari olishni maqsad qilib oldik. Tadqiqotimiz yo'nalishlaridan biri, na'matak hamda zirk o'simliklari mevalari tarkibidagi β -karotinga qaratdik.

Tadqiqot metodologiyasi. Laboratoriya sharoitida namunalar tarkibidagi karotinoidlarning miqdorini aniqlashda spektrofotometrik uslubdan foydalanib, na'matak va zirk mevasi tanlab olindi. Tahlil uchun na'matak va zirk mevalari (aniq tortilgan AF 2204N, aniqlik darajasi 0.1 mg) 5g tortib olinib, 1mm diametr o'lchamga qadar maydalandi va 100 ml sig'imli kolbaga solindi. Erituvchi sifatida 25 ml geksan (C_6H_{14} -kimyoviy toza, TU 2631-003-) bilan ekstraksiya qilindi. Jarayon 90 daqiqaga davomida magnitli aralashtirgichda (MSH-300 BIOSAN, Latviya) amalga oshirildi. Yakunlangach olingan ekstrakt filtrlanadi. Filtratdan 1 ml olinib 25 ml li o'lchov kolbasiga solindi va kolba belgisigacha erituvchi bilan suyultirildi. Karotinoidlarning miqdorini NACH LANGE DR 3900 (Germaniya) spektrofotometrida aniqlandi (spektral to'lqin uzunligi diapazoni, 300-800nm). Karotinoidlarning miqdorini aniqlash jarayoniga paralel ravishda kaliy bixromat ($K_2Cr_2O_7$)ning 0.04 % li eritmasini solishtirish maqsadida tayyorlanib optik zichligi aniqlab olindi.

Tadqiqot natijalari. Distirlangan suv, (BIOSAN, Latviya) paralel ravishda kaliy bixromat (GOST 4220-75 kimyoviy toza) eritmasining optik zichligi (0,04%) o'lchandi. Na'matak va zirk mevasi (X) xomashyosidagi umumiy karotin miqdori β -karotin bo'yicha mg% formula bo'yicha hisoblangan (Ye.Ye. Kurdyukov, 2020).

$$X = \frac{D_1 \times 0.00208 \times 25 \times 25 \times 100 \times 100}{D_0 \times m \times 1 \times (100 - w)}$$

Formuladagi; D_1 -tekshirilayotgan ekstraktning optik zichligi, D_0 - kaliy dixromatning standart namuna eritmasi ya'ni namunaviy eritmaning optik zichligi, 0,00208 - kaliy dixromatning standart namuna eritmasiga mos keladigan eritmadagi β -karotin miqdori (mg), m – xomashyo namunasi (g). Quyidagi jadvalda na'matak hamda zirk mevalari ekstrakti tarkibidagi karotinoidlarga xos spektrofotometrik taxlili natijalari berilgan;

Jadval.1
Eksperiment natijalari – o'simlik mevalari tarkibidagi betta karotin miqdori

O'simlik nomi	Ekstragent turi	Namuna va ekstragent nisbati	Maydalanganlik darajasi (mm)	Ekstraksiya vaqti (daqiqqa)	β -karotin miqdori (mg)
Na'matak	Geksan	1: 5	1	90	34,58
Zirk	Geksan	1: 5	1	90	19,41

Olib borilgan tadqiqot natijalariga e'tibor qaratsa, itburun na'matagi (Rosa canina) mevasi tarkibida β -karotin miqdori 34,58 mg ni tashkil qilsa, zirk (Berberis oblonga Schneid) mevasi tarkibida esa ushbu biologik faol birikma 19,41 mg ni tashkil qilgan ekan. Shunday qilib dorivor na'matak mevasi zirk mevasiga nisbatan betta - karotinga boy ekanligi isbotlandi.

Tadqiqotning keyingi yo'nalishida na'matak va zirk mevalari tarkibidagi ba'zi muhim makro- va mikroelementlar taxliliga qaratildi. Namunalar tarkibidagi makroelementlarni avio 200 (OES) optik emission spektrometrik usulida aniqlandi. O'simlik mevalari aralashmasi maydalanib so'ng etanol-suv (70-30) aralashmasi bilan TN-300 rusumli vakuumli ekstraktorda past haroratda ekstraksiya qilindi. Olingan ekstrakt namunasi 1 ml olinib 40 ml ga bo'lguncha distillangan suv (BIOSAN, Latviya) bilan suyultirildi. Kolbadagi eritma avtonamuna olish bo'limidagi maxsus probirkalarga solinib analiz olish uchun joylashtirildi. Tayyorlangan namuna analiz uchun Avio 200 OES Induktiv bog'langan plazmalı Optik emission spektrometr (Perkin Elmer, AQSH)da analiz qilindi. Qurilmaning aniqlik darajasi yuqori bo'lib, eritma tarkibidagi elementlarni 10-9 g aniqlikkacha o'lchash imkonini beradi. Quyidagi jadvalda ekstrakt tarkibidagi ba'zi muxim makro- va mikroelementlar uchun olib borilgan taxlii natijalari berilgan.

Jadval.2
Eksperiment natijalari - O'simliklar ekstraktining element tarkibi

Biogen element nomi	Mg	Na	K	Ca	P	S	Fe	Zn
Miqdori (mg/l)	264,8	17,92	852	210,4	160,08	0,104	3,36	1,84

Ushbu dorivor o'simlik mevvalari ekstrakti alkaloidlar jamlanmasiga xam ega ekanligi kimyoviy sifat taxlil yo'li bilan aniqlangan (Askarov.I.P va Razzaqov.H.A, 2022).

Flavonoidlarga xos sifat tahlilini 1% li FeCl₃ eritmasi orqali o'tkazilganda, natijada yorqin-zangori rang hosil bo'lishi bilan ekstrakt flavonoid (5-OH guruh tutuvchi)larga ega ekanligini tasdiqladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, karotinoidlar turli konsentratsiyadagi spirt, aseton, geksan, xloroform va boshqa organik erituvchilarda eriydi (Rahiman.R va boshqalar, 2013). Ularni o'rganish natijasida, dorivor o'simlik tarkibidan karotinoidlarni ajratib olish uchun eng optimal ekstragent geksan

ekanligi ma'lum bo'lgani uchun, ekstraksiya geksanda olib borildi. Spektrofotometrda 400-500 nm to'lqin uzunliklari oralig'idagi maksimal optik zichlikka ega bo'ldi. Ekstraktida 426±2nm, 450±2nm va 478±2 nm to'lqin uzunliklarida asosiy yutilish maksimumlari β-karotin uchun xos bo'ldi.

Demak, na'matak mevasidan olingan ekstrakt tarkibida 5,2mg% va zirk mevasidan olingan ekstraktimiz tarkibida esa 2,9 mg% β-karotin mavjudligi aniqlandi. Shu bilan birga muhim biogen elementlar saqlaganligi va yana alkaloidlar, vitaminlar hamda flavonoidlar tutishi isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Аскарлов.И.Р., 2019 , “Табобат комуси” Тошкент, “Мумтоз сўз” 595 б
2. The State of the World's Children. FocusonNutrition. UNICEF, 1998. www. unicef.org/sowc98/mainmenu.htm
3. Тутельян В. А., Спиричев.В. Б., Суханов.Б.П., Кудашева.В.А. 2002, Микронутриенты в питании здорового и больного человека. Москва:Колос;стр.424
4. Погабало. А.В. 2000. Иммунотропная активностьприрод-ного карнитин-токоферолового комплекса: Автореф.дис....канд.мед.наук.Москва.; стр.25.
5. Курдюков.Е.Е., Семенова.Е.Ф., Моисеева.И.Я., Гаврилова.Н.А., Пономарева. Т.А. 2020, “Количественное определение суммы каротиноидов в плодахдерезы китайской luciumchinensemill”. Химия растительного сырья , №3, стр.140
6. Аскарлов.И.Р., Раззаков Н.А., 2022 “Наъматаннинг кимёвий таркиби асосида ундан биологик фаол янги озик-овкат қўшилмалари олиш” Халқ табобати plus, Тошкент, №2 (11) , 216
7. Rahiman.R., Mohd Ali.M.A., Ab-Rahman.M.S. 2013, International Journal of bioscience, biochemistry and bioinformatics, vol.3,но.5,pp.446–472.
8. Сергеев.Ю.В и ПереверзевюМ.О., 2006, Применения бета- каротина в дерматологии , Иммунопатология, аллергология, инфектология. №3. стр.21
9. Сапарклычева.С. Е., 2021. The content of carotene (provitamin a) in plants and its physiological significance
10. Плаксин В. А. Влияние синтетического. 1998. β-каротина на клиничко- иммунологические параметры часто болеющих детей: Автореф. дис. . . . канд. мед. наук. Архангельск, стр.23
11. Веркович .Н. В. 2000. Иммунал и Веторон в комплексной терапии детей первых трех лет жизни, больных атопическим дерматитом: Автореф. дис. . . . канд. мед. наук. Москва., стр. 22
12. Погабало А. В. 2000. Иммунотропная активность природного карнитин-токоферолового комплекса: Автореф. дис. канд. мед. наук. Москва., стр.25
13. Данильчева И. В. 1997. Сравнительная клиничко-иммунологическая характеристика специфической иммунотерапии поллинозов водно-солевыми аллергенами из пыльцы тимофеевки в сочетании с бета-каротином и аскорбиновой кислотой: Автореф. дис. канд. мед. наук. Москва., стр.23
14. Аскарлов .И.Р ва Раззаков Н.А., 2022 , Наъматаннинг кимёвий таркиби ва ундан халқ табобатида фойдаланиш, Халқ табобати plus, № 1 (10) 14 б
15. Аскарлов .И.Р ва Раззаков Н.А., 2022 , Зиркнинг кимёвий таркиби ва унинг халқ табобатидаги ўрни, Халқ табобати plus, № 1 (10) 35 б

**QO'QON UNIVERSITETI
XABARNOMASI**

**KOKAND UNIVERSITY
HERALD**

**ВЕСТНИК КОКАНДСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

10 / 2024

ISBN: 2181-1695

Bosishga ruxsat etildi 2024-yil 28-mart.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8 «Libre Franklin, Montserrat»
garniturasida. Shartli bosma tabog'i 8. Adadi 20 nusxa.
Buyurtma rakami № . Baxosi shartnoma asosida.
"Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi"

bosmaxonasida
chop etildi.

